JAZYKOVĚDA

Marie Čechová, Jan Chloupek
Marie Krčmová, Eva Minářová

# STYLISTIKA
## SOUČASNÉ ČEŠTINY

Institut sociálních vztahů
nakladatelství

# Stylistika současné češtiny

Marie Čechová
Jan Chloupek
Marie Krčmová
Eva Minářová

Praha 1997
ISV – nakladatelství

*Stylistika současné češtiny*
Jednotlivé kapitoly zpracovali:
Prof. PhDr. Marie Čechová, DrSc.: V. 1, 2, 3; VIII.; XII.
Prof. PhDr. Jan Chloupek, DrSc.: I. 1, 3, 4; II.; V. 4; VI.
Doc. PhDr. Marie Krčmová, CSc.: I. 2; IV.; V. 5; VII.; X.; XI.
Doc. PhDr. Eva Minářová, CSc.: I. 5; III.; IX.
Vydání první
Vydalo © ISV – nakladatelství, Praha 1997
Vytiskla TIRA s. r. o., Příbram
ISBN 80-85866-21-8

# Předmluva

Studium stylistiky představuje vlastně završení studia jazyků, studia jazykovědy. Stylistika nicméně je tou jazykovědnou disciplínou, která souvisí s mnoha dalšími disciplínami, naukami, obory lidského poznání. Její zvládnutí pro účely řečové praxe usnadňuje vpravdě fungování člověka ve společnosti. Zároveň však platí, že množství odpovědí, které od stylistiky očekáváme, znesnadňuje její vymezení v kontextu jazykovědy, činí ji někdy až nepřehlednou a rozptýlenou mezi praxí a různými teoretickými koncepcemi.

Tomuto úskalí se autoři chtěli vyhnout. Nepředkládají tedy zájemci všeobsahující kompendium, nýbrž ve výběru onu stylistickou tematiku, kterou pokládají za základní. Přitom našli oporu v učení o funkčních stylech, jak bylo vypracováno především českou a slovenskou funkční stylistikou už v době mezi válkami a po roce 1945 dále rozvíjeno. Zároveň k výkladům připojují nezbytné poučení o teorii komunikace, s níž se stylistika v nejednom aspektu překrývá, o teorii spisovného jazyka nebo se dotýkají i některých aspektů sociolingvistických, v podstatě tedy souvislostí mezi složkami komunikačního aktu a jeho výsledku – komunikátu. Stylistika současné češtiny neusiluje tedy vždy o úplnost výkladu, zato o jeho prohloubení v dnešním jazykovědném kontextu; v žádném případě neskrývá, ale spíše obnažuje místa dosud neřešená nebo nedořešená. Navazuje též na dobré středoškolské učebnice vykládající stylistiku a nepovažuje za nutné se k nim podrobnými výklady stále vracet. Na druhé straně nehodlá opomíjet stránku pojmoslovnou, neboť právě terminologií lze přesvědčivě prokázat souvislosti analytických metod při výkladu předmětu jazykovědy: jazyka a komunikace.

Stylistika spolu s lexikologií patří dnes mezi nejdynamičtější oblasti ve vývoji jazykovědy. Následkem toho je jistá labilita v poznávacím systému stylistiky a složitost její problematiky se už dnes jen stěží zachycuje v syntetizující učebnici nebo v příručce. Nadto platí, že ve vzniku, ve způsobu realizace a ve výsledku řečotvorného úsilí obrážejí se různá stadia stylizace: důkladné, cílevědomé, nebo naopak povrchní až bezděčné stadium preparativní, vlastní stadium realizační, jehož je adresát svědkem, a posléze potenciální stadium hodnotící; hodnocení se může ujmout původce projevu, adresát projevu, jazykověda (stylistika) nebo posléze veřejnost a její představitelé.

Namísto obecně přijímaného klasifikačního označení stylů uplatňujeme kritéria stálých faktorů konstituujících komunikát (mluvenost, uvědomování a speciální informování, pojmovost, direktivnost, estetičnost, přesvědčování, získávání). Jsme si vědomi toho, že se navzájem kříží, prolínají a vzájemně nevylučují; tak mluvenost zajisté nevylučuje uvědomování, ani pojmovost, tím méně estetičnost. Zároveň však připomínáme i označení klasické; ostatně obdobně se klasifikují styly i v zahraničních stylistikách, zvláště slovanských.

Kolektiv autorů vychází z přesvědčení, že se stylistika (ani ve stadiu hodnocení podle míry vytříbenosti komunikátu) netýká pouze projevů spisovných, že jako

nauka není spjata jen s jazykem spisovným – jakkoli právě on jediný bývá stylisticky, stylově rozvrstven a rozvinut. Jde nám potom o podtržení moderního charakteru komunikace, kdy totiž původce komunikátu volí jazykové prostředky z bohatství národního jazyka a právě v něm hledá zdroje vyjadřování specifikovaného přesně a vědomě podle komunikačního cíle. Proto do knihy zahrnujeme poučení o české jazykové situaci: poznatky o ní mohou ovlivňovat jak volbu jazykových prostředků ze strany komunikujících, tak i utvářet základní jazykové vrstvy, od nichž se teprve odvíjí komunikace specifikovaná, odstíněná, diferencovaná, stratifikovaná.

Práce, kterou máte před sebou, má zlepšit orientaci vysokoškolských studentů češtiny, učitelů, redaktorů a jiných odborných a veřejných pracovníků, ale i ostatních uživatelů jazyka v otázkách koncepce a teorie stylistiky, má se jim stát východiskem pro chápání stylových problémů a dynamiky ve stylových oblastech a národním jazyce vůbec, a tím i pro praktické řešení při tvorbě a posuzování textů.

Kniha *Stylistika současné češtiny* navazuje na *Stylistiku češtiny* (1991). Autoři vděčně přijali připomínky obou posuzovatelů starší knihy – prof. PhDr. Jozefa Mistríka, DrSc., z Komenského Univerzity Bratislava, a prof. PhDr. Miroslava Grepla, CSc., z Masarykovy univerzity Brno. Některé jsme uplatnili již dříve, k dalším jsme přihlédli při přepracování knihy. Zároveň jsme přihlédli k připomínkám recenzí v SaS, NŘ, ČJL, což vedlo mj. k rozšíření počtu základních stylů. Nová kniha také respektuje vývoj teorie komunikace a zachycuje proměny kodifikace a stylových norem, které nastaly v posledních letech. Vzhledem k tomu, že je určena i studentům, byl aktualizován seznam odborné literatury vztahující se k jednotlivým tématům. Zároveň byl text stylizačně upraven, aby lépe orientoval ve vyjadřovací praxi.

V Brně a v Praze v lednu 1997

Kolektiv autorů

# I. Pojmosloví stylistiky

## 1. O jazyku a komunikaci

**Jazyk** je systém znaků sloužící k výměně a vyrovnávání obsahů lidského vědomí, to jest k dorozumívání a myšlení, jindy též množina promluv (komunikátů) uskutečněných, probíhajících, nebo potenciálních, řídících se stejnými strukturními zákonitostmi (toho nebo onoho jazyka). Dorozumíváním rozumíme takovou interakci v přirozeném jazyce (většinou), kterou se něco sděluje nebo (častěji) která zároveň vede k dalšímu jednání; s těmito hlavními funkcemi dorozumívání se nekryje plně formální charakteristika oznámení, příkazu nebo zákazu (doporučení a nedoporučení), otázky, přání nebo vyslovení politování nad neuskutečněním děje. Předpokladem vzájemného dorozumění je noremní ráz jazyka, že totiž se původce projevu a jeho adresát při užívání jazyka, nebo při porozumění projevu jazykově mohou ztotožňovat. Na podkladě myšlení si člověk uvědomuje svůj vztah ke světu a společnosti. Je to činnost lidského mozku, která odráží jak poznání vlastní, tak (v různé míře) poznávací proces celého lidského rodu.

Naproti tomu termín **řeč** chápe dnešní jazykověda převážně jako schopnost (kompetenci) člověka využívat jazyka a ztvárňovat komunikáty podle potřeby v určité komunikační situaci. Základní realizační protiklad je zde vytvářen řečí mluvenou nebo psanou, tedy podle základního faktoru řečotvorného. Posléze termín **vyjadřování** představuje způsob využití (aplikace) jazyka v konkrétní komunikační situaci. (Někdy se tento způsob nazývá **mluvou**, ta je však v našem pojetí spjata se souhrny výrazových prostředků užívaných v určitém sociálním prostředí, srov. např. profesní, myslivecká, městská ap. mluva.)

Jazykem se dorozumíváme o společnosti, o přírodě a – což je poněkud zvláštní – též o jazyce samém; v posledním případě mluvíme o tzv. metajazyku (názory na jazyk, jazykovědná terminologie), metařeči (využití řeči o jazyku i v běžném vyjadřování ap.), metakomunikátu atd.

Řeč (a v komplementární jednotě její „systémotvorný rezervoár" – jazyk) se projevuje vždy za určitých komunikačních situací, tj. situací daných široce chápaným vztahem mezi všemi účastníky a složkami komunikačních aktů. Plní zde svou základní komunikační funkci, již chápeme jako sepětí významu a formy s jistým

úkolem při dorozumívání (vedle toho známe též funkci mentální nebo další funkce vedlejší, např. magickou). **Komunikační situace** je dána objektivními a subjektivními faktory upravujícími potom podobu komunikátu. Její osou je vztah původce (mluvčího nebo pisatele) komunikátu a adresáta komunikátu (ve zvláštním případě příjemce). Dorozumívají se o úseku z jedné ze tří skutečností (společenské, přírodní, jazykové) – o tzv. **denotátu**. K dalším objektivním faktorům patří prostor (v tom i vzdálenost mezi komunikujícími), čas, kód (jeho „možnosti"). Vysloveně subjektivní faktory tkví v člověku, jeho sociální roli, věku, pohlaví, jazykové kompetenci, vzdělání, povolání, zkušenostním kontextu ap. Souhra objektivních a subjektivních faktorů vytváří **komunikační model** (viz dále).

Při komunikačních aktech bývají obráženy různé komunikační události. Ty na sebe převážně navazují v komunikačním kontextu, což je v podstatě řetězec komunikačních událostí vzájemně propojených. Při **komunikační události** zastávají původce projevu (mluvčí, autor), adresát (příjemce, posluchač) tyto své více méně aktivní nebo pasivní role (vnitřně mohou reagovat vždy). Účastník komunikační události zastává vždy svou sociální roli a podle toho lze očekávat i zachovávání norem jazykového chování, šíře pojato i norem sociálních vůbec. Účastníci komunikační události jsou rovněž zařazeni do určité sociální skupiny (s ustálenými společenskými vztahy), mohou vycházet ze společného zkušenostního komplexu, nicméně se může projevovat jejich odlišná nebo podobná osobnostní struktura a podobné či různé stavy psychické. Osoby, které se neúčastní komunikace, ale jsou jejím předmětem, nazývají se personálními objekty komunikace; obdobně mluvíme o předmětných objektech komunikace. Při komunikační situaci se uplatňuje různá aparatura působení na cílový objekt komunikace. Rozličné jsou kanály komunikace, jež jsou mezi komunikujícím a adresátem.

Pro původce projevu je charakteristický **komunikační záměr**, tj. cesta, kterou se sleduje dosažení komunikačního cíle. **Komunikačním cílem** bývá zpravidla změnit menší či větší úsek světa. K tomu vede určitý postup, tzv. **komunikační strategie**, tedy přihlédnutí k možnostem vlastním i adresátovým a „rozpočet sil". Po komunikační událost sledujeme **komunikační efekt** (podle změny ve skutečnosti). Jazykový projev jako základní složka celé komunikační události nazývá se **komunikát** nebo **text** – jindy se textem míní struktura komunikátu (viz M. Čechová a kol., 1996); v obou termínech se stupňuje míra hodnotící složky sdělovaného obsahu. **Typ textu** je vymezován souborem společných vlastností určitých komunikátů. Rozeznáváme nocionální složky obsahu komunikátu, které podávají informace o objektivním stavu skutečnosti, a složky pragmatické, které informují o vztazích mezi účastníky komunikace. Komunikáty bývají různě členěny, segmentovány z hlediska fáze (začátek – jádro – konec), tématu, vztahu nocionálnosti a pragmatičnosti, syntaktické výstavby, zvukové nebo grafické realizace, replik při dialogu.

Výše uvedené pojmosloví určené jako analytický aparát pro komplexní rozbor řečové komunikace vypracoval J. Kořenský se spolupracovníky. Komunikační

teorie se bezprostředně týkají i stylistiky, neboť ta zkoumá komunikační události z hlediska toho, kdo mluví nebo píše, kdy, kde, ke komu mluví nebo komu píše, s jakým komunikačním záměrem, a potom může i hodnotit, jaký byl efekt při dosahování komunikačního cíle, tedy stanovit „pro příště" normy stylové, popř. i komunikační. Nicméně přece jen se stylistika soustřeďuje na výběr a organizaci výrazových prostředků v komunikátu a z důvodů dělby práce zčásti opomíjí úlohu některých složek komunikačního procesu. Na úrovni řečové se každý komunikát zapojuje do komunikačního procesu mezi účastníky komunikace. Komunikační teorie přesahuje značně rozsah lingvistiky, protože vedle komunikátu verbálního a jeho interpretace vnímatelem studuje i komunikaci neverbální, zajímá se o vnější podmínky komunikačních událostí atd. Její zkoumání mají interdisciplinární povahu, podílejí se na nich i psychologie, sociologie, sémiotika (nauka o znacích). Všechny poznatky, které se takto získají, mohou být i pro vlastní stylistiku inspirující (uplatnil je např. K. Hausenblas, 1972). Zvláštní význam má pojem ilokučního aktu (viz s. 119).

## 2. Styl a stylistika

Slovo **styl** znamená v nejobecnějším vymezení „vnější jednotný ráz uměleckého díla, člověka, doby". Mluvíváme např. o životním stylu viktoriánské Anglie, o stylu odívání, architektury ap. Styl vzniká jako výběr a uspořádání jednotek v jakékoli oblasti lidské činnosti, utváří se záměrnou aktivitou tvůrčího subjektu a je různou mírou ovlivňován okolnostmi vzniku a cílem, jemuž má výsledek stylizačního procesu sloužit.

**Jazykový styl** (dále jen styl) je způsob cílevědomého výběru a uspořádání (organizování) jazykových prostředků, který se uplatňuje při genezi textu; v hotovém komunikátu se pak projevuje jako princip organizace jazykových jednotek, který z částí a jednotlivostí tvoří jednotu vyhovující komunikačnímu záměru autora. V textu existuje v souvislosti s jeho obsahovou stránkou, z důvodů výzkumných i didaktických se však při rozborech stylu můžeme soustředit jen na složku výrazovou.

Neexistuje komunikát, v němž by nebylo možno stylovou složku textu pozorovat, ne všechny texty (psané, popř. mluvené) jsou však ve vědomí hodnoceny jako slohově zajímavé, příznakové. Stylovou stránku má např. i běžné denní sdělení *Prší* – uplatňuje se jako sdělení stylově neutrální ve srovnání se stylově příznakovými výpověďmi *To prší, Leje, Už zase prší...* (Slovenský vědec F. Miko se zřetelem k složitosti k protikladu příznakovost – nepříznakovost ve stylistice doporučil termín prostředek stylově aktivnější – méně aktivní.)

**Stylistika** je jazykovědná disciplína, která styl studuje a na základě analýzy jednotlivých textů dochází ke zobecnění zákonitostí stylizace jazykových projevů. Jako každá z jazykovědných disciplín má i stylistika svou paradigmatiku a syntag-

matiku. Paradigmatiku stylistiky tvoří soubor stylových vlastností výrazových prostředků, syntagmatiku spojování výrazových prostředků tvořících stylovou stránku textu. Tím naznačujeme odpověď na starý problém, zda například slova *vesna, luna* jsou „básnická" proto, že se objevují v básnických dílech (tzv. kontextová teorie stylistiky), nebo naopak zda se vytváří poetizovaný text proto, že obsahuje slova jako *vesna, luna* (výrazová teorie stylistiky). Připomínáme už zde, že stálá stylová hodnota nezávislá na kontextu je přítomna jen u části výrazových prostředků (viz kap. V) a v textu může být nadto aktuálně modifikována. Zároveň zdůrazňujeme, že výrazovým prostředkem je míněno nejen slovo, ale i využití fonémů, volba morfémů, uplatnění slovotvorných modelů, syntaktická stavba výpovědí i celková stavba textová. Nicméně právě u slova lze nejlépe stanovit jeho charakteristiku na základě výrazových (stylových) hodnot. Např. slovo *račte* má hodnotu zdvořilosti, *úmrtnost* pojmovosti, *miláček* pozitivní citovosti, *taťka* domáckosti, *matka* oficiálnosti, *choť* vznešenosti, *uměníčko* depreciativnosti atd.

Stylistika navazuje ve svých zkoumáních na poznatky ostatních jazykovědných disciplín; při jejím studiu je nutno znát nejen soubor výrazových prostředků jednotlivých jazykových rovin, nutná je i orientace v jejich struktuře a vzájemných vztazích, a zejména je nezbytná dokonalá znalost spisovného jazyka a jeho hranic ve vztahu k útvarům nespisovným, znalost odrazu historického vývoje jazyka v jeho stavu současném (vědomí synchronního stavu úzu, zároveň i pochopení dynamiky vývoje), poznání emotivnosti a jejích prostředků, znalost výrazových dublet, synonymie výrazových prostředků, bohaté zkušenosti s nejrůznějšími druhy komunikátů atd. Již to vede k tomu, že se teoretická stylistika zařazuje až na závěr studia lingvistiky.

V praxi se však učíme vytvářet souvislé texty odpovídající situaci a cíli promluvy (tj. stylizovat jazykové projevy) od dětství a slohové vyučování tvoří složku výuky češtině už od počátku školní docházky. Z tohoto hlediska lze stylistiku chápat i jako nauku o užívání jazykových prostředků v řeči. Z toho vyrůstá praktická stylistika učící stylizaci textů, především věcných.

V lingvistice má stylistika styčné pole zájmu s lingvistikou textu, mladou disciplínou, která řeší otázky výstavby souvislých promluv, tedy jednotek vyšších než tradičně zkoumaná výpověď. Výpověď je v pojetí textové lingvistiky případem minimálního komunikátu, vlastní náplní disciplíny je pak studium prostředků vytvářejících souvislost textu (textové konektory, orientátory) a odhalování zákonitostí jejich celkové stavby. Tyto problémy řešila dříve částečně stylistika a i dnes patří studium kompozice jazykových projevů do její pracovní náplně. (Viz zde kap. IV 1.) Lingvistika textu patří k šíře pojaté teorii textu, která (podobně jako dnešní stylistika) chápe text jako celek vymezený nejen na úrovni vyjádření, ale i intencí, tematikou a situací vzniku a percepce.

Stylistika se tradičně hodnotí jako lingvistická disciplína pomezní, měla a má totiž relativně blízko k literární vědě, především k literární teorii, která kromě podstaty umělecké tvorby osvětluje i strukturu literárního díla a hledá zákonitosti jeho

formy. Stylistika mnohdy poznatků literární vědy využívá (např. při stylistické analýze děl operuje s pojmy poetiky, jako je metafora, figura...), má však vlastní okruh studia, který se s literární teorií nekryje. Především – předmětem stylistiky jsou všechny texty, nejen umělecké, a kromě toho stylistika klade důraz na formu textu, jeho jazykovou stavbu (i když současná stylistika bere obvykle v úvahu i intenci a tematický plán textu – je pro ni jedním z objektivních slohotvorných činitelů – viz s. 50) a jako základní úkol si klade poznání výrazových prostředků v daném textu a určení jejich funkce v něm, eventuálně pozoruje některou vlastnost textu jako celku (např. emotivnost, vyjádření vztahu ke čtenáři, stylizaci autorského subjektu, funkci) a ukazuje její signály v jazykové výstavbě. Pojem „jazykový styl" nelze ztotožnit s pojmem „styl literární". Jazykový styl se týká především formální stránky textů různé povahy, zatímco pojem literární styl zahrnuje u literárních textů vedle formy i vnitřní kompozici a ideově-tematickou výstavbu.

Stylistika je vědní disciplína, která vychází ze zkoumání konkrétních textů. Na počátku (moderní stylistika vzniká až ve 20. století) byla proto zjednodušeně chápána jen jako disciplína „řečová" a pochybovalo se o možnosti postihnout obecné zákonitosti stylu na úrovni jazyka. Tento pohled dodnes nebyl zcela opuštěn. Vzhledem k tomu, že stylové hodnoty textu projevující se v konkrétním komunikátu jsou nadindividuálně vnímány a standardním způsobem interpretovány, musejí existovat i jazykové, tj. nadindividuální, obecné zákonitosti výstavby textů určitého typu. Tyto zákonitosti mají povahu tendencí ve volbě jazykových prostředků nebo textových postupů a nejsou ani tak pravidelné, ani tak snadno popsatelné jako zákonitosti mluvnické stavby jazyka. Zjišťujeme je zobecněním poznatků získaných analýzou jednotlivých textů. Většinou se tato zkoumání provádějí jako synchronní; historická stylistika je zatím jen v počátcích. V české situaci byla uplatněna především při interpretaci vývoje (spisovné) češtiny.

Styl se konstituuje až v rámci určitého komunikátu, tj. až spojením výrazových prostředků, na úrovni jazyka existuje však inventář možností pro vyjádření některých stylových hodnot (např. pro vyjádření vztahu k posluchači, pro vyjádření spontánnosti, intimnosti promluvy, emociálnosti sdělení atd.). Prvky, pomocí nichž se text stylově aktivizuje, se označují jako **stylémy**. Stylová aktivnost prvků jednotlivých rovin jazyka se uplatňuje vedle vlastní pojmové náplně výrazového prostředku, tj. slovo, tvar slova, syntaktická konstrukce podržují svůj význam nocionální (*dnové* 1. p. mn. č. od *den*) a k němu má i hodnotu stylovou (v našem případě knižnost). Stylémy tvoří v jazyce soustavu, která je v podstatě ustálená (nikoli ovšem statická; vyvíjí se podobně jako ostatní složky jazyka). Soustava stylémů je paradigmatikou stylistiky. Z tohoto hlediska rozlišujeme (podle terminologie funkční stylistiky) prostředky (stylově) neutrální a (stylově) příznakové. Takové rozlišení však nemusí být totožné z hlediska národního jazyka a z hlediska funkčního využití. Výraz *krásnooká* je příznakový z hlediska národního jazyka, zato v známé Nerudově povídce odpovídá normě dobového vyjadřování krásné literatury, je tedy s ohledem na funkci textu užit obvyklým způsobem.

Syntagmatiku stylistiky tvoří zákonitosti spojování výrazových jednotek do uceleného textu, který vnímatel přijímá jako stylově jednotný. Z tohoto hlediska lze užití výrazového prostředku hodnotit jako **automatizované**, kdy je výraz, tvar slova, syntaktická konstrukce nebo i grafika a způsob výslovnosti užit ve shodě se zvyklostí textů vznikajících za stejných komunikačních okolností, objektivních slohotvorných podmínek (ve shodě se stylovou normou – viz dále), nebo **aktualizované**, kdy je výrazový prostředek užit neobvykle, v neshodě se zvyklostmi, normou textu. Automatizaci a aktualizaci výrazových prostředků v textu je nutno chápat jako proces: aktualizované užití výrazových prostředků se automatizuje, ztrácí svou neobvyklost a příznakovost, naopak automatizovaný prostředek může být nově aktualizován. Na základě automatizace vzniká jeden z typů stylových hodnot, stálá stylová hodnota příslušnosti k určitému objektivnímu stylu (např. spojení vcelku neutrálních výrazů *„rada kladně hodnotí rostoucí pozornost veřejnosti"* je hodnoceno jako publicismus). Na základě aktualizace vznikají kontextové stylové hodnoty (tropy, figury, viz kap. V).

Stylová stránka textu může být sledována na různé úrovni, od celku textu nebo výpovědi až po pouhou slovní jednotku (zákonitosti spojování kmene a některé z dubletních koncovek apod.).

Styl textu se rozvíjí a ustaluje postupně, jak text narůstá. Stylovou hodnotu výrazového prostředku můžeme proto přesně hodnotit jen se zřetelem na celek sdělení, třebaže její základ tkví už ve slově nebo tvaru: při stručných školských rozborech sice pracujeme s menšími úseky textu, někdy i jen se slovy, opíráme se však přitom o jazykovou zkušenost s nejrůznějšími komunikáty, kterou si jedinec ve svém mateřském jazyce vytváří od dětství.

Stylistika při svém zkoumání vychází z jednotlivých komunikátů/textů. Na rozdíl od nižších jednotek vyjadřování neexistují takřka dva texty, které by byly totožné (kromě velmi krátkých textů v podstatě konvenčních, např. při společenské konverzaci), v každém textu je výběr a uspořádání jazykových prostředků poněkud jiné. **Singulární styl** (styl jediného projevu) se může porovnávat s texty dalšími. Shledáváme pak, že mezi jednotlivými texty existují jisté typové podobnosti, že lze cestou abstrakce dojít k poznání různých typů stylů: každý autor si např. vypracovává postupně svůj vlastní **autorský styl**, projevující se nejen v uměleckých textech, ale i v textech vědeckých nebo publicistických. Další míra zobecnění ukazuje příbuznost ve výstavbě textů vznikajících v jednom období – **dobový styl**, v literárních textech i uvnitř jedné literární školy, skupiny – **styl literární školy**, ustaluje se i model jazykové výstavby jednotlivých žánrů – **žánrový styl**. Příbuznost stavby vykazují také texty, které mají stejný (přibližně stejný) charakter objektivních slohotvorných činitelů – **objektivní styly**: tak se liší styl projevů psaných od mluvených, veřejných od intimních, připravených od spontánních apod. (viz dále). Lze pak odlišit **styly simplexní**, v nichž je stylová charakteristika textu ovlivněna jediným objektivním slohotvorným činitelem, od **stylů komplexních**, vznikajících za působení více činitelů (rozlišení K. Hausenblase).

## Literatura


Čechová, M.: *Vyučování slohu.* Praha 1985.
Čechová, M.: *Ke koncepčním otázkám slohové výchovy.* SlavPrag 26, Praha 1987, s. 129–136.
Čechová, M.: *Základní pojmy funkční stylistiky a jejich hierarchizace.* Přednášky z 30. běhu LŠSS. UK, Praha 1988, s. 90–104.
Čmejrková, S.: *Styl sjednotitel a styl rozptyl.* Stylistyka IV, Polsko – Opole, 1995, s. 226–230.
Daneš, F.: *Stylistika – textová lingvistika – rétorika.* Stylistyka IV, Polsko – Opole, 1995, s. 230–232.
Doležel, L.: *K obecné problematice jazykového stylu. Příspěvek do diskuse.* SaS 15, 1954, s. 97–105.
Doležel, L.: *Pracovní porada o otázkách stylistiky.* SaS 16, 1955, s. 56–64.
Hausenblas, K.: *Aktuální problémy lingvisticky a literárněvědně orientované stylistiky.* Čs. rusistika, 7, 1962–63, s. 166–169.
Hausenblas, K.: *K základním pojmům jazykové stylistiky.* SaS 16, 1955, s. 1–10.
Hausenblas, K.: *K základním pojmům v oblasti řečové (verbální) komunikace.* SlavPrag, Praha 1973, s. 21–28.
Hausenblas, K.: *Komplexní a simplexní styly.* In: Poetyka a stylistika sloviańska. Wroclaw... 1973, s. 21–28.
Hausenblas, K.: *Práce Viléma Mathesia o stylu a české stylistice v uplynulém čtvrtstoletí.* SaS 31, 1970, s. 194–206.
Hausenblas, K.: *Situace stylistiky, její koncepce a aktuální úkoly.* SlavPrag 26, 1987, s. 9–19.
Hausenblas, K.: *Stručná charakteristika stylu a stylistiky.* Stylistyka IV, Polsko – Opole, 1995, s. 233–243.
Hausenblas, K.: *Texty, komunikáty a jejich komplexy. Zamyšlení pojmoslovné.* SaS 45, 1984, s. 1–7.
Hausenblas, K.: *Utváření stylu v textu.* In: Čs. přednášky pro VII. MSS ve Varšavě. Praha 1973, s. 217–225.
Hausenblas, K.: *Vysoký – střední – nízký styl a diferenciace stylů dnes.* SaS 34, 1973, s. 85–91.
Hausenblas, K.: *Výstavba jazykových projevů a styl.* Praha 1972.
Hausenblas, K.: *Výstavba slovesných komunikátů a stylistika.* In: Čs. přednášky pro VI. MSS v Praze. Praha 1968, s. 343–348.
Hausenblas, K.: *Základní okruhy stylistické problematiky (K systematice ve stylistice).* In: Čs. přednášky pro V. MSS v Sofii. Praha 1962, s. 287–293.
Havránek, B.: *K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka.* ČMF 28, 1942, s. 409–416.
Havránek, B.: *Studie o spisovném jazyce.* Praha 1963.
Hoffmann, B.: *Text jako síť – styl jako hra.* Stylistyka IV, Polsko – Opole, 1995, s. 243–246.
Hoffmannová, J.: *O dialogickou a intertextovou stylistiku.* Stylistyka IV, Polsko – Opole, 1995, s. 246–249.
Hoffmannová, J.: *Poměr textové lingvistiky (teorie textu) ke gramatice a stylistice.* In: Štylistické otázky textu. Prešov 1984, s. 66–86.
Horálek, K.: *K teorii básnického jazyka.* In: Literárněvědné studie. Brno 1972, s. 321–328.
Chloupek, J.: *Koncepce stylu a předmět stylistiky.* Stylistyka IV, Polsko – Opole, 1995, s. 249–250.
Chloupek, J.: *Zur Wahl der sprachlichen Mittel für den Kommunikationsakt.* In: Studien zum Tschechischen, Slowakischen und Deutschen aus vergleichender Sicht. Leipzig 1982.
Jedlička, A.: *K pojetí a vymezení knižnosti.* SaS 34, 1973, s. 92–97.
Jedlička, A.: *K současnému stavu stylistického bádání slavistického.* Čs. přednášky pro VI. MSS v Praze. Praha 1968, s. 343–347.
Jedlička, A.: *K stylovému rozvrstvení dnešní spisovné češtiny.* Jazykovedné štúdie, 7, 1963, s. 133–142.
Jedlička, A.: *K systému a systematice funkčních stylů.* Jazykovedné štúdie, 15, 1980, s. 107–113.
Jedlička, A.: *Příspěvek ke vztahu sociolingvistiky a funkční stylistiky.* SaS 38, 1977, s. 324–328.
Jedlička, A., a kol.: *Základy české stylistiky.* Praha 1970.
Jelínek, M.: *Definice pojmu „jazykový styl".* SPFFBU, A 14, 1965, s. 43–67.
Jelínek, M.: *Kritika definic stylu.* JazAktual, 13, 1976, s. 101–104.
Jelínek, M.: *Problematika definice pojmu „styl".* Stylistyka I, Polsko – Opole, 1992, s. 15–26.
Jelínek, M.: *Teze o stylu.* Stylistyka IV, Polsko – Opole, 1995, s. 251–257.
Kořenský, J.: *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze.* Praha 1984.
Kořenský, J., Hoffmannová, J., Müllerová, O.: *Metoda analýzy komunikačního procesu.* NŘ 70, 1987, s. 57–69.
Kořínek, J. M.: *O jazykovém stylu.* SaS 7, 1941, s. 28–37.
Kraus, J.: *Jazyk a styl ve společenské interakci.* SaS 36, 1975, s. 257–265.
Kraus, J.: *K sociolingvistickým prvkům ve funkční stylistice.* SaS 32, 1971, s. 271–278.
Kraus, J.: *Protiklady stylu.* Stylistyka IV, Polsko – Opole, 1995, s. 258–263.
Krčmová, M.: *Pojetí stylu a stylistiky.* Stylistyka IV, Polsko – Opole, 1995, s. 263–265.
Macurová, A., Mareš, P.: *Jazyk, styl, smysl, text – a stylistika.* SaS 54, 1993, s. 279–286.
Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost.* Praha 1982.
Michel, G.: *Jednotky a příznaky stylu.* In: Jazykověda a příprava učitelů II. Praha 1980, s. 17–23.

Miko, F.: *Cesta k výrazovej koncepcii štýlu.* SlavPrag 26, 1987, s. 23–29.
Müllerová, O.: *K výstavbě dialogického textu.* SaS 42, 1981, s. 282–290.
Porák, J.: *K stylové diferenciaci ve starší češtině.* SlavPrag 26, 1987, s. 29–35.
Skalička, V.: *Problémy stylu.* SaS 7, 1941, s. 191–197.
Starý, Z.: *O stylové indiferenci.* SaS 38, 1977, s. 27–34.
Trávníček, F.: *O jazykovém slohu.* Praha 1953.
Trost, P.: *K obecným otázkám stylu.* SaS 16, 1955, s. 15–17.
*U základů pražské jazykovědné školy.* Praha 1977.

## 3. Dichotomie formy (spisovnost – nespisovnost) a dichotomie funkční

**Národní jazyk** je z jistého zorného úhlu považován za soubor jazykových útvarů, kterých užívají při přirozeném vzájemném dorozumívání příslušníci jednoho národa. To platí též o českém národním jazyce: mluví jím a píší domácí obyvatelé Čech, Moravy a Slezska. Přitom jsou si jeho útvary strukturně blízké, totiž mají podstatnou část jevů společnou, zároveň však i tyto společné jevy mohou mít v každém ze systémů jiné místo a mohou stát v jiných systémových souvislostech, navzájem na sebe působí a podléhají i společným vývojovým tendencím. Proto je to v zásadě pojem vývojový, historický; i když prokazatelně existuje jako současný výsledek, sám národní jazyk nepředstavuje systém (systémů dílčích), neboť až teprve jeho projevové formy takové systémy představují. Tak např. sotva bychom mohli usoudit, že z lašského přízvukového typu, jihočeského intonačního typu a obecného typu přízvukového a intonačního lze vytvořit „český systém přízvuku a intonace". Mluví-li o něm, mívá jazykovědec na mysli suprasegmentální systém spisovné češtiny.

Vztahy mezi národními jazyky se v praxi uživatelů i v lingvistických analýzách opravdu zakládají na spisovných jazycích, neboť spisovný jazyk jako základní útvar národního jazyka je, jak známo, nositelem funkce národně reprezentační. Naproti tomu uvnitř národního jazyka vede trvalé napětí mezi spisovným jazykem a nespisovnými útvary k vytváření zjevné dichotomie, jejíž funkce při dorozumívání je nicméně v průběhu věků proměnná. Nespisovnými útvary rozumíme obecně jednak tradiční teritoriální dialekt s jeho nejvyšším vývojovým stupněm – interdialektem, jednak obecný jazyk (koiné); všem je společné to, že vycházejí z teritoriálního základu mluvy nebo jej přímo tvoří, kdežto spisovný jazyk se od něho postupně odtrhuje. Jazykověda dokládá vesměs ryzí strukturní charakter nespisovných útvarů, poukazuje – zvláště v případě tradičního teritoriálního dialektu – na jejich „tuhou normu" (Horálek, Trost, Chloupek); takové důkazy jsou podmíněny osvědčenými, spolehlivými metodami a cíli dialektologie, která pátrá po nejstarším zachovalém stavu (aby od něho odvíjela dynamické inovace), a jsou čím dále tím více v rozporu s běžnou dorozumívací praxí, v níž se většinou mísí rozmanité dorozumívací prostředky národního jazyka, aniž třeba přitom ztrácejí na vymezenosti své útvarové charakteristiky (zůstávají spisovnými, nářečními ap.).

Náš výklad o proměnné funkci dichotomie spisovnosti a nespisovnosti snaží se tento smíšený ráz běžné promluvy vystihnout, a přitom nerozšiřuje útvary národního jazyka o další strukturní nebo funkční stupně mezi krajními pilíři jazykové situace – mezi spisovným jazykem psané řeči a tradičním teritoriálním dialektem (mimo obecně uznávaný pojem obecného jazyka, popř. interdialektu).

a) Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti (jak na to ukazuje též etymologický význam slova spisovný – psaný, sepsaný; ale svým významem by ostatně nebyly vzdáleny ani přívlastky kulturní, literární ze sousloví kulturní, literární jazyk) výrazových prostředků se nejprve týkala realizačního rozdílu mezi **psanou a mluvenou řečí**. Výrazový i funkční předěl byl velmi příkrý: jakýmsi pomezním případem tu byla pouze rétorika, avšak i ta původně závisela na psaném textu a v základě tedy nesla charakteristické rysy psané řeči. Dichotomie se začala jasně projevovat až tehdy, když se domácím jazykem realizovala nejen mluvená, ale i psaná řeč, tedy v českém prostředí po zániku staroslověnštiny jako kulturního jazyka doby. Dálo se tak od 13. století, třebaže za dobového vlivu latinského a německého písemnictví.

Řečotvorné faktory utvářející protiklad řeč psaná – mluvená projevovaly se důsledně jak ve stadiu preparativním, tak i realizačním a posléze i hodnotícím, a to po celá staletí. Byla to doba, kdy psaná řeč existovala jako vzácná tvůrčí činnost nepočetných vzdělanců a zároveň jako stejně řídký předmět pasivního konzumování. Pro dichotomii bylo příznačné rčení z antiky *Psané slovo přetrvává* a lidové rčení *Mluví, jak mu zobák narost* a vázal se k ní výmluvný paradox *Mluví jako kniha*, dotvrzující výjimku. Styl umělecké literatury představuje jeden ze základních kamenů spisovnosti, a tu bylo po celý věk hlavní snahou slovesných umělců zdůrazňovat v tvorbě „literárnost jazyka" (termín J. Hrabáka) – především ji měl výběr jazykových prostředků manifestovat. Převládal příklon k „vznešenosti", vzácnosti, knižnosti, patetičnosti... literatury (a zajisté v jedné linii umělecké tvorby prosazuje se dodnes). Pokud běží o jazykovědu, nemohla nedospět k poznání jistých autonomních zákonitostí psané řeči.

b) S vývojem politických a kulturních poměrů i základů vědeckého života, zejména v druhé polovině 19. stol., musil být veřejný život zpřístupňován stále širším vrstvám společnosti, postupně bylo demokratizováno školství, ba začaly vznikat i systémy mimoškolního vzdělávání dospělých, např. osvětové vzdělávání dělnictva; psaná řeč nabývá na významu pro každodenní život občana. **Dichotomie spisovnosti – nespisovnosti** mění svou funkční náplň: slouží **vyjadřování veřejnému**, oficiálnímu, ba oficióznímu, a proti tomu **důvěrnému**, soukromému, familiárnímu; na prvním vyjadřování společnosti záleží, druhé je záležitostí povýtce osobní. Za příznivých podmínek se veřejné vyjadřování stává předmětem péče, a to institucionalizované. Nový protiklad není už tak ostrý: za přepínačem kódu se objevuje „nenáležité vyjadřování" jako ozvláštněné, stylově příznakové. Většina uživatelů jazyka je totiž účelově diglosní a odstíněně volí prostředky od knižních až po lidové (a vulgární) podle druhu projevu na škále oficiálnost – intimnost. Z hle-

diska přesného pojmosloví jde o využívání jazyka v dorozumívací oblasti veřejného a neveřejného styku (A. Jedlička). Nastávají zde případy „přepínání kódu".

V krásné literatuře a téměř výhradně v dramatice ze současného života uplatňuje se nověji tendence obrážet reálný život v řeči postav přiměřeností, „věrností" jazykových prostředků tomu nebo onomu prostředí; souvisí s demokratizací umění a přibližuje styl umělecké literatury všednímu vyjadřování občana a jeho každodenní jazykové zkušenosti. Přesné chronologické vymezení nástupu nové tvůrčí linie není snadné, neděje se ani s výměnou celých tvůrčích generací; sama o sobě nemusí nová linie vždy znamenat vyšší míru umělecké hodnoty.

Dřívější funkční náplň se z dichotomie začíná vytrácet. Vznikají nejprve přechodové oblasti mezi psanou a mluvenou řečí, srov. např. matčiny improvizované vzkazy zanechané rodině na útržku papíru, televizní diskuse na odborná témata, v nichž účastníci v mluvené řeči sahají po dosti exkluzivní terminologii, magnetofon zaznamenává mluvenou řeč relativně natrvalo. Které řečové kvality (psanosti, nebo mluvenosti) převažují např. v projevu zkušeného učitele, jenž výkladem zajisté zpaměti reprodukuje svým žákům vědomosti získané studiem učebnic – textů psaných?

Funkční dichotomie vyjadřování veřejného – intimního umožňuje výklad hierarchie spisovného nebo naopak teritoriálně omezeného úzu v jasně vymezených nebo mezních oblastech dorozumívání, např. v diplomatické mluvě, v politických dokumentech (kde zejména přijatá terminologie může být výrazem názorového sjednocení a dosažené soudržnosti), při předpovědích počasí, v úředních formulářích – na straně projevů veřejných, nebo v mluvě mladé generace – na straně projevů neveřejných. Avšak v dorozumívacích oblastech pomezních nebo rozporných z hlediska veřejnosti – intimnosti (např. při reportážích ze speciálního pracovního prostředí, při interviewu ap.) pozorujeme nezřídka preferenci vyjadřování neveřejného s interferencí obecného jazyka, profesní mluvy a slangu, a to vše jako prostředek vyjadřování „antioficiózního", srostlého s pracovním prostředím. V televizi a v rozhlase bývá me svědky **hry** na intimnost – před milióny diváků a posluchačů. Nadto při složitosti společenské interkomunikace dochází nezřídka k zastření dichotomie tématem promluvy, jež ovlivňuje volbu jazykových prostředků jako slohotvorný faktor bezesporu významný.

c) Oprávněně lze předpokládat, že se v každém idiolektu (jazyku jedince) bude účelová komplementární diglosie prohlubovat, tříbit a zpřesňovat. Lze též odhadnout, jakou funkci bude potom plnit dichotomie spisovnosti – nespisovnosti, když nám zkušenost potvrzuje, že dobře myšlené kampaně za spisovné vyjadřování jsou zapomenuty a že se nespisovné vyjadřování zachová i nadále jako prostředek vyjádření lokální a regionální společenské soudržnosti. Jazykovou kvalitu dnešních a budoucích projevů se zřením k spisovnosti a nespisovnosti snad nejlépe vystihne funkční dichotomie **vyjadřování modelového** a proti tomu **nemodelového**.

Obojí se řídí **komunikačním modelem** (nebo jeho absencí). Ten představuje využití norem strukturních (spisovný nebo jiný ráz jazykového prostředku), stylo-

vých a komunikačních, které v určité komunikační situaci vedou podle zkušenosti komunikujících k spolehlivému úspěšnému dosažení komunikačního cíle.

S nespisovností je spjato vyjadřování nepřipravené, živelné. Týká se každodenních běžných záležitostí, probíhá mezi mluvčími sobě rovnými obecně (postavením, věkem, pohlavím), nebo sobě rovnými v určité životní situaci nebo alespoň při záměrně manifestované rovnosti (např. při návštěvě po letech v rodné obci). Bývá povahy do velké míry reflexní a improvizované. Nebývá společensky hodnoceno, závisí zpravidla na situačním kontextu a obráží situaci bez estetického záměru.

S ryzí, důslednou spisovností je spjato vyjadřování modelové, a to zejména je-li mezi původci projevu společenský nebo věkový odstup, vede-li se řeč na odborná témata (též o jazyce), je-li promluva (též odpověďová) určena veřejnosti, je-li třeba na adresáta působit esteticky (neplatí to však důsledně); souhrnně: uživatel jazyka formuluje v tomto případě projev jako dílčí záležitost národní kultury hmotné i duchovní. Modelové vyjadřování vyúsťuje především v automatizaci odborného a jednacího stylu: zkoušky pomocí testů, vyplňování údajů ve formulářích žádostí a hlášení, psaní životopisu podle osnovy, dodržování směrnic pro úřední a obchodní korespondenci a postulátů na odborné, osobní nebo pracovní posudky, kódování údajů pro výpočetní techniku, ve vědě vyhraňování výkladového stylu, obecně pak nastává stylová petrifikace denních hlášení a zpráv; v posledních desetiletích se vytvořil např. poměrně ustálený model krátké politické zprávy, zprávy v černé kronice deníku, referátu na schůzi podle povahy politické strany nebo hnutí, konkursů, oficiálních slavností a obřadů, ustálily se typy metařečových metonymií (*tečka za zprávami, za úrodou, za školním rokem*). Ve stylu umělecké literatury sice není tvorba podle přijatého modelu novinkou naší doby, ale literární vzory se veskrze změnily: z našeho hlediska je pozoruhodné hojné pronikání prvků publicistického stylu do beletrie, srov. *kultura měla zelenou..., větřík čechral její kostkovanou sukni z dovozu..., v nadnormativně elegantních šatech..., nuzně limitovaný dárek odborové organizace...* Nejnověji jsou tyto starší modely zase porušovány.

S komplikovanou dorozumívací situací souvisí nezřídka souhra více komunikačních modelů, které se dílem podporují, dílem potírají. Tak model důvěrnosti, citové angažovanosti, sounáležitosti přivádí i do veřejných projevů prvky profesní, slangové a někdy i teritoriálně podmíněné. V projevech publicistického stylu se uplatňuje mnohovrstevná modelovost: Zachovávání přijaté politické linie a respektování společenského vědomí doby závaznou volbou termínů, působení na čtenáře přiměřenou mírou obraznosti (stále zastarávající a stále obnovované), jazykovou adaptabilitou vůči pracovnímu nebo sportovnímu prostředí, což má styl aktualizovat a prostředí přiblížit čtenáři; ve všech sdělovacích prostředcích se v publicistice vyzdvihuje přímočará bezprostřednost (vlastně před širokou veřejností!) a to vede k velkorysé toleranci vůči nespisovným prvkům ve vyjadřování. Odborný styl se přibližuje modelu racionálnosti (pojmovosti) a neosobnosti

(potlačení původce projevu). Prosazování tohoto modelu by mělo vést k nalezení společného jazyka pro vědu a výzkum, zvláště vycházejí-li výklady z podobného badatelského stanoviska jako formujícího modelu myšlenkového. Jenže současně tu působí i některé modely desintegrační, specifikující jazyk a styl – jako úmyslný odklon od badatelské tradice, vytvoření nové vědecké školy, změna v prioritě výzkumu ap. Odborný styl vědecký tedy intenzifikuje obecné rysy odborného stylu, mimo jiné nespisovné vyjadřování vůbec vylučuje. Odborný styl popularizační zčásti přijal i záměr cílevědomosti vůči adresátu projevu a komplexnosti působení na něho (proto si vypomáhá i jistou nadsázkou ap.). Nelze opominout ani model „antioficiózności", „lidovosti", uplatňovaný některými intelektuály při jednání s občany, třebaže si často ponechávají dosti exkluzivní terminologii pro témata povýtce odborná. Známý je i model pracovní skupinové výlučnosti s prosazováním přejaté nebo i cizí terminologie tam, kde už je vypracována terminologie domácí, jíž by široká veřejnost jednoznačně stranila. Konečně i do dialogu dvou starých přátel o běžné věci může se vmísit snaha povědět vše zvlášť hezky, účinně, vytvořit pro potěšení pointu, a naopak i do vědeckého výkladu může badatel promítnout své dojetí nad tím, že se třeba na chvíli vrátil do rodného města, do rodné země.

Úsilí o vystižení vnitřního strukturování národního jazyka nekončí vpravdě analýzou protikladu spisovný jazyk – nespisovné útvary při komunikačním aktu. Při porovnávacím pohledu na zkoumanou problematiku vynořuje se totiž otázka typologie různých jazykových oblastí. Např. P. Ivić (1980) konstatuje, že němčina, čeština – a k těmto jazykům by bylo možno přiřadit i slovinštinu – vytvářejí ve střední Evropě kompaktní oblast, kde hraje obecný jazyk (tj. nespisovná náplň běžně mluveného jazyka, Umgangssprache) velkou úlohu. „V ostatních slovanských jazykových oblastech tuto situaci nemáme. Každý občan v Moskvě mluví spisovnou ruštinou, a nikoli obecným jazykem, v Bělehradě mluví každý spisovně srbsky. To by byl důležitý typologický rozdíl mezi těmito částmi Evropy; a ve Francii se zase setkáváme se situací, která se v podstatě podobá východoevropské." B. A. Serebrennikov a kol. (1975) píše však o vzniku obecného jazyka (Gesamtsprache) v Rusku, a to v 18. a v první pol. 19. stol., a dodává: „Užívání ruského spisovného jazyka bylo původně zúženo staroslověnštinou, teprve na začátku 18. století došlo k odstranění této dvojjazyčnosti." – Soudíme však, že mezi oběma názory není rozpor: na ruském jazykovém území se sice mluví ve vyšších dorozumívacích funkcích spisovně (v nižších dialektem), než nejde tu běžně o ryzí kodifikovaný spisovný jazyk, nýbrž spíše o tzv. standardní vyjadřování odvozené od živé normy ruštiny – a to má na mysli Serebrennikov. E. Haugen (1980) zásadně pochybuje o možnosti, že by bylo možno mluvit spisovně a zdá se, že mu nejde jen o termín sám.
Zjevně především se zřením k syntaxi s rysy mluvenostními, k citově angažovanému slovníku (srov. např. slovo *blázinec*) a k lidové frazeologii (*Měla ho plné oči*) považují slovenští jazykovědci (1980) za nový rys češtiny a slovenštiny rozvoj obecné češtiny a standardní formy slovenštiny jako základních prostředků běžné jazykové komunikace. „Spisovná slovenština mala na začiatku nášho storočia ráz hovoreného jazyka, aký nadobudla v martinskom období."... „V súčasnosti vzniká popri spisovnej norme druhá, tolerantnejšia norma používaná v bežnej komunikácii." V rámci dnešní slovenštiny uplatňují se jednotlivé konkrétní formy: spisovná a standardní. Není třeba rozvádět, že problematika vnitřních vztahů mezi útvary národního jazyka je v některých slovanských jazycích v celé šíři komunikační praxe komplikována vzájemným působením národních jazyků, a to jak při přímém styku obyvatelstva v pomezních oblastech, tak i v důsledku působení faktorů politických a sociologických. V tomto smyslu byl dosti výjimečný vztah češtiny a slovenštiny: mluvčí se naprostou většinou přidržují svého rodného jazyka (i v dialogu se Slovákem, resp. s Čechem) českého nebo slovenského: pro adresáta promluvy fungují oba jazyky stejně při střídání namnoze nepozorovaném, v lineárním sledu a bez přepnutí kódu (F. Kopečný).

Jazykově kultivovaný občan naší doby jednak pojímá do komunikačního aktu automatizované jazykové prostředky pro běžný styk, pro události věčně se opaku-

jící, jednak tvůrčí aktualizací osvěcuje nově poznávané vztahy. V záplavě informací, analýz, pokynů k jednání, vyprávění, vzpomínek a plánování činnosti bude volit z jazykových prostředků spisovných i nespisovných ty, které mu pomohou nejpřímější cestou splnit komunikační úkol. Proto se stylistika musí zabývat i funkcemi nespisovného vyjadřování a jeho prvků v textu, podobně jako při hodnocení nevztahuje postulát vytříbenosti jen na projevy spisovné.

S množstvím a rozmanitostí komunikačních aktů se musí vyrovnat i jazykověda. Řídí se přitom několika hledisky:

– Z hlediska společenského a politického významu rozlišuje se jazyk × dialekt. Lze si představit, že by nauka o nářečích mohla mít všechny disciplíny jako jazykověda vůbec. Pouze by chybělo úsilí kodifikační, neboť to souvisí s jazykovým a společensky závazným normováním jazyka spisovného.

– Z hlediska sociolingvistického rozlišuje jazykověda útvary **prestižní × neprestižní**. Prestižním útvarem vzhledem k útvarům jiným se nestává tradiční teritoriální dialekt. Jeho nevhodné užívání v situaci vyhrazené prestižnímu útvaru bývá výrazem „vzdoru" a nepřímo jen potvrzuje to, že si mluvčí společenské prestiže spisovného útvaru vědom je a že by ji chtěl dopřát svému dialektu. Nicméně i takové výjimky sociální prestiž spisovného jazykového útvaru poněkud oslabují, vytlačujíce jej z nižších dorozumívacích funkcí, které může rovněž zastávat. V řečové praxi je ho potom slyšet méně a méně. Přesto lze říci, že spisovný jazyk pořád ještě působí prestižně a má respekt, autoritu i obecné uznání. Pokud se mu mluvčí vyhýbá, pak právě z odporu proti této skutečnosti, která se mu jeví jako nelidovost až přímo oficióznost. Živelný vznik interdialektů ukazuje na jejich původně neprestižní charakter. Jakmile se ovšem relativně ustalují a stávají se řečí mladších generací, mohou u starších občanů zastupovat prestižní útvar, jak je tomu nezřídka na střední a východní Moravě (*„Já už mluvím jako naši mladí, tady už nářečí nenajdete"* – říkávají tu i starší lidé, ačkoli se zčásti mýlí). Klasická dichotomie spisovná čeština × tradiční teritoriální dialekt se uplatňuje zejména na severovýchodní Moravě a ve Slezsku. Některé útvary mají v řeči mluvčích proměnnou úlohu: tak například obecná čeština může být prestižním členem dvojice proti tradičnímu teritoriálnímu dialektu, nebo u jiných mluvčích útvarem neprestižním, pokud v jistých situacích dávají přednost vyjadřování spisovnému.

– Z hlediska strukturního se rozlišují (komplexní) **jazykové útvary** a (nekomplexní) **poloútvary** (profesní mluva, argot, slang; mezi nimi se poněkud vyděluje myslivecká mluva). Útvary jsou buď relativně stabilní (spisovný jazyk, tradiční teritoriální dialekt, ona „kulturní" obecná čeština prosazující se do mluvených promluv jako jejich nejvlastnější reprezentant), nebo méně stabilní (interdialekty, regionálně vázaná obecná čeština, oblastní variety spisovného jazyka ve své proměnné složce, souhrn výrazových prostředků jednotlivého uživatele jazyka): to je ovšem rozlišování spíše zvenčí, z pohledu badatele, nikoli prostého uživatele jazyka. Pro ty mluvčí, kteří aktivně ovládají jediný útvar národního jazyka, je vztah mezi útvarem prestižním a neprestižním v mluvní praxi neutralizován.

– Z hlediska promluvového, jinak řečeno z hlediska uskutečněných promluvových celků, rozlišují se jazykové projevy běžnědorozumívací mluvené (jejich strukturní „náplní" může být obecná čeština, interdialekt, tradiční teritoriální dialekt a spisovná čeština ve své hovorové podobě) a psané (se strukturní „náplní" spisovnou). Mluvenost × psanost jsou kvality, které patří jak rovině realizace jazykových projevů (řečeno × psáno), tak rovině systému (psaný × mluvený jazyk) a rovině funkčních stylů (styl běžně mluvený × styly písemné).

– Podle vývojového hodnocení rozlišujeme jazykové útvary progresivní nebo archaické (s různými mezistupni), klasifikujeme je buď v čase (stará × nová čeština), nebo v prostoru (dialekty × jejich vývojová jádra, průběh nářečních izoglos, archaické okraje prosté vývojových změn).

– Z hlediska psycholingvistického je závažné především rozlišení mezi jazykem mluvčího a jazykem posluchače: tak například souřadná souvětí mluvených promluv chápe posluchač často jako myšlenkově podřadná; lineární pořadí vět mluvčího interpretuje si posluchač ve vztazích časových, příčinných, následkových a jiných. Na druhé straně je možno říci, že vzhledem k rušivým šumům nezaslechne posluchač všechno to, co mluvčí řekne. Tam, kde se mluvčímu spojuje se slovem jiný pojem než posluchači, mají-li na mysli různý „denotát" (to označované), prostě tam, kde se každý z nich dívá na věc jinak, nemohou se jakoby domluvit, třebaže si „rozumějí jazykově" (například definice pojmu svobodu u různých filozofických škol a parlamentní demokratické praxe).

– Ani v tomto krátkém přehledu nelze pominout hledisko gnoseologické, totiž rozlišení dvou základních celostí, o nichž se jazykem dorozumíváme a jejichž poznání se jazykem zmocňujeme: na jedné straně přírody a společnosti, na druhé straně jazyka samého. Zatímco v prvním případě jde o samozřejmou, přirozenou, původní funkci jazyka, zasluhuje si existence „jazyka o jazyce", „řeči o jazyce", „řeči o řeči", zkráceně **metajazyka**, **metařeči**, několika poznámek. Vzniká až na pozdějším vývojovém stupni společnosti. Primitivní společnost nemyslí metajazykově; nicméně první názor na řeč může se záhy objevit – rovněž na vyšším vývojovém stupni jednotlivce (děti předškolního věku nejsou metajazykového myšlení obvykle schopny; jednotlivých rysů řeči si však mohou všimnout při napodobování řeči dospělých, které vede k zvládnutí jazyka). Metajazyk si vynucuje jazykovědnou terminologii, rozvíjí se v odborný výklad jazykových jevů a struktur, tlumočí názory a představy o jazyce – i u laiků –, je základem teorie překladu. Pracuje s izolovanými jazykovými prvky, s prvky abstrahovanými, dále se vzory a s dedukovanými příkladovými větami, které jsou modelovány podle vět o skutečnosti, nebo se zakládá na analýze textů psaných nebo mluvených. Srovnáme-li prostou existenci skutečnosti kolem nás (na kterou běžně reagujeme, „s kterou žijeme") nebo vytvořené skutečnosti literární (předkládané nám k vnímání, studiu nebo k rozboru, v každém případě nějak obrážející skutečnost tohoto světa) s nedořešenou otázkou existence a fungování jazyka, je zřejmé, před jaké složité úkoly je metajazyk a metařeč ještě postaven.

Můžeme učinit shrnutí, že hlavním charakteristickým rysem spisovných projevů je jejich vytříbená účelovost, projevů nespisovných interakční bezprostřednost a volná živelnost. Naše **funkční styly**, o nichž bude řeč dále, ustálily se podle své charakteristické převahy v určitých dorozumívacích oblastech – jako ve veřejném styku, v běžném každodenním styku, v publicistice, vědě, v krásné literatuře, dále v administrativě (shodně se vyjadřují úředníci mezi sebou, rozdílně vůči veřejnosti). Je pochopitelné, že se při klasifikaci funkčních stylů vychází ze spisovného jazyka, který vždy a všude může být s těmito dorozumívacími oblastmi spojován. Avšak z hlediska sociolingvistiky sledují se zčásti jiné čtyři funkční styly: oficiální, neoficiální, profesní a rituální neboli kultový. Všechny je pojem spisovného jazyka zjevně nepokryje, což se týká zejména stylu pro projevy neoficiální a profesní (zčásti); v případě stylu rituálního může, jak známo z historie, dojít k využití jiného než domácího jazyka. Po staletích tříbení struktury spisovného jazyka se tedy do úzu vracejí i prvky nespisovných útvarů národního jazyka (nikoli frontálně, jak ukazuje A. Jedlička). A plní zde poměrně přesně vymezené komunikační funkce. Při analýze se tedy nemůžeme spokojit pouze s charakteristikou vyjadřovacích prostředků podle jejich stylových hodnot tkvících zásadně ve spisovném jazyku, nýbrž je užitečné přičlenit k ní též charakteristiku z hlediska přináležitosti prostředků k útvarům národního jazyka. Jedině tak se při analýze vyrovnáme s různorodostí sociálních procesů, které složitě, nikoli však chaoticky národního jazyka využívají.

### Literatura


Čechová, M.: *Řeč a metařeč ve vyučování češtině.* ČJL 44, 1993–1994, s. 113–117.
*Čs. přednášky pro VIII. MSS v Záhřebu.* Lingvistika. Praha 1978; zvláště příspěvky A. Jedličky, J. Běliče a V. Křístka.
*Dialekt und Dialektologie.* ZDL Beihefte, Neue Folge Nr. 26, zvláště studie P. Iviće, Wiesbaden 1980.
*Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii.* Bratislava 1990.
Hausenblas, K.: *K základním pojmům v oblasti řečové (verbální) komunikace.* In: SlavPrag, Praha 1973, s. 21–27.
Horálek, K.: *K otázce tzv. vedlejších jazykových funkcí.* SaS 21, 1960, s. 4–7.
Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti.* Brno 1986.
Jedlička, A.: *K problematice jazykové situace.* SaS 1978, s. 300–303.
Jelínek, M.: *Stylistické aspekty gramatického systému.* Stylistické studie II. Praha 1974.
Krčmová, M.: *K šíření obecné češtiny na Moravu.* SPFFBU (A 27), 1979, s. 69–75.
Kuralev, V. K.: *Vnešnije i vnutrenije faktory jazykovoj evoljucii.* Moskva 1982.
Mareš, P.: *Metajazyk, metařeč, metatext.* SaS 44, 1983, s. 123–131.
Serebrennikov, B. A. und Koll.: *Allgemeine Sprachwissenschaft I.* Berlin 1975, s. 413 n.
Sgall, P.: *Chceme spisovnou češtinu ochuzovat a činit nemluvnou? (Na okraj jedné recenze.)* SaS 51, 1990, s. 60–63 (s vyjádřením J. Hlavsové).
Sgall, P.: *K některým otázkám naší jazykové kultury.* SaS 42, 1981, s. 299–306.
*Zur Theorie des Dialekts.* Wiesbaden 1978.


## 4. Normy

Pojem norma spojujeme obvykle s oblastí práva. Také však ve spojitosti s jazykem bude vhodné zastavit se u pojmu velice užitečného a metodologicky plodné-

ho, v naší jazykovědě hojně propracovaného, u pojmu **normy**. Uplatňuje se zejména v teorii spisovného, popř. národního jazyka, nadto též při hodnocení struktury pravopisné, fonetické, gramatické, slovotvorné, (řidčeji) lexikální a posléze jako východisko pro analýzy stavu jazykové kultury. K jeho pojmoslovné náplni i k pojmům s ním souvisícím (normování, normovanost) vyjádřilo se mnoho badatelů, u nás systematicky počínaje B. Havránkem v třicátých letech a konče zatím ve sbornících týkajících se jazykové kultury, jazykové politiky a jazykového plánování.

**Jazykovou normou** rozumíme soubor, popř. též skloubení prostředků a zákonitostí objektivně se projevujících v daném jazykovém útvaru (v jistém údobí potenciálně dynamických), uvědomovaný si kolektivem uživatelů jako závazný a vhodný pro splnění komunikačního cíle; v praxi obráží jazyková norma stav struktury v živém úzu a tkví rovněž v jazykovém povědomí jazykově cítícího příslušníka národního jazyka. Je souborem otevřeným.

Důsledně domyšleno má tedy pojem jazykové normy dva **aspekty**:

a) První, možno říci **procesuální**. Norma se vyvíjí a upevňuje v jazykovém povědomí příslušníka toho nebo onoho jazykového útvaru, a to v zásadě bezděčně, třebaže zajisté nikoli izolovaně od jazykových interakcí společnosti. Předpokladem pro vnitřní charakteristiku normy je v tomto případě alespoň základní míra kompetence uživatele jazyka nebo vžitý vyjadřovací zvyk.

b) Druhý, dejme tomu **operativní**. Zde běží vpravdě o metajazykové uvažování a následné normování jazyka, o jeho kodifikaci, popř. (u nového spisovného jazyka) o jeho standardizaci. Předpokladem k této cílevědomé činnosti je zevrubné poznání jazyka i společenského dění vývoj jazyka podmiňujícího nebo ovlivňujícího: tato činnost je společenskou záležitostí institucionalizovanou. Tento druhý aspekt se týká jen spisovného jazyka. (Zato norma tradičního teritoriálního dialektu představuje bezděčné, jakkoli vžité uspořádání vyjadřovacích prvků v jazykovém povědomí příslušníka tradičního teritoriálního dialektu: vzhledem k funkční jednoduchosti vyjadřování a stylové plochosti nářečí je nicméně tužší než norma spisovného jazyka – rozklad dialektu, v podstatě nepopiratelný, je záležitostí jinou. Jím dialekt „končí".)

Uvědomování si, resp. vědecké poznávání, zachovávání, střežení a prosazování normy se týká jak jednotlivce, tak i společnosti jako celku. Je garantem spolehlivého dorozumívání společnosti, jedním z integračních faktorů národa – norma takto pojímaná je stálým atributem jazyka – přesto jej příslušník národního jazyka nebo národní pospolitost ovlivňují nepřímo, norma jazyková jako by existovala ve vší konkrétnosti sama o sobě: k odlišení od norem ostatních (viz dále) lze ji výstižně nazývat **normou strukturní.** Může být ostatně charakterizována z hlediska svých vývojových kvalit jako archaická, nebo progresivní (srov. kvality normy češtiny nebo slovenštiny) a rovněž z hlediska své „dokonalosti", přesněji řečeno míry přiměřenosti vzhledem k potřebám úzu (podle toho jsou slovanské jazyky, fungující v podstatě ve stejné kulturně-politické a civilizační situaci, vyrovnané

s výjimkou ruštiny, která se uplatňuje navíc jako mezinárodní jazyk vzhledem k ostatním jazykům multinacionálního společenství).

Strukturní, vlastně mikrolingvální norma se skládá z norem dílčích: pravopisné (srov. pravopis morfologicko-fonologický v češtině s téměř fonetickým v srbštině a charvátštině), výslovnostní, mluvnické, slovotvorné, lexikální, slovosledné. Ty jsou markantní, zjevné, nebo skrytější, a tudíž volnější. Např. uvnitř mluvnické normy vykazuje relativní uvolněnost, nedotvořenost norma syntaktická: ta jako by se opírala o epochami podporovaný faktor psanosti a s ním souvisící vzácnost, vznešenost, ryzí gramatičnost, výrazovou úplnost (odpor k eliptičnosti) textových jednotek. Živé syntaktické prvky mluvené řeči prosazují se hojněji a hojněji v úzu, nicméně jako noremní mohou být zpochybňovány a argument o jejich běžnosti např. v mluvené řeči odmítán. Zajisté se toto složité chápání syntaktické normativnosti zakládá na přeceňování pouze psaných textů jako pramene pro poznávání normy a souvisí s nedostatečným poznáním mluvené řeči ještě i v dnešním vědeckém kontextu.

Vedle normy strukturní přiznává jazykověda normativní nebo normující charakter také stylu jako celku, stylotvorným a řečotvorným (mluvenost, psanost) faktorům, stylovým postupům a stylovým žánrům a tvarům, a to vždy v třetím, závěrečném hodnotícím stadiu stylotvorného procesu – po stadiu formativním a realizačním. **Stylová norma** působí na výběr a organizaci jazykových prostředků podle povahy a komunikačního cíle promluvy, popř. celého textu. Přitom je míra její závaznosti různá na ose (1) přidržení se vyjadřovacího modelu a (2) tvůrčí práce s textem modelu neurčeného. V druhém případě se však může vytvářet zárodek vyjadřovacího modelu pro uživatele jazyka i pro jeho následovníky. Řeč jako soubor promluv je představována respektováním přijaté stylové normy a současně též jejím porušováním.

Dodržování **stylového modelu** je dáno vlastně automatizací určitých stylových prostředků při sledování komunikačního cíle a vede někdy až k jejich petrifikování. Jako užitečné se jeví tam, kde napomáhá dorozumívání snadnému, které beze zbytku splní očekávání (srov. např. formu úmrtních oznámení, předpovědí počasí, úředních formulářů, statistických hlášení ap.). Upevnění stylového modelu bývá uzpůsobeno opakováním situace, kterou má vyjádření obrážet. Doména automatizovaného vyjadřování tkví v administrativním a publicistickém stylu: vydělují se v něm okruhy věcného dorozumívání, se kterými je spjata stálá forma vyjadřování s několika prvky proměnnými – srov. např. při zpravodajství o státních návštěvách, kde se dříve obměňovalo pouze jméno, politická funkce návštěvy, země, odkud přichází, nadto někdy účel návštěvy nebo jisté okolnosti návštěvy: stejné nebo podobné zato zůstávají činnostní prvky slohové výstavby (*přibyl, přiletěl, byl přijat, navštívil*...).

Stylová norma je uspořádána hierarchicky: od doporučení volby žánrů a postupů (např. úvodníku, vyhlášky, povídky) až po ovlivnění funkčního stylu (funkčního jazyka) jako celku. Tak např. v dorozumívací oblasti publicistické se původce

projevu opírá o společenské autority národní i mezinárodní, sám ustupuje do pozadí, zato často cituje nebo komentuje cizí výroky, uplatňuje vyjadřovací řešení jiných: v zásadě jako by integroval poznání jiných odborníků a znalců, nebo prostě občanů vůbec. Reprodukované vyjadřování (samozřejmě zdaleka ne toliko jako tzv. přímá řeč) bývá vyznačováno uvozovkami v jejich základní funkci diakritického znaménka pro citování. Naproti tomu tvůrce slovesného uměleckého textu vypráví (líčí) zážitek jedinečný (jehož míra fiktivnosti není důležitá) a tento komunikační cíl se projevuje v bohatosti vyjadřovacích prostředků, založené výhradně na volbě slovesného tvůrce: ten vypravuje děj, proces, líčí city, úvahy a stavy, „zaznamenává" dialogy svých postav – to všechno se však stává jedinečnou hrou na skutečnost, při které tvůrce odmítá jakékoli ověřování (snad kromě děl autobiografických). S komunikačním cílem uvědomování a přesvědčování v televizní publicistice bývá spojen postulát bezprostřední působivosti mluvčího: té lze spolehlivěji dosáhnout nikoli krajní improvizací, ale spíše pečlivým výběrem. O stylových normách obecně platí, že větší míra konvenčnosti je v zásadě vyhraňuje i monopolizuje. Vznikají a ustalují se během ekonomického, politického a kulturního vývoje společnosti, specializují se odvíjením od norem obecnějších, nejprve zřejmě od základní dichotomie psanosti a mluvenosti.

Představa stylových norem (na ose konkrétnosti a abstraktnosti) jeví se poměrně jasná. Jenže proti vší zkušenosti z jazykové praxe nepřekračuje jako koncepční pojem meze spisovného jazyka, který (vskutku) je stylově mnohovrstevnatý, synonymicky bohatý a vědomě rozvíjený a tříbený národním společenstvím. Spisovný jazyk je nepochybně vhodným idiomem při sledování vysokých komunikačních cílů, jakými jsou společenská reprezentace nebo obřadnost, objektivní, odborné až vědecké referování, agitace, vyučování a složitější poučování, racionální objasňování, dále pak kolektivní vyzývání, vytváření scény (srov. např. autorské pásmo v literatuře a jeho možná absence v dramatu): připomeňme ještě jeho funkci jako základu pro odvíjení příznakového vyjadřování nespisovného, např. v publicistice nebo umělecké literatuře.

Avšak právě vyjadřovací prostředky z teritoriálně podmíněných idiomů národního jazyka prosazují se stále ještě v komunikačních aktech bezprostřední operativnosti nebo jejího zákazu, připomínání, vzpomínání a rozpomínání, zdomácňování tematiky, spřátelení a žádosti o dotvrzení. Počet příležitostí k takové komunikaci se nezmenšuje, ba zvětšuje se počet příležitostí, kdy je taková důvěrnější komunikace předstírána nebo hrána, srov. podobné „důvěrné prostředí" před televizními kamerami – způsob komunikace nemůže tu nebýt v souladu s ležérností, familiárností v chování osob. Zato soubor hovorových prostředků spisovné češtiny nevykazuje rysy sdostatek výrazné, aby mohl vhodně signalizovat společenskou solidaritu a důvěrnější kontakty, a tedy nepostačuje zcela k vystižení pracovních nebo společenských mikrosituací. Tato situace češtiny je z hlediska ostatních slovanských jazyků jedinečná, naopak se zčásti, dosti překvapivě, podobá situaci němčiny s prestižními regionálními interdialekty.

Rovněž slangové vyjadřování (viz dále) se tvoří a přijímá v určitých zájmových a společenských prostředích jako projevení soudržnosti a mnohý občan dovede se takto zařadit třeba i do několika takových prostředí. I argot podporuje sociální izolovanost, ale i vnitřní soudržnost některých společenských skupin a poměrně celistvě vystupuje stále např. v prostředí vězeňském, v prostředí hazardních hráčů, toxikomanů a obchodníků s drogami, popř. mezi prostitutkami a dříve i veksláky. Profesní mluva se svými slovníkovými a frazeologickými vrstvami výhodně opomíjí otázku ryzí spisovnosti a nevadí jí postavení na její periferii nebo i za jejími mezemi. Přispívá k ekonomičnosti vyjadřování, využívajíc strukturních zákonitostí jazyka (v češtině zejména univerbizace).

Třebaže po stránce kvantitativní je ve vztahu k nespisovným idiomům ve slovanských jazycích situace různá, přece zůstává obdobná po stránce kvalitativní. Spisovnost bývá podporována psaností komunikátu, jeho veřejným posláním a vyhraněností komunikačního modelu. Ze stálých faktorů konstituujících komunikát jako spisovný podporují spisovnost absence individuálního adresáta, nebo alespoň jeho větší odstup, nezakotvenost v konkrétní situaci, racionálnost, pojmovostní tematika, objektivnost a nezúčastněnost přístupu. Nespisovnost se objevuje v závislosti na ústní formě komunikátu, na jeho neveřejném rázu, na funkční nevyhraněnosti modelu, na přítomnosti individuálního adresáta, na zakotvenosti v situaci, na expresivitě, na individuálním apelu, na tematice běžného života. Hlavním charakteristickým rysem spisovně ztvárněného komunikátu je intenčnost při dosahování vyššího komunikačního cíle, kdežto u komunikátu vyjádřeného nespisovnými idiomy je charakteristická bezprostřednost. (Viz ještě na s. 18.)

Jako každou jazykovědnou disciplínu lze i stylistiku chápat jako ryzí vědecké poznání určitých charakteristických zákonitostí. Nicméně sleduje-li stylistika volbu a organizaci jazykových prostředků při dosahování komunikačního cíle, proč by se vyhýbala doporučením, radě, popř. i preskripci: v tom je totiž obsažena její zjevná společenská užitečnost a z toho vyplývá i důležitost pojmu stylová norma.

Ve vztahu k jiným normám mluvíme o normě stylové. V řečové praxi jde však spíše o soubor specifických norem pro typy komunikátů. Každá z nich stanoví, jak přiměřeně se máme vyjádřit, chceme-li spolehlivě dosáhnout dílčího komunikačního cíle. Čím jsou stylové normy určovány?

a) Nejdůležitější pro ustavení stylových norem je školní vzdělávání. Žáci a studenti se učí formulovat především ty písemnosti, kterými budou s okolím komunikovat. Obecně je dodržování stylových norem vizitkou člověka. V mluvené řeči se stylové normy často podceňují.

b) Nemalý význam má kulturně-politický vývoj společnosti, totiž dlouhodobá tradice, rozvoj vědy a techniky a vztah společnosti k jazyku. Vedle toho nelze nepřiznat vliv vyjadřovací módy a mluvních manýr.

c) Jistou úlohu hraje i zde normotvorná činnost jazykovědců a dalších odborníků (srov. např. návody, jak formulovat obchodní korespondenci ap.). Předložit

však zevrubnou praktickou stylistiku je autorský cíl nesplnitelný, neboť nezměrný je počet typů jazykových komunikací.

S pojmem (konkrétní, jednotlivá) stylová norma souvisí pojmy slohový nedostatek, lépe než slohová chyba; představují nesplnění nebo porušení stylové normy. Přitom ani důsledné zachování strukturní normy nezaručuje přiměřenost slohovou (srov. *Dalším bodem programu byla střelba hostí... Krájejte tři dni staré housky...*). Připomíná se řada nedostatků a odchylek: nedbalá výslovnost ve veřejném projevu, deformace hlásek a jejich skupin v mluvené řeči, vyšinutí z větné stavby (anakolut), formální přizpůsobení slova tvaru slova sousedního (atrakce), spojení jednoho předmětu se dvěma slovesy o různé vazbě (zeugma), směšování vazeb (kontaminace), sklon k užívání otřepaných frází, nepřiléhavé vyjadřování vůbec apod. Stylové normy jsou vcelku volnější, vady jsou méně nápadné, zejména v běžné mluvě a při globálním čtení či nepozorném poslechu.

Výběr jazykových prostředků z bohatství národního jazyka jako celku připomíná výběr slohotvorný, ale svou složitostí, chápanou namnoze (poněkud zjednodušeně) jako jazyková smíšenost komunikátu, rámec stylu i stylových norem překračuje. Proto vystoupil A. Jedlička s koncepcí **komunikační normy**. „Manifestuje se nejen v složce jazykové (verbální), ale také ve složkách nejazykových (neverbálních). Je podmíněna především faktory a podmínkami situačními. Její vztah k normě útvarové (pozn. autora: podle nás strukturní) je určován tím, že jedním z projevů komunikační normy je způsob distribuce jazykových útvarů v situačních komunikačních sférách. Komunikační normy nejsou kodifikovány, jako je tomu u útvarové normy spisovné."

Je možno si představit ještě širší chápání komunikační normy, popř. komunikačních norem. Naznačuje to definice J. Kořenského a jeho kolektivu: „Komunikační normy – soubor speciálních znalostí a zkušeností, týkající se prostředků, pravidel a zvyklostí komunikace". Komunikační normy jsou v tomto pojetí zřejmě součástí norem sociálních, totiž „souboru konvencionalizovaných, všeobecně uznávaných zásad vzájemného styku členů určitého společenství) uplatňovaných hlavně při společné činnosti)". Toto pojetí už úzce souvisí s chováním, s jednáním člověka vůči jiným lidem, a vrátíme-li se k řečové komunikaci, s pojmy jako komunikační role, kontakt, komunikační vztah, komunikační strategie, komunikační efekt, kód ap.

Ostatně již v základní práci Searlově (1969) čteme nejednou o „určitých pravidlech pro používání jazykových prvků" při produkování řečových aktů. Přitom, jak známo, mezi nimi právě ilokuční akty přímo hýří bohatostí indikátorů, jež mají usnadnit dosažení komunikačního cíle, indikátorů obrážejících různorodost komunikačních situací včetně společného zkušenostního komplexu původce projevu i adresáta. Lze přiznat i těmto indikátorům normativní charakter?

Tak např. omluva za předpokládaný pozdní příchod na oficiální jednání má být podána písemně s explicitním uvedením aktu omluvení, nikoli jen s vysvětlením příčiny opoždění. Při příchodu bývá vhodné polohlasně předsedovi připomenout,

že omluva byla již zaslána... V pracích o mluvené řeči se připomínají doklady od příkrého rozkazu až po rozkaz „mírný", jenže často se opominou nepřímé výzvy k činnosti vyjádřené výpověďmi oznamovacími nebo tázacími. Předpokládá se, že v angličtině existuje přes tisíc výrazů pro označení ilokučních aktů (Austin), a jsou-li si některé významem bližší (např. *namítat* vedle *oponovat*), pak zbývá v každém případě několik set typů ilokučních aktů, z nichž každý může být určován několika formálními indikátory na škálách různých hodnot vyplývajících z celé komplexní situace. Jestliže typy ilokučních aktů nebyly dosud jazykovědou taxativně vymezeny, neznamená tento fakt popření jejich normativního charakteru. Jsme přece nejednou svědky dosažení, nebo nedosažení komunikačního cíle zásluhou, resp. vinou mluvčího: v pozitivním případě zajisté byly dodrženy dané normy. Srov. ještě na s. 119, popř. 147–148.

O imperativních větách je známo, že vyjadřují příkazy, žádosti, pokyny, návody k jednání, popř. (většinou v negaci) zákazy, nedoporučení ap. Původce projevu očekává od adresáta, že v dalším jednání splní vyřčený požadavek. Rychlost plnění požadavku závisí také na vzdálenosti obou komunikantů, samo plnění nebo neplnění požadavku souvisí buď s totožným hodnocením komunikační situace oběma komunikanty (*vyhovím*, popř. i *rád*), nebo se zanedbatelností názoru adresáta vzhledem k autoritě původce projevu (*musím to tedy udělat*). Ze strany původce projevu lze požadavek formulovat jednak se zřením k rozdílné míře společenské autority komunikantů (rozkaz, resp. zákaz – prosba, resp. návrh), jednak s pominutím takových rozdílů.
Podle intenzity apelu na adresáty existuje postupná škála:
– Vyjádření reflexní s funkcí varovnou nebo pobízecí (většinou citoslovečné nebo jmenné výpovědi, někdy též věty infinitivní). (*Psst. Ná.*)
– Rozkaz nebo zákaz (většinou věty imperativní): velmi působivý apel má být vyvolán vyvozením „jasného" příkazu z otázky (*Kam byste šli? Seďte!*); naléhavost se zdůrazňuje opakováním (*Dělej, dělej!*).
– Mírný rozkaz, doporučení bývají vyjadřovány jako přání (*Kdyby ses lépe oblékl!*); ještě mírnější apel bývá vyjadřován otázkou (*Tak ty už k nim docházíš do rodiny?* – raději se ještě nezavazuj...); výzva k třetí osobě nemůže být naléhavá, neboť adresáta neoslovuje (*Ať nekřičí*); přítomnost modálních sloves představuje silný imperativní signál – vcelku víceméně zastírá původce rozkazu: ve spojení s kondicionálem modálního slovesa se imperativnost oslabuje. Rozkaz vyjádřený jako „jistá budoucnost" jako by nesnášel odmluvu: *Tady toho se napiješ!*; zákaz: *Nikam nepůjdeš! Seděť budeš!*
– Sledování komunikačního cíle „vyvolat následné jednání adresáta" představuje první smysl a účel jazykového dorozumívání. Ani v naší souvislosti nicméně není odtržen od komunikačního cíle „vyrovnat obsahy vědomí obou komunikantů". Proto s ním není svázána toliko kvalita rozkazu nebo zákazu, nýbrž i prostý popis komunikační situace, z hlediska formálního: sdělení oznamovací. Dokonce je možné říci, že takové „upozornění na situaci" formou věty oznamovací zastře vztah komunikantů k situaci, a přesto vede k žádoucímu účinku i k očekávanému následnému jednání adresáta. Např. maminka upozorňující svého malého syna před vstupem do cirkusu *Pavle, už pouštějí!* uklidní jej zřejmě stejně působivě jako větou rozkazovací. Platí, že ani při sledování komunikačních cílů jako by nebylo třeba od počátku hrát s vysokými kartami.

Pojem komunikační normy je vlastně už blízký pojmu **jazyková kompetence**; jím se míní to, co ideální příslušník jazyka má v povědomí o struktuře vět svého jazyka a co jej odlišuje od těch, kteří jeho jazykem nemluví (Katz, 1966). Popis jazyka bývá potom vlastně generativistickým výkladem jazykové kompetence. Jazykovědná teorie (např. v gramatice) překlenuje distanci mezi vnitřní interpretací pravidel jazyka ze strany uživatele, kterou postupně zvládl, a vlastním použitím těchto pravidel při komunikačním aktu v aktuální situaci. Podle komunikační situace specificky použitá kompetence, její aplikace, nazývá se **performancí**. Nepatří k ní pouze vypracování komunikátů, tedy mluvení a psaní, nýbrž také porozumění, tedy naslouchání a čtení. Zároveň bývají její součástí i přeřeknutí, apoziopéze,

kontaminace aj. – to vše posluchač, čtenář „vyrovnává" podle vlastní kompetence i podle kompetence původce projevu, kdyby byl svůj komunikát mohl stvořit dokonale. (Že je výše řeč o „větách", nikoli o komplexních jazykových kvalitách, je dáno tehdy rozšířenými generativními teoriemi N. Chomského, týkajícími se především syntaxe. Dnes uznáváme „více kompetencí" než jen generovat věty.)

Průnik normy strukturní, stylové i komunikační (z aspektu různě fungujících útvarů národního jazyka i aspektu sledování komunikačního cíle v případě jednotlivého komunikátu) reprezentuje společenský aspekt jazyka, závaznost jeho norem při dorozumívání – má-li být úspěšné, má vycházet ze shod mezi jazykovým povědomím původce projevu a adresáta projevu. Tento průnik představuje nadindividuální, sociální povahu jazykové komunikace. Ve výkladu trojího druhu norem se obráží vyrovnaný zřetel jazykovědy k obsahu i formě analyzovaných komunikátů, k obecnému a individuálnímu v jazyku, k funkční specifičnosti každého z jazykových útvarů a zároveň k jejich případné záměnnosti.

### Literatura

Gutschmidt, K. und Koll.: *Sprachenpolitik und Schriftsprachen in Osteuropa*... HU, Berlin 1989.
Horálek, K.: B. *Mathesius a kultura jazyka*. In: SlavPrag V, Praha 1963, s. 57–62.
Katz, J. J.: *The Philosophy of Language*. New York – London 1966.
Searle, J. E.: *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge 1969.
Další literatura na str. 121.

## 5. Teorie funkčních stylů

### a) Vývoj názorů na funkční stylovou diferenciaci

Stylová diferenciace spisovného jazyka je odrazem všech funkcí jazyka ve společnosti. Ty se neustále vyvíjejí, tak jako je ve vývoji a v neustálé proměnlivosti sám jazyk. V závislosti na společenské situaci, na politických a ekonomických podmínkách dané historické doby a na vyspělosti kultury (jíž je součástí) prodělával jazyk dynamický vývoj v celém systému. Současně se rozvíjela i jeho komunikační schopnost. Jazyk vždy reagoval na nové jevy v životě společnosti, s novými situacemi plnil nové funkce a různou měrou sloužil nově se objevujícím komunikačním potřebám. Docházelo ke **stylovým proměnám jazykové komunikace**, ke vzniku a rozvoji stylů. Jejich existenci je třeba chápat v nepřetržitém vývoji se vším, co odrážejí a čemu slouží.

Styl každého projevu je v procesu vzniku ovlivňován mnoha faktory. Výsledný výběr a uspořádání výrazových prostředků vyhovuje určité funkci. Při zobecnění okruhu výrazových prostředků plnících jednu a tutéž konkrétní funkci nebo funkce přibližně stejné a při pomíjení individuality, kterou do textu a jeho výsledné podoby vnáší autor, dospíváme k vymezení **funkčního stylu**. Představuje styl objektivní, interindividuální, určitou abstrakci při sledování funkce projevu, a to na rozdíl od individuálních stylů jednotlivců – stylů subjektivních.

Již první stylistické teorie, které se v české lingvistice objevily na rozhraní 20. a 30. let našeho století v pracích a myšlenkách představitelů Pražského lingvistického kroužku, se stylovou diferenciací spisovného jazyka počítají. Tato diferenciace již od počátku bádání souvisela vždy se stylovým rozrůzněním jazykového materiálu. Dokonce lze sledovat, že předpoklady pro rozvíjení funkční koncepce stylu už připravoval svými pohledy na jazyk počátkem 20. století J. Zubatý.

Základy budování teorie funkčních stylů pak položil svými pracemi především B. Havránek. Jeho nové myšlenky o jazykové kultuře se objevily zvláště v práci Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura (1932) a později byly rozvinuty ve studii K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka (1942). B. Havránek souhrnně pohlíží na stylové rozrůznění jazykových prostředků a vymezuje funkce spisovného jazyka své doby. Rozlišuje funkci komunikativní, prakticky odbornou, teoreticky odbornou (lze je shrnout pod společné označení funkce sdělovací) a estetickou. K nim B. Havránek nachází i příslušné tzv. funkční jazyky, tj. soubory jazykových prostředků ustalující se pro potřeby realizace jednotlivých funkcí. Jazyk hovorový (konverzační) plnil funkci komunikativní, pracovní jazyk (věcný) sloužil funkci prakticky odborné, vědecký byl pro funkci teoreticky odbornou a jazyk básnický pro funkci estetickou. Tyto tzv. funkční jazyky jsou vlastně prvním obecným vymezením základních funkčních stylů češtiny. B. Havránek nachází i jejich diferenční rysy v plánu sémantickém a v celkovém vyjadřování. (Pojem funkční styl je v této teorii chápán jako jev na úrovni parole, jako modifikace funkčního jazyka určená konkrétním cílem a způsobem realizace jednotlivého jazykového projevu.)

Spolu s B. Havránkem už od 30. let probojovával funkční pohled na jazyk, na jazykovou správnost a kulturu jazyka Vilém Mathesius (1932, 1940, 1942). Vedle slohu autorské individuality hovořil o „slohu funkčního objektu", který má obecnou povahu a jemuž „se lze učit a naučit"; připomínal „zběhlost v nejdůležitějších druzích funkčního slohu" (Mathesius, 1942).

Z tohoto základního vymezení funkce jazyka a odpovídajícího výběru a uspořádání jazykových jednotek v textu a ze všech progresivních názorů rodící se funkční lingvistiky 30. let a doby pozdější vyrůstá i dnešní pojetí stylové diferenciace češtiny. Rozvoj funkcí jazyka ve společnosti i posuny kritérií hodnocení vedly sice ke změnám v počtu a charakteristice stylů, nezměnil se však základní přístup k řešení celé problematiky.

Celostně vymezuje rozsah funkčních stylů češtiny znovu B. Havránek v heslech pro Ottův slovník naučný nové doby (1940; přetištěno 1962) a toto Havránkovo pojetí v podstatě přejímá i J. V. Bečka (1948). Ten se zabývá zejména popisem stylových vlastností češtiny. Při posouzení spisovného jazyka ze stylistického hlediska a při řešení úkolů, které plní, rozlišoval J. V. Bečka tzv. funkční podoby spisovného jazyka neboli funkční jazyky. K nim patřil jazyk umělecký a jazyk vědecký, oba nacházející se jakoby na opačných pólech, mezi nimi pak nacházíme jazyk praktický. V rozpětí praktického jazyka rozlišoval J. V. Bečka další dílčí skupiny: jazyk úřední, hospodářský (včetně jazyka obchodního) a novi-

nářský. Cenná byla v té době v souvislosti s funkčním rozvrstvením Bečkova úvaha o problematickém zařazení hovorového jazyka; autor neuvažuje o něm jako o jednom z funkčních jazyků (neboť v mluveném spontánním projevu se spisovný jazyk jako jediný neuplatní), ale zdůrazňuje, že je třeba mu věnovat náležitou pozornost.

Podnětně přispěl k řešení otázek stylové diferenciace češtiny F. Trávníček (1953), který uváděl tzv. druhy spisovných slohů. Rozlišoval sloh teoretický a praktický, dále slohové druhy novinářský, řečnický, úřední, společenský (tj. konverzační) a umělecký.

Zásadní orientaci v klasifikaci funkčních stylů přinesla konference o otázkách stylu a stylistiky, kterou v r. 1954 v Liblicích uspořádal Ústav pro jazyk český ČSAV. Konference byla vedena snahou přesně vymezit a jednoznačně pojímat základní stylistickou terminologii a přispěla k řešení obecných otázek stylu a stylistiky. Nový, funkční pohled na jazyk, který ve 30. letech našeho století podnítil B. Havránek, rozvinuli a zkonkretizovali ve svých referátech na liblické konferenci K. Hausenblas, P. Trost, E. Pauliny, M. Jelínek, J. Filipec aj. (SaS, 1955). Pozornost byla soustředěna na klasifikaci funkčních stylů spisovného jazyka.

Základní Havránkovo rozčlenění na styly hovorový, odborný a umělecký se jevilo jako nezvratitelné, i když byla vedena diskuse o problematickém začlenění stylu hovorového mezi styly spisovného jazyka, neboť při mluvené komunikaci a při spontánnosti pronikají do hovorového stylu (jako stylu spisovného jazyka) prvky nespisovné. Podstatné je rovněž to, že byla vyložena a zdůvodněna možnost rozšířit počet funkčních stylů o rozvíjející se styl publicistický (M. Jelínek).

### b) Současný stav

Původní Havránkova klasifikace funkčních stylů doplněná o styl publicistický vešla do školních vyučovacích osnov, stala se na dlouhou dobu základem běžného školského pojetí a je v rozšířené variantě přijímána i dnes. Do širšího povědomí se klasifikace dostala prostřednictvím Havránkovy – Jedličkovy Stručné mluvnice české a České mluvnice.

Přehlednou charakteristiku funkčního stylového rozpětí češtiny 60. a 70. let najdeme zvláště v pracích A. Jedličky (zejména 1963, 1970, 1973 aj.).

V české lingvistice se většinou ve shodě se školskou praxí počítalo se čtyřmi základními **funkčními styly: prostěsdělovacím (hovorovým), odborným, publicistickým** a **uměleckým**, v současnosti jejich počet rozšiřujeme o styl administrativní, řečnický a někdy i esejistický. U jednotlivých autorů se setkáváme (na nižší úrovni abstrakce) i se styly dalšími, a to žurnalistickým, učebním atd. Spíše na stavbu textu a zvláštní jazykové kvality než na jeho funkci ukazují občas užívaná neterminologická označení styl verbální, slavnostní, květnatý apod.

Při charakteristice **funkční stylové diferenciace spisovného jazyka** vychází současná česká lingvistika z Jedličkova pojetí tří rovin stylových jevů. Jsou to

**stylová sféra** (oblast), **stylová vrstva** a **stylový typ** (Jedlička, 1970, 1974 aj.). Vymezení jednotlivých stylů vychází z existence specifických funkcí, kterou plní jazykové projevy v určité sféře komunikace – v tzv. stylové sféře (oblasti). K plnění této funkce se v jazyce mj. vytváří i specifická vrstva výrazových (jazykových) prostředků, stylová vrstva, a celková stavba textu se podřizuje více nebo méně pevné stylové normě. Existencí specifických norem nebo celým jejich souborem platným pro určitou sféru se liší od sebe jednotlivé funkční stylové typy.

Vycházíme-li z rozmanitých funkcí jazyka, z různých komunikačních situací, záměrů a ze všech působících objektivních slohotvorných činitelů, docházíme ke klasifikaci stylů na různé úrovni abstrakce. Podle dominantního objektivního slohotvorného činitele, jímž je především základní funkce projevu, můžeme rozdělit styly na **styly sdělovací (sdělné)** a **esteticky sdělné**.

V textech sdělovacích stylů vystupuje do popředí věcná stránka sdělení, modifikace funkce sdělení pak vedou k odlišení stylů prostěsdělovacího, odborného, administrativního a publicistického.

Styly esteticky sdělné představují dílčí stylové sféry prózy, poezie a dramatu (v jiném pojetí lyriky, epiky a dramatiky), pro něž se vžil nadřazený název styl umělecké literatury. (Tento termín se jeví výstižnější než termín styl umělecký.) U stylu umělecké literatury je složitější situace, protože jeho zkoumání je nejen předmětem zájmu lingvistiky, ale i literární vědy, teorie literatury, poetiky a estetiky. Na liblické konferenci (1954) se objevovaly snahy odlišit pojmy umělecký styl jazykový jako styl funkční a styl literární, stejně tak lišit i vztah mezi konkrétním, subjektivním a jedinečným stylem uměleckého textu a objektivním, funkčním stylem uměleckým jako jedním ze stylů jazyka.

Přihlédneme-li u všech funkčních stylů, vymezených především základní funkcí projevu, k jiným objektivním slohotvorným činitelům, setkáme se u jednotlivých stylů při každém dalším zpřesňování s existencí podoblastí a dílčích úseků. Současně vzhledem k vyjadřovací dichotomii se nám i uvnitř téhož funkčního stylu jeví jako protikladné projevy mluvené ve srovnání s psanými, projevy předem připravené (a to písemně zpracované, připravené v tezích, bodech nebo alespoň dobře promyšlené) a projevy naprosto nepřipravené, spontánní. Výrazně se stylizací liší projevy monologické a dialogické, rozdíl je mezi projevy soukromými a veřejnými (v různém stupni veřejnosti), projevy realizovanými ve známém nebo cizím prostředí (včetně způsobu vžitého a obvyklého vyjádření kontaktu s adresátem). Rozdílné jsou také projevy adresované někomu, kdo je nablízku, a projevy pronášené na větší vzdálenost, odlišnosti budou i v projevech v prostředí dobrém nebo špatném vzhledem k jeho kvalitě (teplota, hluk, osvětlení) atd. I tyto objektivní slohotvorné činitele by bylo možno položit do základu diferenciace stylů, šlo by však o kritéria vnější, která nevycházejí z podstaty jazyka. Někdy se s nimi setkáme při rozlišování stylů v praktických příručkách, např. učebnice pro základní školu věnují pozornost rozdílům projevů psaných a mluvených v souvislosti s výukou stylizace psaných textů.

Při hledání kritérií další a podrobnější vnitřní diferenciace jednotlivých široce pojatých funkčních stylů počítáme ve stylistické teorii s využitím dalších objektivních slohotvorných činitelů. Tak se např. oblast publicistická diferencuje na publicistiku mluvenou a psanou. Uvnitř mluvené publicistiky věnujeme dále pozornost bezprostřednosti výpovědi, neboť publicistika většinou nepředstavuje projevy zcela spontánní, ale předem pečlivě připravené, které jsou teprve druhotně inscenovány jako bezprostřední reakce na podnět, diskusi apod.

Jednotliví lingvisté nastolují alespoň zčásti možnosti existence dalších funkčních stylů a dokazují šíři stylového rozpětí současného jazyka. Na rozdíl od základních funkčních stylů, tj. primárních, bývají tyto styly uváděny jako styly sekundární, od stylů primárních odvozené. Jako osobitý bývá např. přijímán styl konverzační (Hausenblas, 1962), jenž pokrývá osobitou oblast společenské konverzace, včetně běžné konvence v užívání zdvořilostních obratů v projevech dialogických, při pozdravech, seznamování apod. Už F. Trávníček o něm píše jako o stylu společenském (Trávníček, 1953), jindy bývá pojímána dílčí oblast konverzační jako součást stylové oblasti hovorové (Jedlička, 1970).

Ke stylu odbornému a publicistickému se přimyká také styl řečnický, jehož existenci předpokládáme už ve starém Řecku a jenž našel odraz i ve stylu našeho středověkého písemnictví (Tříska, 1964), v novější době připomíná styl řečnický F. Trávníček, Jar. Hubáček, J. Kraus a jiní. (Blíže viz kap. o řečnickém stylu.) Někdy býval v odborné literatuře přičleňován ke stylu publicistickému, s nímž má některé společné rysy (ostatně novodobá mluvená publicistika je zčásti pokračováním tradičního antického řečnictví), jindy byla zdůrazňována návaznost na sféru odbornou. Vzhledem ke stylové osobitosti komunikátů řečnické stylové oblasti a jejich nezvratné persvazivní funkci přiřazujeme v současné stylistické teorii řečnický styl k základním (primárním) funkčním stylům.

V rámci široce pojatého odborného stylu vykazuje určité stylové specifičnosti také tzv. styl učební (Hausenblas, 1972). A. Jedlička spatřuje v odborné stylové oblasti další dílčí oblasti, a to oblast teoretickou (vědeckou), praktickou (pracovní) a oblast populárně odbornou, popularizační (Jedlička a kol., 1970).

Ke stylové sféře odborné se částečně přimyká také styl administrativní (Čechová, 1989), ale představuje stylový typ se specifickým výrazivem i normami. Proto jsme oprávněni pohlížet na administrativní stylovou sféru jako na sféru stylově osobitou a uvádět administrativní styl mezi základními funkčními styly. Jeho komunikáty vznikají vždy v těsné návaznosti na pracovní, odbornou a rozmanitou profesní činnost.

Je nesporné, že počet funkčních stylů v jazyce bude vždy přímo úměrný všem funkcím, které jazyk v procesu jazykové komunikace plní. Od stěžejních funkcí se potom odvíjejí funkce dílčí a mohou vznikat dílčí stylové oblasti nebo oblasti pomezní a přimykající se k jiným.

Jako složitý se z funkčního pohledu jeví tzv. styl esejistický. Tradičně bývá charakterizován jako symbióza prvků stylu odborného a uměleckého se souborem

vyjadřovacích prostředků výrazně uměleckých (A. Jedlička), to platí však jen zčásti. Jde rovněž o osobitý stylový typ.

Svérázný stylový typ může představovat také styl korespondence – tzv. styl epistolární (Ruščák, 1984), styl učební (Hausenblas, 1972), event. styl učebních textů.

Při vší mnohotvárnosti jazykové komunikace a při vědomí rozmanitých dílčích funkcí, které spisovný jazyk plní, nepokládáme v teorii za nutné rozmnožovat počet základních funkčních stylů. Spíše je třeba připomínat celistvost jazykové komunikace ve společnosti a vzájemné ovlivňování stylů, vznik přechodných stylových oblastí a uplatnění dalších objektivních slohotvorných činitelů, které vede ke sbližování stavby textů s různou funkcí (např. sledujeme společné rysy textů spontánních).

K. Hausenblas při posuzování stylové problematiky navíc zdůrazňuje stylovou integraci textu a funkci integrační považuje za specifickou funkci každého stylu. Kromě integrační funkce přisuzuje K. Hausenblas náležitý význam rovněž funkci estetické, sémantické a charakterizační (Hausenblas, 1983).

Současná stylistika vychází při stylové diferenciaci češtiny z pojetí založeného na jediném stěžejním kritériu – kritériu základní funkce projevu, která je konstituujícím faktorem stylu. Kromě funkce mohou se výrazně projevovat jako konstituující faktory také faktory jiné, např. mluvenost nebo pojmovost. Klasifikace funkčních stylů spisovného jazyka se pak jeví takto:

**Styly sdělovací (věcné)** zahrnují oblast stylů **prostěsdělovacích, odborných, administrativních** a **publicistických** a **styl řečnický**. U projevu prostěsdělovacího neboli běžnědorozumívacího jde o základní komunikační funkci, která se často realizuje formou mluvenou. Styl odborný s dílčími oblastmi stylu vědeckého (teoretického), stylu odborného (prakticky odborného, jednacího) a event. stylu populárně naučného (popularizačního) a esejistického sleduje pojmovost jako konstituující faktor projevu. Sem by patřil také tzv. styl učební, jako svérázný bývá též uváděn styl právnický a vojenský. Získávací, uvědomovací funkce doprovázející funkci informativní je konstituujícím faktorem stylu publicistického, a to v obou dílčích oblastech stylu psané a mluvené publicistiky a ve stylu reklamy. Styl administrativní lze charakterizovat pomocí funkce direktivní, pro řečnictví se jeví jako vymezující funkce persvazivní.

**Styl esteticky sdělný**, tj. **styl umělecké literatury**, s dílčími oblastmi stylu epiky, lyriky a dramatiky (event. stylu prózy, poezie a dramatu) je založen na deklarování estetické funkce textu. Sem by také náležely řečnické projevy oslavné, slavnostní a některé dobové literární eseje.

Ve shodě s pojetím A. Jedličky (1970, 1974, 1978 aj.) musíme u každého z takto vymezených funkčních stylů počítat vedle svébytné funkce a jí odpovídající stylové oblasti i s existencí stylové vrstvy specifických výrazových prostředků. Dále počítáme se stylovými normami a stylovým typem jako diferencovanými zákonitostmi výstavby textů, které se navenek jeví jako signály příslušnosti textů k jisté stylové oblasti. Při posuzování každého z funkčních stylů je potřeba pojímat

jazykový projev jako celek a posuzovat jej komplexně podle všech aspektů. Současně je třeba mít na paměti, že v jazyce funkční styly koexistují. Jako styly veskrze objektivní jsou v tomto pojetí rovněž zobecněním zákonitostí stavby jednotlivých promluv, které jsou v určitém komunikátu dále modifikovány. J. Chloupek např. uvádí, že „při analýze komunikátů je ku prospěchu odlišovat primární nebo sekundární psanost nebo mluvenost" (Chloupek, 1994).

V posuzování stylů při vší složitosti různých pohledů a při množství existujících slohotvorných činitelů, které mají schopnost vystupovat jako vymezující kritéria pro styl, se jeví únosné vycházet z jednoho klasifikujícího kritéria – ze stěžejního faktoru konstituujícího styl. (Pro potřeby školy je toto zjednodušení v pohledu na styl přímo nezbytné.)

Připomeňme si ještě pohledy na klasifikaci funkčních stylů uváděné v současných mluvnicích. M. Čechová v kolektivní práci Čeština – řeč a jazyk (1996) vymezuje styly individuální (autorské) a objektivní. Při sledování funkce uvádí jako základní styly tyto: prostěsdělovací (běžnědorozumívací, hovorový), odborný, administrativní (úřední, jednací), publicistický, řečnický, umělecký a esejistický; ve vztahu k nim jsou připomínány styly simplexní (s jednou funkcí) a komplexní (s více funkcemi).

Vysokoškolská učebnice J. Hubáčka a kol. s názvem Čeština pro učitele (1996) věnuje pozornost mezi základními styly pouze stylům tradičně uváděným, tj. hovorovému, odbornému (člení se na styl teoretický, praktický a populárně odborný), publicistickému a uměleckému, i když další dílčí diferenciaci nevylučuje (Hubáček a kol., 1996).

Přehled objektivních a tzv. subjektivních stylů podává také kolektivní Příruční mluvnice češtiny (1996). Autor stylistické části M. Jelínek vždy sleduje styly v závislosti na objektivních činitelích a uvádí toto členění: styly projevů mluvených a psaných, připravených a nepřipravených, styly kontaktní a nekontaktní, adresní, monologické a dialogické, oficiální a familiární, funkční styly věcné a styly estetizované, styly komunikačně nezávislé. Prezentace funkčních stylů v návaznosti na všechny komunikační funkce svědčí o šíři pohledu na uvedenou problematiku. Mimo tradičně uváděné shledáváme v učebnici i styl ekonomický (hospodářský), styl propagační (reklamní), styly ideologické (např. náboženský), styl orientační a jiné. Také subjektivní styly, které většinou česká stylistika nezobecňuje a zajímají nás ponejvíce ve stylové sféře umělecké, jsou zdůrazněny ve vztahu k ovlivňujícímu subjektivnímu faktoru. Jsou uvedeny mj. styly mužský a ženský, styly lidí vzdělaných a nevzdělaných, styly profesní, zájmové aj.

Při posuzování stylového rozpětí je podstatné také to, že funkční stylová diferenciace se v celé šíři týká jazyka spisovného, i když výhradně jen s ním spjata není. Spisovný český jazyk se nám jeví ve srovnání s ostatními útvary národního jazyka jako útvar polyfunkční, schopný plnit všechny diferencované nároky kladené na komunikaci vyspělé společnosti. Tato schopnost je u ostatních útvarů omezená. Funkce spisovného jazyka se mohou s vývojem společnosti dále rozvíjet

a měnit, a proto je funkční stylová diferenciace jazyka v trvalém pohybu, tak jako je v pohybu jazyk a společnost, která jej užívá.

## Literatura


Vedle souborných prací o stylu a stylistice se teorií funkčních stylů zabývají zejména tyto práce:
Bečka, J. V.: *Úvod do české stylistiky.* Praha 1948.
Čechová, M.: *Charakteristika administrativního stylu.* NŘ 72, 1989, s. 1–10.
Čechová, M.: *Základní pojmy funkční stylistiky a jejich hierarchizace.* Přednášky z XXX. běhu LŠSS, UK 1988, s. 90–104.
Čechová, M. a kol.: *Čeština – řeč a jazyk.* Praha 1996.
Hausenblas, K.: *K základním pojmům jazykové stylistiky.* SaS 16, 1955, s. 1–15.
Hausenblas, K.: *Situace stylistiky, její koncepce a aktuální úkoly.* In: SlavPrag 26, 1983, 4–5, s. 9–18.
Hausenblas, K.: *Styly jazykových projevů a rozvrstvení jazyka.* SaS 23, 1962, s. 189–201.
Hausenblas, K.: *Učební styl v soustavě stylů funkčních.* NŘ 55, 1972, s. 150–158.
Hausenblas, K.: *Vysoký – střední – nízký styl a diferenciace stylů dnes.* SaS 34, 1973, s. 85–91.
Havránek, B.: *K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka.* ČMF 28, 1942, s. 409–416.
Havránek, B.: *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha 1932, s. 32–84.
Havránek, B., Jedlička A.: Česká mluvnice. 5. vydání, Praha 1986.
Chloupek, J.: *Funkční styly dnes.* NŘ 77, 1994, 2, s. 57–66.
Chloupek, J.: *Pochybnosti o funkčních stylech.* In: Sborník prací FF BU, A 41, 1993, s. 51 n.
Jedlička, A.: *Dynamika současného spisovného jazyka a jeho stylová diferenciace.* In: Čs. přednášky pro VII. MSS ve Varšavě. Praha 1973, s. 211–220.
Jedlička, A.: *K stylovému rozvrstvení dnešní spisovné češtiny.* Jazykovedné štúdie, VII, Bratislava 1963, s. 133–143.
Jedlička, A.: *K tradicím české stylistiky.* In: SlavPrag 26, 1983, 4–5, s. 35–40.
Jedlička, A.: *Příspěvek ke vztahu sociolingvistiky a funkční stylistiky.* SaS 38, 1977, s. 324–328.
Jedlička, A. a kol.: *Základy české stylistiky.* Praha 1970.
Jelínek, M.: *Klasifikace stylů.* In: Jazykovědné aktuality, XVI, 1979, s. 2, 62–65.
Jelínek, M.: *Pojem funkčního stylu v řečové stylistice.* In: Synteza w stylistyce slowiańskiej. Polsko – Opole 1991, s. 13–19.
Jelínek, M.: *Pojetí stylu u pražských strukturalistů.* Česká literatura 40, 1992, s. 209–216.
Jelínek, M.: *Stylové rozpětí současné spisovné češtiny.* In: Kultura českého jazyka. Liberec 1969, s. 73–85.
Kraus, J.: *K sociolingvistickým prvkům ve funkční stylistice.* SaS 32, 1971, s. 271–278.
Kraus, J.: *Žánrové a stylové proměny veřejné jazykové komunikace.* NŘ 63, 1980, s. 57–62.
Mathesius, V.: *Funkční linguistika.* SaS 6, 1940, s. 112.
Mathesius, V.: *O požadavku stability ve spisovném jazyce.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha 1932, s. 14–31.
Mathesius, V.: *Řeč a sloh.* Praha 1966.
Pauliny, E.: *O funkčnom rozvrstvení spisovného jazyka.* SaS 16, 1955, s. 17–24.
*Příruční mluvnice češtiny.* 2. vyd., Praha 1996.
Ruščák, F.: *Teoretické východiská epištolárneho štýlu.* In: Štylistické otázky textu. Prešov 1984, s. 135–159.
Trávníček, F.: *O jazykovém slohu.* Praha 1953.
Trost, P.: *K obecným otázkám stylu.* SaS 16, 1955, s. 15–17.
Tříska, J.: *O rétorice a stylu naší středověké literatury.* SaS 25, 1964, s. 260–270.

# II. Diferenciace a stratifikace národního jazyka

**Národní jazyk** (v našem případě český) představuje soubor integrovaných výrazových prostředků vymezený územně, uvnitř diferencovaný funkčně a teritoriálně, stratifikovaný sociálně. (Po této stránce se jím zabývá sociolingvistika, dialektologie, nauka o spisovném jazyku a teorie komunikace, v jistém smyslu souhrnně: teorie národního jazyka.)

Pojem národního jazyka je spjat spíše s vědami společenskými v užším slova smyslu (se sociologií, historií ap.) než s jazykovědou; ta totiž věnuje pozornost útvarům (idiomům), jimiž se národní jazyk projevuje (srov. výstižný termín v němčině: Erscheinungsformen, resp. Existenzformen der Sprache). Jazykový útvar (jinak též útvar národního jazyka) je v podstatě jazyková struktura s jednou funkcí nebo s několika funkcemi (takto především v případě spisovného jazyka). Funkcí jazykové struktury rozumíme sepětí významu a formy při sledování komunikačního cíle. Jazyková struktura je množina vztahů mezi jazykovými jednotkami. Vztahy mezi jednotlivými útvary vytvářejí makrosituaci specifickou pro určitý národní jazyk, tzv. jazykovou situaci. (Odlišujeme od komunikační situace, tedy situace při vzniku komunikátu.)

Český národní jazyk zahrnuje tyto útvary (idiomy):

## 1. Spisovný jazyk

Je to dnes a téměř vždy býval nejdůležitější útvar národního jazyka. Jako jediný se řídí kodifikací: závazným jakoby dohodnutým představením vlastně jen sporných (potenciálně) prvků jazykové normy. Užívá se ho s komunikačním záměrem v záležitostech národní kultury duchovní a hmotné, tedy při sledování vyššího komunikačního cíle, jehož je vlastně markantním signálem. Jeho norma vyhovuje stylové rozrůzněnosti. Jako jediný z útvarů má funkci národně reprezentativní.

Někdy se vyskytují pochybnosti o tom, zda je možno spisovným jazykem nejen psát, ale i mluvit, zda se termíny spisovný jazyk (ten především) nebo kulturní jazyk mohou vůbec vztahovat k mluvené řeči. Že termín ztratil svůj etymologický ráz (jazyk písemností, srov. též Schriftsprache), o tom svědčí např. obřadní rétori-

ka, mluvené oficiální referování, různé druhy instruktáží ap. Samozřejmě, přísně kodifikované jádro oficiálně uznávaného spisovného jazyka bývá ovlivňováno profesními zvyklostmi různých dorozumívacích oblastí – přece však i zde zůstává spisovnost jako určitá kvalita komunikátů nesporným základem vyjadřování, srov. třeba v publicistice politické, kulturní nebo sportovní.

Spisovný jazyk vytváří ilokuční indikátory (je jejich signálem) vyučování, poučování, uvědomování, výchovy a racionálního objasňování, dále kolektivního apelování a dorozumívání na dálku a mimo čas promluvy, plánování a prognostikování, nadto jmenování a ustanovování (viz s. 16–17). Je zjevnou zárukou oficiálnosti a slavnostnosti, často neosobnosti a nezúčastněnosti (srov. vykání proti tykání), takže za jistých okolností může působit strojeně. Je přirozené, že se normy spisovného jazyka vyvíjejí, kodifikace je obráží po dobu své platnosti v zásadě staticky – až na odumírání dublet zastarávajících a narůstání v úzu dublet nastupujících. Z pozorování časového sledu „kodifikací" lze nicméně spolehlivě usuzovat na dynamiku vývoje normy, nadto i na „dynamiku jazykovědné teorie" – to je zajisté věc dvojí. Právě normování spisovného jazyka je významným příspěvkem jazykovědné teorie společenské praxi, vždyť právě skrze komunikaci se člověk s člověkem sjednocuje, solidarizuje a ztotožňuje. Předpokladem k tomu je právě zachování normy (norem, viz výše). Kodifikace je tedy souborem vždy po jistou dobu téměř uzavřeným.

Při úvahách o vnější dynamice spisovného jazyka neměli bychom se omezovat pouze na opakovaná konstatování o jeho upevňování v těch nebo oněch dorozumívacích oblastech nebo naopak o jeho ústupu z pozic jiných, tím méně bychom měli v teorii a praxi kultury jazyka a řeči jeho postavení v celé šíři komunikačních aktivit zarputile bránit a vůbec už bychom neměli propadnout skepsi týkající se jeho budoucnosti. Svědectví o jeho průkazně základním postavení mezi útvary národního jazyka manifestuje ta skutečnost, že se zákonitě vyskytuje jako člen určitých funkčních dichotomií. Máme na mysli např. oblast publicistiky: její styl se v principu jednoznačně odvíjí od spisovného jazyka, ba možno ještě vymezit – od jeho neutrální vrstvy, ale může pole spisovného jazyka opouštět s cílem, aby byla porušena „očekávanost" vyjadřování a čtenáři např. bylo přiblíženo živé pracovní prostředí. Nebo umělecký jazyk čerpá v mikrosituacích vytvářených dialogem, naznačujícím komunikační akty běžného denního života, nebo vůbec při mikrosituacích intimnosti (třebaže obvykle nikoli v důsledné úplnosti ve srovnání se „skutečností") z vyjadřování – řečeno obecně – teritoriálně podmíněného. Avšak jazykovou mikrosituaci, onu kulturu vypravování, líčení a uměleckého popisu respektuje právě literatura trvalou a vlastně naprosto převažující preferencí spisovného jazyka. Tzv. profesní, zvláštní, specifikovaná mluva pracovního prostředí nemusí být sice nutně založena na spisovnosti, má-li především přispívat k ekonomičnosti a jednoznačnosti vyjadřování, ale může se v případě právě spisovného vyjadřování obrážet v makrosituaci při prezentaci vědy a výzkumu širší veřejnosti – na rozdíl od mikrosituací v dílnách, kancelářích ap. Shrňme tuto stále přítomnou, třebaže

nezřídka skrytou úlohu spisovného jazyka tak, že je téměř za každým naším komunikačním aktem jako bezpečné pozadí. Ostatně sami občané v něm stále spatřují kulturně-politickou hodnotu, kterou i hájí, jakkoli často jej třeba v běžné řečové praxi opouštějí.

Jenom v případě spisovného jazyka představuje nejvyšší stadium cílevědomého normotvorného procesu a vědecky podložených aktivit tzv. **kodifikace**, totiž společensky závazné institucionalizované stanovení uzlových prvků spisovné jazykové normy v soudobých slovnících, mluvnicích a jazykových příručkách. (Jakékoli jazykové výklady jednotlivců nebo náhodných kolektivů jsou od kodifikace pouze odvozeny a neznamenají tvorbu kodifikace!) Střediskem kodifikačního úsilí je Ústav pro jazyk český AV ČR; autorita kodifikačních rozhodnutí bývá podporována schvalovacím řízením (např. učebnic ze strany Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR).

Za kodifikační soubory považujeme *Pravidla českého pravopisu* (tzv. akademické i školní vydání, obsahující i poučení tvaroslovná), *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2. vyd. 1994), časopis *Naše řeč*, jazykové koutky Čs. rozhlasu (pochopitelně zejména ty, které byly v souborech publikovány knižně), jazykové příručky a učebnice schválené ministerstvem, mluvnice – mezi nimi především *Česká mluvnice* B. Havránka a A. Jedličky (prosadila se jako kodifikační vlastně bez úmyslu autorů), posléze *Výslovnost spisovné češtiny I a II*. Směrem ke kodifikaci orientují se nové mluvnice češtiny z 90. let (viz literaturu v závěru). Kodifikační platnost mají i práce vycházející v Malé jazykové knižnici v nakladatelství Academia. Jejich závěry totiž souhlasí s názory oddělení jazykové kultury Ústavu pro jazyk český. Shrnují problematiku specifických oblastí užívání jazyka (např. vlastních jmen, místních jmen apod.). Kodifikací (vlastně: „uzákoněním“) se zaujímá stanovisko k těm jazykovým jevům, které by mohly uživatelům spisovného jazyka činit v řečové praxi potíže nebo o kterých by mohli vyhledávat poučení. Následkem dlouhodobého soustředění jazykovědy je propracována do důsledků kodifikace pravopisná, tvaroslovná a v zásadě i výslovnostní, popř. i lexikální (přes rychlejší obměnu), zato volnější zůstává v rovině syntaktické (zdroj tvoří stále ještě psané doklady, mnohé syntaktické prostředky v mluvené řeči spolehlivě posouzeny nejsou). V zásadě je třeba rozlišovat vědecké zkoumání jazyka založené na jeho postupném poznávání (včetně následných úvah koncepčních a prognostických) – a jeden z výstupů tohoto výzkumu: činnost kodifikační; ta nicméně svým společenským dosahem meze jazykovědy zčásti překračuje. (Na závazných kodifikačních rozhodnutích se nepodílejí jen jazykovědci, nýbrž většinou nepřímo také představitelé veřejného života, spisovatelé, učitelé, redaktoři ap., prostě ti pracovníci, kteří využívají jazyka přímo ve své profesi.)

Územně podmíněné obměny ve struktuře spisovného jazyka nebývají teoretiky vítány; přece však územně podmíněný výběr z dublet, popř. i jisté teritoriálně podmíněné vlivy a tendence uplatňované i ve spisovných projevech mohou vytvářet tzv. **oblastní variety** spisovného jazyka. V českém prostředí nejsou závažné

(známe zde členy dublet rovnoprávné, např. výslovnost skupiny *sch* × *zh*, slova *truhlář* × *stolař*, typ *Nezaspala jsi?* × *Nezaspalas?*, nebo členy pouze připouštěné). Jinak je tomu v jazykovém prostoru anglickém nebo německém. Některé jevy zakládající oblastní variety jsou výjimečně kodifikací přijímány, některé bývají tolerovány, avšak na okraji spisovnosti, některé i velice rozšířené zůstávají ve spisovném vyjadřování kazem (např. široká výslovnost samohlásek *i, e* v Čechách a naopak úzká na Brněnsku a Blanensku).

Spisovná čeština jako výraz naší národní kultury vystupuje nepochybně jako **prestižní útvar** jazykový. Jenže jak potom hodnotit vyjadřování těch komunikujících, kteří mají dobrou vůli spisovně se na veřejnosti vyjadřovat, a příliš to přitom neumějí? Ryze teoreticky pojato jsou i jejich projevy spisovné, neboť rozhodující pro posouzení tu může být jen **záměr**, s jakým ke komunikačnímu aktu přistupují. Jinak totiž bychom musili spisovný jazyk uznat za málem neuskutečnitelný postulát školy, popřípadě za fikci odborníků, nebo bychom v učených diskusích musili vždy nově a nově stanovit posuvné meze spisovnosti: to lze ještě připustit, to už nikoli... Jinou věcí je, že se uživatelé jazyka jednoduše dopouštějí chyb proti kodifikaci a při nedůvěře k vlastnímu jazykovém povědomí nebo při přílišném lpění na různých strukturách nespisovných i chyb proti normě.

V praxi za spisovný považujeme jazyk těch jeho uživatelů, kteří se vědomě snaží o spisovný projev kultivovaný po všech stránkách. Nelze nevidět, že se taková koncepce spisovnosti podobá definicím v kruhu – přece však všestranněji odpovídá vědeckému pojetí problému než někdejší dosti jednostranná kritéria spisovnosti. Tak byla svého času přeceňována „historická ryzost češtiny" – pochopitelně především odborníky soustředěnými na zkoumání starého jazyka. V opožděném romantismu byl vyzdvihován spíše „lidový svéráz jazyka", v němž prý se obráží „duch lidu". V tomto smyslu formuloval své názory F. Bartoš. Pokrok ve své době dozajista představovalo Ertlovo kritérium „dobrých autorů posledních padesáti let" – avšak víme dobře: ti nepíší jen spisovně a naopak spisovně píší i jiní tvůrčí duchové než spisovatelé. Koho uznat za dobrého autora? A cožpak nelze K. Čapka padesát let po jeho úmrtí už považovat za moderního autora?

Co je to tedy spisovná čeština? Lze odpovědět jedině tak, že je to (jediný) kodifikovaný útvar národního jazyka, útvar, který má vedle jiných funkcí též funkci národně a společensky reprezentativní. Po stránce strukturní se spisovná čeština vyznačuje bohatou variabilitou výrazových prostředků, která se zakládá na celé kulturní tradici českého národního života a vyvíjí se v souladu s potřebami naší společnosti.

Kdy je jazykový prostředek spisovný? Je tomu tak tehdy, je-li rozšířen v komunikátech s vyšším komunikačním cílem, kde komunikující usiluje o spisovnost, není-li jeho výskyt regionálně omezen a má-li strukturní předpoklady integrovat ve spisovném jazyku (např. *plynofikace*). Jinak zůstává takový prostředek ve spisovném kontextu stylově aktivním (příznakovým) hostem. U nových pojmenování, tvarů a vazeb vystupuje ještě požadavek, aby jich pro komunikaci bylo vskutku třeba.

Pokud běží o dnešní mluvené projevy realizované spisovnou češtinou, reflektují zpravidla současnou normu (nikoli přísně kodifikaci) se všemi vývojovými tendencemi a jsou veskrze tolerantní vůči nespisovným prvkům! Ty by však pojem **hovorové češtiny** jako mluveného vyjadřování spisovného neměly rozkolísávat, rozmělňovat: zůstávají v kontextu spisovného vyjadřování „hosty". Hovorovou češtinu považujeme tedy nikoli za samostatný útvar národního jazyka, jehož místo by bylo mezi spisovnou a obecnou češtinou, nýbrž za soubor prostředků náležející široce chápanému komplexu spisovné češtiny. Je zbavena „knižních" dublet, podob a konstrukcí, neobsahuje např. krátký predikativní tvar adjektiva (ani při sémantickém odlišení). Tento soubor bývá z hlediska komunikačních aktů vzhledem ke své tolerantnosti vedoucí k integrování prostředků spisovných s nespisovnými (fungujícími převážně jako signály ne plné veřejnosti projevu) poněkud nevýrazný, se zmíněnými hosty nespisovnými, teritoriálně podmíněnými, vlastně smíšený. Proto zpravidla nedostatečně signalizuje společenskou solidaritu, důvěrný kontakt a nepostačuje v pracovních nebo společensky neprestižních mikrosituacích. Hovorová čeština plní uživatelům dvojí funkci: Jednak je nástrojem dorozumívání těm občanům, kteří užívají výhradně spisovného jazyka, jednak funguje jako nástroj běžného dorozumívání, je jednou ze strukturních náplní běžné mluvy (vedle dialektů, obecné češtiny atd.). Výrazové varianty jako *prima, blázinec, lítat ode zdi ke zdi* ap. nestačí k tomu, abychom uznávali početnou řadu prostředků hovorové češtiny – jsou to prvky běžné konverzace a mohou se objevovat i v kontextu plně spisovném (třebaže většinou ne v řeči psané). Nelze ani pominout ten fakt, že zatím nevznikla jediná mluvnice hovorové češtiny a ta ostatně nikde není ani kodifikována. Míru nespisovnosti nebo ne plné spisovnosti lze hodnotit podle faktorů konstituujících komunikát, jde o široké pásmo přechodů mezi krajními prvky nejvyššího stylu a běžné domluvy mezi sebou rovnými. Předpokládá se existence hovorové češtiny jako regionálního útvaru na Ostravsku a ve Slezsku.

V zahraničí, ale též v naší odborné literatuře se nověji prosazuje termín **standard**. Rozumí se jím celospolečenský útvar jazykový s vyšší komunikační funkcí (než např. obecná čeština, viz dále), a to základu spisovného (např. ve slovenštině, kde nerespektuje některé archaismy zachovávané ve spisovné slovenštině, např. protiklad dvojího *l* nebo *ä*), nebo nespisovného (tzv. „třetí standard"), avšak i tak plnícího celospolečenské funkce. Nejrozšířenější v lingvistice je význam „kulturní jazyk" mluvené celonárodní praxe, vytvářející si teprve postupně písemnou podobu nebo existující vedle starobylého psaného jazyka (např. liturgického) nebo vedle jazyka světového (koloniálního jazyka dřívějška).

## 2. Nespisovné útvary

### a) Tradiční teritoriální dialekt

Zatímco dialekt obecně znamená jednu strukturní varietu ve vztahu k jiné (např. předchůdci dnešních slovanských jazyků – tzv. dialekty praslovanštiny) nebo dílčí

jazykový útvar ve vztahu k vyššímu celku, představuje tradiční teritoriální dialekt konkrétně útvar národního jazyka vymezený teritoriálně, přísně normovaný, stylově plochý, užívaný živelně a neprestižně pro běžné mluvené dorozumívání, daleko řidčeji a okrajově jako nástroj především ústní slovesnosti.

Vyjadřovací prostředky z tradičních teritoriálních dialektů se prosazují stále ještě v ilokučních aktech bezprostřední operativnosti nebo jejího zákazu, připomínání, vzpomínání a rozpomínání, též ve výzvách o dotvrzení. Závislost jazykového prvku na vymezeném teritoriu pořád nejúčinněji plní funkci vyjádření společenské solidarity, dále intimity komunikačního prostředí i privátnosti komunikačního cíle; intimní a bezprostředně působící ráz komunikátů bývá v řečové praxi přímo ztotožňován s „žádoucí" neoficiálností, s osobním zaujetím a právě takto potom pronikají teritoriálně podmíněné prvky, někdy i nenáležitě, do projevů vyššího stylu.

Pod tlakem vyrovnávajících se životních zájmů mezi městským obyvatelstvem na jedné straně a venkovským obyvatelstvem na straně druhé a následkem migrace nezadržitelně dochází k stírání a odumírání dialektů. Tento zákonitý proces se však týká jazykových prostředků markantních, „vědomých", nikoli jazykových prostředků užívaných bezděčně, maně, nevědomě (srov. např. nápadnost podoby *chodijú, chodijó* s podobami asimilace typu [*až ráno*] na střední a východní Moravě, vedle [*aš ráno*] – spisovně). Proti nářečím se v českém jazykovém prostředí nevyvíjí sociální tlak a běžné řečové praxi není pro neveřejné vystupování vnucován žádný údajně výhodnější dorozumívací model. Z těchto důvodů se předpovědi o brzkém zániku nářečí neuskutečňují, jakkoli se vytvořily pro to předpoklady už v minulém, a tím spíše v našem století. Rychleji se však zapomíná na slova vyjadřující zastaralé pojmy (např. zvěroklestičské názvosloví na Bojkovicku, názvy částí vozu, máselnice ap.) – slova tedy mizejí s věcmi nebo s odklonem pozornosti od věcí. Po roce 1918 dosti rychle vymizela většina slov německého původu. Vzniká jistá nerovnoměrnost v uchování dialektů daná vývojem sociální struktury obyvatelstva i rázem mluvnických, lexikálních a frazeologických jevů.

Tradiční teritoriální dialekty obrážejí vlastně v prostorové projekci vývoj češtiny v čase, zhruba vývoj řekněme od 12. století. K tomu je zapotřebí poznamenat toto: Nářečím (zde zkráceně místo celého sousloví tradiční teritoriální dialekt) se vyjadřuje především venkovské obyvatelstvo v běžných záležitostech denního života (řeklo by se lid, ale to slovo ztratilo charakter jednoznačného termínu). Protože donedávna téměř každý z nás Čechů nějakým tím kořínkem vyrůstal z venkovského prostředí (a tento fakt znamenal před dvěma stoletími naši národní záchranu), vyskytuje se nářečí ještě i ve starých a velkých městech, není však pro mluvu měst příznačné. Důsledně domyšleno je dialekt s jinou podobou jevu nebo s existencí některého jevu a s existencí jevu jiného už jiným dialektem, neboť nemáme žádné záruky pro objektivní zvážení toho, co je ještě odchylka od dialektu subjektivně povýšeného za základní, jádrový, a co už je diferenční znak nového dialektu, vymezeného se stejnou dávkou libovůle. Toho jsou si jazykovědci vědomi, a proto vybírají po zralé úvaze některé ze společných jevů různých místních nářečí a podle míry a závažnosti shod mluví pak o hlavních nářečních skupinách, o celcích menších nebo o podřečích ap. Jestliže po vytyčení nářečních hranic nenásleduje zevrubný popis jediného dialektu, jde spíše o teritoriální rozrůznění národního jazyka jako celku a o sledování dnešní prostorové projekce dávných změn – jednotlivé dialekty ustupují potom do pozadí. Takovým způsobem popsal teritoriální diferenciaci češtiny Havránek v *Československé vlastivědě* (1934) a nověji Bělič v *Nástinu české dialektologie* (1972). Sledují průběh izoglos, to jest hraničních čar jednotlivých jevů a jejich podob, srovnávají stav v dialektech pro relativní chronologii změn a posléze přistupují ke klasifikaci dialektů. Provádějí ji podle vybraných a zhodnocených jevů a podřizují vývoji národního jazyka. Tak se přibližují známé metodě jazykového zeměpisu, který na mapách sleduje rozvržení jevů

lexikálních i gramatických. Skutečnost ovšem zůstává taková, že na hranicích dvou nářečních celků mohou být jazykové rozdíly po obou stranách dělicí izoglosy menší, méně závažné než mezi dvěma obcemi v jádru jednoho z těchto celků. Ještě je potřeba poznamenat, že se klasifikace dialektologická nebo průběh nářečních hranic nemusí shodovat s etnografickým členěním země: ještě za Třebíčí se rozprostírají nářečí hanácká, a je vcelku zanedbatelný rozdíl mezi nářečími slováckými a valašskými. Dnešní označení našich nářečí nemají vztah k starobylým poměrům kmenovým, dílem pocházejí z doby národopisného romantismu. V současné době vychází velké dílo *Český jazykový atlas*, které mnohé starší představy o dialektech zpřesní.

## b) Interdialekt

Vzniká za různých okolností jako poslední vývojové stadium dialektů, ale spisovné vyjadřování jej vzhledem k odlišné komunikační funkci ovlivňuje jen málo. Někdy však přece stává mezi spisovným jazykem a dialektem – těmito vlastně základními póly komunikace – a přibližuje se tomu nebo onomu, vytvářeje protiklad jako nižší člen dichotomie (vůči spisovnému jazyku) nebo člen vyšší (vůči dialektu).

Při vzniku interdialektu se rozšiřuje regionální a zároveň i funkční působnost teritoriálně podmíněného vyjadřování a struktura dialektu svůj stabilizovaný charakter dílem ztrácí, dílem jej ve snaze o novou stabilizaci už v interdialektu hledá, ovšem pro krátkou dobu vývoje jen zřídka s plným úspěchem. Postavení interdialektu v hierarchii teritoriálních útvarů národního jazyka je dáno rozsahem jeho územního rozšíření, jež se projevuje jako závažný psycholingvální faktor v tom, že vzrůstají funkční možnosti interdialektu, jeho komunikační způsobilost: přestávají se totiž pociťovat jeho svazky s lokalitou – nikoli s teritoriem vůbec.

Interdialekt je tedy nestabilizovaný útvar národního jazyka představující nejvyšší vývojové stadium tradičních teritoriálních dialektů – zbavovaných postupně výlučných, nápadných znaků a naopak obsahujících už inovace podle současných vývojových zákonitostí národního jazyka (srov. mor. podobu *v Bojkovicách, v Boskovicách*, podle skloňování feminin, v dialektech byla koncovka *-ích* podle maskulin).

Lze mluvit o interdialektu východomoravském a středomoravském (jímž se mluví též v Brně nebo v Olomouci), v Čechách pak o interdialektech, které zvnějšku posléze působí jako interdialekt jediný (viz výklady o obecné češtině). Naopak jen v několika jevech se prosazují tendence celomoravské (např. morfologicky jednotná podoba *choďijú, choďijó, choďijou*), někdy podporující stav ve spisovném jazyce (srov. podoby *vedl, chytl,* gen. *té ženské* z pův. gen. *tej ženskej*). Při vzniku nadregionálního obecného jazyka, koiné, v Čechách tedy onoho jakoby jediného interdialektu – obecné češtiny, ruší se původně teritoriální vymezení a struktura útvaru postupně dospívá k nové relativní stabilitě. Funkční omezenost na mluvenou řeč ještě zůstává, ale s postupující stabilizací struktury a s růstem sociální prestiže nového útvaru začínají se objevovat racionalisticky podmíněné snahy odstraňovat vzniklou strukturní distanci mezi spisovným jazykem vázaným tradičně na psanou řeč a obecným jazykem založeným na běžném denním mluveném úzu. Na rozdíl od dialektů nejsou moravské interdialekty nikde popsány.

## c) Obecná čeština

V našem prostředí funguje v úloze „třetího standardu" obecná čeština, a to ve všech českých krajích (v užším smyslu) s přesahem na západní Moravu. (Jedině na Ostravsku se vyskytuje klasický protiklad spisovný jazyk – tradiční teritoriální dialekt.) Je tedy obecná čeština jako útvar národního jazyka jednak ryze interdialektového typu (regionálně vymezitelný a poněkud i teritoriálně diferencovaný), jednak typu standardu s vyšší komunikační funkcí. Obecná čeština v tomto druhém pojetí má proti interdialektům tu zvláštnost, že se v moderním dramatickém umění a v literárních dialozích stala vlastně výhradní reprezentantkou živé mluvené řeči každodenního života; posléze se objevuje v krásné literatuře nejen v pásmu postav, nýbrž dokonce i v pásmu autorském jako poetizační prostředek vypravování (zatím jen ztotožňuje-li se autor s vypravěčem). Přítomnost obecné češtiny v krásné literatuře a dramatice nasvědčuje dosti výmluvně tomu, že se stává celonárodním nespisovným útvarem a v této funkci se definitivně odtrhuje od své původní interdialektické podstaty. Jednotlivé obecněčeské prostředky – nikoli vždy strukturní celek – přispívají značně k utváření komunikátu jako „živě mluveného" a neveřejného, neoficiálního, privátního. Přitom platí, že se faktory, za kterých se komunikát právě s uvedenými rysy konstituuje, objevují v jazykových mikrosituacích hojněji a hojněji, a to jako umělecká stylizace nebo i mimo umění. V komunikaci obecně se totiž prosazuje víc a víc dorozumívání neveřejné, intimní, mezi čtyřma očima, nebo hra na ně. Takový vývoj je možný jen za splněného předpokladu, že se již jednak vyhranil hlavní komunikační cíl spisovného vyjadřování: sloužit k dorozumívání v záležitostech kultury duchovní i hmotné a také celonárodní vzdělanosti; jednak že je svrchovaně důležité signalizovat, aktivně vyznačit nižší komunikační cíl vyjadřováním přiměřeným důvěrnějšímu prostředí.

K nivelizaci, k vyrovnávání dialektů v Čechách přispěl politický, ekonomický i zeměpisný ráz země s významným ohniskem královské moci a značné kulturní radiace. Jestliže lidé v Čechách v počátcích svých novodobých dějin s povděkem přijali pro vyšší dorozumívací funkce, založené dlouho na psané řeči, knižní až archaickou podobu spisovného jazyka, nelze se divit tomu, že si pro běžný dorozumívací styk ponechali svůj osvědčený jazyk domácí, onen dialekt, přerůstající ve středočeské rovině, hustě osídlené, už před dvěma třemi sty lety v interdialekt, který, jak šel čas, podřizoval si i dialekty vzdálené, ostatně od něho nepříliš odlišné. Tak se naplňuje ono společenské poslání zatím již celočeského interdialektu. Odtud pak byl již jen krok k jeho proniknutí do uměleckých slovesných textů.

Jaký je osud ambiciózní obecné češtiny na Moravě? Odpověď může přinést svědectví o nekrvavém zápolení kulturního jazyka (spisovného) s živým jazykovým útvarem národní většiny vůbec a národního a státního centra zvláště (s obecnou češtinou). Úloha obecné češtiny na Moravě je nesnadnější. Podél řeky Moravy vine se hranice mezi archaickými, strukturně starobylými nářečími východomoravskými a jazykově naopak velmi progresivními nářečími hanáckými. Je to i rozhraní, od něhož na východ se obecná čeština pociťuje výrazně jako jazykový útvar nikoli domácí: své případné mluvčí zde lokalizuje („Pražák"), individuálně je charakterizuje – a to právě pro ony strukturní rozdíly mezi archaickým dialektem a progresivností obecné češtiny. Přitom ani na západ od řeky Moravy nebo jinak řečeno v oblasti středomoravských dialektů se obecná čeština nepřijímá všude stejně, jak o tom

svědčí badatelé olomoučtí (podle jejich svědectví se v Olomouci považuje za útvar dosti cizorodý). Vedle strukturních kvalit lokálního nářečí rozhodují i činitele společenské: ve prospěch šíření obecné češtiny mluví početnost inteligence vázané na kontakty s Prahou, proti němu autochtonnost městského obyvatelstva, míra soužití tohoto obyvatelstva s venkovským zázemím, zato různě se projevuje velikost města. Na druhé straně necítí-li se někde obecná čeština jako cizorodý útvar (třeba v Brně), neznamená to ještě, že by se po ní v hovoru aktivně sahalo. Odmítavá reakce domácích mluvčích se objevuje i na Ostravsku, v oblasti lašských nářečí, která jsou po strukturní stránce rovněž archaická.

Nejobtížněji lze postihnout situaci na Moravě střední. Etnický svéráz se mimo vlastní Hanou (v etnografickém smyslu slova) nezdůrazňuje, lidé jsou k svému nářečí dosti lhostejní. Pokud jde o zdejší tradiční teritoriální dialekty, ty se v důsledku různých posunutí v systému samohlásek nejvíce odchýlily od jiných struktur jazyka běžně mluveného (například podoby *homévé se, skuvé se tu, vokoj* n. *vukoj* = okuj a známé *ho vuduvudo* působí zejména v psané podobě velmi cizokrajně). Těchto markantních znaků se interdialekt zbavuje. Rozdíly mezi ním a obecnou češtinou se hodnotí různě. Objevují se v asimilacích (spodobách), ve výslovnosti samohlásek, v délce samohlásek, částečně v jiném rozložení délek historických, v jiném poměru mezi tvrdými a měkkými skloňovacím typy, v podobách *já su/já sem, ty seš/ty si* (na východní Moravě a ve Slezsku, též zčásti v Čechách), *já sem vedl/já ved* apod. Jestliže se existence obecné češtiny na střední Moravě dokládá dvojhláskami *ej (ei), ou* proti hanáckým nářečním samohláskám *é, ó*, je užitečné upozornit na to, že jasné rozlišení stavu je svízelné, neboť ve výslovnosti Středomoravanů vyskytuje se celá řada přechodů od výrazné dvojhlásky až po výraznou samohlásku. V uzlovém bodě, na kterém závisí kvalitativní a kvantitativní vztahy v samohláskovém systému, totiž v úžení *é* → *í* (*mlíko, votevřený*), se středomoravské poměry od českých neliší. Z moravského hlediska tedy mluvíme o hanáckém interdialektu; z českého hlediska, pokud bychom si chtěli celý výklad komplikovat, mohli bychom mluvit o středomoravské varietě obecné češtiny, podobně jako uznáváme její východočeskou nebo jihočeskou varietu. Tu by však termín obecná čeština nabyl shrnujícího charakteru jednoduše pro všechny interdialekty: my považujeme za závažnější takové chápání obecné češtiny, které vychází z její kulturní úlohy v moderní jazykové situaci a nevrací se už k otázce jejího teritoriálního původu.

V každém případě zůstává i hanácký interdialekt málo snášenlivý vůči cizím strukturním prvkům: odmítá podoby jako *bejt*, gen. *tý velký, s chlapcema, choděj* i typ *já ho viděla*, jenž je na prvním místě podmíněn oblastně a stylisticky se hodnotí jinak tam, kde se vyskytuje obecně (v Čechách), jinak na ostatním území, dále i podobu *on nes, sek, ved* aj. Pokud se tyto podoby slyší na střední Moravě, pak u mluvčích, kteří svůj projev vědomě stylizují jako obecněčeský (například nezřídka v rozhlase a televizi).

Mluví Moravané spisovněji než Čechové? Pravda je tato: O nedostatečné společenské prestiži svých dialektů a zčásti i interdialektů jsou Moravané veskrze přesvědčeni, proto se obvykle představují jako lidé usilující o spisovné vyjadřování. (Uskutečnění záměru se jim vždy podařit nemusí.)

V analytické praxi jazykovědy nejsou termínu obecná čeština zřejmě příliš vzdáleny termíny běžně mluvený jazyk, výstižněji **běžná mluva**. Rozumí se jimi soubor jazykových prostředků užívaný při běžné mluvené komunikaci. Někteří jazykovědci je hledají jen v nespisovném vyjadřování, avšak podrobíme-li analýze i rovinu syntaktickou, pak v mluvené řeči nemusí být mezi projevy nespisovnými a spisovnými rozdílu: v obou druzích projevu mohou se objevit stejné **jevy mluvenostní**. V žádném případě – na rozdíl od obecné češtiny interdialektového typu – neměla by být běžná mluva vymezována teritoriálně. Známé jsou studie o tzv. **městských mluvách** (též o brněnské z pera M. Krčmové); městskou mluvu chápeme jako hierarchické využití dvou nebo více jazykových útvarů při komunikační aktivitě obyvatel města; vyhledává se přitom vlastně společensky hlavní, budoucnost určující jazykový útvar. V městské mluvě může vězet zárodek obecného jazyka (srov. v zahraničí městskou mluvu sofijskou a bělehradskou, ostatně i u nás je vliv mluvy hlavního města nepopíratelný); dává rovněž podnět k tzv. urbanizaci

jazyka, jež se může stát i prostředkem jeho modernizace, neboť městská mluva obráží také novou terminologii. Městská mluva pražská je založena na obecné češtině, městská mluva brněnská na středomoravském interdialektu, městská mluva ostravská bývá reprezentována spisovným vyjadřováním s příměsí regionálních zvláštností. (Psala o ní D. Davidová.)

Přestože jsme přijali koncepci čtyř útvarů národního jazyka, nelze neuznat přitažlivost koncepce šesti, ba více jazykových útvarů, jak to vyplývá z pojednání o dalších termínech z teorie národního jazyka. Nicméně nebývá jazyková situace tak složitá, že se vzpírá rozboru podle předem stanovených kategorií? Není užitečnější pracovat se čtyřmi základními pojmy, dotvrzenými dosavadní odbornou literaturou, a sledovat, jak proměnně se jich využívá v komunikačních aktech různého druhu? Je-li přesná pojmoslovná charakteristika, je možno vystihnout jakoukoli složitost komunikačních situací z hlediska produktora, receptora i kódu.

## 3. Poloútvary národního jazyka

Při dorozumívání můžeme používat specifických lexikálních, popř. frazeologických vrstev, usouvztažněných gramatickými zákonitostmi spisovného jazyka, obecné češtiny nebo jiných interdialektů. Stručně je můžeme označit za (nestrukturní) poloútvary národního jazyka, za zvláštní nebo sociálně podmíněné mluvy. Jsou to:

### a) Profesní mluva

Je příznačná pro určitá pracovní prostředí; specifická vrstva zůstává spjata toliko s profesí, může však působit i dosti nápadně. Profesní mluvou se rozumí zvláštní soubor vyjadřovacích prostředků určité skupiny zaměstnanců, kteří při práci nebo při výkonu služby užívají termínů nebo terminologických spojení beze zření k jejich spisovnosti, a to pouze pro jejich spolehlivou jednoznačnost v daných pracovních souvislostech a pro jejich výrazovou úspornost. Často se vidí formální přednost nespisovného nebo ne zcela spisovného výrazu v jednoslovnosti, tedy v ekonomické výhodnosti. Základní příčina oprávněných pochybností o spisovném charakteru mnoha profesních výrazů spočívá v jejich nejednoznačnosti mimo vymezené pracovní prostředí: např. *chemička* ve významu chemického závodu; invariantní význam názvu číslic platí pouze mimo pragmatický kontext, srov. *stovka*; též predikace se slovesem *dělat* zastupuje podle situačního kontextu různé významy, např. *Za hodinu bychom vás udělali bez čekání*; jiné výrazy se pro spisovný jazyk diskvalifikují fonologickým nebo tvaroslovným složením (*štajgr*; *stavař* – tj. přípona *-ař* u slovesného kořene); některé výrazy překračují kodifikovanou spisovnost mírou své odborné exkluzivnosti.

Pojem profesní mluvy je pro analýzu jazykové situace přínosný. **Profesionalismy** se pojmenovací motivací („vážnou") odlišují od slangu, některé pronikají do

spisovného jazyka a zásobují terminologii oborů. Vedle publicistiky proniká profesní mluva jako druhý klín do obecného úzu, její existencí se obchází otázka ryzí spisovnosti jako prvku omezujícího do jisté míry úzus. V poslední době se odtrhuje od regionálního základu, překonává svou územní omezenost a posiluje se v ní integrující tendence.

Byly sestaveny nebo i publikovány velice užitečné slovníky profesních mluv, např. hornické nebo hutnické, vedle toho však existují podobné slovníky označené za slovníky slangů, např. železničářského. Šlo povýtce o soubory specifických pojmenování: jednoslovných výrazů přejatých z někdejší německé terminologie, nových univerbizací, metafor, metonymií a synekdoch, zkratkových výrazů (*vétřieska*), prvků moderní terminologie přejaté z cizích jazyků ap. Jako by se nám poněkud zastřelo vědomí, že po celý pracovní týden komunikujeme způsobem navyklým, ekonomicky výhodným, stereotypním, nevynalézavým, že v zaměstnání komunikujeme jinak než ve volném čase, že komunikace vhodná pro domov nebo pro večerní zájmová prostředí působila by v zaměstnání nepřiměřeně. Těžiště profesní mluvy dozajista spočívá ve specifických pojmenováních, vedle toho však v ekonomicky podmíněné automatizaci vyjadřování. Profesní mluva má jako celek některé komunikační kvality: stereotypnost, netvůrčí ráz vyjadřování, automatizovanost, opření o vyjadřovací modely a jejich soustavné vyhledávání, nezřídka i tendence k vyjadřovací exkluzivnosti, ba i hra na exkluzivnost.

Někdy se profesní výrazy přece jen hodnotí z hlediska spisovnosti – nespisovnosti. Jako spisovné se ve *Slovníku spisovné češtiny* uvádějí výrazy (ze sportovní terminologie) *prsař, znakař, diskař, kladivář, koulař, oštěpář* aj. Mezi spisovné však zřejmě patří i další výrazy, např. *hrazdař, pětibojař, vícebojař*. Zato jako slangová (!) jsou kvalifikována slova *dálkař, tyčkař a výškař*, dále *čtvrtkař, kolař, mílař, silničář*. Mnoho obdobných výrazů zatím slovníky opomíjejí, např. *přespolář, rovinář, špicař, surfař*. Zde buďtež tyto příklady zmíněny jednak jako důkaz dosti překotného vývoje jedné profesní terminologie, jednak předpokládaného opožďování kodifikace. Mimoto se tu projevuje profesní mluva jako vydatný zdroj obohacování slovní zásoby. Při kodifikačních rozvahách nicméně nelze se úplně spoléhat pouze na ústrojnost tvoření nového výrazu, nýbrž je užitečné sledovat i vyrovnanost sémantické výstavby lexika; totiž výrazy jako *motýlkář, dálkař, silničář* aj. mohou mít v důsledku vícevýznamovosti svého motivačního základu v prostředí jiném než sportovním též zcela jiný význam, jak známo, a to je pro spisovný jazyk dosti nevýhodné. Pojem profesní mluvy pomáhá takové vskutku potřebné výrazy zachraňovat.

Z hlediska komplexnosti profesní mluvy pozorujeme v praxi určitou hierarchii. Někdy běží jen o několik výrazů specifickým způsobem se odvíjejících od širokého proudu národního jazyka, jindy už o vyváženou soustavu lexikální a frazeologickou; v libovolné míře se v profesní komunikaci může uplatňovat i terminologie spisovná. Podobně jako v případě slangu (viz dále) může mluvčí jednotlivé profesní mluvy střídat, sám se může svou mluvou integrovat do více pracovních prostředí. K používání profesní mluvy jej v podstatě zavazuje společenská solidarita, vyplývající nicméně z automaticky se vyvíjejícího úzu v pracovním prostředí. Profesní mluva se prostě stává nejvýhodnějším prostředkem komunikace pro svou jednoznačnost, ekonomičnost, nezávislost na kodifikaci, pro sdělovaný signál společenské solidarity a zároveň i odbornosti a pojmovosti. Je prospěšné odlišovat profesní mluvu, která vězí ve svém pracovním prostředí, a tu její varietu, která se chtě nechtě obrací k veřejnosti – ta velmi inklinuje k obecnému způsobu dobového

vyjadřování. V celku specifikuje naše vyjadřování, zodborňuje je a v tom lze spatřovat i její perspektivu. Zároveň představuje obměny jazyka za jeho společným jádrem. Profesní vyjádření konotují komunikační kvality obvyklosti v prostředí, specifičnosti se zřením k obecnému komunikování, racionálnosti a profesionality samé. Přitom se bez obtíží napojují na denní obecný úzus, např. procesy univerbizačními. Jazykovědu by neměl od výzkumu odrazovat ten fakt, že se profesní mluva mění v čase a prostředí. Zato nejvěrněji a pro badatele nejprůkazněji reflektuje dnešní život našich lidí.

b) Slang

Původ slangu spočívá ve výrazové aktualizaci spojené s určitým zájmovým nebo pracovním prostředím. Slangové vyjadřování se tvoří a přijímá jako projevení společenské solidarity. Podstatou jeho vytváření je jazyková hra; to zároveň znamená, že se v něm mohou obměňovat i slova zcela běžná. Hlavním principem slangu je pojmenovací postup na základě podobnosti (metafora), někdy ovšem na první pohled ne zcela průhledný, z postupů slovotvorných hojně zkracování slov nebo redukování víceslovných pojmenování na jedno slovo (tzv. univerbizace, ta je nicméně rysem běžně mluveného jazyka vůbec). Slang využívá i zvukových osobitostí: intonace, tempa, dynamiky řeči. Slangy se veskrze dosti rychle mění a podle místa markantně liší. Zvláštním případem je **zájmová mluva** myslivecká, neboť je velmi stabilizovaná, územně rozšířená (až v rozsahu jednotného pojmenovávacího postupu středoevropského) a dodnes je pro myslivecké prostředí závazná. Některé slangy jazykovými inovacemi přímo bují a jiné se vyznačují malým zřetelem k obecnější srozumitelnosti (např. studentský). Slangová vyjádření vznikají nezřídka jako synonyma k vyjadřováním běžným, úředním, nocionálním ap., jinak řečeno konotují kvality mimořádnosti, neoficiálnosti, emocionálnosti, důvtipu.

I do slovníkových charakteristik proniklo označení „obecný slang" – z hlediska naší definice jako mluvy zájmové skupiny jasný protimluv. Novější termín pro slangové výrazy přesahující své původní zájmové prostředí je **interslang** (J. Hubáček). Důležitý je zde poznatek zdánlivě samozřejmý, že člověk může sahat i po různých slanzích, komunikuje-li v různých zájmových prostředích (J. Nekvapil). Tak se potom mísí jednotlivé slangové výrazy.

Lze si představit i mluvu smíšenou z prvků spisovných, profesních a slangových. Tak je tomu např. v mluvě vojenské. Slang úzce souvisí s prostředím svých uživatelů a míra jeho závaznosti bývá nejednou i mírou soudržnosti kolektivu (srov. málo doloženou existenci slangu vysokoškolského – důvod lze spatřovat v malé intenzitě společných zájmů).

c) Argot

U nás se jím rozumí tajná mluva společensky izolovaných skupin občanů původně ze sociálního podsvětí. Předpokladem vzniku argotu – podobně jako u slangu – je jistá kolektivní solidarita společenské skupiny, stejné záměry, cíle

a zájmy – ty však zašifrovány specifickým vyjadřováním mají zůstat veřejnosti pokud možno utajeny. U nás je známý argot zlodějů, žebráckých „cechů", prostitutek a pasáků. Všechny tyto „staré" argoty se napájely z bohaté studnice jazyka jidiš (jazyka východoevropských Židů založeného na němčině), z mezinárodní gaunerské mluvy rotwelsch a z romštiny. Máme literární svědectví o existenci místních argotů: pražské galérky a brněnské plotny. Z argotu dosud přežívají některé výrazy a fráze v obecném úzu, celistvěji se udržuje vyjadřování s cílem utajení významu v prostředí vězeňském (J. Suk), v prostředí některých hazardních her a nově i překupníků a poživatelů drog. O záměrné tajnosti argotu byly však vysloveny pochybnosti (J. Suk). Známe i propagátory argotů (Nováček, Kocourek).

Z argotu brněnské plotny známe výrazy jako *bims* chléb, *rychna* zápach, *cédat se* koupat se, *pekle* boty, *čechr* flám, *lochna* díra, *glocna* holá hlava, *lochčit se* smát se. Galérce patřily výrazy *vodprejsknout, dacan, dales*. I z literatury jsou známy výrazy *šplíchačka, stříkačka, krochna* – pistole, revolver, *háček, kliment, klimák* – paklíč, *puma* – vyšetřující soudce, *chlupatej, hemon* – policista, *hrát na housle* – pilovat mříže, *volkér* (!) – prostějovská režná, *bahno* – pivo, *bomzák* – taxametr, vlastně šidítko, pův. udavač, *glodec, huncr* – hlad, *jít se přezout* – jít na kořalku, *lóve, mari, mós* – peníze. Dodnes žije a rozšířilo se: *jít do pytle, dávat bacha, šlamastika, mejdan, čokl, prachy, fízl, špicl, mukl, být v chládku, být v bryndě, mít kliku.*

## Literatura


Výběr z literatury obsahuje pouze literaturu novější.

Barnet, V.: *Vztah komunikativní sféry a různotvaru jazyka v slovanských jazycích.* Slavia 46, 1977, s. 337 n.

Bečka, J. V.: *Jazyk a styl novin.* Praha 1973.

Bělič, J.: *Nástin české dialektologie.* Praha 1972.

Brabcová, R.: *Mluvený jazyk v teorii a praxi.* Praha 1987.

Brozović, D.: *Standardni jezik.* Zagreb 1970.

Budovičová, V.: *Spisovné jazyky v kontakte.* SaS 35, 1974, s. 171–181.

Cuřín, F., Novotný, J.: *Vývojové tendence současné spisovné češtiny a kultura jazyka.* Praha 1974.

Daneš, F.: *Dialektické tendence ve vývoji jazyků (příspěvek sociolingvistický).* In: Čs. přednášky pro VI. MSS v Praze. Praha 1968, s. 119–128.

Davidová, D.: *Zájmenná deklinace v mluvě střední generace města Havířova.* Ostrava 1994.

Dejmek, B.: *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové.* Hradec Králové 1987.

Dejmek, B.: *Mluva nejstarší generace Hradce Králové.* Hradec Králové 1981.

*Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe.* Praha 1988.

*Grundlagen der Sprachkultur.* 1, 2. Berlin 1976.

Hartung, W., Schönfeld, H. a kol.: *Kommunikation und Sprachvariation.* Berlin 1981.

Hausenblas, K.: *K pojetí „současného jazyka".* SaS 29, 1968, s. 348–354.

Havránek, B.: *K české dialektologii.* LF 51, 1924, s. 263 n., 337 n.

Havránek, B.: *Nářečí česká.* Zn: Čs. vlastivěda III, Jazyk, Praha 1934.

Havránek, B.: *Studie o spisovném jazyce.* Praha 1963.

Horecký, J.: *Spoločnosť a jazyk.* Bratislava 1982.

Hubáček, J.: *Malý slovník českých slangů.* Ostrava 1988.

Chloupek, J., Kreiselová, P.: *Stylistika pro učitele.* Ostrava 1997.

*Jazyková politika a jazyková kultúra.* Bratislava 1986.

Jedlička, A.: *Problematika variantnosti normy spisovného jazyka.* SaS 38, 1977, s. 35–42.

Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci.* Praha 1974.

Jedlička, A.: *Typy norem jazykové komunikace.* SaS 43, 1982, s. 272–281.

Koževniková, K.: *O podstatě hovorovosti.* In: Studia Slavica Pragensia. Praha 1973, s. 199–214.
Kraus, J.: *Jazyk a styl ve společenské interakci.* SaS 36, 1975, s. 257–265.
Kraus, J.: *K sociolingvistickým prvkům ve funkční stylistice.* SaS 32, 1971, s. 271–278.
Kraus, J., Kuchař, J., Stich, A., Štícha, F.: *Současný stav a vývojové perspektivy kodifikace spisovné češtiny.* SaS 42, 1981, s. 228–238.
Krčmová, M.: *Běžně mluvený jazyk v Brně.* Brno 1981.
Krčmová, M.: *K interferenci jazykových struktur v mluvních aktech.* In: Revoluční proměny jihomoravského venkova. Brno 1981, s. 239–244.
Krčmová, M.: *Tradiční nářečí v současnosti.* SPFFBU, A 36, 1988, s. 85–94.
Macurová, A.: *Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech.* Praha 1983.
Michálková, V.: *K interferenci jazykových útvarů v současnosti.* SaS 29, 1968, s. 369–379.
Neščimenko, G. P.: *Funkcionaľnoje členenije češskogo jazyka.* In: Funkcionaľnaja stratifikacija jazyka. Moskva 1985, s. 67 n.
Nikoľskij, L. B.: *Sinchronnaje sociolingvistika (Teorija i problemy).* Moskva 1976.
Nekvapil, J.: *Ke vztahu sociálního prostředí a rozrůzněnosti jazyka.* In: Jazyková politika a jazyková kultura. Bratislava 1986, s. 116–120.
Pauliny, E.: *O funkčnom rozvrstvení spisovného jazyka.* SaS 16, 1955, s. 17–24.
Poštolková, B.: *K vlivu odborné terminologie na národní jazyk.* SaS 38, 1977, s. 112–120.
*Reader in Czech Sociolingvistics.* Praha 1986. (Ed. Chloupek, J., Nekvapil, J.).
Skácel, J., Zima, J.: *Jazyk mezi lidmi.* Ostrava 1983.
*Spisovná čeština a jazyková kultura.* 1993, 1, 2, Praha 1995.
Studies in Functional Stylistics. Amsterdam/Philadelphia 1993 (Ed. Chloupek, J., Nekvapil, J.).
Suk, J.: *Několik českých slangů.* Praha 1991.
Švejcar, A. D., Nikoľskij, L. B.: *Úvod do sociolingvistiky.* Praha 1983.
Trost, P.: *Střídání kódů.* SaS 37, 1976, s. 1–3.
Utěšený, S.: *K rozrůznění českého národního jazyka.* SaS 41, 1980, s. 7–16.
*Z teórie spisovného jazyka.* Ed. Kačala, J.: Bratislava 1979.

# III. Slohotvorní činitelé

V procesu jazykové komunikace stojí na jedné straně mluvčí nebo pisatel, tj. původce komunikátu, na druhé straně pak stojí osoba posluchače nebo čtenáře – adresát. Mezi nimi probíhá ústní nebo písemná jazyková komunikace, jejímž výsledkem mohou být komunikáty různých stylů. Jazyková komunikace není ovlivněna jen charakterem specifické funkce a zamýšleného cíle jazykového dorozumívání, ale děje se v těsné závislosti na obou aktérech. Úroveň stylu je proto poplatna nejen intelektuální úrovni a vyjadřovacím schopnostem původce komunikátu, ale může být ovlivněna i uvědomělým postojem ke schopnostem adresáta. Vliv mají i podmínky, v nichž komunikace probíhá. Tyto vlastnosti se uplatňují v celém textu, tj. jak na úrovni kompoziční, tak stylizační (a samozřejmě i v invenci).

Předpokladem procesu utváření stylu je výběr z více možností vyjádření. Ten není náhodný, ale (alespoň částečně) cílevědomě usměrňovaný. Výběr se uskutečňuje z jazykových prostředků všech útvarů národního jazyka, a to z existujících prostředků roviny fonické a fonologické, morfologické, slovotvorné, lexikální, syntaktické a textové. Původce komunikátu může navíc některé z jazykových prostředků obměňovat, aktualizovat jejich užití, popř. tvořit jazykové prostředky nové. K výběru jazykového materiálu se přimyká i výběr z prostředků kompozičních, tematických a obsahových.

Všem činitelům, kteří určují výběr výrazových prostředků a ovlivňují výsledný styl komunikátu, říkáme **slohotvorní činitelé**. (Často se o nich hovoří jako o faktorech.) Někteří činitelé plynou ze všeho, čím je původce obklopen, co jeho projev podmiňuje, usměrňuje a doprovází. Jde o široký odraz objektivních okolností, a proto je označujeme za **slohotvorné činitele objektivní**. Druhou skupinu představují **slohotvorní činitelé subjektivní**. Jsou vždy spjati s původcem komunikátu, se subjektem, s jeho odlišnostmi od ostatních, s jeho svérázností a individualitou. Proto také bývají nazýváni činiteli individuálními.

Soustava působících slohotvorných činitelů bývá v literatuře uváděna různě a výčet činitelů u jednotlivých autorů plyne z užšího nebo širšího pohledu na komunikaci. Při rozmanitosti aspektů, z nichž lingvisté pohlížejí na činitele ovlivňující styl, se všichni shodují v uvedeném základním rozlišení na dvě skupiny: **činitelé objektivní a subjektivní**. Při řešení jiných otázek stylu a stylistiky jim věnují

pozornost téměř všichni lingvisté, z nichž připomeňme např. F. Trávníčka (1953), dále J. V. Bečku (1948), K. Hausenblase (1955), nověji o působení činitelů píší A. Jedlička (1970), Jar. Hubáček (1985), J. Hubáček (1987), v Příruční mluvnici češtiny M. Jelínek (1995) a v knize Čeština – řeč a jazyk M. Čechová (1996). V konkrétní charakteristice stylu jim věnuje pozornost např. J. Kraus. Při vymezení funkčního stylu odborného připomíná mimo jiné také ekonomickou a politickou úroveň společnosti a historickou úroveň společenského poznání jako činitele povahy mimojazykové (Kraus, 1982, s. 25).

Inspirací k úvahám o této problematice nám byla též odborná stylistická literatura slovesných autorů, z nichž uveďme alespoň F. Mika, J. Findru, J. Horeckého, J. Mistríka aj. Např. J. Mistrík uvádí, že slohotvorný proces si můžeme představit jako skládání jednotlivých činitelů podobně jako ve fyzice skládání veličin sil, vektorů. Každý činitel představuje působící sílu a konečný výsledek, tj. styl textu, je výslednice působení a střetu sil. Jednotliví slohotvorní činitelé se sice uplatňují s různou intenzitou, ale vždy komplexně (Mistrík, 1977, s. 66 n.).

## 1. Objektivní slohotvorní činitelé

Objektivní slohotvorní činitelé stojí v procesu komunikace mimo subjekt, původce. Patří k nim: 1. základní funkce komunikátu, cíl komunikace a intence tvůrce (záměr), 2. ráz komunikátu, 3. situace a prostředí komunikace. 4. charakter adresáta, 5. užitá forma komunikátu, 6. míra připravenosti komunikace, 7. užitý kód jazykové komunikace, 8. téma komunikátu.

### a) Základní funkce komunikátu

Jako nejzávažnější slohotvorný činitel objektivní bývá v naší stylistice už tradičně označována **funkce komunikátu**. Jazyk slouží k dorozumívání, a proto mluvíme o jeho základní **funkci dorozumívací** neboli **komunikační**. Mají ji všechny projevy pronášené s cílem přinést nějaké sdělení, a proto je tato základní funkce označována také jako **sdělná** nebo sdělovací. V každé komunikaci ji pak doprovázejí specifické funkce další, k nimž patří **funkce odborně sdělná a vzdělávací, funkce direktivní (řídící), popř. operativní (správní),** dále jsou to **funkce uvědomovací a získávací, funkce persvazivní (přesvědčovací), funkce esteticky sdělná** a dílčí specifické funkce jiné.

V různých oblastech jazykové komunikace nalézáme projevy různých funkcí. Největší pozornost z nich zasluhují ty, které způsobily vyčlenění nejvýraznějších stylových oblastí a jež jsou spjaty s vyhraněnými objektivními styly spisovného jazyka. Vzhledem k funkční různorodosti nazýváme tyto objektivní styly také styly funkčními; pojem objektivní styl je obecnější než pojem funkční styl.

Jako závažné pro stylové odlišnosti se jeví zdůraznění funkce věcně sdělné a esteticky sdělné. Porovnejme např. úryvky z komunikátu s funkcí esteticky sdělnou se stylizací téhož obsahu v komunikační sféře s prostou funkcí sdělnou:

Spisovatel K. Poláček zachycuje v krásné literatuře určitou skutečnost takto:

– *„Svatební přípravy se děly s nevídanou rychlostí. Zejména matka nevěstina nasadila pekelné tempo...*

*...Pan Šefelín se ujal úřadu pořadatele. Velel zástupu dělníků, kteří zpoceni a oddychujíce námahou vlekli kusy nábytku do pátého patra. Za pomoci pana Habáska staršího dbal o ladné uspořádání bytu. Pak opustili byt a na jejich místo vtrhla paní Šefelínová se zástupem žen, ozbrojených rýžovými kartáči, smetáky a utěrkami. Byly to pohnuté chvíle. Podlaha, stěny a nábytek sténaly, i zdálo se, že proklínají chvíle svého zrození.“*

Ve srovnání s tímto textem může být táž sdělná hodnota volně stylizována např. takto:

– *Rychle se chystala svatba a hlavně nevěstina matka se měla co otáčet...*

*...Pan Šefelín všechno řídil. Vzal si na starost lidi, kteří s námahou stěhovali* (event. *vlekli) nábytek do pátého patra. Spolu s panem Habáskem* (event. *se starým Habáskem) se starali o to, aby bylo všechno v bytě uspořádané* (event. *v pořádku). Když skončili, do bytu vtrhla paní Šefelínová s ostatními ženami a úklid začal. Dělaly všechno, podlahu, stěny i nábytek...*

Základní funkce projevu ovlivňuje styl textu, tj. jeho stylizaci a kompozici, zcela výrazně. Stylizace komunikátu s prostou funkcí sdělnou je většinou prosta mnohomluvnosti a případná průvodní expresivita komunikátu (Zima, 1961) prostě-sdělovací sféry bývá ponejvíce zastoupena expresivitou stálou; ta je inherentní a adherentní (viz v uvedeném textu: *do bytu vtrhla paní Šefelínová*). Stylizace uměleckých textů poskytuje navíc široké možnosti také k uplatnění expresivity kontextové (viz účinek sdělení v daném kontextu: *ujal se úřadu pozorovatele; dbal o ladné uspořádání bytu; byly to pohnuté chvíle; podlaha, stěny a nábytek sténaly*).

Podobně při srovnání obsahově stejných textů stylové sféry odborné a sféry esejistické vyvstanou stylové odlišnosti plynoucí především ze základní funkce komunikátu. U esejů symbióza funkce odborně sdělné a estetické vede k tomu, že výběr a uspořádání výrazových prvků textu bývají odlišné od odborných. Funkce komunikátu ovlivňuje nejen základní vlastnosti textu (jimiž jsou přesnost, míra odbornosti, objektivita informace, výstižnost, jednoznačnost, stručnost, obsahová úplnost sdělení), ale odlišnosti se promítají i do jeho výstavby, do kompozice. Slohový postup výkladový spočívající v objektivitě nazírání na uváděné vztahy a souvislosti se může v textech esejistických prolínat s úvahou, tj. s nazíráním subjektivním. Současně s přesností je v esejistických projevech také zdůrazňováno emocionální a estetické působení na čtenáře nebo posluchače.

Přítomnost funkce odborně sdělné a estetické je zároveň pro **texty esejistické** dominujícím objektivním faktorem.

Svědčí o tom mimo jiné např. literární a kulturní eseje F. X. Šaldy, J. Mukařovského nebo eseje V. Mathesia o jazyku. Např. V. Mathesius píše: *„Roku 1873 vydal v Praze Josef Durdík, tehdy ještě soukromý docent filosofie na pražské uni-*

*verzitě, knížku o 120 stránkách nazvanou Kalilogie čili o výslovnosti... Již tím, že svou knížku nazval Kalilogie (nauka o krásné výslovnosti), a nikoli Ortoepie (nauka o správné výslovnosti), výmluvně naznačil, oč mu jde.*

*...I dnes platí, že krásný není jazyk sám sebou, nýbrž jenom slovesným výtvorem, to jest tím, co jím bylo proneseno nebo napsáno. Platí to i o češtině. Čeština je krásná, protože v ní byly napsány nebo vysloveny krásné věci. Je krásná proto, že jí dovedli nebo dovedou psát s lahodnou jasností vrcholní naši prozaikové, protože ji dovedli nebo dovedou rozezpívat v čarovné melodie mistři naší lyriky. Jazyk není ovšem pro slovesného umělce pouhý materiál jako třeba mramor, nýbrž daleko spíše jemný nástroj jako housle nebo viola. Hodnota nástroje se pozná při praktickém užití, a velebí-li básníci svůj mateřský jazyk, velebí jej proto, že je vhodným nástrojem v jejich tvůrčích rukou. Vlastnosti, které můžeme požadovat na jazyku, jsou tedy vlastnosti vhodného nástroje pro slovesné tvoření."* (V. Mathesius)

Odborná sdělení jsou ozvláštněna prostředky uměleckého vyjádření a celým textem prostupuje poetizace.

Základní funkce projevu, která je spjata s jeho cílem a se specifickým zaměřením komunikace, působí na styl spolu s dalšími činiteli.

b) Ráz komunikátu

**Ráz komunikátu** souvisí se **soukromostí** a **veřejností** dané komunikace. Je dán komunikační situací a celkovým charakterem objektivních okolností. Ráz také bezprostředně plyne z cíle a funkce zamýšlené komunikace. Komunikát může mít ráz oficiální, popř. poloficiální, nebo naopak může jít o komunikát zcela neoficiální, soukromý a důvěrný. Míra oficiálnosti souvisí s veřejností a závažností komunikačního aktu a s jeho společenským dosahem a významem.

**Oficiálnost komunikace** se opět výrazně projevuje ve stylu. Může být zároveň spjata se slavnostní situací a s okázalostí komunikačního aktu.

Slavnostní ráz se odráží v uvážené volbě výrazových prostředků (často i knižních) a v porušování stereotypu vyjádření, zvl. už v komunikaci vžité, modelové. Například v mluvených slavnostních projevech dáváme přednost knižnosti před hovorovostí. Výsledkem intelektualizovaného vyjadřování jsou pak komunikáty okázalé, pro něž jsou příznačné jevy stylově protikladné. Na jedné straně se setkáváme se stereotypností a modelovostí oslavných projevů, na druhé straně je ustálenost porušována jazykovou aktualizací, poetizací.

Sledujme např. slavnostní ráz projevu při zahájení výstavy jako významné kulturní události:

*– Vážené publikum, vzácní hosté, vzdejme dnes hold malíři, jehož klasické dílo je spjato s tvůrčími snahami českého moderního umění začátku 20. věku i s vyzrálým proudem malby evropské. Otakar Kubín. Zahleďme se do jeho obrazů. Jsou svědky dávných zápasů o novost uměleckého názoru, neomšelost výrazu, nezvyklou*

*poetičnost, kterou uložil do nesmírně barevné palety všeho, čím žil, pro co žil, s čím se střetával. Procházejíce výstavou naslouchejme tiše mluvě obrazů a dýchejme jejich poetickou atmosféru. Nechť v nás ožije kouzlo české domoviny a pozdraví nás romantická krajina Provence...*

Nesledujeme-li právě slavnostní ráz, pak se okázalost a patetičnost textu vytrácí. Projev při zahájení téže výstavy by mohl být stylizován zcela jinak. Už např. možné oslovení *vážení přítomní* se jeví jako zcela běžné, nepatetické, stylově nepříznakové. Stylizace s příznakem knižnosti *vzdejme hold malíři* svědčí o slavnostním rázu, stylově neutrální by bylo *připomeňme si malíře* apod.

Ráz komunikátu je v těsné symbióze s funkcí a specifickým cílem komunikace, s prostředím a situací. V komunikační praxi je slavnostní ráz spojován především s řečnictvím, o čemž svědčí např. příležitostné veřejné projevy oslavné, včetně veřejných projevů gratulačních. Ty bývají doplněny citacemi klasiků a významných osobností a rozmanitým lexikalizovaným přirovnáním (frazeologie knižní a literární, slova citátová), event. obrazným vyjádřením metaforickým. Od stylu těchto komunikátů se výrazně liší komunikace rázu neveřejného, soukromého. Takový ráz má např. styl gratulací mezi blízkými v rodině. Ale oficiální ráz nelze spojovat jen s mluvenými projevy, neboť vpravdě oficiální bývají texty psané (populárně odborné, úřední, publicistické a jiné).

### c) Situace a prostředí

Vedle funkce, cíle a rázu komunikace má velký význam pro utváření stylu také **komunikační situace**. V širším smyslu je komunikační situace pojímána komplexně jako souhrn existujících objektivních a subjektivních činitelů, včetně všech komunikantů a kódu, jímž komunikace probíhá. V užším smyslu jde o situaci, navozenou atmosféru, jež je dána prostředím, jeho kvalitou a okruhem adresátů.

Vliv prostředí a celková situace, za níž komunikát vzniká a do níž vstupuje, usměrňují výběr výraziva a modifikují styl. Přitom prostředí můžeme posuzovat z několika hledisek. Ve vzájemné opozici a se zcela jiným vlivem budou jako činitelé vystupovat prostředí soukromé a veřejné, známé a neznámé. Také charakter prostředí z hlediska příznivých a nepříznivých vlivů fyzikálního charakteru výrazně ovlivňuje jazykovou komunikaci. Např. do určité míry bude negativně ovlivněn ten komunikát, který je pronášen v hlučném prostředí, s nedostatečným osvětlením místnosti, v prostředí zakouřeném, nevětraném apod.

Jako objektivní činitel bývá některými lingvisty uváděn prostor, tj. rozsah prostředí, v němž se jazyková komunikace uskutečňuje. Sem by náležela i vzdálenost mezi původcem promluvy na jedné straně komunikace a příslušným adresátem (nebo adresáty) na straně druhé. Uváděná vzdálenost (tzv. proxemika) mezi komunikanty souvisí s mírou intimity a oficiálnosti komunikace. Blíže o tom viz v kap. Proxemika ve skriptech J. Mistríka (1990).

Prostor je rovněž pojímán jako sféra dosahu komunikace; dosah je sice zdánlivě ovlivněn komunikantem, ale ve skutečnosti plyne především z objektivních potřeb,

tj. např. z potřeby prostředí a ze spolupůsobení funkce a cíle komunikace. Se situací souvisí i čas vymezený ke komunikaci.

### d) Charakter adresáta

Mezi slohotvorné činitele komplexně označované jako prostředí bývají někdy zahrnováni i adresáti. Jindy vzhledem k jejich výraznému působení na komunikaci jsou vedle ostatních kvalit prostředí zdůrazňováni jako osobité faktory.

Adresátem může být člověk nebo kolektiv zcela neznámý a původce komunikátu může mít před ním i určité psychické zábrany. Naopak kolektiv komunikantu známý, v němž původce komunikátu často vystupuje, představuje činitele se zcela jiným působením. Komunikace se známým a neznámým adresátem bude stylově vždy jiná. Přednáška posluchačům novým a neznámým je zpravidla oficiálnější, projev více strohý, sevřenější a kontakt s adresáty spíše dosud nerozvinutý. Při projevu adresovaném známým posluchačům nastupuje volnost ve vyjadřování, bezprostřednost projevu a větší míra přímého kontaktu v komunikaci. To vše se odráží v jazykovém a kompozičním ztvárnění komunikace.

Významným činitelem se jeví **uvědomělý postoj k adresátům**, k jejich intelektuální úrovni, ke vzdělání, sociálnímu zařazení, k jejich pohlaví a věku. Kvalitě komunikace napomáhá nejen znalost charakteru adresátů a znalost jejich navyklého vyjadřování, ale především vědomé respektování těchto činitelů. Nelze přehlížet také osobní vztah mezi komunikanty a vžitý jazykový kontakt mezi nimi.

Někteří lingvisté zahrnují charakter adresáta a postoj k adresátovi k činitelům objektivním (Jedlička a kol., 1970), jiní právě pro vědomý postoj původce komunikátu k adresátům (a pro odlišnou schopnost každého jedince projevit vztah k adresátům) uvádějí adresáty mezi činiteli subjektivními (Hubáček, 1985). Nejde o spornou problematiku, ale pouze o dvojí pohled na ni. Na jedné straně máme na mysli objektivně existující čtenáře nebo posluchače, k nimž jazyková komunikace směřuje, na druhé straně jde o komunikantovy subjektivní schopnosti vnímat nebo nevnímat adresáta a dovednosti usměrňovat a modifikovat komunikaci právě s ohledem na něho.

Toto tvrzení ostatně platí o záměrném a promyšleném vyjadřování postoje ke všemu, co s komunikací úzce souvisí a co ji podmiňuje, jako je např. kromě postoje k adresátovi i postoj k tématu a obsahu sdělení, k situaci, jazykovému kódu apod. Ale schopnost původce komunikátu zřetelně vyjádřit postoj k čemukoli je už výrazně činitel subjektivní. Uvedená problematika je složitá a stylové jevy je třeba spojovat se společným působením obou druhů činitelů, i když už jen pouhá existence adresáta je pro komunikaci významná. Nezanedbatelné rozdíly jsou také mezi komunikáty adresovanými malému nebo většímu kolektivu adresátů.

### e) Užitá forma komunikátu

Jako nejvýraznější vzhledem k vyjadřovací dichotomii se jeví rozdíly plynoucí z užité formy komunikátu, tj. rozdíly mezi komunikáty mluvenými a psanými.

Mluvíme o **stylové sféře komunikátů mluvených** a **sféře komunikátů psaných** a přijímáme je jako sféry opoziční (Jedlička, 1978). Setkáváme se s nimi v každé funkční stylové sféře, i když v různé míře. Mezi komunikací mluvenou a psanou je zásadní rozdíl, jenž plyne už z rozdílných objektivních podmínek spjatých s komunikací.

Mluvené komunikáty nezprostředkované sdělovací technikou bývají ve srovnání s psanými většinou nepřipravené a jsou bezprostředně spjaty s konkrétní situací, za níž verbální komunikace probíhá. Poskytují také široké možnosti pro navazování kontaktů s adresátem. Jde o kontakt přímý, nezprostředkovaný.

Jinou povahu mají např. mluvené komunikáty v rozhlase a televizi, neboť pokud nejde o přímé přenášení nebo záznam bezprostředních dialogů mezi komunikanty (kdy divák nebo posluchač je nezúčastněný), bývá ve sdělovacích prostředcích každá komunikace mezi mluvčím a posluchačem komunikací se záměrně stylizovaným kontaktem.

Účinek jazykového vyjádření v komunikátech mluvených podtrhují vedle prostředků jazykových – lingválních – také prostředky paralingvální. Patří k nim prostředky zvukové. (Viz též volba kódu.) Komunikant může různě měnit tempo projevu, sílu a hlasitost a docílit zvýraznění komunikace vhodně zvolenou dynamičností a intonací. Na mluvené jazykové komunikaci se podílejí také prostředky extralingvální, zvláště mimika a gestikulace. Nejen že (někdy bezděčně) doprovázejí každý mluvený komunikát, ale také vyjadřují emocionální postoj komunikanta k obsahu k obsahu komunikace a vztah k adresátovi. Ojediněle pak mohou v dialogu nahrazovat jazykové vyjádření samé jako gesta souhlasu, odmítnutí, vyjádření pochybností, náznak směru. (Blíže o tom viz J. Mistrík, 1990, M. Čechová, 1996.)

U psaných komunikátů nahrazujeme nepřítomnost zvukových prostředků prostředky grafickými – specifičnosti grafiky jsou spjaty i s výstavbou textu. Komunikanti využívají různých druhů a barev písma, volí odlišné způsoby podtrhávání a rozmanitou grafickou úpravu řádků. Při členění textu mají možnost osamostatňovávat repliky v dialogu, členit text na odstavce apod.

Jazykové prostředky mluvené a psané bývají někdy (z jiného aspektu) rovněž označovány jako druh jazykového kódu. (Viz též bod g.)

Sféra mluvených komunikátů je příznačná především pro styl prostěsdělovací a řečnický, u jiných funkčních stylů nejsou jejich mluvené projevy tak výrazné a vyhraněné. Ostatní stylové sféry zahrnují vyjadřování převážně psané, jen zřídka mluvené. Širší je sféra mluvené publicistiky. U odborného stylu se vyskytuje mluvená komunikace v menší míře; kromě vědeckých rozprav a diskusí, které jsou většinou promyšlené a primárně už alespoň v tezích zachycené, se mluvená komunikace objevuje v dílčí sféře populárně odborné.

Soubor užitých výrazových prostředků vždy vychází z příslušné funkční stylové sféry, přesto však lze sledovat specifičnost formy mluvené i formy psané. V mluvených komunikátech převládají prostředky hovorové nad knižními, v psaných je

tomu naopak. Specifický ráz mluvené formy komunikátu spočívá v uplatnění lexikálních prostředků hovorových; z pojmenovávacích jsou to především univerbizované; rovněž v gramatice se uplatňují hovorové varianty spisovného jazyka (včetně oblastních). Pro syntax je příznačná eliptičnost větné stavby, časté užívání zájmen, zvl. ukazovacích, a přemíra parentezí, které odrážejí asociativní způsob myšlení. Současně dochází k uvolnění syntaktické stavby a celkově se při mluvené řeči projevuje tendence k uvolnění spisovné normy. Do komunikace stále více proniká nespisovnost, objevují se jazykové jevy interdialektové, zvláště obecněčeské, a některé výrazy slangové.

Komunikáty psané, a to s výjimkou textů soukromých, setrvávají na dodržování normy a kodifikace a z větší části představují vyjadřování intelektualizované, které zachovává neutrálnost s jistými rysy knižnosti v rovině lexikální i gramatické, zvl. syntaktické. Neplatí to však obecně pro texty každé stylové oblasti. Svérázný stylový charakter mají ty texty psané, které jsou určeny k ústnímu přednesu.

### f) Míra připravenosti komunikace

Jako závažná se jeví také připravenost komunikace. Rozlišujeme tak **komunikáty** předem **připravené**, a to písemně připravené v tezích nebo v bodech a dobře obsahově a jazykově promyšlené.

Zcela jinou stylovou podobu mají **komunikáty** naprosto **nepřipravené**, bezprostřední a spontánní. Nepromyšlený výběr výraziva, časté nemotivované opakování, přemíra zájmen a celková nepropracovanost syntaktické stránky promluv (včetně jazykových chyb) jsou někdy tak výrazné, že nejednou snižují kulturu mluvené řeči. Nepřipravené komunikáty neveřejné jsou obvykle nespisovné. Nepřipravenost ke komunikaci vždy výrazně ovlivňuje styl. Z dokladů uveďme část odposlouchaného vypravování:

– *Teda mně se to strašně líbilo. Byl to německej film a hráli tam herci skoro z celýho světa. No, bylo jich tam moc, Němci, Francouz a taky jeden Ital, teda nevím to určitě.*

*No a začátek byl, natáčelo se to kdesi v Jugoslávii eště. A začátek bylo, jak jel na koni nějakej bílej bratr a vedle něho jel, počkat, to byl, byl to Vinetú, náčelník Apačů. A voni jako jeli a teďka tam uviděli nějaký stopy a, no a potom už pokračoval děj. Pak se tam taky jednalo vo Fréda, to byl nějakej mladík a mu zabili nějací lupiči otca a von toho otca chtěl jako pomstit. Tak potom jako vydal se s tím bílým bratrem a s tím Vinetú taky, pak se vydal teda hledat ty lupiče. A mimo to se tam taky, hlavní část toho filmu bylo, že se jednalo vo mapu, a to byla, ta mapa k tomu pokladu...* (Z vyprávění žákyně základní školy, okolí Brna.)

– *Potom sme postoupili do druhé ligy. No v druhé lize první rok sme skončili jako druzí. No druhý rok, to bylo mně se zdá už lepší, to sme získali už první místo a postoupili sme do první ligy. No, v první lize teda moc vyhlídek taky nemáme, abysme se tam udrželi, protože zatím máme vyhraný jenom asi čtyři zápasy.* (Z vyprávění dospělého muže, Brno.)

Nepřipravenost provází hlavně komunikaci mluvenou, neboť komunikant si nemá možnost volbu výrazového materiálu předem promyslet, nemůže zvážit nejvhodnější stylizaci ani kompozici. Jen některé z mluvených komunikátů bývají připravené. Jde o komunikáty primárně připravené v písemné podobě a teprve druhotně pronášené jako bezprostřední reakce, volný rozhovor, přímý rozhovor, přímá diskuse apod. Z psaných textů bývá zcela spontánně realizována např. osobní korespondence.

Na výsledné podobě stylu komunikátu se vždy míra připravenosti bezprostředně podílí. Určitou roli má rovněž i zkušenostní komplex tvůrce textu a jeho schopnosti kulturního komunikování, i když jde o nepřipravenou výměnu myšlenek, o komunikaci bezprostřední a spontánní. V tomto případě už uvažujeme o zásahu činitele subjektivního. Opět se potvrzuje, že vedle vlivu připravenosti jako činitele objektivního je třeba počítat se schopností subjektu vyrovnat se s touto nepřipraveností a v komunikaci obstát.

### g) Užitý kód jazykové komunikace

Volba kódu patří rovněž mezi objektivní slohotvorné činitele. V obecné rovině v jakékoli komunikaci jde už primárně o volbu kódu v souvislosti s komunikací verbální, neverbální, popř. smíšenou. Ze stylistického aspektu posuzujeme komunikaci verbální a především máme na mysli kód mluvený a psaný. (Podrobněji viz s. 55, neboť zvolený kód jazykové situace a forma spolu úzce souvisejí.) Pohlížíme-li na komunikaci obecně, v případě verbální komunikace je základním kódem verbální jazyk se svým systémem znaků, který může být (jak bylo uvedeno) realizován v psané podobě prostředky grafickými a v mluvené podobě prostředky zvukovými. Při komunikaci v českém prostředí jde o volbu mezi všemi útvary a poloútvary českého národního jazyka. Při nazírání z tohoto aspektu (tj. ve smyslu útvaru národního jazyka) jde spíše o důsledek vlivu jiných objektivních činitelů. Vědomé užití útvaru je však zřejmé ve stylu uměleckém.

Má-li komunikant možnost sám volit vhodné výrazové prostředky z jednotlivých útvarů národního jazyka a volba je jím jako subjektem výrazně ovlivněna, pak lze volbu kódu řadit mezi slohotvorné činitele subjektivní. Ale v praxi je komunikant k volbě kódu veskrze přinucen objektivně, tj. prostředím, funkcí a cílem projevu apod., a proto zřetel ke kódu bývá řazen k činitelům objektivním (Hubáček, 1985 aj.).

To znamená, že s narůstáním oficiálnosti, společenské závažnosti a vědomého a účelového záměru inklinuje naše komunikace ke spisovnosti (viz zde kap. II nebo Chloupek, 1986).

### h) Téma komunikátu

Uznávání některých slohotvorných činitelů vždy bylo a je problematické. Např. K. Hausenblas ve stati K základním pojmům jazykové stylistiky (1955) téma za slohotvorného činitele nepovažuje. Tradiční stylistika od tématu jako od obje-

ktivního slohotvorného činitele odhlížela. Je to logické, neboť sledovala jen verbální složku celé komunikace a posuzovala ji ze stylistického aspektu. Zamýšlela se nad slohovými vlastnostmi výrazu, nad jeho stylovou použitelností a opírala se o funkčnost výrazu. Ale styl nevytvářejí jen verbální prostředky a jejich uspořádání, ale rovněž integrita prostředků tematických (event. obsahových) a kompozičních. V tomto smyslu hovoříme o koherenci textu nebo promluvy. Vzhledem k tomu, že styl je v současné stylistice pojímán jako záležitost výstavby celého textu, lze v určitém smyslu brát v úvahu jako **slohotvorný faktor** i téma (viz už M. Čechová, 1988).

Konkrétní téma plyne např. z dialogické situace, jindy jsme přinuceni vypovídat o určité skutečnosti (a právě jen v určitém prostředí), podělit se o informace apod. Každé téma promluvy je spjato s konkrétní oblastí lidské činnosti a myšlení, témata jsou různě společensky závažná a vedou původce promluvy právě k určitému charakteru komunikace. Téma ovlivňuje vlastnosti komunikátu, jimiž jsou např. přesnost, závažnost sdělovaného aj., a v neposlední řadě i volbu komunikačního kódu.

Jako sporného jevu si všímá tématu také A. Jedlička. Připomíná sice skutečnost, že jedno a totéž téma může být stylově vyjádřeno různým způsobem, ale současně uvádí, že „téma může omezovat možnosti slohového zpracování a pak jistým způsobem do stylu zasahuje nebo na styl působí". (Jedlička a kol., 1970, s. 11.) Je nesporné, že každé téma je většinou spjato s určitým okruhem výraziva a vázáno na určitou stylovou sféru. Tak např. téma výroba benzinu nebo řešení goniometrických funkcí si vynucuje styl odborný, zatímco lze očekávat, že ke stylově „jiné" komunikaci nás přinutí téma velikonoční hody nebo venkovská veselka. Rovněž tady je však těsná souvislost tématu s prostředím komunikace, se situací a funkcí komunikátu, tj. s ostatními objektivními činiteli.

Uvedené tvrzení opět svědčí o tom, že nelze jevy ve stylistice chápat izolovaně, ale v celistvosti, tj. téma je třeba posuzovat na pozadí činitelů ostatních a jeho roli hodnotit z různých aspektů. V úvahu bychom mohli brát i vliv osobnosti posluchače na restrikci tématu.

Pohlížíme-li proto dnes na styl jako na výslednou stylizační a kompoziční podobu komunikátu, pak styl textu nelze odtrhávat od jeho tématu. Text sledujeme jako celek, v němž tvoří téma a jeho jazykové ztvárnění jednotu, a proto při charakteristice objektivních činitelů je třeba s tématem počítat. Vztah mezi tématem a jeho obvyklým jazykovým vyjádřením je také dobově proměnný a ustaluje se spolu s vytvářením žánrového povědomí. Vedle vlastního obsahu sdělení se tu odráží i autorské pojetí tématu. Téma jako objektivní slohotvorný činitel se tak stýká s činiteli subjektivními, jimiž jsou také autorova znalost tématu, schopnost jeho osobitého ztvárnění a pochopení aj.

## 2. Subjektivní slohotvorní činitelé

Současně s objektivními činiteli je komunikace ovlivněna těmi činiteli, kteří vycházejí z komunikujícího subjektu, jsou jím podmíněni a souvisejí se všemi jeho

kvalitami, svéráznostmi a vlastnostmi. Při výrazném působení činitelů modifikujících vlastní styl komunikanta dospíváme k pojmu styl autorský neboli styl individuální. Proto jsou také subjektivní činitelé někdy uváděni jako činitelé individuální. K subjektivním slohotvorným činitelům patří:

1. intelektuální a rozumová vyspělost komunikanta, schopnost abstrakce a logického myšlení,
2. znalost (přesněji ovládání) kódu komunikace, tj. znalost mluveného a psaného jazyka v jeho normě, kodifikaci a stylové mnohotvárnosti,
3. životní zkušenosti, kulturní a společenský rozhled,
4. úroveň všeobecného a odborného vzdělání,
5. schopnost metajazykového myšlení a jazyková uvědomělost komunikanta,
6. znalost tématu jazykové komunikace a vztah k obsahu,
7. zaměstnání a zařazení komunikanta k určité sociální skupině a prostředí,
8. povahové a mentální vlastnosti komunikanta, jeho momentální fyzický a psychický stav a připravenost ke komunikaci,
9. povahové a jiné vlastnosti související s věkem a pohlavím komunikanta,
10. vztah k adresátovi a vědomí záměrné adresnosti komunikátu,
11. osobní sklony, záliby a zvyklosti komunikanta.

Při podrobnější analýze osobnosti člověka a jeho sociálního chování lze k těmto subjektivním činitelům přidat celou řadu činitelů dalších. Všechny působí ve vzájemné symbióze a často jeden činitel podmiňuje působení činitele dalšího. Sledujeme např. vazby mezi intelektuální a rozumovou vyspělostí komunikanta a mezi větší nebo menší schopností jeho logického myšlení. Tito činitelé nacházejí odraz v logickém uspořádání promluvy, v promyšlené návaznosti v rovině obsahové i ve vlastním jazykovém ztvárnění komunikátu, zvl. po stránce syntaktické.

Styl komunikanta je ovlivňován i jeho životními zkušenostmi a celkovým kulturním a společenským rozhledem. Vedle všeobecných znalostí se projeví při stylizaci i jazykové znalosti a vliv četby (obliba citátů, aforismů, frazeologie, knižnost ve vyjadřování aj.).

Individuální slohové rozdíly plynou také z toho, jak široké a ucelené znalosti má komunikující o tématu, jak rozumí problematice, o níž píše a diskutuje, jaký vztah má k obsahu jazykové komunikace apod. Do komunikace se promítne také souhlasné a nesouhlasné stanovisko komunikanta a jeho ironizující nebo výrazně zesměšňující postoj.

Někdy bývá uveden vztah komunikanta k tématu komunikace v souvislostech s činiteli objektivními (viz výše). Také projevující se vztahy intelektuální, emocionální, resp. emotivní plynou už vlastně ze záměru a cíle komunikace (Jedlička, 1970). Např. v odborném pojednání se nepředpokládá, že by se jako subjektivní faktor plně uplatnil emocionální vztah k tématu, i když vztah k oboru nebo ke konkrétní vědní sféře bude jistě v komunikaci více nebo méně zřejmý. Očekáváme, že komunikace vždy ponese rysy svědčící o zařazení komunikanta k určitému sociálnímu prostředí a bude ovlivněna jeho profesí. Také faktory biologické, tj. věkové

a pohlavní, mohou se projevit (Jelínek, 1969; o specifice femininní pedagogické komunikace píše např. M. Čechová, 1997).

Důležitá je schopnost nebo neschopnost původce komunikátu komunikovat s lidmi v prostředí oficiálním a veřejném, vyjadřovat se pohotově, stručně a výstižně. Subjektivními činiteli jsou rovněž povahové a mentální vlastnosti člověka. Člověk tichý, mírný, rozvážný v jednání a někdy až pomalý nebude v celkovém vystupování pravděpodobně nikdy komunikovat rychle a s temperamentem. Také sled myšlenek a jejich uspořádání v textu odpovídá mentalitě komunikanta. Rovněž je třeba počítat s tím, že schopnost nebo neschopnost plynule řadit myšlenky a adekvátně je vyjadřovat jazykovými prostředky může být ovlivněna také psychosomaticky, tj. momentálním psychickým a fyzickým stavem. Subjektivním činitelem se proto stává stupeň připravenosti ke komunikaci a schopnost se vyjadřovat v dané situaci pohotově a bez zábran.

K subjektivním slohotvorným činitelům patří i vědomé vyjádření postoje k adresátovi. Jde o promyšlený záměr přizpůsobit komunikaci schopnostem adresáta a zároveň jde o vlastní schopnosti a dovednosti komunikanta toto realizovat. Právě vědomé vyjádření postoje je závažný činitel odrážející se v kvalitách stylu.

Nesporný vliv na styl textu má také schopnost metajazykového myšlení a adekvátní odraz v jazykové komunikaci; smysl pro jazykové hodnoty se tříbí vzděláním, kulturností života a prostředí. Jazyková uvědomělost komunikanta je v praxi různá. Stejně tak různá je na jedné straně schopnost využívat existujících komunikačních modelů a automatizovaných jazykových prostředků pro běžný styk, na druhé straně pak schopnost tvůrčího přístupu k jazyku a dovednost jazykové aktualizace.

Rozdíly ve stylu vyjadřování také často plynou ze sklonů, zálib a zvyklostí komunikujících a se vším, co je pro jejich osobnost charakteristické a čím se liší od jiných.

Funkce činitelů obecně: Výsledkem působení subjektivních činitelů za současně probíhajícího působení činitelů objektivních jsou **individuální rozdíly ve stylizaci a kompozici** komunikátu a v celkovém stylu komunikanta. Největší možnosti uplatnění individuality poskytuje zcela neomezeně sféra běžnědorozumívací a z ostatních funkčních stylových sfér pak výrazně sféra umělecké literatury, ale i některé žánry publicistické.

Jako vyhraněný lze např. v české literatuře označit styl K. Čapka, K. Poláčka, V. Vančury, J. Haška aj., v nové literární současnosti např. styl V. Neffa, V. Párala, B. Hrabala, J. Topola, J. Škvoreckého, L. Fukse; mezi autory literatury pro děti má osobitý styl M. Macourek, V. Čtvrtek aj.

Právě při vytváření uměleckého textu vystupuje autor stylově nejvýrazněji. Objektivně existující normy stylu umělecké literatury jsou natolik volné, že nesvazují autory k unifikovanému vyjadřování, ale naopak podporují jejich tvůrčí schopnosti. Nadto může být v uměleckém textu jazykově stylizován i vypravěč, který není s autorem totožný.

Provedené konkrétní rozbory jazyka a stylu literární produkce českých autorů přinášejí svědectví nejen o jejich vlastním autorském stylu, ale jsou mnohdy dokladem vědomé manifestace příslušnosti autorů k určité generaci, společenskému období, k literární škole nebo k literárnímu směru a proudu. Monografické studie a články zachycující jazykové a stylové svéráznosti spisovatelské tvorby jsou věnovány ponejvíce autorům 19. století, popř. období staršího. Připomeňme si např. studie a stati o K. H. Máchovi (B. Havránek, F. Cuřín, K. Hausenblas aj.), B. Němcové (B. Havránek, J. Hrabák aj.), K. Sabinovi (J. Novotný), A. Jiráskovi (B. Havránek, Kv. Hodura, K. Horálek), K. Havlíčkovi Borovském (J. Bělič, A. Stich) aj. Méně se zatím psalo o stylu autorů 20. století, ale známé jsou např. stati o O. Pavlovi (A. Stich), o B. Hrabalovi (K. Šebesta) a Vl. Vančurovi (A. Macurová), o J. Skácelovi (Z. Kožmín), o J. a K. Čapkovi (Z. Kožmín, P. Mareš). Styl hodnotí také dobré recenze.

V textech publicistického stylu vystupuje výrazněji do popředí osobnost komunikanta jen v útvarech analytického žánru (úvodník, komentář, glosa aj.) a v žánru beletristickém (novinářský fejeton, beletrizovaná reportáž aj.). Prostá sdělení ve zpravodajském žánru (zprávy, oznámení, komuniké) svou strohostí komunikace, objektivitou a ustálenou konvenčností nedávají autorům možnost individuálního uplatnění. V řečnických projevech se sice řečníci drží poměrně pevných norem, ale schopnost vnášet do stylu řečnického projevu nové intenzifikující, aktualizující nebo estetické prostředky je plně záležitostí subjektu. Jako výrazné vlivy limitující subjektivnost bývají nově uváděny také např. ekonomičnost sdělení, snaha po úsporném a rychlém vyjádření, které většinou plyne z časového vymezení projevu (viz styl mluvených projevů moderátorů), a racionalizace celé komunikace; dále přizpůsobení mluvené verbální komunikace současně probíhající komunikaci obrazové (viz styl mluvy televizních zpravodajů) aj. (Hubáček, 1987).

Nejmenší možnost uplatnění vlastního autorského stylu dává styl odborný. Přesnost a výstižnost vyjadřování vždy předpokládá zcela jednoznačný výběr odborných výrazů a případný výběr z terminologických synonym je většinou vázán na konkrétní sféru vědeckou, populárně odbornou nebo odborně praktickou. Také syntaktická stránka těchto textů je poměrně přísně normovaná a intelektualizované vyjadřování má sklon ke knižnosti.

Snad ještě více je individualita původce komunikace omezena ve sféře administrativní. Navyklá konvence písemného úředního stylu a vžité modelové vyjadřování stírají jakoukoli subjektivitu. Ale i v těchto oblastech jazykové komunikace se vždy projevují subjektivní činitelé, byť zcela bezděčně a někdy ne právě výrazně, a původci projevu odhalují své stylizační a kompoziční kvality – zvláště negativní.

Dnes, kdy sledujeme stylové jevy jako součást celého textu a text při hodnocení pojímáme jako celek (K. Hausenblas, J. Hoffmannová aj.), je třeba vidět vázanost textu k určité situaci nejen v rovině formální (verbální), ale i v celkové výstavbě textu. Je proto nezbytné sledovat všechny činitele ovlivňující styl textu ve vzájemné jednotě.

Vliv slohotvorných činitelů subjektivních a objektivních je složitý a nepřetržitý proces, který probíhá současně se vznikem a narůstáním komunikátu a utvářením jeho stylu. Slohotvorní činitelé subjektivní a objektivní jsou při komunikaci důležitými faktory. Jejich přítomnost si většinou neuvědomujeme, i když styl komunikátů spoluvytvářejí, modifikují a usměrňují.

## Literatura


Vedle souborných prací o stylu a stylistice se slohotvornými činiteli zabývají zejména tyto práce:

Čechová, M.: *Základní pojmy funkční stylistiky a jejich hierarchizace.* Sb. z 30. ročníku LŠSS. FF UK, Praha 1988.

Čechová, M.: *Komunikát a text.* V. kap. knihy Čeština – řeč a jazyk. Praha 1996, s. 332–367.

Čechová, M.: *Existují femininní specifika v pedagogické komunikaci?* Sb. Pedagogické fakulty UJEP. Ústí n. Labem 1997.

Hausenblas, K.: *K základním pojmům jazykové stylistiky.* SaS 16, 1955, s. 1–17.

Jelínek, M.: *Stylové rozpětí současné spisovné češtiny.* In: Kultura českého jazyka. Liberec 1969, s. 73–87.

Jelínková, J. (Jelínek, M.): *Tzv. subjektivní styly a jejich zobrazení v uměleckých projevech.* In: Literárněvědné studie. Brno 1973, s. 337–350.

Kraus, J.: *Úvod do stylistiky pro informační pracovníky.* Praha 1982.

Macurová, A.: *Subjektová problematika jazykového projevu.* SaS 35, 1974, s. 121–128.

Macurová, A.: *Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech.* UK, Praha 1983.

Mistrík, J.: *Vektory komunikácie.* FF KU, Bratislava 1990.

*Příruční mluvnice češtiny.* Praha 1995, s. 701–782.

# IV. Stylistické aspekty výstavby textu

Stylistika patří, jak jsme již uvedli, mezi lingvistické disciplíny, které se nezabývají jen jednotkami jednotlivých jazykových rovin, ale studují i zákonitosti jejich spojování do celků vyšších, než je výpověď. Předmětem zájmu stylistiky je v konečné fázi geneze celku komunikátu a její výsledek, vytvořený text. **Komunikát (sdělení)** je přitom dnes chápán jako obsahově a formálně uzavřená spojitá jednotka sloužící dosažení komunikačního cíle v komunikační situaci. V tomto významu se nově užívá i termín **diskurz**; akcentuje (potenciální) dialogičnost komunikátu. **Text** pak označuje komunikát jakýmkoli způsobem fixovaný, především zapsaný. Ve stylistice se užívaly termíny komunikát a text jako synonyma, obvyklejší byl přitom termín text. Jedině fixovaný komunikát lze totiž podrobit analýze. Někteří lingvisté (viz M. Čechová, 1996) užívají výrazů komunikát a text diferencovaně (text jako struktura komunikátu).

Oba termíny lze v zásadě vztáhnout jak na sdělení čistě verbální, tak i neverbální (např. termínem „text", vhodněji „komunikát", může být označeno i sdělení podané formou obrázku beze slov). V praxi jsou běžné typy smíšené, kde je přítomno jak verbální, tak neverbální sdělení (text provázený ostenzí; výkladový text spojený se schématem, modelem apod.). V podílu verbální a neverbální složky sdělení a vztahu mezi nimi se texty jednotlivých komunikačních oblastí značně liší. Jazykovědné stylistice přísluší v zásadě zkoumání verbální složky komunikátu, dnes se však její pohled rozšiřuje na celek, přihlíží se tedy i k obsahu a eventuální složce nejazykové. Terminologické sousloví **jazykový projev**, které se často ve stylistice užívá, zvýrazňuje jen verbální složku.

Stylistika se musela a musí nutně zabývat celými texty, protože teprve v textech pozorujeme výběr, modifikaci a spojování jednotek nižších úrovní a teprve v rámci textu se styl jako integrující vlastnost konstituuje. Stylové vlastnosti textu (tedy ne pouhých jednotek v textu) spolupůsobí při realizaci komunikačního záměru tvůrce a jejich volba proto patří i do komunikačního plánu. Při studiu produkce textu usilujeme o poznání a zobecnění zákonitostí výstavby celku sdělení, které odrážejí zamýšlenou funkci textu a odpovídají ostatním objektivním podmínkám komunikace (objektivním slohotvorným činitelům), při analýze hotových textů naopak zjišťujeme existenci textových vzorců, obecných, velmi široce podaných modelů textové výstavby, a jejich modifikace.

## 1. Stylistika a textová syntax; kompozice

Výstavba textu není jen problémem jazykovým (ve smyslu vnější formy), ale i sémantickým: v textu se uvádějí do souvislosti různé informace a hierarchizují se

a tyto vztahy jsou vyjadřovány prostředky národního jazyka (ojediněle i jinak) ve shodě se záměrem autora a podmínkami komunikační situace v nejširším slova smyslu. Tradiční jazyková stylistika, která odhlížela od tematické složky textu, otázky výstavby celých komunikátů nesledovala a přes hranice výpovědi přestupovala jen v nejobecnějším popisu slohových útvarů, méně už slohových postupů, a to ještě s ohledem na potřeby stylistiky aplikované (výuky slohu). Spíše se kompozicí textů – s akcentací výstavby textů uměleckých – zabývala teorie literatury. Výjimkou mezi staršími českými stylistiky byl J. V. Bečka, který sledoval i vyjadřování větných souvislostí a postupný rozvoj textu.

Přechod od analýzy jednotlivé výpovědi k celkům vyšším je charakteristický pro vývoj lingvistiky v posledním čtvrtstoletí. Pozornost se přitom obrací k poznávání obecných modelů textové výstavby. **Textová syntax (syntax textu)** je pak odvětví lingvistiky, které se zajímá nejen o výsledný text, ale i o vlastní komunikační akt, do nějž vstupují jak subjekty účastníků a systém komunikačních prostředků, tak vlastnosti komunikačního kanálu, věcné obsahy sdělení a jeho souvislosti s komunikáty jinými. Komplexní analýzy této problematiky směřují k vytvoření textových vzorců na jedné straně a k popisu prostředků vytvářejících koherenci a kohéznost (tematickou a výrazovou spojitost) textu na straně druhé. Výsledky zachycují moderní gramatiky: Mluvnice češtiny, Čeština – řeč a jazyk a Příruční mluvnice češtiny. Není účelné parafrázovat zde jejich výklady; stýkají se s problematikou, která tradičně příslušela stylistice, zejména při charakteristice složek komunikačního aktu, při rozboru členění textu a částečně i při sledování prostředků vytváření textové návaznosti na úrovni jazykové formy projevu. Stylistické hledisko uplatňuje textová syntax při vymezování druhů textu a při popisu realizací a modifikací syntaktických konstrukcí v textech. Naopak v podstatě mimo stylistická zkoumání je popis prostředků vytvářejících souvislost textu.

Ani dnes nejsou hranice mezi textovou syntaxí a stylistikou (stylistikou textu) vyhraněné a při studiu tak složitých objektů, jako je text, to není ani nutné. Popisu všech prostředků výstavby textových souvislostí se věnuje textová syntax, pro stylistiku by pak vznikala možnost odlišit stylově nepříznakové, méně aktivní formy výstavby textu, založené na logice nebo konvenci a sloužící bezprostřední dorozumívací potřebě, od forem příznakových, aktualizovaných.

Ve stylistice označujeme výstavbu textu termínem **kompozice**. Rozumíme jím v procesu tvorby textu uspořádávání všech jeho složek do celku, ve výsledném textu se jeví jako jeho uspořádání, vnitřní řád. Pro označení uspořádání na tematické úrovni lze užít i tradičního termínu **dispozice**. Studium kompozice vždy sledovalo jak tematiku, tak její jazykové vyjádření, do popředí však ve stylistice vystupovala vyjadřovací složka. V literární vědě se kompozicí rozumí uspořádání jednotlivých tematických a jazykových složek v celek literárního díla a akcentuje se výstavba tematická. Rozdíl je tedy v zorném úhlu pohledu.

Otázky, které jsou předmětem studia kompozice, vyplývají v podstatě z toho, že jakýkoli text probíhá v časové ose a je v určité časové ose i vnímán, ale referuje

o skutečnostech, které se mohou odehrávat simultánně, nebo v časové souvislosti vůbec nejsou, jsou různě významné vzhledem k cíli sdělení, mohou nebo naopak nemohou být suplovány ostenzí atd. Ve vědomí vnímatele se však musí vytvořit úplný a ucelený obraz sdělovaného obsahu, musí identifikovat smysl textu ve shodě se záměrem autora. K tomu slouží členění textu v rovině horizontální a vertikální, ale také prostředky jazykové, které vyjadřují vnitrotextové vztahy a posilují jednoznačnost interpretace (v uměleckých textech může být situace specifická).

## 2. Slohové postupy

Prvním aktem při tvorbě textu je **volba slohového postupu**, tj. základní linie výstavby textu v rovině tematické a jazykové. Při tom autor se zřením k funkci projevu a ostatním podmínkám komunikace volí rozsah podávaných informací a jejich pojetí a rozhoduje se pro jistý model vyjádření vztahů. Jde o velmi obecné modely postupu informačního, vyprávěcího, popisného, výkladového a úvahového.

Charakteristické rysy těchto postupů formuloval pro slovenštinu J. Mistrík (1968, tak i 1974, 1985). V českých starších pracích se pracuje s konkrétnějšími slohovými útvary a existence slohových postupů se pouze konstatuje. Vymezení podaná pro slovenštinu plně vyhovují i pro češtinu (a mají zřejmě platnost i pro další jazyky), proto se při charakteristice slohových postupů budeme dále opírat o J. Mistríka.

**Informační slohový postup** (prostěsdělovací: oznamovací) je z kompozičního hlediska nejjednodušší. Fakta pojatá jako aktuální se pouze konstatují. Textová souvislost nemusí být vůbec vyjádřena, proto v textu scházejí odkazovací výrazy, větná stavba je málo rozvinutá; informační slohový postup může mít i formu výčtu hromadícího prostě fakta za sebou, a to v libovolném pořadí. Postup se uplatňuje v administrativních a prakticky odborných textech, v krátkých žánrech publicistických a při stručných sděleních soukromé komunikace. Užití v krásné literatuře je příznakové.

**Vyprávěcí slohový postup** směřuje k vyjádření procesu, za kterého něco vzniká, děje se. Do popředí v něm vystupuje časová osa skutečné nebo fiktivní události, jež je předmětem sdělení, text je souvislý, uplatňuje se v něm zorný úhel mluvčího, a proto je i subjektivizovaný. Vyprávění se soustřeďuje na událost jedinečnou (nebo jako jedinečná pojatou). Vzniklý text musí být koherentní a souvislý, proto se v něm uplatňují nejrůznější prostředky zvyšující vnitrotextové vazby. Jde o velmi plastický slohový postup. V jednodušší formě se uplatňuje v běžné komunikaci a v publicistice, v rozvinuté formě je základní linií epických žánrů krásné literatury, v níž je doplněn postupy jinými.

**Popisný slohový postup** se blíží postupu informačnímu možnou nekohézností, liší se však rozsahem podávaných informací a tím, že mohou být voleny subjektivně i vyjadřovány subjektivizovaně. Jednotlivá fakta popisu se často podávají formou výčtu. Pořadí informací v textu je sice v zásadě libovolné, většinou však očekáváme jistý řád umožňující vytvořit představu o popisovaném objektu. Popis směřuje k nadčasovosti, proto v něm má přednost nepříznaková 3. os. sg. prézenta.

Věcnost popisu posiluje vyšší podíl substantiv a adjektiv v textu. Popisný slohový postup je mimořádně plastický, ustálily se různé jeho modifikace v závislosti na funkčním stylu (popis se uplatní ve všech typech textů) a na bezprostředním cíli komunikace – viz dále.

**Výkladový slohový postup** směřuje k zachycení vnitřních souvislostí sdělovaných faktů; základem jsou závislosti příčinné, ty však probíhají obvykle v čase a prostoru, a tak by měly být v textu také vyjádřeny. Jde o složité vztahy a tomu odpovídá i poměrně složitější větná stavba výkladových textů. Cílem je odrazit objektivně existující vazby, subjektivita přístupu tedy není ve výkladu žádoucí. Vyjádření také směřuje ke gnómičnosti. Výsledný text musí plně objasnit, plně postihnout existující souvislosti předmětu sdělení, proto je tu rozvinuto navazování jednotlivých úseků textu (např. pomocí spojovacích výrazů, deixe, opakování slov, odkazů). Výkladový slohový postup je základní v odborných textech teoretických i praktických, odtud přešel i do analytických žánrů publicistických. Ve sféře běžné denní komunikace se uplatňuje méně, v krásné literatuře může být pouze stylizován jako prostředek aktualizace vyjádření (např. v tzv. profesním románu je někdy výkladová pasáž nutná).

Subjektivností se od výkladového slohového postupu liší **postup úvahový**; pokládá se někdy za variantu postupu výkladového. Uplatní se jednak v textech vědeckých a odborných, odkud pronikl i do publicistiky – běžnější je přitom v oblasti věd společenských, je také základním slohovým postupem eseje –, jednak ve specifické modifikaci v literatuře krásné. Úvahové pasáže uměleckého díla vedou čtenáře k zaujímání postoje k nějaké situaci, události, postavě v díle zobrazeném. Obvykle jsou kladeny do úst jedné z postav a vyjadřují tedy její postoje, její zorný úhel. Úvahový charakter má reflexivní lyrika. V běžné komunikaci zachytíme jen jednotlivé úvahové prvky, rozvinutí celého slohového postupu je vzácné.

## 3. Modifikace slohových postupů

Slohové postupy, které jsme uvedli, jsou rámcovými modely textové výstavby. Modifikují se především podle stylu textu, v němž jsou využity. Tyto modifikace se označují většinou terminologickými souslovími odvozenými od názvů slohových postupů (popis prostý; dynamický popis; umělecký popis; běžné vyprávění atd.). Jsou mezistupněm mezi slohovými postupy a konkrétnějšími slohovými útvary, modely textové výstavby závislými nejen na vnějších okolnostech vzniku textu, ale navazujícími i na tradice žánrů uplatňovaných v jednotlivých komunikačních oblastech.

### a) Modifikace informačního slohového postupu

Informační slohový postup je při své faktografičnosti nejméně variabilní a vzniklý text nebývá ani rozsáhlý. Rozdíly mezi nekontextovými a kontextovými podáními informace nemění základní charakter tohoto postupu.

Typickým příkladem užití **nekontextového** informačního **postupu** je ve sféře běžné komunikace telegram „*Příjezd neděle večer*", ve veřejné komunikaci např. plakát zvoucí na koncert. Sdělení soukromé povahy je implicitní a porozumění je možné jen na základě znalosti celé situace, plakátová informace musí být naopak velmi konkrétní a přesná. Přechodným typem mezi kontextovým a nekontextovým podáním informace jsou pozvánky: jejich text je většinou spojitý, tj. při čtení má kontextovou souvislost, grafické ztvárnění pozvánky zvýrazňující nejpodstatnější údaje o akci však umožní i vnímání nespojité.

Velmi bohaté využití má informační slohový postup v publicistice, především ve zpravodajství; tu je forma **podání kontextová**. Aktuální zprávy z nejrůznějších oblastí života jsou nutnou součástí všech typů publicistiky. Typická je např. tato novinová zpráva:

*Popílku bude méně. Přerov (šed) – Na Přerovsku se výrazně zlepší ovzduší. Přerovské teplárny totiž investovaly dvě stě milionů korun do ekologického zařízení. Roční úlet popílku se z 1280 tun v loňském roce sníží na sto tun. Přesto i v letošním roce bude v provozu přerovská telefonní linka 110, na které se lidé dozvědí stav kvality ovzduší a případná opatření.* (Dnes 3. 12. 1996.)

Informace o opakujících se typech událostí se v publicistice mohou vyjadřovat modelem textu, v němž jsou variabilní jen konkrétní údaje – viz starší model zpravodajství *...přijal v* (kde) (koho), *který je u nás na pozvání... V přátelském rozhovoru si... a... vyměnili informace o... Setkání byli dále přítomni...* Dnes tento způsob z novin takřka zmizel.

Ustálené modely realizující informační slohový postup byly také v inzertní části novin. V dnešních novinách je forma inzerátů a reklam mnohem nápaditější, neboť plní vedle informační funkce i funkci získávací; viz publicistický styl.

Ustálenou formu mají také informace ve sféře administrativní (oznámení, pozvánky, hlášení apod.).

V krásné literatuře se informační slohový postup může objevit jen omezeně – např. jako stručné uvedení do fiktivního času a místa děje: Tak užil Páral stylizovaných „novinových" zpráv (zprávy o počasí, zprávy ze světa ap.) ve Válce s mnohozvířetem, aby naznačil časový posun děje a zvýraznil, že problematika ohrožení člověka ekologickou katastrofou je problémem celosvětovým, který může být jen jako všelidský řešen. Jinak samozřejmě v literárních dílech můžeme najít kratší úseky nesoucí rysy informace, tvoří však součást většího celku a přecházejí plynule do jiných slohových postupů – o skutečný informační postup tu nejde.

### b) Modifikace vyprávěcího slohového postupu

Na základě vyprávěcího slohového postupu se konstituuje vyprávění prosté (běžné), uplatňované při denní komunikaci, a vyprávění umělecké. V **běžném vyprávění** pozorujeme sice vysokou subjektivitu podání, text však nemá propracovanou kompoziční stavbu, sleduje prostou časovou linii a chybí mu často pointa.

Celkově tu textová i syntaktická stavba odpovídá podmínkám spontánní mluvené komunikace. V **uměleckém vyprávění** je naopak kompozice velmi propracovaná, vedle prosté časové linie se využívá i rozdílů mezi časem zobrazovaného děje a časem textu, text obsahuje retardační popisné pasáže, kombinuje různé dějové linie, je podán monologickou i dialogickou formou atd. Umělecké vypravování je stálou aktualizací základní časové linie děje a jeho poetizační hodnoty poznáváme právě na pozadí vyprávění prostého. V méně rozvinuté formě se umělecké vyprávění užívá i v některých publicistických žánrech nebo v pracích populárně naučných.

Rozdíl mezi oběma typy vyprávění je patrný, srovnáme-li vyprávění očitého svědka nějaké události se ztvárněním obdobné situace v uměleckém díle. Spontánně tvořený text, který dále uvádíme, např. nezachytil motivaci a souvislosti vlastního děje, naopak v něm najdeme i motivy a postřehy pro vlastní děj zcela vedlejší. Ve spontánním vyprávění je také pochopitelně mnoho kontaktových prostředků, neboť takové vyprávění je zcela vázáno na komunikační situaci:

*...oni měli tu kozu a to byla strašná potvora, vždycky ráno jim utekla, on to honil ten pan Škarka po celé louce a nakonec jsme, my jsme vždycky vyhazovali smetí a my jsme to nechali na schodech a tam byly kousky mýdla, víš, a špačky od cigaret, a, my to, přijdem a mísa prázdná, ona to všecko sežrala, kousky mýdla a pak chodila a pěnu u huby, víš...*

Podobná situace obecně známá z Čapkových povídání o pejskovi a kočičce (Jak myli podlahu) naopak všechny složky uměleckého vyprávění má, i když na poměrně nevelké ploše.

Rozsah textu však není pro rozhodnutí o běžnosti nebo uměleckosti vyprávění rozhodující; i anekdota, zcela zbavená popisných momentů a nutící svou úsporností výrazu vnímatele souvislosti domýšlet, je plnou realizací vyprávěcího postupu v umělecké modifikaci. Většina epických žánrů v krásné literatuře předpokládá ovšem nejen doplnění vyprávění pasážemi popisnými a úvahovými, ale i kombinaci více vyprávěcích linií v jediném textu.

### c) Modifikace popisného slohového postupu

Popisný slohový postup umožňuje vytvářet velmi různorodé typy textů v závislosti na podmínkách komunikace, především na komunikačním záměru mluvčího či pisatele. I když jde o postup charakterizovaný subjektivností, v závislosti na funkci celku sdělení, do nějž je zařazen, může být objektivizovaný, a dokonce i zcela exaktní, může být úplný i jen náznakový, podaný ve formě kontextové i nekontextové atd. Připomínají se tyto typy popisu:

**Popis prostý**, uplatňovaný v denní komunikaci, má celkem volnou kompoziční stavbu. Zachycuje výběr faktů v souvislosti s komunikační situací (tj. vyjadřuje především to, co je v dané chvíli potřebné říci) a je **diferenční**; všímá si totiž především těch znaků, které diferencují objekt popisu od jiných objektů téže třídy a umožňují jeho jednoznačnou identifikaci. Vedle znaků podstatných se běžně zachycují i znaky nápadné. Volba pojmenování v popisu prostém není vždy promyšlená, častá jsou dodatková doplnění; popis v této modifikaci bývá prokládán náznaky postupu vyprávěcího.

*...U sousedů ti měli psa, to byl nějakej takovej podvraťák, něco takovýho, to, pometlo křížený s něčím jiným, a teď jedno oko to mělo hnědý, jedno to mělo modrý a strašně rádo ti to jedlo všechno, no, na co to přišlo, jo,*

*tak, prostě, všechno to nesnědlo, ale dost věcí, a u sousedů ti zrovna prali a tak kamošce sežral ponožky, jenom ty gumičky nahoře nechal, a potom ještě cosi sežral a nakonec, víš, její otec nechtěl, prostě, když ona nebyla doma, tak to dal jednomu klukovi i s boudou...*

I velmi jednoduchý **popis v krásné literatuře** má propracovanou kompozici a výběr informací a jejich jazyková ztvárnění jsou tvořena ve shodě s intencí autora:

*(Ale můj nevlastní strejda Prošek, pro mě zajímavější než všichni vlastní, šel na to jinak. Opatřil si od sedláka Nováka štěně vlčáka a dal mu jméno Holan, podle slavné pražské špeditérské firmy.) Však by také Holan mohl stěhovat nábytek. Měl mohutnou hruď, silné nohy a obrovskou tlamu a nos mu ještě navíc koukal z čumáku ven a světla měl žlutá a přemýšlivá, jenže za těma očima bylo ještě něco schovaného. Byly to vlčí oči. Někde se prostě v kolejích jeho příbuzenských vztahů něco přihodilo a Holan byl v podstatě vlk. Valil se ještě jako štěně: kulička s vypoulenými kukadly a už zabíjel slepice.* (O. Pavel)

Takový popis je vlastně už charakteristikou. **Charakteristika** je výstižným popisem základních distinktivních rysů objektu; při charakteristice člověka jde zároveň o jeho hodnocení, proto v textu přibývá hodnotících slov. Charakteristika se uplatní jak v textech odborné povahy a v textech administrativních (pracovní aj. hodnocení), tak v krásné literatuře. Zde najdeme **charakteristiku vnější**, zachycující zevnějšek literární postavy, i **vnitřní**, která směřuje k zachycení její osobnosti. Odlišování vnější a vnitřní charakteristiky literární postavy je důležité spíše z metodického hlediska, ve skutečnosti totiž i způsob popisu zevnějšku postavy naznačuje její vlastnosti, naopak akcentaci vnitřní charakteristiky s pominutím vnější najdeme tam, kde je zevnějšek postavy z hlediska vývoje děje irelevantní. Vnější charakteristikou by neměla být pasáž, jež by byla v díle samoúčelná – ve Fuksově románu Vévodkyně a kuchařka slouží např. k nepřímému uvedení postavy:

*Muž byl mladý, snad třicetiletý, měl delší hnědé vlasy, malý tmavohnědý knírek a holou bradu. Na sobě tmavě zelené kalhoty, drobně kostkované hnědobílé sako a místo kravaty žlutou šálu, zřejmě hedvábnou. I on seděl sám u stolku. Před ním stála sklenka griotky a sodová voda. I on měl před sebou papír, vlastně jakýsi blok, v ruce tužku, a zdálo se, že něco kreslí.* (...6 stránek textu...) *„Bude to dojista malíř," proběhlo vévodkyni hlavou, „jednak si kreslí na blok, jednak má dost dlouhé vlasy a jednak u krku hedvábnou šálu..."*

Vnitřní charakteristika se v literárních dílech rozkrývá obvykle na větší ploše textu (charakter jednajících postav se poznává až z rozvoje děje): např. Švejk je hned v první větě Haškovy knihy charakterizován jako člověk, *„který opustiv před lety vojenskou službu, když byl definitivně prohlášen vojenskou lékařskou komisí za blba, živil se prodejem psů, ošklivých nečistokrevných oblud, kterým padělal rodokmeny."* Teprve rozvoj děje díla ukazuje, do jaké míry je tato charakteristika funkční, a ověří její pravdivost.

Typickým výrazovým prostředkem krásné literatury je **charakteristika nepřímá**, v níž usuzujeme na charakter člověka z popisu jeho jednání:

*Říša vedl v Praze velice bohaprázdný život. Poštovní známky jinak nepřilepoval než nohama vzhůru, sirky jinak nerozžíhal než čmáranci o zeď, kalhoty jinak neoblékal než obě nohy najednou. Mnoho pil, mnoho jedl, pozdě ráno vstával, pozdě chodil spát, po šest dní si hověl, sedmý odpočíval. Když si v noci schrupnul, z dlouhé chvíle zívnul, nebo dokonce kýchl, dělo se to vždycky takovým nehorázným způsobem, že se otřásalo nejen stavení, ve kterém bydlel, ale celé pořadí domů v jeho sousedství...* (V. Mrštík)

Maximální subjektivitu vykazuje **popis umělecký (líčení)**: v něm jde o záznam subjektivního dojmu, který objekt, třeba i obecně známý, vyvolává v mysli a před-

stavách autora, a jeho tlumočení příjemci. Zdánlivě volná kompozice zachycených motivů, jejich vyjádření s větším počtem nepřímých pojmenování, přirovnání, hojné metaforické přívlastky, dynamizace popisu jsou pro líčení typické. Podstatou líčení je vždy schopnost vidět nově a nově viděné adekvátně vyjádřit. Charakter uměleckého popisu má např. lyrická báseň. Líčení tvořilo dříve v krásné literatuře poměrně běžnou složku i v prozaickém textu, dnes jsou takové pasáže vzácnější.

*Francin zapaloval v kanceláři dvě bachraté lampy s kulatými knoty, dvě lampy neustále brblající jako dvě domovnice, lampy, které stály na okrajích ohromného stolu, lampy, které vydávaly teplo jako kamínka, lampy, které s ohromným apetitem mlsaly petrolej. Zelená stínítka těch baculatých lamp skoro podle pravítka odřezávala prostor světla a stínu tak, že když jsem se dívala oknem do kanceláře, Francin byl vždycky rozstříhaný na Francina politého vitriolem a na Francina, kterého pohltilo přítmí. Mosazné mašinky, ve kterých se pohyboval horizontálním šroubem stahovaný nebo vytahovaný knot, ty mosazné košíčky měly ohromný tah, tolik potřebovaly ty Francinovy lampy kyslíku, že vysávaly kolem sebe vzduch, takže když Francin položil cigaretu do blízkosti lamp, mosazné česno vsrkávalo stuhy modrého dýmu a cigaretový dým, jak se dostal do magického okruhu těch bachratých lamp, neúprosně byl vsrkáván a tahem skleněného cylindru požírán plamenem, který nad kloboučkem svítil zelenkavě jak světlo, které vydává ztrouchnivělý pařez, světlo jak bludička, jak oheň svatého Eliáše, jak Duch svatý, který sestoupil v podobě fialového plamínku, vznášejícího se nad tučným žlutým světlem kulatého knotu...* (B. Hrabal)

Zvláštní typy popisu se vytvořily v **textech věcných**. Je v nich potlačena subjektivita, popis směřuje k objektivnosti, přesnosti a úplnosti.

**Úplný popis**, vytčení všech znaků objektů, je vzácný. Za úplný popis lze pokládat např. úryvek z vyhlášky Ministerstva financí o vydání bankovky: celý popis má více než dvě stránky:
*V horní části středního pole je v červené barvě státní znak. Pod ním uprostřed je zobrazena v barvě žluté rozevřená kniha na pozadí kruhu symbolizujícího Zemi. Nad horní částí stylizované Země je v polokruhu znázorněn vzdušný obal a oblaky, přecházející v kosmos s hvězdami, a nad ním je zelenomodrý pás s kulovými útvary, připomínající vznik biologického života. V blízkosti spodní části stylizované Země jsou hvězdicové útvary spojené náznaky vln, symbolizující vodní a suchozemský život...*

**Vědeckému popisu** zabezpečuje úplnost to, že je vyjádřeno zařazení objektu do vztahu s již definovanými objekty jinými (např. živočišný druh do příslušné třídy, rodu), jeho věcnost a neemotivnost zvýrazní užití terminologie. Takový popis směřuje k formalizaci (může být zpracován i jako tabulka nebo graf). Pořadí a způsob uváděných informací je ustáleno, tj. neplatí možnost volby v pořadí informací ani volnost v jejich způsobu vyjádření. **Prakticky odborný popis** má formu podobně ustálenou, je však jen diferenční a v mluvených odborných projevech se může blížit popisu prostému. V **popularizačních** pracích může být popis subjektivnější a nepostihuje jen podstatné, ale i z hlediska předpokládaného příjemce zajímavé rysy objektu.

Rysy odborného popisu a způsobu jeho modifikace jsou patrné z následujících ukázek:
*Netopýr černý. Barbastella barbastellus. G* (hmotnost) *4–14 g. LAt* (délka předloktí) *36–42 mm, LC* (délka těla) *47–59 mm, LCd* (délka ocasu) *35–55 mm, LA* (výška ušního boltce) *12–19,5 mm, LT* (délka ušního otvoru) *9–11 mm.*
*Popis: Středně velký netopýr velmi charakteristického vzhledu, takřka nezaměnitelný s žádným jiným druhem. Boltce jsou poměrně velké, široké, dopředu otočené a na čele naspodu srostlé. Tragus je poměrně dlouhý a zašpičatělý. Tělo je pokryto hustou srstí, která stejně jako boltce a létací blány je zbarvena hnědočerně až černě, a to i na břišní straně. U starších kusů jsou špičky chlupů na hřbetě bílé, což dodává zbarvení poněkud stříbřitý nádech. Epiblema, tak jak ji známe např. u předchozího druhu (netopýr pestrý), chybí.* (M. Anděra,

J. Horáček: Poznáváme naše savce. Kniha je koncipována jako praktická určovací příručka. Popisu zevnějšku živočicha předchází několikastránkový výklad o obecných vlastnostech savců, dále obecný popis vzhledu, rozšíření, způsobu života a systematiky řádu letounů; popis druhu je zařazen do souboru popisu ostatních druhů netopýrů. Na popis vzhledu netopýra černého navazuje ještě výklad o jeho rozšíření a způsobu života.)

***Netopýr černý*** *patří mezi středně velké druhy netopýrů. Tělo měří 47–59 mm, předloktí 36–43 mm, hmotnost je 7–14 g. Nelze jej zaměnit s žádným jiným naším druhem, boltce a létací blány má hnědočerné až uhlově černé i na břišní straně, jemná a hustá srst je tmavá po celém těle, jen špičky chlupů jsou u starších kusů bílé, takže mají stříbřitý nádech. Středně dlouhé a nápadně široké uši jsou nad čelem srostlé, což spolu se zmačkaným obličejíčkem mu dodává vzhled miniaturního mopslíka. Rozšířen je...* (Atlas ABC; text určen pro starší děti.)

Popisný slohový postup je možno uplatnit jak při popisu jevu statického, tak dynamického. **Statický popis** uvádí znaky objektu, je v něm minimalizována dějovost často jen na formální slovesa, eventuálně je dějovost anulována a popis je podán formou výčtu znaků (z tohoto hlediska je popisem i inventární seznam užívaný v administrativě). Následující statický popis byl užit v románě:

*Panelák 66 byl podsklepený. Ve sklepení bylo osm sklepů, oddělených tenkými přepážkami. Byla tam taky místnost pro uložení kočárků a saní a jiná místnost k uložení jízdních kol. Další místnost byla zařízena jako dílna. Klíč od dílny vlastnila každá z osmi rodin. Ze sklepa vedlo úzké schodiště až do čtvrtého patra. Schody byly pokryty šedivým linoleem. Zábradlí bylo černě natřeno, s šedým úzkým držadlem k přidržování. Panelák měl výtah, jehož dráha začínala ve sklepě a jeho cílovou stanicí bylo čtvrté patro. V každém mezipatře bylo okno.* (Z. Zapletal)

Statičnost popisu není mimo sféru odbornou a administrativní výhodná: proto se v uměleckých textech, popularizující odborné literatuře, ale i v běžné řeči **popis dynamizuje** – tj. popis statického objektu se podává ve formě nějakého procesu – např. místo popisu budovy se popisuje, jak fiktivní osoba budovou prochází. Dynamizovaný, dějový je tento popis z průvodce Prahou:

*Vyjdeme opět od Prašné brány a kolem Pachtova paláce přejdeme na Ovocný trh, kde věnujeme pozornost Karolinu a Tylovu divadlu, odtud jdeme dále Rytířskou ulicí... pokračujeme na Uhelný trh a Martinskou ulicí ke kostelu sv. Martina ve zdi, do ulice Na Perštýně a Bartolomějskou ulicí do ulice Karoliny Světlé, kde stojí jedna ze tří pražských románských rotund, kaple sv. Kříže... Vrátíme se na Křižovnické náměstí a zde si prohlédneme vzácné památky – kostel sv. Salvátora, kostel sv. Františka a Staroměstskou mosteckou věž s krásným výhledem na Karlův most a hradčanské panoráma. Prohlídkou Karlova mostu končíme procházky po Starém Městě.* (C. Rybár)

Dynamizace popisu statických objektů je běžným prostředkem krásné literatury. Obvykle se rozprostírá takový popis na větším úseku textu a je laděn subjektivně, přechází tedy v líčení nebo charakteristiku z hlediska některé postavy:

*Studentovi bylo líto starého člověka, má svíravý pocit něhy, kdykoli patří na těžké váčky pod očima, na žlutý knír i mušku pod dolním rtem: lituje ho pro bledé ruce, zduřelé vodnatelností, velké uši, zarostlé šedými chumáčky. Kdykoli ráno vstává, tehdy si umiňuje, že se po celý den od otce nehne, že mu položí ruku na ohnutá záda pod penzistským šosákem a bude vypravovati o knihách... Ale když už se chystá k řeči, tu otec otevře ústa a odhalí dva nažloutlé pahýly. Najednou polituje ty viklavé zuby a cítí, že nemůže být mezi nimi hovorů, protože otec už zírá do hrobu, už se země otvírá a černá jáma ho přitahuje.* (K. Poláček)

**Popis děje** musí samozřejmě i ve vyjádření odrážet dějovou linii – liší se však od vyprávění tím, že je záznamem pravidelně se opakující nebo opakovatelné činnosti. Takovým popisem je např. **popis pracovního postupu** nebo **pracovní návod** – konkrétní útvary, v nichž se vedle popisu děje objevuje obvykle i popis statický ve formě výčtu pomůcek, pracovních potřeb atd.

I popis pracovního postupu je ovšem různě propracovaný a různě přesný v závislosti na komunikační sféře, pro niž je tvořen. Srovnejte znění těchto dvou kuchařských předpisů:

*Kapr na paprice: Zpěň cibulku a trochu papriky, do toho trochu chleba, zalij vodou a dej do toho nakrájeného kapra. Nech 15 minut vařit. Maso dej na mísu, šťávu zahusti a k tomu dej rýži nebo makarony.* (Rukopisná rodinná kuchařka)

*Kapr dušený na paprice:*

*Poměr: 6 porcí kapra po 15 dkg, asi 3/4 litru rybího vývaru nebo vody, 5 dkg másla, 4 dkg cibule, 1/2 dkg zelené petržele, 1 dkg sladké papriky a sůl. Na zjemnění 2 dkg másla a 1/8 litru kyselé smetany. Na jíšku: 4 dkg másla a 5 dkg hladké mouky.*

*Postup: V kastrole rozpustíme máslo, trochu v něm osmahneme drobně nakrájenou cibulku a zelenou petržel, zaprášíme sladkou paprikou, podlijeme vývarem nebo vodou, do toho vložíme osolené porce kapra a asi 15 minut povaříme. Takto připravenou omáčku zjemníme máslem (...)*

*Příloha: nočky, vařené brambory nebo dušená rýže.*

*Pro 6 osob.*

*Úprava trvá 3/4 hodiny.* (V. Vrabec: Teplá kuchyně)

**V textech krásné literatury** se popis děje užívá méně, protože umělecké dílo směřuje k jedinečnosti, tedy k vyprávění, a i popis opakujících se dějů činí jedinečným volbou nového zorného úhlu.

Při užití popisu děje v knize, z níž je úryvek, jde o autorský záměr – zvýraznění nudy všedního života; ostatně i tu přechází popis děje v závěru k vyprávění:

*Na ulici už pak nebylo kam spěchat, Bohunka zvolna došla do svobodárny, ustlala si postel, chvilku jen tak přecházela, pak se vyklonila z okna a v protější přádelně pozorovala děvčata pobíhající kolem strojů přemítajíc, zda by si měla přeprat punčochy nebo číst, a jestliže číst, zda Sen lásky Napoleona I. nebo Organickou chemii v úlohách, až si pustila rádio, a když se mezi chrčením ozval twist, twistila, až na ní vyrazil pot, v záchvatu bláznivého smíchu padla na ustlanou postel a usnula ležíc na břiše.* (V. Páral)

## d) Modifikace výkladového slohového postupu

Slohová diferenciace **výkladového slohového postupu** je založena na volbě logického postupu, jímž se výstavba výkladu řídí. **Induktivní postup** výkladu potřebuje obvykle větší plochu textu, neboť vychází z analýzy faktů a jejich postupného zobecňování. Na základě rozboru předpokladů, konkrétních údajů, výsledků pokusů atd. dochází teprve k závěrům, jež představuje jako objektivně platné:

*4.5.5.1. Chronologie monoftongizace diftongů. Diftongy existovaly ještě patrně okolo r. 500, i když jejich hlavní váha snad již byla na druhém komponentu. Diftongický charakter asi v polovině VI. století podle Stiebera (a Bidwella) dosvědčují různá přejetí, např. název města Poetovio, ležícího na řece Drávě, jehož ov (ou) chápali Slované jako svůj diftong a změnili ho pak na u (odtud nynější název Ptuj) (...)*

*4.5.5.2. Koncem VI. století (okolo r. 600) však již z původního diftongu vzniklo nepochybně u (nebo zvuk mu velmi blízký), neboť románské au je přejímáno jako slovanské av (později ov), srov. Lauretum, Lauranum, Taurania, které nyní charvátsky znějí Lovret, Lovran, Tovrljan. (...)*

*4.5.5.3. Podle toho, co jsme uvedli, se monoftongizace diftongů prováděla těsně po roce 500 (snad v letech 500–575, příp. 525–600.* (A. Lamprecht; z vědecké monografie)

**Deduktivní postup** výkladu vychází z definice nebo obecnějšího konstatování, které je v textu dokládáno, vysvětlováno, specifikováno. Deduktivní stavbu mají např. hesla naučných slovníků nebo ty texty učebnicové, které zprostředkovávají hotové poznatky. Tento postup umožňuje poměrně sevřený způsob výkladu:

*Spojení samohlásek s následujícím tautosylabickým i, u neboli diftongy (dvojhlásky) v užším smyslu se monoftongizovaly (měnily v prosté samohlásky):*

*(...)*

** ou nebo * au se mění v u: srov. lat. taurus, řec. tauros, lit. tauras, psl. turъ („hovězí dobytek", „býk"); lit. ausis, lat. auris (← ausis), psl. ucho.*

(R. Večerka; ze skripta)

Kromě toho se diferencují typy výkladu podle celkového zaměření odborného textu (**výklad vědecký – odborný – popularizující**); tato diferenciace probíhá až na úrovni konkrétních slohových útvarů odborného stylu. Vědecký výklad je nejpropracovanější, v textech popularizujících naopak bývá doplněn vyprávěním.

### e) Modifikace úvahového slohového postupu

Úvahový slohový postup je náročný jak při tvorbě textu, tak při jeho interpretaci vnímatelem. Proto je běžný v komunikaci vědecké, může se objevit v analytických žánrech publicistiky. V mluvených projevech je s ohledem na možnosti sluchového vnímání oproštěn. Umělecký text užívá úvahy jako jednoho z prostředků poetizace textu. Jde tedy o dva rozdílné typy konkretizace úvahového postupu.

**Úvahový text odborné** komunikační sféry je přes zvýraznění autorského subjektu v podstatě objektivní, tj. zvažuje argumenty svědčící pro jednotlivá možná řešení problému a dochází na základě analýzy argumentů k objektivně platným závěrům. Čtenář takového odborného textu je aktivizován, zdánlivě je spoluúčasten řešení nastolené otázky, proto může být o správnosti závěru přesvědčen hlouběji než při pouhém výkladu. Úvahy se užívají velmi často ve společenských vědách. Úvahové pasáže bývají přítomny také v úvodních nebo závěrečných úsecích větších odborných textů, tedy tam, kde autor navazuje kontakt s adresátem:

*Jinými slovy jde o to, zda se má sylabotónický verš subsumovat do kategorie sylabismu nebo tónismu jako jejich zvláštní případ, nebo zda jde o vyhraněný systém rovnocenný sylabismu nebo tónismu.*
*Tuto otázku je možno řešit ze dvou hledisek: z hlediska jazykové struktury (a tedy obecně, z hlediska konkrétní živé básnické tvorby vlastně abstraktně a ex definitione), nebo z hlediska vnímatelů. Obě tato hlediska mohou dojít k různým řešením, protože některé objektivně zjistitelné rysy veršové výstavby mohou být pociťovány vnímajícími subjekty jako irelevantní. Pro úplnost se pokusím probrat náš problém z obou uvedených aspektů.*
*Jak se jeví otázka z hlediska jazykové struktury? Sylabotónický verš má s čistě sylabickým společný (...)* (J. Hrabák)

Výkladový text o obdobném problému kontakt s adresátem nenavazuje; fakta také podává jako daná a nesporná:

*Verš sylabotónický. Je to klasický verš novočeský a ruský (zpravidla, ale nepřesně zvaný přízvučný); (...)*
*Specifickými rytmotvornými činiteli tohoto prozodického systému jsou 1. počet slabik ve verši a 2. jisté uspořádání přízvučných a nepřízvučných slabik uvnitř verše. V klasickém českém verši se regulování přízvučných a nepřízvučných slabik projevuje jako dvojí souvztažná tendence: 1. jako nepřízvučnost některých slabik verše a 2. jako potenciální přízvučnost ostatních slabik verše.* (J. Hrabák)

V **textech uměleckých** je **úvaha** mnohem subjektivnější, nevyčerpává problém, nemusí ani docházet k řešení, ale jen jej nastoluje a zároveň naznačuje myšlenkový postup postavy.

*... To však je ona potměšilá hra dějin. Lidé obětují čas, dávají v sázku svobodu či dokonce svůj život, jen aby překročili či odstranili hranice, o nichž vědí, že jsou nesmyslné. A tu – často vzápětí – jedním okamžikem, v důsledku jediného výnosu, hranice beze stopy zmizí. Tím, jak hranice vyjeví svou pomíjivost, vyjeví jakoby i nicotnost všech předchozích obětí. Ale není tomu naopak? Kdyby nebylo těch, kdo v zápolení s hranicemi*

*dávají vše v sázku, hranice by nemizely, spíš by se měnily v síť a my všichni jen v lapený hmyz, který by se v ní zmítal.* (I. Klíma)

### f) Slohové útvary

Slohové útvary jsou nižším stupněm realizace abstraktních textových modelů. Jde o konkrétní formálně i obsahově uzavřené kontextové celky, které se zformovaly v jednotlivých oblastech komunikace. Tyto modely mívají ustálenou stavbu i rozsah (např. rozdíl mezi povídkou a románem je v prezentaci tématu i v rozsahu; rozsah některých slohových útvarů administrativních je dokonce normován), způsob kompozice složek textu (to především v textech odborných a publicistických), ustaluje se i charakter jazykové výstavby. Z hlediska slohových postupů jsou slohové útvary sice založeny na postupu jediném, v jazykové praxi však do nich vstupují další: výklad v odborném textu je pravidelně doplňován popisem, v krásné literatuře se kombinují vyprávěcí linie s popisy různě subjektivizovanými a s úseky úvahovými; v publicistice jsou vedle žánrů založených na jediném postupu také žánry složitější, např. reportáž. Také v běžné komunikaci se prolínají linie popisné a vyprávěcí, využívá se i postup informační, ale žánrové modely tu najdeme jen ve společenské konverzaci. Určitým modelem je i schéma dopisu, to však nemusí být uplatněno.

Slohové útvary spolu se slohovými postupy věcných oblastí komunikace jsou obsahem slohových částí učebnic a předmětem výuky na různých typech škol. Slohové útvary uměleckého stylu, tradičně označované jako žánry a žánrové formy, jsou předmětem zájmu literární vědy, především její složky – teorie literatury. Lze jim rámcově i učit, bez nadání však tato výuka nevede ke tvorbě uměleckých děl. Základní útvary jsou v této knize uvedeny v kapitolách sledujících stylové normy jednotlivých oblastí komunikace.

Počet ani charakter slohových útvarů není stálý, mění se spolu s rozvojem komunikačních potřeb. Nová politicko-ekonomická situace posledních let provázená vznikem zcela nových komunikačních příležitostí klade na uživatele jazyka značné nároky. Není proto divu, že je o praktické příručky učící tvorbě různých typů textu značný zájem. Přitom se ukazuje, že starší nebo cizí modely textů (modely slohových útvarů) nelze beze zbytku do nových situací přenášet.

## 4. Horizontální členění textu

Text jako výsledek procesu invenčního, kompozičního a stylizačního je rozčleněn po linii horizontální a vertikální. **Horizontálním členěním textu** rozumíme lineární členění na začátek, střední a závěrečnou část, v psaném textu i členění na kapitoly, odstavce. Ze stylistického hlediska je tu důležitá výstavba počátku textu. Patří do ní už titul, jehož forma se liší nejen podle obsahu textu, ale má charakteristické rysy i v jednotlivých stylových oblastech (proti popisnému titulu odbor-

ných prací stojí zvýrazněná získávací funkce u titulku publicistického a obraznos titulů uměleckých); modely titulu jsou proměnlivé i dobově. V mluvených proje vech bývá na počátku oslovení a úvod je náznakem obsahu.

Vlastní text se může z horizontálního hlediska členit na **předmluvu, úvod stať, shrnutí, závěr a doslov**. Takové členění je běžné v závažných textech vě deckých, v pracích prakticky odborných chybí předmluva a doslov, často je závě spojen se shrnutím atd. V administrativních textech je úvodní a závěrečná čás formalizována, podstatná je pouze část střední. Formalizaci okrajových částí pod léhá také soukromý dopis, jeden ze slohových útvarů běžné komunikace. V publi cistice jsou naopak úvodní části zvýrazněny, vedle titulku je tu i podtitulek, stručné vyjádření obsahu. Ostatní složky horizontálního členění se připomínají v aplikova né stylistice, v krásné literatuře je sleduje literární teorie.

Součástí horizontálního členění psaného textu je i rozdělení na **kapitoly** (v roz sáhlejších textech) a na **odstavce**. Zdánlivě jde jen o vnějškovou věc, ve skuteč nosti je však členění na odstavce ve vztahu k obsahové struktuře textu. Vyčlenění informace do zvláštního odstavce ji odděluje od jiných sdělení a ukazuje ji jako závažnou; v uměleckých textech může být odstavec tvořen i jedinou větou nebo její částí, významný je také kontrast délky sousedních odstavců:

*Podzimní deště.*
*Den po dni týž obraz, jakmile jsi rozhrnul plachtu u vchodu a vyhlédl stanovým výřezem. Stále týž trojúhelník šedého nebe, beze změn, zítra, pozítří, za týden. Obloha slitá deštěm se vzduchem zdála nehybně mokvat shůry až k zemi a teprve dole u nohou jsi mohl vidět, že něco padá, tam, kde tráva nakláněla listy pod poklepem kapek.*
*Prší...*
*...prší...*

(M. V. Kratochvíl)

Členění na odstavce napomáhá orientaci v textu, proto se doporučuje, aby každý delší text, tedy i slohová práce, byl na odstavce rozčleněn. Odstavec by měl být obsahově jednotný, nemusí však být zcela homogenní.

Mezi za sebou následujícími odstavci může, ale nemusí být obsahová a formální návaznost a jednotlivé typy textů se v tom značně liší. Bečka (1948; 1964) mluví o měkkém, plynulém přechodu a přechodu tvrdém. Variabilita ve vztahu mezi odstavci, v délce odstavců i ve vztahu mezi členěním tématu a členěním na odstavce je v uměleckých textech prostředkem poetizace. Ve věcných, především vědeckých textech je naopak typická vazba obsahového členění s členěním odstavců: návaznost vyjádření mezi odstavci není nutná, do odstavců se tu vyčleňují jednotlivá fakta i při výčtech. Souvislost informací se vyjadřuje odkazy.

V konečné fázi je projevem horizontálního členění textu i **rozdělení informací** do **souvětí** a **jednotlivých vět**. Podíl jednoduchých vět a souvětí je odrazem zvoleného slohového postupu, průměrná délka vět a souvětí je významná pro funkční styl textu. Např. odborný text, zejména vědecký, kumuluje informace do jedné predikační jednotky a dává přednost kompaktnosti vyjádření, větám jednoduchým a podřadným souvětím, zatímco v publicistice je souřadné souvětí daleko častější a věty jsou celkově kratší. V uměleckých textech je i variabilita v délce a složitosti vět prostředkem poetizačním. Objevuje se vydělování informací do samostatných

vět, naopak jako stylizace běžné řeči nebo záznamu proudu myšlenek najdeme i texty nečleněné (Hrabal). Horizontálním je také členění básně na sloky a verše.

## 5. Vertikální členění textu

Pro charakter textu je mimořádně významné nelineární, **vertikální členění textu**: je to členění odrážející hierarchii jednotlivých informací a vazby mezi nimi na ploše celého textu. Rozčlenění textu „do hloubky" se liší podle funkčního stylu, ve věcných textech jde o skutečnou hierarchii informací podstatných a doplňujících, v uměleckých textech jde o různá pásma děje, změny autorské perspektivy, a konečně i o rozlišování mezi řečí autora a postav. Vertikální členění jednotlivých typů textu sledujeme dále při charakteristice jednotlivých stylů.

## 6. Koherence a kohéznost textu

I když je text rozčleněn horizontálně a vertikálně, je **uzavřenou jednotkou**. Na jejím vymezení se podílejí vnější signály (grafika, zvukové rozčlenění), podstatou však je jednota komunikačního cíle a záměru a z něho vyrůstajícího komunikačního plánu a jednota obsahu i tematická návaznost jednotlivých složek (koherence), především vztah tématu a rématu na sebe navazujících výpovědí. Ve spojitém textu se réma jedné výpovědi stává tématem výpovědi následující nebo na jedno téma navazuje réma výpovědí několika. Toto základní uspořádání se může aktualizovat.

Tomu také odpovídá jazykové vyjádření, **text** musí být **kohézní**, tj. výrazově spojitý, a to jak v jednotě stylové, tak i v navazování jednotlivých vět nebo odstavců. Prostředkem vyjádření jednoty textů může být spojovací výraz obdobný jako u spojení souvětných, který se tím mění v navazovací částici, vyjádření deiktickými zájmeny nebo příslovci, pomocí opakování slov a částí výpovědí včetně opakování synonymického, ale i prostředky čistě gramatickými, jako je gramatický rod a číslo (při elipse subjektu ve větách následujících; i sama možnost textové elipsy je zároveň signálem návaznosti v textu). Tyto prostředky sledují nové mluvnice češtiny.

Využívají se také odkazy k předcházejícímu textu, méně často odkazy k tomu, co bude v textu následovat, eventuálně i odkazy mimo vlastní text (k situaci, k jiným textům). Odkazy jsou typické pro texty odborné. V uměleckých textech je jednotícím prvkem např. využití synonym, rytmus a rým v poezii, na větší ploše pak paralelismus, obdobou odkazů je tu parafráze nebo narážka na jiný text, tzv. aluze, někdy citát. Spojitost výrazu rozrušuje osamostatňování větných členů. V běžně mluvených projevech je mu protiváhou jednota místa a času a kontakt komunikantů, který spojitost zaručí.

## 7. Členění mluvených projevů

V mluvených projevech je při veřejné komunikaci přítomno členění na úvod – stať – závěr, ale celkově menší rozsah komunikátů těžko umožní členění složitější. Propracovanou strukturu mají texty řečnické (viz tam). Soukromý projev mívá na počátku a na konci prostředky navazující a posilující kontakt s adresátem. Signálem členění mluvených textů mohou být (vedle metajazykových vyjádření) pouze zvukové prostředky modulující souvislou řeč – síla a výška hlasu, tempo a pauzy, snad i barva hlasu. Jde o prostředky velmi plastické, ale i individuálně dosti proměnlivé, podílející se jak na horizontálním, tak i na vertikálním členění textu. Horizontální členění se zabezpečuje kadencí, antikadencí a polokadencí, ty vymezují základní sdělovací jednotky – výpovědní celky, výpovědi a výpovědní úseky. Výpovědní celky bývají v mluvených projevech delší než v psaných, častěji se objeví opakování informací. Hranice jednotlivých informací vymezují také komunikační pauzy. Vertikálnímu členění mluveného projevu slouží zvukové vydělení jádra výpovědi při subjektivním pořádku slov (děje se změnami síly a výšky hlasu), zpomalování tempa při důležitějších informacích, snížení výšky hlasu při předávání vedlejších informací (při parentezi), zeslabení hlasu nebo naopak zesílení podle subjektivně hodnoceného významu informace apod. Je tedy možnost horizontálního a vertikálního členění v mluveném projevu stejně bohatá jako v projevu psaném, její prostředky jsou však jiné a jsou méně prostudovány. Dotkly se jich pasáže o fonetice a fonologii v nových mluvnicích.

## 8. Komplexy komunikátů

Zatím jsme ke komunikátu/textu přistupovali jako k jednotce tvořené týmž autorem za týchž komunikačních podmínek. Ve skutečnosti je situace složitější: jednotlivý text vstupuje do řady dalších textů, navazuje na ně nejen obsahově, ale i formálně (zvláště patrné je to u textů téhož žánru, kdy se nový text přizpůsobuje buď vědomě modelu, nebo jej záměrně mění); podobně i text jednoho autora navazuje na řadu jeho textů předcházejících (a je hodnocen spolu s nimi a na jejich pozadí), odborný text navazuje na jiné texty téhož oboru, odvolává se na ně atd. **Komplexy komunikátů** (Hausenblas, 1984) jsou složitým celkem, jehož vnitřní vztahy nebyly zatím plně analyzovány. Podobně je možno odlišovat i **projevy jednoduché** (s jedním autorem) a **komplexní**, kde tvoří celek promluvy mluvčích různých.

Základním typem takových textů je **dialog**. V dialogickém textu se střídají dva nebo více komunikačně aktivních mluvčích, kteří buď participují na stejném tématu (je to časté zvláště při odborných diskusích, kde partneři směřují k řešení jediného problému), nebo mohou vnášet témata různá. Typický dialog je mluvený a je spojen s bezprostředním kontaktem komunikantů, nově se konstituuje bezpro-

střední dialog psaný (talk na Internetu). Rysy dialogů má polemika nebo publicistické žánry jako interview, rozhovor, debata. I typický monolog lze v komunikační situaci nazírat jako dialog se čtenářem nebo (mlčícím) posluchačem. Dialog v uměleckém textu je odlišný, neboť má jediného tvůrce – autora, je pouze formálně dialogizovaným sdělením a nedochází při něm k výměně informací mezi účastníky, ale ke komunikaci se čtenářem (posluchačem). Problematika dialogické komunikace je dnes v popředí zájmu lingvistiky teoretické i aplikované.

## Literatura


Vedle syntetických prací o stylu a stylistice se problematikou kompozice jazykových projevů ze stylistického a lingvistického hlediska zabývají zejména tyto novější práce:

Bečka, J. V.: *Odstavce.* NŘ 47, 1964, s. 65–74.

Bečka, J. V.: *Stylistická syntax a kompozice projevu.* Praha 1970.

Bečka, J. V.: *Základy kompozice jazykových projevů.* Acta Universitatis Palackianae Olomoucensis, 3, 1960.

Bosák, C., Camutaliová, I.: *K výstavbě dialogu.* SaS 25, 1967, s. 237–245.

Čechová, M., a kol.: *Čeština – řeč a jazyk.* Praha 1996 (zvl. s. 355–360).

Čechová, M.: *Vyučování slohu. Úvod do teorie.* Praha 1985.

Daneš, F.: *O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu.* SaS 40, 1979, s. 257–270.

Daneš, F.: *Odstavec jako centrální jednotka tematicko-kompoziční výstavby textu.* SaS 55, 1994, s. 1–7.

Daneš, F.: *Téma – základ – východisko výpovědi.* SaS 25, 1964, s. 148–149.

Daneš, F.: *Text a jeho ilustrace.* SaS 56, 1995, s. 174–189.

Daneš, F.: *Typy tematických posloupností v textu (na materiále českého textu odborného).* SaS 29, 1968, s. 125–141.

Daneš, F.: *Věta a text.* Academia 1985.

Doležel, L.: *O stylu moderní české prózy.* Praha 1960.

Hausenblas, K.: *O charakteristiku a klasifikaci jazykových projevů.* In: Výstavba jazykových projevů a styl. Praha 1971, s. 65–78.

Hausenblas, K.: *Stylizace a kompozice.* In: Výstavba jazykových projevů a styl. Praha 1971, s. 43–54.

Hausenblas, K.: *Text, komunikáty a jejich komplexy. Zamyšlení pojmoslovné.* SaS 45, 1984, s. 1–7.

Hlavsa, Zd., a kol.: *Český jazyk pro střední školy.* Slohová část. SPN, a. s., Praha 1994.

Hoffmannová, J., Müllerová, O.: *Kapitoly o dialogu.* Praha 1994

Hoffmannová, J.: *Poměr textové lingvistiky (teorie textu) ke gramatice a stylistice.* In: Štylistické otázky textu. Prešov 1984, s. 66–86.

Hoffmannová, J.: *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu.* Praha 1983.

Hoffmannová, J.: *Teorie kontextualizace: vzájemné působení jazyka a neverbálních prostředků.* SaS 55, 1994, s. 51–57.

Homoláč, J.: *Transtextovost a její typy.* SaS 55, 1994, s. 18–33, 99–105.

Horálek, K.: *Slovo, věta, promluva.* SaS 38, 1977, s. 259–262.

Hrbáček, J.: *Základní jednotka syntaxe promluvy.* In: Studia Slavica Pragensia. Praha 1973, s. 97–106.

Hrdličková, H.: *Odstavec jako segment textu. I* ČJL 40, 1989–90, s. 337–349, 394–401.

Jedlička, A.: *K jazykové výstavbě textu v moderní próze.* Bulletin ÚRJL, 12, 1968, s. 43–52.

Jelínek, M.: *Text a množiny konkurenčních výrazových prostředků.* In: Štylistické otázky textu. Prešov 1984, s. 26–53.

Mathesius, V.: *Cesty k jasnému výkladovému slohu v češtině.* In: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha 1947, s. 367–379.

Mathesius, V.: *Jazykozpytné poznámky k řečnické výstavbě souvislého výkladu.* In: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha 1947, s. 380–414.

Mathesius, V.: *Umění psát odstavce.* In: Čtení o jazyce a poezii. Praha 1942, s. 97–102.

Mistrík, J.: *Kompozícia jazykového prejavu.* Bratislava 1968.

*Mluvnice češtiny. I.* Praha 1986 (zvl. str. 9–163); *III.* Praha 1987 (zvl. s. 622–715).

Morávek, M., Müllerová, O.: *Dyadická komunikace. Pokus o komplexní charakteristiku dialogu.* SaS 37, 1976, s. 195–201.

Müllerová, O.: *Komunikativní složky výstavby dialogického textu.* Praha 1979.

Müllerová, O.: *K výstavbě dialogického textu.* SaS 42, 1981, s. 282–290.
Müllerová, O.: *Otázka a odpověď v dialogu.* SaS 43, 1982, s. 200–212.
Müllerová, O., Nekvapil, J.: *Pauzy v mluveném textu.* SaS 47, 1986, s. 105–113.
*Příruční mluvnice češtiny.* 2. vyd. Praha 1996 (zvl. s. 652–700).
Sgall, P.: *Text a reference.* SaS 41, 1980, s. 140–145.
Skalička, V.: *Promluva jako lingvistický pojem.* SaS 3, 1937, s. 163–166.
Skalička, V.: *Syntax promluvy (enunciace).* SaS 21, 1960, s. 241–249.
Skalička, V.: *Text, kontext, subtext.* SlavPrag 3, 1961, s. 73–78.
*Štylistické otázky textu.* Zborník materiálov. Prešov 1984.

# V. Slohová charakteristika výrazových prostředků

Synonymní prostředky lexikální, bohatství tvarových a syntaktických forem češtiny, tedy existence **variantních** a současně **konkurenčních prostředků** umožňují jejich slohové rozlišení. Za variantní pokládáme takové prostředky, které mají stejný sémantický a gramatický význam, nemusejí však být totožné z hlediska stylového, z hlediska expresivity apod. Avšak pouhá existence dvou (nebo více) prostředků ještě neznamená jejich rozdílnou slohovou platnost. Často se však tyto variantní prostředky slohově či jinak od sebe liší.

O plné **rovnocennosti prostředků** mluvíme tehdy, jestliže jeden prostředek nenese další informaci ve srovnání s prostředkem jiným a jestliže jsou vzájemně kdykoli zaměnitelné. Např. některá mužská jména neživotná mají v 2. p. sg. tvary s koncovkou *-u* nebo *-a*, v 6. p. sg. *-u* nebo *-e*. Třebaže *-u* je koncovka základní a někdy jen jediná možná (2. i 6. p. sg. *drahokamu, výletu, výčepu, oděvu, otřesu...*), neplatí, že *-u* by byla koncovka slohově neutrální, *-a* v 2., *-e* v 6. p. sg. koncovky slohově příznakové.

Někdy se varianty/konkurenty liší frekvencí, jedna varianta je častější, druhá řidší; jsou i rozdíly v dobovém zařazení jazykových prostředků. Přitom se dobové zařazení překrývá, popř. kříží s frekvencí, obojí pak i se stylovým příznakem, s rozlišováním na **ose hovorovost – knižnost**. Tvary jako *pec, tluc, trou, béře* jsou tvary starší, nefrekventované, knižní až archaické. Naproti tomu tvary *peč, tluč, třou, bere* jsou novější, frekventované a dnes už nejen hovorové, ale i slohově neutrální.

Variantní prostředky, které se v daném období slohově neliší, mající tedy stejnou slohovou platnost, se mohou v další fázi odlišit. Rovnocennost prostředků je záležitostí synchronní. V dalším vývoji můžeme potenciálně počítat s tím, že dojde k rozlišení v slohové platnosti i ve frekvenci.

Vedle vztahu mezi frekvencí, dobovou příslušností a slohovou platností jazykových prostředků existuje také vztah mezi slohovou platností a expresivitou. (Více o tom viz u variant slovotvorných.)

Slohové zařazení tvaru slova závisí i na volbě variantních koncovek ve vztahu k příslušnosti slova k sémantické skupině, resp. k skupině vyhrazené na základě vztahu k charakteru označovaných denotátů. Jisté lexikální i morfologické pro-

středky bývají vázány na jisté denotáty. Určitý denotát do jisté míry předpokládá užití určité formy, a to nejen výběr lexému, ale i jeho tvary. Posuzujeme tedy vztah mezi charakterem označeného denotátu a příslušným prostředkem. Tak pro sdělení týkající se skutečností všedního života volíme obvykle tvary neutrální nebo hovorové (*jdem po schůdkách, tluču špačky, hraju fotbal*), pro sdělení vztahující se k denotátům speciálních sfér přísluší pojmenovací prostředky speciální (termíny) a tvarové prostředky nejen neutrální, ale i knižní (*na spojitých nosnících; nosník je zatížen; pacienti jsou náchylni*).

Odpovídá-li volba prostředků předpokladu a očekávání z hlediska charakteru denotátu, mluvíme o sourodosti. **Otázka sourodosti a nesourodosti** se týká nejen výběru pojmenování a jejich tvarů, ale i kombinace prostředků hláskových a morfologických. Nesourodost prostředků může mít – pro svůj rys neočekávanosti - zvláštní slohovou platnost. Posuzujeme-li výrazové prostředky z hlediska slohového, z hlediska jejich umístění na ose hovorovost – knižnost, popř. při jejím prodloužení za hranice spisovnosti na jedné straně a na druhé straně při jejím prodloužení až k zastaralosti, pozorujeme rozmanité kombinace v jazykových projevech.

V projevech oblasti běžnědorozumívací se vyskytují rozmanité kombinace prostředků spisovných s nespisovnými poměrně často, jejich nesourodost však nemá zvláštní slohový účin: *v minulym týdnu, na příští týden některej den*. S jejich kombinací se však setkáme i jinde: *je to v podstatě vodpřipomínkované* (viz i výraz *odpřipomínkovat*), *aby to odsejpalo*... Poslední dva příklady ukazují, že obecněčeské prvky se uplatňují i v mluvených projevech z oblasti odborné a administrativní.

Výběr jazykových prostředků z existujících variant/konkurentů při zpracování textu závisí na mnoha faktorech. Poukázali jsme na některé z nich a všimli jsme si na příkladech i vzájemných vztahů mezi jejich různými charakteristikami, a to se zřetelem k eventuální stylové platnosti těchto jazykových prostředků.

V následujícím výkladu budeme různé druhy výrazových prostředků po stránce slohové blíže charakterizovat.

## 1. Slohová charakteristika prostředků hláskových

Jako **hláskové varianty**, ev. výslovnostní, označujeme dvě podoby téhož slova lišící se kvantitou nebo kvalitou samohlásky nebo souhlásky, zpravidla také v grafice zaznamenané (pak jde i o varianty pravopisné), a to v jeho kořenu, někdy v předponě (beze změny lexikálního významu slova). Pokud se obdobná hlásková odlišnost projevuje u koncovky, jde o variantu tvarovou, pokud se slova liší příponou, popř. předponou, ale přitom si zachovávají stejný význam, jde o varianty slovotvorné (v širším slova smyslu i morfologické).

Z hlediska slohového jsou hláskové varianty buď slohově rovnocenné, nebo slohově diferencované. Slohově nerozlišeny jsou mnohé varianty **lišící se kvanti-**

**tou samohlásky** v kořenu slova: *umývárna, umývadlo/umyvárna, umyvadlo, déšť/dešť, škrábat/škrabat, udavač/udávač, smýknout/smyknout, odesílatel/odesilatel* aj. V současném jazyce se projevuje tendence po neměnnosti kmene, na rozdíl od staršího jazyka, v němž se uplatňovalo více krácení.

M. Jelínek (1974) uvádí, že varianty s krátkou samohláskou se začaly pociťovat jako knižní, dodává však, že „stylistická" vzdálenost mezi dubletními, variantními podobami je malá, v některých případech dokonce zanedbatelná. Jeho výklady se týkají jmen tvořených příponami *-č, -tel, -dlo* (typ *ochutnávač/ochutnavač, odesílatel/odesilatel, stíradlo/stěradlo*). Ještě patrnější je to – podle našeho názoru – u přejatých slov typu *citron/citrón, benzin/benzín*, u nich kvantita nebyla původně označována, je však součástí spisovné výslovnosti. Teprve se zdomácněním se začala psát dlouhá samohláska, někdy ve spojení s dalšími pravopisnými změnami. Tady se příznak cizosti pojí se slohovým příznakem knižnosti, kdežto zdomácnělá podoba se zhovorověním výrazu: *archiv/archív, tuberkulosa/tuberkulóza* (*s* → *z*), *thema/téma* (*th* → *t*), kdy způsob psaní přejatého slova je signálem stylovým.

Ve slovech domácího původu bývají slohově rozlišeny varianty s *-é-/-í-* (psáno také *ý*), zvlášť ve slabice *-lé-/-lí-*; *rozlévat/rozlívat, prohlédl/prohlídl, převléknout/převlíknout, kolébka/kolíbka, proplétat/proplítat, polévka/polívka, lépe/líp,...*, ale i v jiných: *zasévat/zasívat, odkvétat/odkvítat, déle/dýl* (dosud nespisovná podoba), u zdrobnělin: *kamének/kamínek, prkénko/prkýnko*.

Podoby s *-é-* nabývají knižní charakter, podoby s *-í-*, původně nespisovné, mají ráz hovorový, některé se dostávají do pozice slohově neutrálního prostředku (srov. *lupének/lupínek, plamének/plamínek*; neplatí to však všeobecně, např. podoba *mlíko* je dosud nekodifikovaná, obecněčeská, avšak podoba *mléko* je z hlediska stylového pociťována jako knižní).

Knižnější podoby (s *-é-* proti *-í-* nebo *-ý-*) se častěji uplatňují ve výrazech terminologických – *světélkovat* (fluoreskovat), *ploténky* (anatomický termín), *kapénková infekce, plamének plotní, pryskyřník plamének* (termín botanický), *plaménkový motiv, plaménková kružba* (termín výtvarnický) – než podoby s *-í-*, srov. *lupénka* kožní onemocnění × *lupenka* pilka; v hutnictví je však termín *lupínkové železo* (jen v podobě s *-í-*) – běžná podoba: *lupínek*, podoba *lupének* je výrazně knižní.

Podob s *-í-* se někdy užívá výhradně, a to při označování skutečností všedních, „nevznešených" (někdy pak i ve spojení s citovým, expresivním příznakem), např. sloveso *létat* (pohybovat se vzduchem) má variantní podobu *lítat*, avšak ve významu „běhat, pobíhat, rychle, ztřeštěně, zbrkle se pohybovat" se užívá výhradně podoby lítat (*koza lítá po dvoře, kluci lítají na ulici*, srov. i ustálené spojení *už v tom lítá* = je v nepříjemné situaci).

Slohově rovnocenné bývají některé **hláskové varianty kvalitativní**, a to jak samohláskové (*oddechnout/oddychnout, přazka/přezka, chřupat/chřoupat, křupat/křoupat*), tak souhláskové: *klovat/klobat* (kdežto *klofat* je slohově příznakové a sémanticky užší, srov. *klobat* zrní i *klobat* zobákem, ale jen *klofat* zobákem), *chřoupat/křoupat*. Jindy bývají varianty slohově rozlišeny: *jitrnice/jaternice*.

Jak jsme naznačili výše, slohová příznakovost výrazu leckdy souvisí s jeho citovým zabarvením. Např. varianty s *ú-/ou-* (i v předponě) se lišívají nejen z hlediska spisovnosti, ale i z hlediska expresivity, slova s *ou-* mívají znevažující význam přídech hanlivosti: *to je mi ouřad, ouřada, ouřadování*...; jsou také slohově nižší *takový outrata, oušlapek, oukropek*, ale také *ouřezek* (o silném dítěti jak hanlivě tak i pochvalně); někdy jsou tyto výrazy až zhrubělé: *nebude si ze mě tropit ou-chcapky* (= úsměšky).

V umělecké literatuře s historickou nebo pohádkovou tematikou podoby s *ou-* dodávají příznak starobylosti, dávnosti (*má oucta, všude má ouctu*), popř. se jich užívá k podtržení zvýšeného úsilí (*oupěnlivé volání*...).

Varianty s *o-/vo-* na počátku slova se liší především spisovností/nespisovností, avšak i slohovou nepříznakovostí proti slohové příznakovosti. Podob s *v-* se v projevech jinak spisovných užívá (obdobně jako slov s *ou-*) k vyjádření přezíravého postoje, hanlivého přídechu (*pěkná vobec, jen co je pravda*), v přeneseném užití výrazu (*vopičí se po každém*), v umělecké literatuře k charakteristice (a zařazení) osob, prostředí apod., a to i v kombinaci s jinými prostředky (*Kouknou, voni jedna stará čarodějnice, voni ufuněnej fousatej parádo* – G. Včelička); přitom se užívá obecných podob s *v-* v této úloze méně než podob s *-ej*. (Všimněme si i příznakového *f* × *v*: *fousatej*.)

Podoby s *-í-* (psáno obvykle *-ý-*) */-ej-* mají výraznou slohovou odlišnost: podoby s *-í-/-ý-* jsou v projevech spisovných slohově neutrální. Nespisovné podoby s *-ej-* ve spisovném kontextu bývají vázány na ustálená spojení citově zabarvená, často s hanlivým odstínem (viz výše *ou-, v-*): *brejlí na mě* (sloveso *brejlit* je nespisovné, v základovém slově je variantní podoba *brejle* vedle *brýle* spisovná), *smejčí tady* (ve významu „slídí"), *rejt do někoho, rejpat se v něčem*, expresivní zabarvení má i spojení: *začal se čepejřit* (sama podoba *čepejřit se* už je podle SSČ hovorová spisovná), *a pravil jste: „...tenhle vejplod si tu ponechám na věčnou paměť"* (G. Včelička). Zajímavá je situace u podob *strýc/strejc* (viz u V. Čtvrtka: *plný jičínských strejců*) – obecněčeská podoba *strejc* je častější než spisovné *strýc*, někdy se ovšem podoby *strejc* užívá hanlivě: *je už z něho obstarožní strejc*. Některé z podob s *-ej-*, jak už jsme poznamenali, se staly spisovnými, s nižší slohovou hodnotou, popřípadě se lexikalizovaly. To platí i o podobě *strejček* a *strejda* – ve významu bratr matky nebo otce (pův. obec. expr. /SSJČ/, dnes hovorové), jinak nejen podoba *strejc*, ale i *strejda* s hanlivým odstínem je obecné, viz i *strejčkování, strejčkovství* (protekce). U některých slov převažuje podoba s *-ej-: kejhat, kejklat*..., u nich se zpravidla neužívají ani ve spisovném projevu podoby s *-ý-* (jde často o slova vzniklá z citoslovcí); pokud podoby s *-ý-* existují, mají výrazně knižní ráz (*kýhat, kýklat*).

I u dalších spisovných slov bývá *-ej-*, užívá se jich s hanlivým významem ve slohově příznakovém kontextu (slohově nižším): *to je kejklíř* (= pletichář), *dělat kejkle*.

Některé podoby slov lišících se [*í/ej*], v grafice *-ý-/-ej-*, mají různý lexikální význam, viz *hýl* (pták) × *hejl* (frazeologicky vázaná podoba: *mít hejla na nose* = čer-

vený nos od mrazu). V ustálených spojeních i ve spisovném jazyce se běžně užívá podob s *-ej-*, podoby s *-ý-* mají hyperkorektní ráz, ráz vyumělkované knižnosti: *nechat, být/bejt v rejži, koukat, zírat jako vejr*. Hyperkorektních podob se využívá k zesměšnění, popř. i z uměleckých důvodů (Vančura má: *teď jsme v pěkné rýži*, má i *kýklat se, odprýsknout* za *(v)odprejsknout* = odejít). Výrazy *ulejvat se, slejvat se, vejtaha, (v)odprejsknout* jsou výrazy nespisovné, obecné, popř. slangové, jež užity ve spisovném projevu si ponechávají tuto nespisovnou podobu; dodávají pak projevu příznak „jadrnosti".

Ukazuje se, že prostředky obecné češtiny (viz i morfologizované *-ej* za *-ý* [*-í*] užité v projevech spisovných někdy plní roli prostředků slohových (o tom více na str. 94).

Oblastní a dobové rozdíly jsou v užívání variant s *-ě-/-í-* v infinitivu sloves; oblastně české jsou varianty s *-í-*, oblastně moravské s *-ě-*, obě varianty jsou spisovné: *hřmět/hřmít, čnět/čnít, čpět/čpít*, avšak některé jsou řídké a slohově zastaralé: *chvít se, lpít*, zvláště *smít*; také nespisovné *mět, chtět* pociťují uživatelé v Čechách jako zastaralé.

Slohově odlišnou hodnotu mají varianty/konkurenty lišící se na konci slova užitím varianty *-e/0*, výrazné je to u tvarů substantiv (viz str. 89). Podoby s *-e* jsou knižní nebo i zastaralé u číslovek základních i násobných: *jedenácte, jedenkráte*. V 2. stupni příslovcí mají dnes podoby s *-e*, které byly původně slohově neutrální, ráz knižnější, podoby bez *-e* hovorovější, některé už neutrální: *méně/míň, lépe/líp* (se střídáním *-é-/-í-*), *snáze/snáz, výše/výš, dále/dál, hůře/hůř*.

Poznámka: Tuto slohovou diferenci nemají podoby lišící se *-e/0* v předponě: *odestýlat/odstýlat* (= řidší, rozdíl je ve frekvenci), *odeznít/odznít*, tam je *e* pouze z důvodů výslovnostních, nikoli slohových.

## 2. Slohová charakteristika prostředků morfologických a syntagmatických

Charakteristiku prostředků spisovných najde čtenář i v mluvnicích (z nejnovějších jmenujme kolektivní brněnskou Příruční mluvnici češtiny, 1996, a pražskou od M. Čechové a kol.: Čeština – řeč a jazyk, 1996, ovšem stylovou platnost mají i prostředky nespisovné, a proto i jim tato stylistika věnuje pozornost.

Styl projevu je ovlivněn i rozložením a využitím **druhů slov** (viz i M. Těšitelová a kol., 1985). Např. v projevech z běžnědorozumívací oblasti, v dialogu, dramatech mají vysokou frekvenci slovesa, jejich frekvence je nižší v poezii, v informačních útvarech, v administrativním styku. Frekvence sloves, jejich výběr a výběr jejich tvarů ovlivňuje dynamičnost/statičnost textu. K zvýšení statičnosti textů přispívají jmenné konstrukce, které jsou příznačné pro texty odborné a administrativní. V těchto textech mají vysokou frekvenci substantiva a na ně vázaná adjektiva. V některých typech těchto textů i v publicistických informačních textech se častěji uplatňují číslovky (k vyjádření přesných statistických údajů). S vyšší obsahovou a myšlenkovou náročností textu roste nárok i na sekundární předložky, spojky, zvláště podřadicí, jež slouží spolu se vztažnými zájmeny k vyššímu sepětí prvků textu, proto jejich častější výskyt je příznačný pro projevy z oblasti vědec-

koodborné. Expresivní charakter dodávají textu některé částice, ale i citoslovce (jejichž frekvence je vcelku velice nízká) a některá zájmena, zvláště odkazovací a ukazovací, proto se častěji uplatňují v projevech subjektivně zabarvených z oblasti běžnědorozumívací, konverzační, umělecké, popř. i v beletristických žánrech publicistických. O využití adverbií rozhodují především potřeby lexikálněsémantické, jejich nejnižší potřeba byla zaznamenána v oblasti administrativní.

Při slohové výstavbě textu se mohou částečně uplatňovat i mluvnické kategorie, tj. nejen slovní druhy (jako kategorie vyššího řádu), ale i kategorie nižšího řádu, zobecnělé gramatické příznaky slovních druhů vyjádřené formálními prostředky (mluvnický rod, číslo, pád u jmen; u sloves slovesná osoba, číslo, způsob, čas, slovesný rod, popř. vid).

Podle některých stylistiků se neuplatňují takto ty morfologické kategorie, které jsou spjaty s lexikální stránkou slova, tj. u jmen rod a číslo. Stylisticky je sice nesignifikantní, zda užijeme tvaru mužského nebo ženského rodu v případech *řádek – řádka, hřídelí – hřídelem*, avšak neplatí to o podobách rodově rozlišených vždy. V odborném stylu se např. užívá pouze podoby *brambor*, podoba *brambora* je omezena na běžnědorozumívací oblast při územním omezení na oblast západní, podobně je tomu s rodovými variantami např. u slova *fazol – fazole*.

### a) Podstatná jména

V oblasti **skloňování maskulin a neuter** se setkáváme s celými paradigmaty rozlišenými slohově, viz plurálovou soustavu tvarů *hosti, hostí... hostmi; bratří, bratřím... bratřími; kněží, kněžím...; koni, koním, (s) koni*, přičemž tvar *hosti* má postavení poněkud zvláštní, patří k systému starých, původně i-kmenových koncovek, dnes však se necítí jako součást tohoto systému, který zanikl, příp. zaniká, ale jako součást soustavy tvarů nominativních, kde v konkurenci *-i, -ové, -é* plnívá funkci tvaru hovorového; tvary ze soustavy *hosti, hostí* zcela nezastaraly, nacházíme je i v běžné mluvě (doklad z projevu důchodkyně: *a kolik hostí vlastně pozvete?*). Tvary variantní: *hosté, hostů... bratrů, bratrům, koňů, koňům, (s) koňmi* jsou slohově neutrální; slovo *kněz* má ve spisovném jazyce jen uvedené knižní plurálové tvary, srov. s tím i typ (*čeští*) *bratří*.

Knižní až zastaralé se jeví původní tvary n-kmenů středního rodu: *rámě, břímě, sémě, témě, plémě* (podobně i některé další tvary, které jsou zbytkem starého systému souhláskových kmenů: *mateře, mateři, mateří* = r-kmeny). Běžně se jich užívá jen v některých ustálených spojeních: *hadí plémě, nabídnout rámě* a v archaických textech: *Čechů slavné plémě* (z hymny). Neutrální jsou novotvary *rameno, břemeno...*, těch se užívá nejen ve významu konkrétním, ale jindy i např. v obrazném vyjádření v ustálených obratech: *rameno spravedlnosti, semeno hlouposti*.

Tvarové varianty vyskytující se u substantiv – z nich nejčastěji u maskulin – jsou někdy stylově rozlišeny, popř. přesahují rámec spisovnosti. Tak je tomu např. u oslovovací formy. Oslovení typu *pane Nováku* je spisovné, přesahující z oblasti

neutrální do knižní; v oblasti běžnědorozumívací shodně s oblastí nespisovného vyjadřování se používá kombinované formy: substantivum *pán* ve tvar u 5. pádu, příjmení v 1. pádě (*pane Novák*). Formě typu *pane Nováku* (tvary 5. pádu u obou jmen) se některá příjmení, vzniklá např. ze jmen rodných, ze jmen zvířat, stromů, „brání" více než jiná: *pane Martinče, Filipče, Vrabče, Brabenče, Vrbo, Dube*; zvláště se pak tomu brání jména zřetelně cizího původu, nezdomácnělá: *Hesse-i, Antropiuse, Frankenbergře* (*r* → *ř*). U jiných se užije tvaru 5. pádu poměrně běžně: pane *Cihláři, Peterko, Tonare*... Zcela jinak se chovají příjmení ve spojení s jiným substantivem (např. *přítel*) nebo ve spojení s adjektivem (např. *milý*). Tady je i u příjmení zcela běžný tvar 5. pádu: *příteli Hlavso, milý Stibůrku*. Vedle uvedených forem se užívá v neoficiálním, v méně uctivém projevu (ve vztahu k podřízeným, k vojákům, k žákům...) jen samotného příjmení v 5., popř. 1. pádě: *Nováku, Novák*. Tento způsob oslovení je pokládán za projev neúcty a ve spisovných projevech při společenském styku tato oslovovací forma nemá místo. Věcné důvody (potřeba přesné identifikace) při osobním styku ústním odpadají, někdy však ve vojenských, popř. dalších dokumentech vedly k užívání příjmení ve tvaru nominativu ve významu jiných pádů; to by však nemělo být, neboť v písemných dokumentech lze uvést podobu nominativu v závorce. V českém prostředí je běžné a patří to k společenskému chování oslovovat nositele akademických titulů těmito tituly, a to i bez spojení s příjmeními: *pane doktore* (*Blažku*), *paní docentko* (*Nová*) na rozdíl od zvyklostí u severních a západních národů Evropy: *pane Lengrene*, *pane Gustavsone* (bez titulu *profesore*).

Prostředkem užívaným v administrativě a v odborných projevech (jako prostředek jednoznačného a zřetelného pojmenování) je nominativ jmenovací. Synonymním prostředkem je vyjádření substantivem ve spojení se shodným adjektivem; to se někdy obtížně tvoří, popř. se z jeho podoby obtížně usuzuje na podobu základního substantiva: *republika Mali – maliská, hrad Pecka – pecký*. V odborném vyjádření (např. ve vojenství) se někdy užívá nominativu jmenovacího bez opěrného řídícího jména (*ve svazích Šipka, v prostoru Pouzdřany*).

Stylově rozlišeny bývají dvojtvary *-i, -ové* v 1. pl. maskulin typu *pán, muž*. Tvary s koncovkou *-ové* mívají knižní charakter, tvary s koncovkou *-i* bývají neutrální a hovorové, avšak tvarů s koncovkou *-ové* se užívá i jako tvarových variant oblastních: Uplatňují se zvláště tam, kde by v případě koncovky *-i* docházelo ke změně kmenové souhlásky (*zajíčkové, koníčkové*), popř. se jich jakoby paradoxně užívá v nespisovných projevech, v nadávkách, ke zvýraznění a odlišení od pojmenování zvířat: *to jsou volové, koňové*, a dokonce i *krávové*.

U mužských jmen zakončených na *-ita, -ista, -asta* si konkurují koncovky *-i, -é*. U těchto jmen se za základní považovala a dosud (některými lingvisty) považuje koncovka *-é*. Koncovka *-i* byla pokládána za hanlivou a označována za nespisovnou. V posledním období však plně pronikla do spisovného jazyka v oblasti běžnědorozumívací, ale i publicistické (*Výborně nás reprezentovali naši hokejisti* – redaktor TV), takže se ve spisovných, zvláště mluvených projevech setkává-

me s tvary typu: *husiti, specialisti, optimisti, idealisti*. Většímu rozšíření (přes hranice běžnědorozumívací oblasti) brání pravděpodobně případný vznik hláskové harmonie (*i – i*). Pokud jde o hanlivost tvarů, zdá se, že je dána více sémantikou slova než koncovkou (viz *kariéristi*).

U jmen na *-ta* a *-t* dochází postupně k vyrovnání koncovky (dříve bylo u jmen na *-t*: *-i* → *-é*), a tak slyšíme i čteme v 1. pl. *diplomaté, byrokraté, demokraté, favorité*. Tyto tvary někteří lingvisté označují jako knižní, ovšem SSČ je už uvádí jako základní. Avšak u některých slov takto končících, jako *advokát, atlet*, jsou jen tvary s koncovkou *-i*. Nejpravděpodobněji se tu uplatňuje tendence po vokalické disharmonii (hláskovém rozlišení) v kvantitě i kvalitě (*á, é* → *i; e, é* → *i*). U jmen na *-nt* se uplatňuje v spisovných projevech koncovka *-é* hyperkorektně, kodifikováno je *-i* (*reprezentanti, premianti, jubilanti*).

Koncovka *-i* silně proniká k obyvatelským jménům tvořeným příponou *-an* (*dvořané, Pražané, měšťané, venkované*). Koncovka *-é* zůstává jako základní, neutrální u těchto jmen, pokud označují historickou skutečnost (např. *pražané* – příslušníci umírněnějšího husitského směru, husité z řad pražských měšťanů). Označují-li prostě obyvatele, pak i ve spisovném projevu v oblasti běžnědorozumívací se objevují tvary s *-i* (typ *Pražani, Brňani*, častěji však jména tvořená příp. *-ák*: *Pražáci, Brňáci*). I nositelé spisovného jazyka pak tvary s *-é* u některých obyvatelských jmen považují za knižní: *Pražané, Moravané...*, rozhodně však už neplatí, že podoby s *-i* (jak *Pražani*, tak *Pražáci*) mají ráz pejorativní. Viz i str. 112.

Základní koncovkou tvrdých maskulin neživotných a neuter je v 6. pl. koncovka *-ech: hradech, sloupech, městech, kolech...* U jmen na zadopatrovou souhlásku se užívalo ve spisovném jazyce jen koncovky *-ích*, u ostatních koncovka *-ích* dávno zcela zastarala (*slovích*). Koncovka *-ích* se udržuje v současném jazyce u jmen se zadopatrovou souhláskou v knižních a neutrálních spisovných projevech (ale je jen (*na*) *plechách*, neboť (*na*) *pleších* je od subst. *pleš*), v běžnědorozumívacím styku pronikla na její místo expanzivní, původně ženská koncovka *-ách*, která je kodifikována jako variantní v mužském rodě zatím u zdrobnělin: *balíčcích* i *balíčkách, rybníčcích* i *rybníčkách, potůčcích* i *potůčkách*, u zdrobnělých neuter je koncovka *-ách* výhradně: *jablíčkách, jelítkách*. V podobách nezdrobnělých se udržuje v kodifikaci koncovka *-ích* (*balících, rybnících, sklenících, jablcích*), avšak z běžně mluvených projevů proniká do spisovného jazyka koncovka *-ách* i sem: *Národní divadlo stojí na tekutých pískách* (architekt v rozhlase), *Je to nové pojetí jak ve střihách, tak v provedení* (z rozhlasu). Také u jiných jmen je koncovka *-ích* vytlačována, konkuruje jí koncovka *-ech: plesech* vedle *plesích* – koncovku *-ách* v těchto případech hodnotíme jako obecněčeský, tedy nespisovný prvek.

Obdobně expanzivní jsou koncovky 3. pádu *-ám* a 7. *-ami*, tj. **koncovky feminin**. S nimi jsme se setkali nadměrně i ve veřejném spisovném televizním a rozhlasovém projevu (u maskulin i neuter: *kvůli horkám, s kulichami na hlavách*), a to bez slohového záměru. Zakončení *-mi*, výrazně instrumentálové (blízké i obecněčeské koncovce *-ma* a totožné s koncovkou užívanou v nejvýchodnějších částech

nářečí slezských a východomoravských), má tendenci k rozpínavosti: uplatňuje se, zatím omylem, ve spisovných projevech bez ohledu na stylové rozlišení.

Koncovka *-ma* (od původu duálová) proniká z nespisovné oblasti do spisovné a stává se rodově unifikovanou koncovkou 7. pl. U určitých skupin jmen vystupuje téměř jako jediná možnost; tvary spisovné působí knižně, u určitého slova, v daném kontextu, nepřirozeně, nepřiměřeně funkci (*o čem si s klukama povídají; a proto si s klukama rozumíme* /Mladý svět/, *jdeme s holkama*). Ale také u ostatních typů jmen převažuje v běžném styku unifikované (přestože nekodifikované) zakončení 7. pl. na *-ma* (*-ama, -ema, -íma, -ma*)... *s písničkama nám to jde dobře* (konferenciér TV); *kde jsem se poznal se sousedama; že jsem zatím žádný konflikt s pacientama neměla* (obojí z rozhovoru v ČRo); ostatní koncovky v mluveném projevu působí z hlediska slohového knižně, v neutrální pozici jsou udržovány jen díky kodifikaci (viz J. Kraus a kol., 1981).

Zcela zastaralá je koncovka *-ův* v 2. pl.: *Síla občanův kdysi v pevných hradbách*... (výroční zpráva gymnázia, z r. 1972).

U ženských jmen, jak známo, dochází k rozrušování paradigmatu jmen typu *kost*. Jména skloňující se původně podle vzoru *kost* přecházejí k vzoru *píseň*, přitom se však typ *kost* „nevyprazdňuje", neboť se podle něho skloňují jména zakončená na *-ost*, jichž je nejen značné množství, ale jež se snadno, téměř paradigmaticky, tvoří od kvalitativních přídavných jmen; nejde tedy o neproduktivní typ, ale o typ, který se „specializuje" na produktivní skupinu feminin označujících vlastnosti. Pravděpodobně také proto nejsou diferenční koncovky plurálu těchto feminin *-i, -em, -ech* chápány jako knižní a koncovky typu *píseň, -e/-ě, -ím, -ích* jako neutrální nebo hovorové. Dokonce dochází k takové situaci, že k jménu *práce* s pravidelnými spisovnými tvary podle produktivního vzoru *růže* pronikají nekodifikované tvary podle vzoru *kost*, aniž by tyto tvary byly uživatelem chápány jako slohově příznakové: *pracem, pracech*.

V dnešním spisovném jazyce se již běžně nesetkáváme s plurálovými tvary typu *slze, perle*, jež se vyskytovaly ještě v minulém století, např. u B. Němcové i J. Nerudy; kvalifikujeme je jako archaické. Tvary těchto jmen shodné s tvary typu *růže* byly zcela vystřídány tvary podle vzoru *žena* (*slzy, perly*; jsou nejen neutrální, ale vůbec jedině užívané).

Slohově diferencovány jsou dvojtvary feminin s koncovkou a bez koncovky (podle vzoru *růže* a *píseň*). Některé tvary bez koncovky mají neutrální nebo hovorový ráz: *stráň, zem, pláň, zář*, někdy se už ani jiného tvaru neužívá (*tvář, tvrz, hráz*), kdežto tvary s *-e* mají ráz knižní, popř. jsou terminologizovány (*Země*). U jiných jmen pak naopak tvary bez koncovky jsou slohově příznakové, dobové poetismy: *bouř, naděj*. Odsouvání *-e* v koncovkách jmen, typ *číše/číš*, se děje z básnických důvodů (jako ozvláštnění, ev. kvůli zachování rytmu) a vyjádření má ráz knižní na rozdíl od toho, jde-li o odsouvání z důvodů komunikační ekonomie (*kuchyně/kuchyň*) – pak má kratší tvar ráz hovorový.

S nulovou koncovkou se setkáváme i u dalších typů feminin, např. v 2. pl. u přejatých s příponou *-ice* jsou dvojtvary (*edic* i *edicí, definic* i *definicí*), avšak bez slohové diferenciace.

Zajímavé je, že např. v publicistických textech běžně najdeme: *odraz jižanských tradicí* (Pravidla č. pravopisu 1993, na prvním místě uvádějí podoby bez koncovky).

**Frekvence a stylové zařazení** substantiva někdy **souvisí s** jeho **rodem** (srov. *snídaně* × *snídání, snídaní* = zastaralé, oblastní). Jindy je s rodem substantiva spojen problém spisovnosti a nespisovnosti. Například ve spis. jazyce je substantivum *kredenc* fem., nespisovně i mask., avšak bez slohového odlišení, jindy s ním: slova *září* a *pondělí* jsou neutra, dříve (ještě koncem 40. let) byla učebnicemi označována za kolísající (n., m.), dnes bychom podobu maskulinní hodnotili jako archaismus. Rozdíly v dobovém výskytu jsou i mezi podobami to *kníže* – ten *kníže*; podoba rodu středního je archaická, slovo je mask. v souladu s přirozeným rodem označené osoby. Rozdíl ve frekvenci je i mezi mask. a fem. podobou (ten) *ozim* – (ta) *ozim*, nepříznaková a frekventovaná je jediná kodifikovaná (1993) podoba mužská, naproti tomu je kodifikována jen ženská podoba slov *moč, výstroj, kolomaz*...

Rozdíl ve frekvenci postihuje i **rodové varianty** přejatých slov, např. slovo *prestiž* je frekventovanější jako femininum (ukázal to i náš průzkum u středoškoláků), řidší jako maskulinum. Záměna rodu (nekodifikovaná) bez zamýšleného stylového efektu se vyskytuje u neuter cizího původu, která mají rozšířený kmen v nepřímých pádech (*Je nutné, abyste vycházeli z charakteru jednotlivých tématu* – studenti vysoké školy), obdobně slovo *datum* nabývá v běžném projevu charakteru maskulina: *do těch datumů, řekni mi ten datum*... (bohemisté z FF UK), ale i u jiných zdomácnělých výrazů, dokonce u termínů v řeči vysokoškoláků a učitelů, typu: *v syntaxu jsme probírali*...

Rodová záměna (vedle slovosledu) může být prostředkem expresivity, jde o tzv. citový rod, nesoulad mezi rodem řídícího substantiva a závislého adjektivního přívlastku spolu s jeho postpozicí, př.: *ty kluku zlatá, chlape špinavá*. Tohoto prostředku se užívá v oblasti běžnědorozumívací i umělecké, avšak jeho užití je vázáno jen na maskulina.

Slohové, a hlavně citové zabarvení tvaru se mění ve spojení se změnou životnosti; s expresivním zabarvením, ale i bez něho nacházíme tvary 4. sg. (*najít*), *hřiba, kozáka, křemeňáka,* (*hrát*) *ferbla, debla*... v projevech běžnědorozumívacích. Jen příležitostně a značně příznakově se vyskytuje tato změna v jiných stylových oblastech: *Snažili se tak zlomit ducha odporu v českém národě* (v odb. příručce historické), *Vykonával funkci pedagogického dozora* (z hodnocení osoby). Silně archaický ráz má životný tvar 1. pl. *dnové* (× *dny, dni*). Jindy tvarové varianty lišící se životností, přitom postihující celé paradigma, stylově odlišeny nejsou: *mikroby/mikrobi, ukazatele/ukazatelé*.

V porovnání s rozdíly rodovými nebývají **rozdíly v mluvnickém čísle** častěji stylově využity. K expresivními účelům se využívá tvaru plurálu, např. u látkových

jmen k zdůraznění velkého množství nebo k vyjádření velké míry u abstraktních jmen, která mají základní a také neutrální tvar singuláru, viz: *velké sněhy, kruté mrazy, zklamané naděje*.

Stylově diferencovány bývají **dvojí podoby** u některých **přejímaných slov**. Tvary *papyrus – papyru, glóbus – glóbu*, původní, starší, s odsunutou příponou *-us* bývají omezeny na oblast knižní, odbornou, někdy i odbornou nespisovnou, sémanticky odlišeny jsou podoby *cirkusu* × *cirku*.

Počešťování slov a tvarů, jejich zdomácňování souvisí s růstem frekvence, s jejich potřebou, zvláště pak, jsou-li potřeba ve sféře běžnědorozumívací. Zdomácnělé frekventované podoby mají větší naději stát se prostředky neutrálními i hovorovými především tehdy, pokud neexistuje adekvátní výraz domácího původu (ale někdy i vedle něho): nesklonná podoba *bufet* [byfé] (n.) je knižnější než mužská podoba [byfet, byfetu] a zvláště pak než zcela počeštěná podoba [bufet – bufetu] (výslovnost shodná s pravopisem), ta je už nejen hovorová, ale i neutrální. Ne tak zřetelné je slohové rozlišení v některých jiných případech, tak je tomu u výrazu *interview* (mask. skloňovaný tvar *interviewu* × nesklonnému v rodě středním), *image* (na začátku 90. let se vyskytovalo ve všech třech rodech, nyní v rodě mužském a ženském).

Přejatá vlastní jména se z větší části (podle stupně zdomácnění) tvarově přizpůsobují českým domácím jménům, umožňuje-li to jejich zakončení. I z hlediska slohového se liší dvě soustavy tvarů jmen typu *Pompe, Palme, Evrle*... Jazykové příručky donedávna vyžadovaly u těchto jmen tvary podle jmenných vzorů *pán* a *muž* (*Pompa, Pompovi*...), ale v živé jazykové praxi se spíše užívá u těchto jmen i v spisovných projevech zájmenného skloňování (*Pompeho, Pompemu*), tj. tvarů, které jsou jednoznačné z hlediska pádu a zvláště snadno je podle nich identifikovatelná podoba nominativu (naproti tomu např. genitivní tvar *Evrla* může být tvarem příjmení *Evrl*, *Evrle*, *Evrlo*, ev. *Evrel*). Uvedené důvody vedly k tomu, že kodifikační příručky připustily zájmenné tvary jako spisovné. Přitom je vhodné užívat těch podob příjmení, které jsou v rodinné tradici běžné (např. *Fr. Singule – Singulovi*...). U osobností známých v kulturním světě už nevyžaduje kodifikace pouze jmenné tvary: *Danta, Goetha*, v publicistických projevech nejen mluvených, ale i psaných se běžně setkáváme i u příjmení známých osobností s tvary zájmennými: *Karla Teigeho, Karlu Teigemu..., Heinricha Heineho*... Tyto tvary nejsou slohově příznakové.

Nejčastějšími **pády** – bez ohledu na stylovou oblast – jsou nominativ a akuzativ s genitivem (srov. M. Těšitelová, 1969, 1985). Vysokou **frekvenci** má 1. pád v dokumentárních apod. záznamech a v poznámkách, v nichž nejde o vyjádření vztahů. V tom je protikladný akuzativu; ten je vázán na sloveso (může jít i o jeho elipsu). Ostatní pády mají frekvenci nižší. Přitom uvnitř kategorie jednotlivých pádů mají některé prostředky specifický stylový příznak.

V projevech běžnědorozumívacích klesá výskyt genitivu adverbálního (viz K. Hausenblas, 1958), ten je po některých slovesech nahrazován akuzativem

(*potřebovat pomoc, získat čas*) nebo předložkovou vazbou (*vzpomínat na padlé hrdiny*). Tvary adverbálního genitivu se drží jako knižní. U abstrakt se setkáváme s vazbami *užít, užívat práva, pozbýt naděje, žádat obětí, nabýt vědomostí*, avšak u konkrét zcela převažují vazby akuzativní ve všech stylových oblastech. Akuzativní vazba proniká postupně i k abstraktům, takže je slohově neutrální nejen *dobývat rudu*, ale i *velké uznání, nabýt majetek* i *nabýt klid*. Knižní až zastaralý ráz má i genitiv záporový (*nemám matky*) a adverbální genitiv partitivní (*ochutnal piva, nalil vody*), neutrální jsou vazby s akuzativem. Toto se netýká genitivu cílového, dotykového a odlukového; v těchto případech jde nejen o prostředek neutrální, ale také jedině možný (*všimnout si dětí, dotknout se nohy, vzdát se pokusu*).

Genitiv adnominální v roli neshodného přívlastku neustupuje, je to vcelku frekventovaný prostředek, avšak je třeba se na něj dívat diferencovaně. V některých případech jeho užití zastaralo nebo zastarává. Tak je tomu u genitivu srovnání; základní, neutrální je vyjádření se spojkou *než*. Tento genitiv srovnání nacházíme jako příznakový prostředek v projevech publicistických (*Kuka rychlejší Němce*), jinde ho hodnotíme jako prostředek zcela knižní až archaický (*je větší tebe*).

Obdobně zcela knižní ráz má genitiv vlastnosti; setkáváme se s ním v umělecké literatuře (př.: *Podzim drsných větrů a syrových mlh, mrazivého mrholení a časných soumraků*). V neutrálním vyjádření se užívá 7. pádu s předložkou (*podzim se silnými větry*) a opisu větou (*na podzim vanou silné větry...*) nebo řídící člen příznakového vyjádření je v nepříznakovém vyjádření adjektivním přívlastkem (*silné podzimní větry*).

Také některé vazby dativní ustupují akuzativním. Do nedávné doby byla kodifikována jen vazba (*na-, vy-*) *učit se* + 3. pád, vazba s akuzativem byla pokládána za nespisovnou, avšak v jazykových projevech spisovných tato vazba už delší dobu žila, proto byla kodifikována, uvádí ji i SSČ, vedle toho i vazbu s dativem. Vazba s akuzativem se postupně neutralizuje, vazba s dativem nabývá charakteru knižního (kromě: *učit se dobrým mravům...*).

Dativ sdílnosti a dativ prospěchový dávají vyjádření citové zabarvení a užívá se jich v soukromých projevech prostěsdělovacích (*Včera jsme vám byli svědky komické příhody. To ti tam bylo lidí! Žehlila dceři sukni a při tom si zpívala.*) nebo v mluvené publicistice: *Obě mužstva nám už nastoupila na led.* Slohově a expresivně příznakový ráz má i genitiv zvolací (*Toho hluku! Té muziky! Takového křiku!*). V současnosti dochází k pohybu i mezi konstrukcemi prostý pád – předložkový pád (*účastnit se čeho → účastnit se na něčem; zmínit se o něčem → zmínit něco*).

### b) Přídavná jména

V oblasti běžnědorozumívací se projevuje **tendence k unifikaci** tvarů přídavných jmen bez ohledu na jejich druh. Složené tvary se vyskytují nadměrně u adjektiv přivlastňovacích i v singuláru v projevech administrativní povahy, v mluve-

ných projevech i veřejných (na schůzích apod.): *vlevo od Bezručové ulice, v nové škole ve Dvořákové ulici, ulice Šafaříková*. Dokonce je tomu tak i v případech, kde bychom měli užít nesklonného tvaru 2. pádu substantiva (substantivizovaného adjektiva v roli vlastního jména), nikoli adjektiva, objevuje se tvrdý adjektivní tvar shodný s řídícím substantivem: *do Palacké ulice, na Palackém náměstí*. Také u některých měkkých přídavných jmen mluvčí užije adjektivních tvarů tvrdých; patrno je to u adjektiv zakončených se *z*: *cizá, ryzá*. Tyto všechny odchylky od normy jsou projevem nižší jazykové kultury.

Zřetelně knižní ráz mají většinou **jmenné tvary** adjektiv v přísudku jmenném. Jde o konkurenci těchto tvarů se složenými adjektivními tvary v 1. a 7. pádu: *dcera je pilna, pilná, pilnou*. Jmenný tvar (*je*) *pilna* je silně archaický (běžný byl ještě u májovců). Posledního z tvarů přibývá, užívají ho mluvčí z přehnané snahy vyjádřit se vybraně, nikoli jen obyčejně, běžně, eventuálně vlivem kontaminace *stala se* + 7. p. (Srov. se 7. pádem v případě: *je pravdou* proti *pravda*). Jmenné tvary adjektivní mají zpravidla nehovorový (knižní) ráz i jako součásti ustálených spojení: *nejsi toho hoden, že jsi hoden té velké cti, buď pamětliv jeho slov, jsem toho dalek, věrni své přísaze*. V administrativních, prakticky odborných a v publicistických projevech se často setkáváme v ustálených spojeních s jmennými tvary adjektiv ve středním rodě – přiřazovanými nověji k tzv. predikativům: *je nutno, je patrno, je záhodno, je zřejmo, je možno, je marno*, ovšem míra knižnosti je u nich různá (srov. *je možno* × *marno*). Zcela zastaralé je spojení, s nímž se ještě setkáváme v odborné literatuře: *jsme tomu právi*. Neutrální charakter si podržují jmenné tvary v ustálených spojeních jen zřídka: v pozdravu *Buď zdráv*, nebo tehdy, neexistuje-li složený tvar: *jsme rádi*. Zcela knižní ráz má ustrnulý tvar přídavného jména přivlastňovacího ve jmenném tvaru *páně*: *A u Eliščina mostu bruslili kluci a holky na páně Thomasově kluzišti* (G. Včelička, viz výběr hovorových substantiv *kluci* a *holky* × tvar *páně*), ale v poslední době jsme svědky jeho oživování i v mluvených veřejných projevech (*páně profesorova replika*).

Dvojí možnost **vyjádřit** ve spisovném jazyce **přivlastnění** (adjektivem a 2. pádem substantiva) vede k tomu, že v projevech nejen publicistických (např. při sportovních přenosech, komentářích), ale i v projevech odborných se jednoduše přivlastňuje 2. pádem příjmení bez rodného jména, a to i u mluvčích, u nichž předpokládáme znalost kodifikace, dokonce i u samých lingvistů: *seznamujeme se s díly Masaryka, život Hoffmanna, branka Haška, práce Mathesia*. Tyto prostředky slohový příznak nemají. Někdy mluvčí, ale i pisatelé všechny tři formy střídají (*Svobodův, K. Svobody, Svobody*), pravděpodobně ze snahy po rozmanitosti vyjádření, ze snahy vyhnout se opakování stejné formy.

U obecných pojmenování se setkáváme s opačnou konkurencí, místo 2. pádu substantiva se užije přídavného jména: *převaha síly – silová převaha*; v tisku např. proto, aby se neopakovaly tvary 2. pádu, které působí neobratně, příliš sevřeně; nahromadění těchto tvarů může vést až k nejasnosti (přídavné jméno přeruší nahromaděné genitivní tvary).

V projevech z oblasti administrativní, odborné a publicistické (někdy i v projevech uměleckých) je poměrně vysoká frekvence přídavných jmen slovesných. Jde o prostředek kondenzované větné stavby (rozšířený i vlivem jazykových kontaktů): *výdaje uhrazené z účelových prostředků; zájmová činnost prováděná školskými zařízeními; studenti zúčastňující se olympiády; můj čarovný, ztrativší se koutku* (G. Včelička)... Mluvčí a pisatelé jich někdy užívají proto, aby se vyhnuli opakování vztažných vět.

Dvojí možnost vyjadřovat **vyšší míru vlastnosti** (příponami a opisem) umožňuje tyto formy slohově odlišit. Tvary jako *schopnější, nejschopnější, zachovalejší, nejzachovalejší* jsou základní, slohově neutrální; podoby opisné: *více (méně) schopný, nejvíce (nejméně) zachovalý*... jsou podoby s omezenějším užitím jak po stránce slohové, tak jazykové: těchto tvarů nelze podle kodifikace užívat u těch adjektiv, u kterých se tvoří 2. a 3. stupeň příponami (*nejnovější*, ale nikoli *nejvíce nový, nejsilnější*, ale nikoli *nejvíce silný*). Užívá se jich vhodně u těch adjektiv, u kterých se 2. a 3. stupeň pomocí přípon (ve spisovném jazyce) netvoří – *více, silněji krátkozraký*, nikoli *krátkozračejší*, podobně *více (méně) překvapující*, neužívá se *překvapujícnější*. Avšak v běžné praxi se někdy oba způsoby stupňování kombinují, vrší se na sebe: *více zdařilejší řešení, méně podnětnější návrh*. V 2. stupni adjektiv přibývá v komunikační praxi tvarů delších, jež jsou tvarově i výslovnostně zřetelnější, takže na to reagovala i kodifikace: *čistší – čistější, prostší – prostější;* tvary nejsou stylově odlišené.

Nekodifikované **tvary vzniklé rozšiřováním** ***ý → ej***, typ *mladej* – jde tedy o morfologizované jevy hláskoslovné –, se do spisovných projevů dostávají v oblasti běžnědorozumívací – zdá se, že rozšiřování se uplatňuje více v koncovkách adjektiv než v kmenu slova: *v týdnu přišel starej dvakrát*. (Neztotožňujeme se s klasifikací začleňující podoby *s kerejma lidma, vocaď, vejprava*, ... do hovorové oblasti spisovné, viz K. Koževniková, 1979; ani s míněním, že i ve škole by měly být tvary typu *velkej* charakterizovány jako oblastní varianty hovorové vrstvy spisovné normy – P. Sgall, J. Hronek, 1992.) V oblasti umělecké má tento příznakový prostředek rozmanité postavení. Všimněme si jen projevů založených na spisovném jazyce. Tam zpravidla plní úlohu výrazně stylizační. Např. v textech O. Pavla, budovaných na spisovném vyjadřování, se vyskytují běžná lexikalizovaná vyjádření: *Najednou jsem jim byl dobrej.* Autor užívá nespisovných tvarů výběrově, se záměrem vyjádřit emoce nebo naznačit hodnocení: *Dlouhý Honza byl na kafe vysazenej* (frazeologizováno). *Měl už mého chlubivého povídání plné zuby a začínal jsem mu být zase protivnej. Jak jsem mohl být tak blbej.* Už dříve jich autoři používali k charakteristice postav, a to v kombinaci s jinými prostředky: *„Je to starej špinauzník, páč je furt špinavej," prohlásila stařena* (G. Včelička). Na druhé straně se u přídavných jmen v běžnědorozumívacích projevech realizovaných v zásadě spisovným jazykem i v projevech uměleckých objevují zúžené unifikované tvary typu *je to zajímavý*. Uživatelé spíše projevují sklon považovat za spisovné zúžené tvary než naopak (srovnej i s tvary 3. os. pl. sloves typu *umí, ví*).

U přídavných jmen shodujících se s neutry v plurálu pronikají i do spisovného projevu občas tvary typu *mladé děvčata*. **Unifikované tvary** totožné s tvary jmenného rodu mužského neživotného a rodu ženského na místě tvarů jmenného rodu středního nacházíme v oblasti mluvené publicistiky: *Přehradili dvě velké seřadiště demonstrantů* (zpravodaj TV), *K pobřeží se stáhly americké vojska* (zprávy rozhlasu). Podobně je tomu u zájmen a u slovesných tvarů: *zda budem odpovídat těm kritériím, které postavili už r. 1912* (ze schůze), *hmotnost křídel, které byly ze dřeva* (televize), *prokluzovaly tyto slova* (rozhlas), *jaké jsou východiska účasti dětských recitátorů* (rozhlas).

c) Zájmena

**Slohové rozdíly** se uplatňují i u **variantních tvarů** zájmen. Dříve jediný spisovný tvar zájmena *já* v důrazovém postavení a po předložce v 2. a 4. pádě – *mne* – je dnes pociťován jako knižní, jeho místo postupně zaujal ve všech pozicích dnes neutrální tvar *mě*: *Tohle sis na mě vymyslel?* (J. Frais). *Úkosem na mě pohlédla* (K. Houba), tvar zvukově shodný s tvarem 3. a 6. pádu. Tvar *mne* se tak stává prostředkem slohového rozlišení. Někdy se vedle sebe v tomtéž projevu oba tvary střídají: *Přivedla jsi mne teď na jednu otázku... Ve vašem hodnocení by mě taky zajímalo, jestli by vám vadily vousy, nebo ne* (Mladý svět). V textu, který má rysy hovorového projevu (obsah projevu, jeho forma – *taky, jestli*), je tvar *mne* nápadný, vybočuje z jednotné linie projevu.

V současné době je kodifikován pohyb, k němuž došlo v užívání zájmena *on* v 2. sg. Třebaže dříve kodifikační příručky uváděly v 2. sg. jako spisovné pouze tvary *jeho* a *ho*, analýza umělecké literatury a publicistiky už před léty ukázala, že tvar *něj* si vydobyl místo ve spisovném jazyce. Setkávali jsme se s ním v literatuře umělecké (i v řeči vypravěče), v publicistice i v odborné literatuře po celá desetiletí. Tvar *něho* ustoupil na pozici knižní. Naše slohová analýza textů nepotvrdila stejnou slohovou platnost tvaru *jej* (tvar bez předložky), jeví se nám jako knižní, popř. má platnost oblastní varianty.

Stylově rovnocenné jsou dubletní tvary 1. sg. i pl. přivlastňovacích zájmen *má – moje, mí – moji, tví – tvoji*. Vyskytuje se sice názor, že tvary *mí, tví* mají ráz poněkud knižní, avšak naše pozorování tento názor nepotvrdilo. Naopak pozorování mluvených projevů mluvčích z Čech ukazuje na to, že delší tvary *moji, tvoji* jsou chápány těmito mluvčími jako specifické prostředky spisovné. U přivlastňovacích zájmen se uplatňují nestažené tvary nejenom v 1. a 4. (5.) pádě, ale i jinde, i když jde o tvary dříve kodifikačními příručkami označované za nespisovné. Dnes je delší tvar typu *mojí* (fem.) chápán jako spisovný hovorový. Tvary typu *mojí, svojí* nalézáme už dlouho nejen v mluvených, ale i psaných projevech z oblasti publicistické i odborné (*Ju Kung se zpočátku nemohla domluvit se svojí adoptivní matkou*).

Ve spisovném jazyce se dodržuje rozdíl mezi tvary *jejich* a *jejích* (2. pl. fem. *její*) a *její* (1., 4. (5.) sg., 1., 4., pl. fem.), jde o rozdíl významový. Přitom v jazyko-

vé praxi (v souvislosti s fonetickým krácením v Čechách) nacházíme (i v odbor ných projevech s nárokem na přesnost) tvar *jejich* na místě *jejích* a *její*: *Pokud s autoři dotýkají... stejných problémů, je to třeba chápat nikoliv jako opakován problematiky, ale jako objasnění jejich* (= jejích, týká se problematiky) *nových stránek a ukázání nových pohledů na ni. Tyto předměty dále přispívají k utváření občana současné společnosti, znalého jejich* (= jejích, jde o společnost) *zákonů ...Podělit se s učiteli o zkušenosti s jejich výukou* (místo *její*, tj. s výchovou mlá deže).

Jestliže tvary *něj, mojí* atd. mohly být přijaty za spisovné bez ztráty v oblasti sdělovací, aniž by se jazyk ochudil o prostředky diferenciační, pak přijetí unifikovaného tvaru *jejich* by setřelo významové rozdíly: nejprve možnost tyto rozdíly identifikovat, popř. v další fázi vývoje by to znemožnilo i možnost jejich vyjádření. Přesto však se objevují názory **unifikační tendenci** kodifikovat. Záměna tvarů *jejich, jejích* a *její* s sebou nenese slohové diference.

**Nebezpečí nedorozumění** hrozí i ze záměny přivlastňovacího zájmena zvratného s ostatními přivlastňovacími zájmeny. V jazykové praxi dochází k nadužívání přivlastňovacích zájmen nezvratných, a to zvláště vlivem cizích jazyků (v překladech z němčiny, angličtiny, francouzštiny). Tam, kde by ovšem mohlo dojít k nedorozumění, dáváme přednost nezvratným přivlastňovacím zájmenům, ačkoliv se přivlastňuje podmětu. Podobně je tomu tehdy, nekryje-li se rozsah podmětu s rozsahem těch, jimž se přivlastňuje, ovšem jindy je na místě ve spisovném jazyce používat a dodržovat základní zásadu: přivl. zájmenem zvratným přivlastňujeme podmětu. Jí odporují případy, s nimiž se setkáváme v publicistických (i jiných) projevech. V žádném z těchto případů není užito odchylek se slohovým záměrem: *Vaši dovolenou si zpříjemníte návštěvou Flory Olomouc, Tchán si zamlouvá cestu do jeho* (= svého) *rodiště, aby se podíval na svou první lásku, Nehledě na jeho* (= svou) *ztrátu z povinných cviků, mohl při perfektní volné jízdě...* (Jak je patrno ze dvou posledních případů, může dojít k nejasnostem.)

Pro běžnědorozumívací oblast je typické časté užívání slova *ten* jako prostředku citově zabarvujícího a ve funkci částice jako prostředku uvozujícího. Jeho použití je samozřejmě časté i v projevech uměleckého stylu. V spontánním projevu zájmeno *ten* pomáhá uživateli „získat" čas nebo naznačit jev, na jehož pojmenování si nemůže vzpomenout, u některých mluvčích jde o pouhý zvyk výraz do řeči nadměrně, parazitně vkládat.

Zájmena *tento* se užívá při odkazování na nejbližší jméno, přitom se podstatné jméno opakuje. V projevech administrativní povahy, v odborných projevech praktických i v publicistice se někdy užívá i tohoto zájmena nenáležitě bez spojení s řídícím jménem. Autoři ne zcela vhodně projevují snahu po jazykové odlišnosti od běžného dorozumívání:

*Toto jsou ovšem značně široké vztahy k dané problematice výchovy k rodičovství, a pokud nebude tato nějakým způsobem v systému výchovy mládeže zakotvena, patrně také v daném směru využívány nebudou (!); Když se objevily autobusy se závodníky z Poznaně, ocitli se tito okamžitě v sevření (denní tisk).*

V projevech běžnědorozumívacích se odkazuje zájmenem *ten* bez opakování podstatného jména: *Ten přišel včas.*

Časté jsou v běžnědorozumívacím styku – a odráží se to i v umělecké literatuře – i složené výrazy zájmenné povahy (*tenhle, tahle, tohle...*) i příslovečné (*tamhle, tuhle, takhle*) (např. v pracích V. Čtvrtka, K. Houby...).

Knižní ráz má zájmeno *týž, táž, též, tentýž, tatáž, totéž*, zvláště pak tvary typu *touž, témž, týmž*. Na místě tvarů tohoto zájmena vystupuje často i v projevech spisovných (nejen prostěsdělovacích, ale rovněž i v odborných projevech) spojení *ten samý*, spojení, které kodifikace dříve nepřipouštěla, protože údajně šlo o germanismus (der selbe), SSČ (už 1978) označuje spojení jako (spisovné) hovorové.

Naopak zájmeno *onen* se v běžných projevech uplatňuje zřídka až na ustálená spojení (*na onom světě*). Nacházíme ho ve významu odkazovacím v odborných projevech, např. z oblasti filologie: *...většinou užívaný starý tvar dvojného čísla pro označení onoho párového orgánu (oči) zůstal po zániku staročeské gramatické kategorie duálu zachován ve svém významu základním..., stává se, že se za onou mnohomluvností a většinou složitostí skrývá jen značně omezený věcný obsah.* Setkáváme se s ním také v umělecké literatuře: *Ale také, že to bývala někdy doba nejen zlá a nuzná, ale i věrná a statečná, kdy mnozí z těch, již byli vašimi druhy, které jsme znali, ctili a milovali, nezůstávali v oněch bitvách pouhými diváky* (G. Včelička), *někde hluboko pod oním prahem mého vědomí* (Norbert Frýd).

Existence synonymních zájmen *který, jenž, co* je využito stylově. Zřetelně je pociťován slohový rozdíl mezi tvary *kteří* a *již* (1. pl.), *kterou* a *již* (4. sg. fem.). Tvar *již* je knižní a řídký, ostatní tvary zájmena *jenž*, třebaže jsou slohově příznakové v porovnání s tvary zájmena *který*, nemají tak výrazný příznak knižnosti. Jistě vlivem nehovorovosti, řídkého užívání se vyskytují v tvarech tohoto zájmena různé odchylky, a to v kvantitě (v záměně *již* a *jíž*) i v kvalitě tvarů, místo *již* se často v řeči (i psané) vyskytuje nesklonný tvar *jenž* nebo tvar neživotný *jež* (*Vojáci, jež se zúčastnili války v Zálivu).* Uživatelé mají problémy i s tvary přivlastňovacího zájmena *jehož, jejíž, jejichž* (*Vaším úkolem je navrhnout pokuty, jejíž celková výše se určuje podle rozsahu škody*).

Synonymním/konkurenčním hovorovým prostředkem k vztažnému zájmenu který a *jenž* je vztažné zájmeno *co*. Tohoto prostředku užívá značně i umělecká literatura, vytvářená na základě hovorového vyjadřování, viz u Čtvrtka: *píšťalka, co na ni má Rumcajs zapískat; s drakem, co si zítra touhle dobou přijde...; asi den po tom, co se vrátil od Labe; všechnu duhu, co jí bylo na pultě...* Pro odborný stylový typ je příznačné užívání zájmena vztažného *což* ve funkci jiných spojovacích výrazů. Odtud se šíří i do projevů dalších oblastí. Tohoto zájmena se užívá jako kondenzačního prostředku: *Tím dochází k otupování nervové soustavy, což má velmi škodlivý vliv na mladý, dospívající organismus.*

Dříve byly nepravé věty vztažné (s uvozovacími výrazy *který, což...*) odmítány, protože nevyjadřují explicitně vztahy mezi větami. V současné době nejsou nepravé věty vztažné označovány jednoznačně jako chybné. Jejich existence je oprávně-

ná tehdy, nechce-li, event. nemůže-li autor vztahy přesně identifikovat, je-li vztah neurčitý, široký nebo chce-li autor pouze sdělení kondenzovat.

### d) Číslovky

Tvarové **varianty** (dublety) u číslovek jsou nověji **stylově rozlišovány**, dříve se hodnotily pouze na ose spisovnost – nespisovnost, kodifikovanost – nekodifikovanost; tvary *třech, čtyřech* už byly (1993) kodifikovány – pokládají se za hovorové, tedy už spisovné (vedle *tří, čtyř* v 2. pádě). V psaných projevech se setkáváme s porušováním pravopisných pravidel při zápisu číslovek (*vynese rozhodnutí do 30. dnů...*). Tak lze hodnotit i tvar *dvěmi/dvěmy*, s nímž se v mluvených i psaných projevech setkáváme, může však jít o nevědomé dodržování „shody" (*s těmi dvěmi muži, s dvěmy dopisy*) nebo o hyperkorektní snahu po spisovnosti, neboť koncovka *-ma* uživateli signalizuje nespisovný, obecněčeský projev.

Do běžnědorozumívací oblasti spisovné prostřednictvím mluvených projevů proniká z nářečí podoba 1. pádu *tří, čtyří*, vztahuje-li se číslovka k životnému substantivu (*přišli tří, čtyří*).

Ze snahy po spisovném vyjadřování nebo mylně užité analogii (2., 6. p.) dochází někdy k tomu, že mluvčí neužije v paradigmatu číslovky *tři* tvaru lokálu *třech*, nahrazuje ho tvarem *tří* (náležitým v 2. pádu): *v těchto tří případech.*

Stylově jsou zřetelně odlišeny stažené podoby *dvé, obé*, jsou zcela zastaralé, podoby nestažené *dvoje, oboje* jsou neutrální.

Ve spojení číslovek složených s posledním komponentem *jeden, dva, tři, čtyři* a podstatných jmen vyjadřujících počítaný předmět se dříve vyžadovala ve spisovném jazyce shoda s posledním komponentem číslovky: *dvacet dva vojáci*, nebo *dvaadvacet vojáků*. Spojení *dvacet dva vojáků* bylo pokládáno za nespisovné, dnes tato podoba pronikla do spisovného vyjadřování jako podoba hovorová a postupně i tento příznak ztrácí; srov. vyhraněné případy (*sto a jeden voják pochodoval a ohlížel se...* – příklad Vl. Šmilauera).

### e) Slovesa

Sloveso dodává textu dynamiku; projevy bohaté na činnostní slovesa jsou časté v oblasti prostěsdělovací a umělecké (epické).

U sloves se poměrně zřetelně rozlišují slohové **varianty starší a mladší**. Varianty starší postupně ustupují a nabývají knižní platnosti. Na jejich místo pronikají varianty mladší, často tvary analogické podle produktivních typů, totožné s tvary běžně mluveného jazyka, nejprve jako prostředky hovorové, později i neutrální.

Z prézentních tvarů jsou takto rozlišeny 1. os. sg. a 3. os. pl. sloves 3. třídy (*-i* × *-u; -í* × *-ou*) a tvary měkkých a smíšených typů 1. třídy.

U sloves 3. třídy bývají dosud tvary na *-i, -í* hodnoceny jako neutrální, tvary na *-u, -ou* pouze jako hovorové (srov. SSČ, vydání 1994), přitom ani jako hovorové spisovné je donedávna příručky neuváděly (viz SSJČ a starší vydání Pravidel čes-

kého pravopisu). Tyto tvary se však nejen v mluvených spisovných projevech, ale i v uměleckých pracích a v publicistice vyskytovaly: *Když ho nezabijou oni, zabije on nás, Moc děkuju, Slibuju...* (K. Houba), ale nikoli výhradně; postava, která mluví převážně spisovně, užívá: *zaliji dva zakrslé fíkusy..., umyji nádobí, zašiji si díru na šatech*; viz u N. Frýda: *uhrančivost jen simulují* proti: *Co komu přeju, si bleskově uvědomuju, ukazuju...*; podobně V. Čtvrtek: *ušiju, děkuju ti, potřebuju, zahraju si, nařizuju*; v Mladém světě: *ráda hraju a tancuju; jestli se toho dožiju.* Lze říci, že u tvarů s koncovkami *-u, -ou* sloves 3. třídy (obdobně jako dříve u sloves 1. třídy) probíhá proces slohové neutralizace.

U sloves 1. třídy typu *maže* se tvary na *-i, -í* posunuly na stylové ose směrem ke knižnosti (*píši, píší, ukáži, ukáží*) a týž proces probíhá u sloves třídy 3. Lze říci, že u některých sloves typu *maže* jsou už tvary na *-i, -í* zastaralé; zvláště je tomu u sloves spjatých s fyzickou činností (*teši – těší, řeži – řeží, skáči – skáčí*).

Zcela archaické a také neužívané jsou původní tvary sloves *orat, párat, stonat* v 1. os. sg. a 3. pl.: *oři – oří, páři – páří, stůni – stůní*, podobně *páši – páší* (*páchat*). U sloves tohoto typu existují dnes vedle sebe tvary typu *pášu* a *páchám* – analogický novější tvar podle 5. třídy.

Slovesa patřící původně do 1. třídy k vzoru *maže* k sobě tvarově přitahuje produktivní typ *dělá*. Většinou se vedle tvarů na *-u, -eš* vyskytují dvojtvary na *-ám, -áš*, ... podle některých stylistiků bez slohového rozlišení: *češu – česám, koušu – kousám, klušu – klusám*. Tvary na *-i* bývají slohově příznakové. Některým stylistikům, zvláště z oblasti Čech, se jeví tvary podle vzoru *dělám* hovorovější než tvary na *-u*, ty hodnotí jako neutrální. Naopak jiní – z Moravy a Slezska – hodnotí tvary podle vzoru *dělám* jako slabě knižní.

Zastaralé jsou tvary typu *umru, béře*; ve všech slohových oblastech se užívá živých podob *umřu, bere*. Starší tvary se ve styku běžnědorozumívacím vyskytují jen sporadicky u starších osob jako součást individuálního úzu. V obchodě jsme slyšeli: *Béřete si ten oblek?* Jindy: *Ty dveře se samy nezavrou.*

U sloves typu *brát* s kmenem zakončeným na retnici původní imperativ (*řvěte*) bývá v Čechách v běžné jazykové praxi nahrazován tvary totožnými s tvary prézentními (*řvete, zvete...*).

**Pohyb na ose hovorovost – neutrálnost – knižnost** zaznamenáváme i u sloves typu *peče*. Prézentní tvary 1. sg. a 3. pl. s *k, h* zastaraly a stojí vně kodifikace (viz *obleku, tluku, vlekou, utekou*), popř. jsou zcela neživé (*seku – sekou*, od *síci*). Také imperativ typu *pec, tluc, vlec, tec, sec* zcela zastaral a neutrální pozici obsadily tvary běžně mluveného jazyka. Podoby knižní ustupují a při použití vyvolávají někdy dojem humornosti; byly-li míněny vážně, pak strojenosti, násilnosti: *tluku špačky* (= dřímám), *natlukou ti nos*. Třebaže kodifikační příručky zatím označovaly tvary *můžu, můžou* jako hovorové, je situace u tohoto typu téměř obdobná jako u typu *peče* (tvary *peču, pečou* už považujeme za neutrální).

Infinitiv těchto sloves má podobu na *-ci* a *-ct*. Infinitiv na *-ci* je pociťován jako knižní, infinitiv na *-ct* se stal neutrálním (SSČ uvádí podoby *říci/říct*, aniž se ozna-

čuje tvar druhý za hovorový); tak byla konečně obsazena neutrální pozice, která byla v posledních desetiletích neobsazena. Tato prázdná pozice do jisté míry souvisela s tím, že jediným kodifikovaným tvarem infinitivním u tohoto typu sloves zůstával tvar zakončený na *-ci*. Kodifikace tak ovlivňovala fungování tvarů; nakonec však živá jazyková praxe přivodila změnu i v kodifikaci. Př.: *...má chuť mu vypomoct. Ne, ale pomoct mi ji najít.* (K. Houba), *pomoct, říct...* (V. Čtvrtek). U sloves *péci, téci, vléci* se objevují vedle podoby *péct...* hláskově pozměněné, slohově nižší nekodifikované podoby *píct* a *pect, týct* a *tect, vlíct* a *vlect*, jež někteří stylistikové označují za spisovné hovorové.

Je zřejmé, že u infinitivů zakončených na *-ci* probíhá obdobný proces jako dříve u infinitivu na *-ti*, totiž pohyb od neutrálnosti ke knižnosti; pozici neutrální postupně zaujímal tvar původně hovorový. Infinitiv na *-t* je dnes nejen neutrální: Jestliže ještě před 2. světovou válkou byl běžný v oficiálních veřejných projevech infinitiv na *-ti*, pak v projevech pozdějších postupně převažuje infinitiv na *-t*. Dnes zcela převládá tvar na *-t*, a tak někteří lingvisté tvary na *-ti* kladou mimo hranice současné normy, pokládají tento tvar jen za slovníkový, nic neříkající o jeho slohové platnosti. Ovšem lze doložit příklady, že v současné praxi se tyto tvary objevují a v poslední době jich spíše přibývá. Vyskytují se v projevech psaných; *je třeba poznati* (Vl. Šmilauer)..., ale i v projevech mluvených u starších mluvčích a u některých dalších mluvčích usilujících o vybrané vyjadřování: *býti, začal jsem pracovati, navštěvovati, šli odhrabovati sníh, nelze ulpěti, zváti se členem*, v ojedinělých případech se s nimi setkáme i v projevech soukromých.

Také tvary infinitivu a příčestí činného (minulého) některých sloves 2. třídy typu *začít – začal* prodělávají změny i z hlediska stylové platnosti. Neproduktivní slovesný typ je vystaven působení typů produktivních, v daném případě sloves s *-nou-/-nu-* v infinitivu a v příčestí (*žíti trávu → žnout, jíti → jmout, žal → žnul, jal → jmul*). Původní tvary pak nabývají knižní charakter. Vznik a uplatnění novotvarů souvisí pravděpodobně s homonymií původních tvarů (srov. *žíti – žiji × žnu*). Volba variantních tvarů příčestí činného (minulého) je závislá na věcném významu sloves a na stylové oblasti projevu, v němž je slovesa užito: *jal se obšírně líčit historii bojů..., ujal se slova,* ale *ujmula dvě oka* (význam abstraktní × konkrétní), starších podob se dále užívá v ustálených spojeních, ve frazeologických obratech (*ťal do živého*), zůstávají konzervovány v lidových písních (*žalo děvče, žalo trávu*). Podoby s *-nu-* se vyskytují v tvarech příčestí i tehdy, nejde-li o sémantické rozdíly (*vyňal – vyjmul, pronajal – pronajmul*) – původní spisovné tvary jsou slohově vyšší. Neutrální slohovou platnost si podržuje varianta *na-, za- počít;* varianta *na-, za-, počnout* nebyla dosud kodifikována a není většinou chápána ani jako spisovná hovorová.

U sloves typu *tisknout* bývají variantní tvary v příčestí trpném a někdy i v příčestí činném rozlišeny významově (*kniha byla vytištěna,* ale *ruka byla stisknuta*), a to i ve spojení s rozlišením slohovým, v závislosti na slohovém charakteru projevu: *vypjal hruď,* avšak *napnul sval, rytíř byl proboden,* avšak *maso je nabodnuto*

*na vidličku*. Tvary s *-nu-* bývají spjaty v hovoru s všední skutečností, bývají u slov nespisovných: *zdrhnul* (= utekl), *šlohnul* (= ukradl)..., tvary s *-nu-* označují často činnost fyzickou, hmotnou (*stoupnul, šlápnul*), tvary bez *-nu-* se spíše vztahují k činnosti duševní; užívá se jich často v projevech oficiálních, slavnostních (*vzepjali se k činu, řady vojáků se vypjaly*). Někteří lingvisté začínají pokládat tvar typu *tisknul* za spisovný, kodifikační příručky tvary s *-nu-* uvádějí u sloves citoslovečného původu, s expresivní platností (*bouchl – bouchnul, křikl – křiknul, pískl – písknul*...).

Tvary příčestí s odsunutým *-l* (typ *nes, tisk*) nejsou kodifikované tvary spisovné. Setkáváme se s nimi běžně v oblasti Čech v projevech mluvených neoficiálních a neveřejných, jinak pak buď výběrově – v umělecké literatuře, nebo v nepřipravených projevech veřejných u mluvčích z Čech, kteří běžně nemluví spisovným jazykem.

Tvary 3. os. pl. sloves 4. třídy zakončené na *-í* a *-ejí*, dříve kodifikací rozlišené podle vzorů prosí, trpí × sázejí, bývají z hlediska slohového označovány jako nediferencované (*náleží* × *náležejí*), avšak jazyková praxe ukazuje, že snaha po vybraném vyjadřování se projevuje spíše užíváním kratších tvarů, protože tvary na *-ejí* mluvčí intuitivně pokládají za nižší: jsou to tvary téměř shodné s tvary obecné češtiny (*-eji, -ej*), a tak slyšíme i čteme: *poradu provádí odborní pracovníci* (administrativní oblast); *mají s sebou magnetofony a natáčí rozhovory; kde onen nesmrtelný užitečný předmět – budík vyrábí* (mluvená publicistika); *lidé hází po umělcích kameny; místo malých, nízkých domků se zde staví nové, moderní domy* (publicistika); *mnohé cikánské ženy neumí ani vařit*... (odborný text). Zvlášť často se tyto kratší tvary vyskytují u sloves *umět* a *vědět*, a to i u filologů (srov. o tom J. Chloupek, 1986). Krátké tvary 3. pl. sloves typu sází byly v 90. l. kodifikovány, avšak sloveso *vědět* (nepatřící k IV. tř.) má kodifikován pouze tvar *vědí*.

Jako slohově rovnocenné jsou pociťovány dvojtvary rozkazovacího způsobu u sloves patřících k vzoru *prosit* (*očisti – očisť*) i dvojtvary příčestí trpného některých těchto sloves (*čistěn – čištěn*) a příslušná podstatná jména slovesná (*čistění – čištění*).

Bezpříznakové z hlediska slohového jsou tvary typu *nahražen, vyhražen*, tvary dosud nespisovné. Setkáváme se s nimi ve všech slohových oblastech (*...tato jednoduchá koncepce je nahražována* – rozhlas) včetně odborné (*Výstup je nahražen typovou dokumentací... neboť tento výrobek, který má nahražovat typ 512, nevyhovuje*...).

Dubletní tvary 1. os. pl. sloves zakončených v 1. os. sg. na *-u* a *-i* (1.–3. tř.) jsou stylově diferencovány, variantní koncovka *-m* má hovorový ráz s tendencí k neutrálnosti (*nesem, tisknem, kupujem*), varianta s *-me*, dříve (s podporou kodifikace) zřetelně neutrální, získává charakter oficiálnosti, avšak neplatí to bezvýhradně (viz v běžně mluveném projevu z Čech: *tak deme, přídeme*...).

Oblastně jsou rozlišeny varianty 2. os. sg. minulého času *přišel jsi, nesla jsi/přišels, neslas*. Pro uživatele ze západní části českého jazykového území jsou

i ve spisovných projevech základní (neutrální) varianty *přišel jsi, nesla jsi* shodně s běžně mluveným územ této oblasti, kdežto varianty *přišels, neslas* jsou tady pociťovány jako méně obvyklé; ve východní části území je tomu naopak; avšak neplatí to veskrze (*Pomáhals mu, když jsi byl doma? Nešels do továrny?* – u autora původem z Prahy).

I v projevech spisovných se vyskytnou nespisovné tvary *seš* (*jseš*), *by jsme* (popř. *bysme*), *by jste*, tedy analogické tvary. Př.: *Jano, tak seš tam* (Mladý svět), *žádáme Vás, aby jste se zásobili vodou* (vyhláška); tvar *bysme* najdeme v umělecké literatuře (V. Čtvrtek) a v publicistice mluvené (*chtěli bysme*); tento tvar má naději stát se hovorovým spisovným, spisovný tvar *bychom* má totiž ráz knižní.

Při srovnávání zvratného a opisného způsobu vyjadřování trpného rodu z hlediska slohového je třeba říci, že neutrální a hovorový je zvratný tvar, kdežto opisný je knižní (*byl oblečen do kožené bundy;* viz i starší: *Oděni byli v cáry vojenských stejnokrojů*, G. Včelička.) Opisné tvary trpného rodu pro svou „neosobnost" jsou charakteristické pro administrativní projevy, pro stylovou oblast odbornou a pro některé projevy publicistiky psané, ne vždy vhodně se vyskytují i v publicistice mluvené (*bylo hovořeno, bylo referováno, bylo hráno, je psáno*) a to – jak je patrno – nad míru vyplývající z principů české tvarové soustavy (v našem případě je opomenut vztah k vidu, ev. k přechodnosti/nepřechodnosti sloves): U sloves dokonavých se užívá spíše tvarů opisného pasiva: *byl navržen na vyznamenání* (srov. s tím význam zvratného tvaru: *navrhl se*), u nedokonavých pasiva zvratného.

Význam kondicionálu minulého se dnes už nejen v běžných projevech vyjadřuje tvarem kondicionálu přítomného, popř. ve spojení s lexikálními prostředky (*kdybych to před rokem věděl, rozhodl bych se tehdy jinak*), tvar kondicionálu minulého je na ústupu.

Zcela knižní ráz mají tvary přechodníku minulého; vyskytují se ojediněle v psaných projevech některých autorů; např. v uměleckých textech se jich využívá jako prostředků archaizace, nebo s účinkem humorným apod. (ustálené *spatřiv světlo světa...*, *přepásav bedra svá, rozkázal otevříti bránu prostornější...*, *Zatím se jezdci blížili ke hradu a sesednuvše brali se k prostornější bráně* – Vl. Vančura).

Avšak také přechodník přítomný – kromě ustrnulých tvarů, které nabyly nebo nabývají platnost příslovečnou (*sedě, leže, chtě nechtě*; *nehledě na...*) – patří k prostředkům knižním. Užívá se jich v umělecké, někdy i v odborné literatuře, ovšem omezeně (*chystali se do útoku, vycházejíce přitom ze stavu sil*). V odborných projevech se objevuje u některých autorů, častěji pak v právnických textech, zvláště v diplomatických: *obě strany, majíce na zřeteli... a sledujíce...* Častěji se užívá jen přechodníku některých sloves, např. *býti, míti*, a to i jako součástí přechodníku trpného (*korek jsa přemazán* – televize); *tato podobnost, jsouc různě obměňována, se opakuje* – I. Olbracht; *Metod, maje ruce hluboko v kapsách a čapku na uších, zamířil...* – J. Glazarová), přitom se někdy tyto přechodníkové tvary vypouštějí: *seděl, hlavu* (*maje*) *v dlaních.*

V oblasti běžnědorozumívací uvedené tvary nebývají zastoupeny, pokud se jich nepoužívá s humorným nebo jiným záměrem – v poslední době ze snahy po vybraném vyjadřování. Tak se setkáváme s přechodníky v mluvě i v psaném projevu (i u mládeže), ovšem dlužno podotknout, že to bývá mnohdy v nekodifikované podobě (záměna tvarů podle rodu i čísla).

Zcela neživý je dnes tvar předminulého času. Setkáváme se s ním ojediněle v textech odborné literatury, např. lingvistických (u M. Dokulila, u Fr. Kopečného. *A když byl už v záhlaví hesla udal skandinávský původ, vykládá...*), historických (*když byli ohlásili vystoupení své strany z II. internacionály* – Zd. Urban).

Funkci uvedených prostředků plní prostředky jiné. Místo přechodníku se užívá vedlejší věty nebo přívlastkových spojení, děj předminulý se vyjadřuje tvarem minulého času (popř. ve spojení s lexikálními prostředky: *Když ohlásili/poté co ohlásili.*)

Pro projevy administrativní a odborné je příznačné vyjadřování kondenzované. V něm se často uplatňují podstatná jména slovesná na místě určitých slovesných tvarů, někdy se opakují, a to i nad únosnou míru danou srozumitelností (zvlášť opakují-li se tvary 2. pádu): *Provedení usnesení, vykonání ujednání, zabezpečení projednání... Předložení žádosti o povolení rozkopání vedení kanalizace.*

Uvedli jsme příklady tvaroslovných variantních prostředků využívaných slohově. **Slohově se využívá i posunů v slovesných kategoriích.** Např. dochází k posunu v mluvnické osobě. Při oslovování se užívá mezi dospělými ne důvěrně známými osobami vykání (*Vy jste přišel*), mezi osobami důvěrně známými, mezi vrstevníky, mezi příslušníky některých společenských organizací (jako výraz vztahu rovný s rovným) se užívá tykání (*ty půjdeš zítra*). Vykání má oficiální ráz, je projevem zdvořilosti, úcty k starší, společensky významné osobě, ale i projevem odstupu, popř. odměřenosti.

V dnešním jazyce se při oslovování jednotlivce už běžně nevyskytuje onikání (3. os. pl.) ani onkání (3. os. sg.). Třetí osoby množného čísla se užívalo při oslovování nadřízené osoby a osoby výše společensky postavené (*sednou si, co tomu říkají...*), a to aktualizovaně i s pejorativním odstínem: *„Kouknou, voni jedna stará čarodějnice," „Voni ufrněnej fousatej parádo,...* " 3. os. sg. signalizovala při oslovování povýšenost oslovujícího nad oslovovaným, despekt nebo důvěrnost; objevovala se v rozhovoru se služebnictvem, s dětmi, s mladšími osobami: *poslouchala, šla sem, Máry,* dokonce i: *tumala, vzala si koláč.* U I. Hermanna: *Neplakala, Fando – bláhová...*

K vyjádření ironie nebo hněvu se užívá 3. os.: *Slečna se na mě hněvá, zlobí?*, a to v přímé otázce; jako kontaktového prostředku v oblasti konverzační 1. os. pl. (*A jakpak se máme, co děláme?*)

Někteří mluvčí oslovují sami sebe 2. os. sg. a tím se jako by distancují od svého já, jindy se oslovují 1. os. pl., jako by sami sebe zahrnovali do většího množství (*to jsi tomu dal, to jsme tomu dali*).

Ve vyjádřeních gnómické povahy se užívá vedle 2. os. sg. (*S poctivostí nejdál dojdeš. Dvakrát měř, jednou řež*) 1. os. pl. (*Věrni zůstaneme*), ale i neosobní výpovědi s tvarem 3. os. sg. (*Při jídle se nemluví* vedle *Při jídle nemluvíme*). Imperativ se obrací přímo na adresáta, ostatní tvary mají povahu konstatace.

V projevech administrativních se někdy setkáváme s tvary 2. os. pl. zvratného pasiva na místě 1. os. pl. nebo sg. aktiva: *Žádáte se, vyzýváte se, abyste se dostavil* (místo *žádáme/žádám Vás, abyste se dostavil...*). Tento způsob vyjádření není vhodný – ztěžuje dorozumění, odosobňuje vyjádření.

Vhodně je užito ve veřejných sděleních 1. os. pl. při vyjádření nutnosti nebo zákazu: *Boty a šaty odkládáme v šatně. V této místnosti nekouříme* (vedle *se nekouří*) místo tvaru rozkazovacího způsobu nebo infinitivu (*Nekuřte! Nekouřit!*).

Na záměně čísla je dále založeno několik slohových prostředků: plurál autorský (skromnosti), jehož se užívá hlavně v odborných, popř. v jiných veřejných a mluvených projevech. Autor o sobě mluví v 1. os. pl. a tím se zahrnuje mezi své posluchače nebo čtenáře; čtenář/posluchač je tak vtažen do problémů, které řeší autor: posluchač/čtenář jako by se podílí na objevování, odkrývání skutečností, vztahů, na celé myšlenkové činnosti autora projevu: *jak jsme ukázali, poznali jsme, že..., všimli jsme si, vyvodili jsme*. Opačný cíl sleduje plurál majestatikus, třebaže jde i u něho o užití 1. os. pl. místo 1. os. sg. Bývá omezen na projevy z oblasti historické, jde o prostředek archaizační, popř. o historismus: v 1. os. pl. mluví panovník jako reprezentant, vlastník mnoha zemí, osobnost „vyvolená". Jindy je záměna čísla jednotného množným (popř. ve spojení s osobou) slohovým prostředkem sloužícím k anonymizaci, k zastření osobní odpovědnosti (*Věc jsme zvažovali, Ještě to nerozhodli*), užívaný v administrativě, publicistice, politice, kdy autor mluví za instituci, za nějakou skupinu..., ale i v projevech běžnědorozumívacích.

Ze slohových důvodů dochází také k záměně forem pro vyjádření času. Tvarů přítomného času se užívá ve vypravování minulých dějů pro oživení a ke zvýšení dynamiky vypravování. Prézentního tvaru se neužívá nahodile, ale v okamžicích největšího dějového napětí a zrychlení děje: *Pepík udělal poslední krok, chvíli počkal, pomalu si klekl, zachytil se levačkou větve, která visela nad tůňkou, větev ho podle odhadu unesla. A už zajíždí pravá ruka do vody... A najednou je Pepík ve vodě! Větev nad jeho hlavou se ještě houpá...* (E. Bernardinová). Prézens historický je vděčný slohový prostředek jak při běžném, tak uměleckém vypravování.

V běžnědorozumívací oblasti se užívá přítomných tvarů nedokonavých sloves pro vyjádření budoucího děje. Tohoto prostředku lze užít, je-li ze situace nebo z kontextu jasná časová rovina; někdy se časové zařazení děje vyjadřuje proto lexikálně (pomocí časových příslovcí a předložkových spojení). Tento děj bývá chápán jako děj jistý (*Zítra, po neděli... jedeme na hory; Hned jsme hotovi; Tak já tam jdu = půjdu*).

Prézentní tvar je příznačný pro vyjádření atemporálních dějů, zvláště gnómických, vyskytuje se ve rčeních, pořekadlech, pranostikách apod.: *Jeden je za osmnáct a druhý bez dvou za dvacet; Vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá*, ale

také *Protivy se přitahují; na sv. Jiří vylézají hadi a štíři; vlk je šelma psovitá, člověk patří mezi savce.*

Tvarů budoucího času se využívá hovorově k vyjádření různých odstínů modálnosti, popř. citového zaujetí. Tvary futura vyjadřují pravděpodobnost (*dnes tam bude zima* (= asi); *Ty věže v dálce, to bude Chrudim* (= snad); *Petr bude doma* (= pravděpodobně)...), drsný rozkaz (*budeš dávat konečně pozor!*) nebo rozhorlení, nevůli (*Ty se budeš ještě ptát, smát?!,...*), a to zároveň s posunutím na rovině slovesného způsobu (místo tvaru imperativu tvar indikativní). Jindy tvar budoucího času vyjadřuje zdvořilost, jistou zdrženlivost (*Budu vás prosit o laskavost. Moc vás budu prosit o příspěvek* (= prosím vás)).

K posunům forem spojeným se stylovou příznakovostí dochází při vyjadřování rozkazu nebo zákazu, výzvy nebo přání. Užívá se vedle vlastních forem imperativu a vedle opisné formy se slohově neutrální částicí *ať* částic *kéž, nechť*, jež činí projev slavnostním (stylově ho povyšují). Rovněž příznakové, avšak se zvláštním odstínem ráznosti, rozhorlení, popř. hněvu se užívá tvarů oznamovacího způsobu času přítomného (*mlčíš! táhneš!*) a budoucího (*budeš mlčet!*) nebo infinitivu (*mlčet! vysedat! nehovořit!*). Zmírněná výzva nebo nesmělé přání se vyjadřuje kondicionálem (*Měli bychom už vyjít, Přinesl bys mi tu knihu?*, popř. otázkou v záporu s kondicionálem: *Neměli bychom už vyjít?, Nepřinesl bys mi tu knihu?*); kondicionálu se užívá v běžných společenských situacích ve funkci zdvořilého dotazu, přání, výzvy (tzv. kondicionál zdvořilostní) místo obvyklého slohově nepříznakového indikativu nebo imperativu (*Otevřel byste laskavě okno?*) nebo v ustálených obratech s významem přání, upozornění, např. v úvodu projevu, přednášky, v reklamě, při nákupu...: *Dnes bych vás chtěl seznámit s..., Kdo by chtěl navštívit..., má příležitost..., Prosil bych litr mléka...*

Z hlediska ekonomie projevu v nepřímé úměrnosti s mírou zdvořilosti je možno vytvořit řadu směrem k běžnému vyjádření: *Byl byste tak laskav a navážil mi kilogram (kilo) pomerančů?, Prosil bych o..., Prosím, dejte mi..., (Prosím o...), Dejte mi kilo pomerančů, Kilo pomerančů!*

Přání se také příznakově vyjadřuje infinitivními konstrukcemi zvolacími (*Mít tak volno! Moci usnout!*), které tak konkurují kondicionálu v dvojčlenné větě přací (*Kdybych tak měl volno, Kéž bych usnul...*). V projevech z oblasti publicistické se objevuje tzv. výzvový infinitiv (v usneseních, v titulcích novinových článků...) s cílem získat čtenáře pro určitou akci, myšlenku (*Být první!*).

Stylově diferencovaně lze využít i slovesného vidu, tzv. vidové konkurence. Stylově neutrální je vyjádření kladného rozkazu slovesem dokonavým (*Zavři dveře*), v zákaze mu odpovídá sloveso nedokonavé (*Nezavírej dveře*). Užije-li se členů vidové dvojice opačně, má kladná výpověď charakter naléhavosti, netrpělivosti, nespokojenosti, nevole (*Zavírej ty dveře*), záporná výpověď vedle naléhavosti obsahuje i výstrahu, upozornění (*Nezavři (ty) dveře,...*). Záměna vyjádření slovesného vidu je spjata s expresivností i jindy: *Proč jsem se do té práce pouštěl?* (místo *pustil*).

Z neohebných slovních druhů pozorujeme příznakovost zvláště ve frekvenci a stylové platnosti příslovcí a předložek (hlavně nevlastních).

f) Příslovce

Vzestup frekvence příslovcí je patrný ve všech oblastech stylových, přitom pro různé oblasti jsou příznačné jisté typy příslovcí. Příslovce často fungují vedle jiného, synonymního prostředku vyjádření. V stylové oblasti odborné a publicistické jsou k nim synonymní ve významu zřetelovém, popř. způsobovém v užším slova smyslu konstrukce s prostým nebo předložkovým pádem jména nebo příslovečné věty zřetelové. Přitom vyjádření s příslovcem je kondenzovanější a tím příznačné pro odbornou oblast: *přednesově vyspělý* (= v přednesu, co do přednesu), *počasí teplotně normální* (pokud jde o teplotu).

Ekonomičnost vyjádření pomocí příslovcí vede k jejich užívání i v oblasti běžnědorozumívací a publicistické. Příslovce nahrazuje víceslovná spojení příslovečná, a to předložkový pád substantiva se závislým adjektivem (*jsem tady služebně, studijně, rekreačně, sportovně* = na služební cestě, na studijním pobytu, na rekreačním zájezdu, na sportovním soustředění). Pro svou lakoničnost se stávají součástí novinových titulků: *Házená mezinárodně, Vzpěrači rekordně.*

Užití příslovcí je někdy projevem jazykové módy: *faktograficky odříkat* (= odříkat fakta), a tak v běžnědorozumívacích a publicistických projevech se vyskytují nově tvořená příslovce (*Chodil s někým navážno* – srov. *chodit s někým na chvíli, chodit s někým vážně*).

V umělecké oblasti se užívá příslovcí rovněž hojně, setkáváme se v rámci uměleckého novotvoření s příslovci vzniklými ze slovesných adjektiv utvořených příponami *-ný, -tý, -lý*; vedle běžných typů *neoprávněně* je i *rozesmátě, zpustle, rozkvetle...* Stávají často po slovesech s významem *vypadat* (*vyhlížet, tvářit se...*), *přijímat* apod. a konkurují přídavným jménům v jmenném tvaru: *vypadal unaveně* (= unaven), *přijímal to smířeně* (= usmířen); už u K. Čapka jsme nacházeli tato příslovce i po slovese *být* spolu s jinými příslovci: *Je mu nějak odpoutaně, je mu dusno a zalekle, je mu těžko a stísněně.*

Komparativní a superlativní tvary příslovcí s *-e* a bez *-e* (popř. doprovázeny hláskovými změnami) mají různou stylovou platnost. Původní neutrální tvary s *-e* se posouvají na ose hovorovost – knižnost směrem ke knižnosti, podoby bez *-e* z pozice hovorové k neutrální (*dále – dál, hůře – hůř*). Tvary se změněnou kmenovou souhláskou (bez odsunutého *-e*) bývají pociťovány jako výrazně spisovné také ve srovnání s tvary bez této změny: *snáze – snadněji* (viz i str. 85). V běžném projevu mluveném i v publicistice slyšíme dost často nekodifikovaný typ *více snadno – více snadněji* (viz i kap. b).

g) Předložky

Specifický stylový charakter mají jen některé předložky, popř. některá užití předložek. Čím je předložka frekventovanější a čím více vztahů a okolností naznačuje, tím je stylově neutrálnější.

Pro odborný, administrativní, publicistický stylový typ jsou příznačné tzv. nevlastní předložky včetně předložkových výrazů – proces **prepozicionalizace** je

živý –, neboť explicitněji vyjadřují složitější vztahy mezi jevy, vztahy příčinné a důsledkové (*kvůli, za příčinou, v důsledku toho...*), účelové (*za účelem, s cílem, směrem k*), podmínkové (*v případě, za podmínky...*), způsobové-zřetelové (*vzhledem k, se zřetelem k, z titulu, z hlediska, ohledně, v zohlednění...*), způsobové-prostředkové (*pomocí, prostřednictvím*), přípustkové (*bez ohledu na, bez zřetele k...*), vyjadřují původce děje (*ze strany*), společenství (*spolu s, ve shodě s*)...

Mnohdy vedle nevlastní (sekundární) předložky existuje synonymní, a to slohově neutrální předložka původní: příčinná *z*, účelová *pro*... Vedle toho vyjadřují obdobné vztahy spojky různé slohové platnosti: *protože, aby, jestliže, pokud, třebaže, tudíž*..., uvozující vedlejší věty příslovečné.

Nejen v hovorových, ale i v publicistických projevech se zaměňují vazby předložek, např. předložky *mimo* s předložkou *kromě*, předložka *mimo* se pak pojí s 2. pádem (*mimo těch peněz, mimo Čelikovských, mimo instalace* (= j. č.), *mimo pistolí a obušků*), třebaže kodifikace stále ještě drží spojení *mimo* + 4. pád; rozdíl nenese slohový příznak.

Z hlediska frekvence, ale také z hlediska stylového dochází **k pohybu v užití** některých **předložek** a předložkových spojení. V současné době v projevech z oblasti běžnědorozumívací, prakticky odborné, administrativní i mluvené publicistiky se rozšiřuje užívání předložky *na* na úkor předložky *v*: *pracovat na prodejně, na závodě, být na koleji, na pokoji, na škole* (i ve významu studovat nebo učit v určité škole), ale i na úkor jiných předložek: *mám dotaz na vás* (= k, pro), *vztahy na naše sousední země* (= k + 3. pád), *vykonávat dozor na výchovu* (= *nad* + 7. pád)... (viz M. Čechová, 1981). Předložková vazba *účastnit se na* konkuruje v těchto oblastech neutrálnímu vyjádření bezpředložkovému (*zúčastnit se čeho*). V takových případech může jít o kontaktovou variantu vzniklou vlivem slovenštiny, ruštiny, němčiny (předl. *an*).

Do jisté míry se týká tato expanzivní tendence i předložek *do* a *k*. I předložky *do* se užívá v praktických odborných (i administrativních) projevech tam, kde se jindy užívá předložky *v*: *aplikace do resortu školství, posílám ti do termínu vyplněné dotazníky*, ale i jindy a jinde: *Těžko se dostávají hráči do šance* (= získávají šanci, dostávají se do střelecké pozice). Předložka *k* se vyskytuje na místě předložky *s*: *hovory k mládeži* (předložka *k* s významem směřování zde naznačuje zaměření hovorů, slovo *hovořit* i *hovor* implicite znamená společenství v řeči, sloveso žádá předložkovou vazbu se 7. pádem: *s* + 7. pád).

V praktických projevech odborných, administrativních, ale i v publicistických konkuruje vyjadřování předložkové vyjadřování bezpředložkovému, zpravidla genitivnímu nebo infinitivnímu: *Provádí kontroly o spisové a archivní evidenci (kontroly spisovné a archivní evidence), zveřejnění výzvy... ke zkvalitnění... (zveřejnění výzvy zkvalitnit)*. Předložková spojení vytlačují bezpředložková pro svou větší významovou zřetelnost nejen v jmenovaných oblastech, ale i jinde. Uvedená tendence má však i svůj opak: neutrální předložkové konstrukce, typu *uvažovat o něčem, zmínit se/zmiňovat se o něčem* jsou nejen odborné komunikaci,

ale postupně i v dalších sférách nahrazovány bezpředložkovými konstrukcemi akuzativními (akuzativ je nejčastějším adverbálním pádem): *uvažovat rovnici, uvažovat otázku, zmínit problém, zmiňovat volby, událost.*

Dochází rovněž k posunu v slohové platnosti podob některých předložek. Tento proces můžeme pozorovat zřetelně u předložky *proti – oproti*. Současné slovníky hodnotí podobu *oproti* jako poněkud zastaralou (SSJČ ve vyjadřování místním a ve vyjadřování nepřátelského vztahu) nebo jako knižní (SSJČ v obou zbývajících významech, tj. ve významu srovnávacím a ve významu vzhledem, vůči; SSČ – a to i vydání z r. 1994 – celkově jako řidší a knižní). Naše pozorování dospěla k závěru, že jak v psaném, tak zvláště v mluveném projevu odborném, nejen u mladé generace (vysokoškolských studentů a učitelů), užívá se ve významu srovnávacím, při vytčení protikladu podoby *oproti*.

Z psaných projevů: *Slovo hrob má oproti slovu hrabat...* (mladý vysokoškolský učitel), *Jazykové zvláštnosti oproti původnímu textu se objevily hlavně v úvodu a v závěru reprodukce* (rkp. diplomové práce). Z mluvených projevů: *...oproti osnovám předchozím jsou tyto osnovy...* (mladá vysokoškolská učitelka). *Další úkoly oproti ročnímu plánu...* (starší vysokoškolský profesor). Podoba *oproti* ztrácí stylový a frekvenční příznak udaný oběma slovníky, obnovuje se její užívání, a současně se specializuje.

Dochází i k pohybu v poměru podob předložky *podle* a *dle*. Oba současné slovníky hodnotí podobu *dle* (ve významu podle, tj. v souhlase s) jako knižní. Předpokládali bychom tedy její omezení na psaný projev, např. vědecký. V jazykové praxi však pozorujeme oživení této předložky, její užití i v projevech jiných, např. v projevech s funkcí informativní:

*Dle zpráv... z jednotlivých... skupin a dle starších materiálů... lze konstatovat, že... Do teoretických seminářů jsou zařazováni dle možností mladí...* Opět i tuto podobu nacházíme v projevech mladé generace odborníků, a to i lingvistů (*Doplnění systému syntaktických cvičení tvůrčími... by prospělo, dle našeho mínění, k lepšímu naplnění smyslu i cílů nejen syntaktického výcviku, ale i cílů a úkolů prvního stupně základní školy.*

Knižní charakter si však ponechávají některé předložky: *vůči, stran* i jednoslabičná obměna dvouslabičné předložky kolem *kol* a předložková spojení (*z titulu*), avšak v současnosti jich přibývá.

## h) Spojky

Také užívání některých spojovacích výrazů je ovlivněno stylovým typem (o tom viz i na str. 85). V kolokviálních projevech se někdy hromadí spojovací výrazy: *že aby nezmeškal vlak*; *řekl, že kdyby nepřišel...*

Naopak v psaných projevech odborných se někdy vypouštějí spojovací výrazy nad míru běžnou v projevech mluvených: *Pro mnohé jedince, kteří nejsou úspěšní ve škole, ztrácejí tím pocit jistoty a vzniká u nich komplex méněcennosti, vytváří práce v dětském kolektivu podmínky pro návrat sebedůvěry* (= kteří ztrácejí pocit jistoty a u nichž vzniká...). Pisatelé se tak brání (v daném případě nevhodně) opakování vztažných spojovacích výrazů.

Spojky významově synonymní nebo blízké se liší někdy z hlediska frekvence (např. při větněčlenském spojení je častější spojka *a* než spojka *i*, avšak tady se

dost uplatňuje individuální slohový typ) nebo z hlediska slohového (např. *protože* × *jelikož*: spojka *jelikož* je starší generací hodnocena jako knižní, mladší generace ji užívá i hovorově, spojka *pakliže* pokládaná už desetiletí za zastaralou se dostává opět do komunikace, *an* je zřetelně zastaralá, kdežto synonymní *jak* je neutrální...). Nejen v projevech věcných stylů funkci spojovacích výrazů přejímají vedle spojek a vztažných výrazů a příslovcí další slovní spojení – dochází u nich ke **konjunkcionalizaci** (obdobný proces – prepozicionalizace – je u předložek, přitom některá předložková spojení nabývají funkce spojovací), srov. běžné *zatímco, místo aby...* a omezenější: *byť i jen, leda by.*

i) Částice

Pro běžně mluvené i umělecké projevy je charakteristické užívání některých částic. Např. mluvčí začínají, popř. prokládají nepřipravené projevy mluvené nevědomky (a nevhodně) částicí *tak, no tak...* aj. parazitními slovy a zvuky. Knižní ráz mají naopak např. částice *kéž, nechť*. Tím, že částice vyjadřují postoj autora k výpovědi, mívají citové i slohové zabarvení. V jazykové praxi se setkáváme s procesem, kdy různé výrazy (a dokonce i věty) ztrácejí svou původní sémantickou i syntaktickou roli a nabývají povahu částic (partikulí), proto M. Grepl mluví o partikulizaci (1989). Srov. s tím proces substantivizace, adjektivizace, ... prepozicionalizace, konjunkcionalizace, interjekcionalizace (*hrome, čerta starého*). Stejně jako interjekcionalizace je i **partikulizace** příznačná pro projevy mluvené neoficiální, neveřejné povahy, tedy pro denní komunikaci: *Copak, že to nevíš? To bych řek'... To se ví, že... To si piš, že... Ať visím, jestli to nemyslím vážně...* Výklad o různých parazitních částicích podává J Kolářová (1994–1996).

j) Citoslovce

Citoslovce vyjadřují kromě jiného city a nálady mluvčího (pisatele). K vyjádření emocí slouží řada citoslovcí (*ou, och, ách, jé...*). Jsou to proto převážně prostředky soukromých dorozumívacích projevů; a to se týká i citoslovcí onomatopoických. Citoslovce nejsou zpravidla vhodná ve veřejných oficiálních projevech ani v jiných racionálně vyhrocených textech, avšak mohou přispívat k oživení a k větší názornosti a konkretizaci projevů subjektivně zabarvených.

## 3. Slohová charakteristika prostředků slovotvorných

Slovotvorné varianty/konkurenty jsou formy, které se liší způsobem tvoření, nejčastěji příponami a předponami, ale mající shodný lexikální význam. Slohově bývají odlišeny jen některé slovotvorné varianty. Tyto varianty, různé z hlediska vývojového, nezůstávají vždy vedle sebe (se slohovým rozlišením), ale často jedna varianta, vývojově starší, archaická, zaniká, je vyřazena ze spisovné normy.

M. Jelínek uvádí např. slova *hodnostář/hodnostník/hodnosta* užívaná v 19. stol. vedle sebe ve stejném významu. Ta se nejprve diferenciovala slohově: neutrální *hodnostář*, knižní a později archaické obě další podoby nakonec z užívání úplně zmizely a lze jich užít příležitostně s různým záměrem (archaizovat, zesměšnit, ironizovat).

Jindy dochází k významové specifikaci původních synonym, slova se sémanticky diferencují. K významové diferenciaci došlo např. u slovotvorných přípon *-iště/-isko*. Dnes jsou obě přípony sémanticky odlišeny: slova tvořená příponou *-iště* označují místo děje (*hřiště, hlediště, ohniště, strniště, skladiště, stanoviště*), srov. s tím slova s příponou *-isko* (*stanovisko, hledisko, ohnisko*) s abstraktním významem; přípony *-isko* se užije na místě *-iště* jen aktualizovaně: *strnisko na bradě* (= vousy) nebo v dialektu; obě přípony tedy významově diferencují slova příbuzná: *hlediště – hledisko, stanoviště – stanovisko*.

**Deminutiva** (jména zdrobnělá) označují předměty malé (menší než je běžná velikost): *strom – stromek – stromeček, dům – domek – domeček*. Někdy se však užívá deminutiv při označování speciálních jevů (nikoli malých předmětů), tak např. v oblasti kuchařské jde o formální deminutiva: *drůbky na paprice, biskupský chlebíček, kaštánky, banánky, linecké košíčky, lomnické věnečky...*, ale i v jiných oblastech odborného, zvláště praktického vyjadřování: *mosazný kohoutek, kovové nožičky, polička na knihy, přihrádka...*, avšak i ve vyjadřování různých vědních oborů: *chráničká* (potrubí), proti tomu *chráničky* = puchýřky po očkování proti neštovicím (srov. se slovem *chránič*), *průdušky* a *průdušinky* (odstupňování podle velikosti označeného denotátu), podobně i *tyčinky dvoumocné* apod. Zdrobnělé názvy se vyskytují i v oblasti odborného (administrativního) vyjadřování nespisovného, slangového: *koníček v kartotéce, žrádýlko* (= náplň do sešívacího strojku).

Dále zdrobněliny vyjadřují kladný citový vztah mluvčího k nositeli jména (*mamka, babička, Danuška...*), popř. vztah záporný, pak jde o ironické užití (*to je vydařený synáček*). Jindy se zdrobnělinami eufemisticky označují skutečnosti pokládané za nelibé (*smrádek, záchůdek...*).

Pokud se užívá zdrobnělin k vyjádření citového vztahu, jde o prostředky příznačné pro stylovou oblast prostěsdělovací, popř. uměleckou. Tyto prostředky nejsou proto vhodné v odborné oblasti vědecké ani v oblasti administrativní, nejsou-li terminologizovány. Jestliže se i přesto vyskytnou, jde o aktualizované (popř. nevhodné) užití. V oblasti publicistické se uplatňují, avšak diferencovaně, v závislosti na žánrových formách a cíli projevu. V žánrových formách s cíli informačními nemívají tyto prostředky místo. Naopak v projevech s převažující funkcí ovlivňovací, přesvědčovací se uplatňují zdrobněliny vedle jiných prvků emocionálních a expresivních, vyskytují se v reklamách (*Alfa, to je máslíčko*), jindy i s negativním hodnocením *prácička, měšťánkové, občánek, zájmíčky*.

Jiné slovotvorné prostředky se stávají v určité době módní, např. tomu tak bylo svého času s příponou *-ex*: *Darex, Tuzex, Zverimex*, ale i posměšně *Kotex*. Od kon-

ce 60. let se takovými módními prostředky staly např. komponenty *mini-, maxi-* (*minigolf, maxipes*), dnes i *bio-, eko-* (*biopotraviny, ekoprogram*).

**Nové odvozeniny** a další slovní spojení se vytvářejí i ze slov přejatých dříve. Např. vysokou produktivitu má přejatá předpona *de-* i její český ekvivalent *od-*, častá je i předpona *re-* (srov. *debolševizace, depolitizovat, dekonspirovat, deetatizace, demasifikovaný*, už dříve užívané: *destabilizace, desinformace, detoxizace, dekontaminace…*; *odbyrokratizovat, odtajnit* (*archivy*); *rekvalifikace, retardovat, revokovat…* a slova příbuzná). Obě přejaté předpony znamenají změnu, a proto se jich v době převratných společenských změn značně využívá (*de-* „od-, směr pryč, zbavit se něčeho, odstranit něco", *re-* „opět, znovu, zpět" – živost této předpony je odrazem snahy po obnovení předválečných, prvorepublikových i starších tradic).

V 90. letech se oblíbenými slovotvornými prostředky staly cizí výrazy, které poklesly na komponenty složených slov, někdy hybridních. Takovými frekventovanými komponenty jsou *-tour/-tur, -agency/-agenzia, -travel, -tourist/-turist* v oblasti cestovního ruchu nebo *-market, -shop/-šop* v oblasti obchodu (*Arstour, Švejktur, Pragtourist… telemarket, sexšop, masošop, všešop…*).

Obdobných příkladů na **dobovou módnost** určitých **slovotvorných prostředků** bychom mohli uvést více. Naše příklady snad však postačí k tomu, abychom tak naznačili, že po určité době módní vlna přejde a v užívání se zpravidla udrží jen prostředky označující realitu přiměřeně.

Jazyková móda postihuje zřetelně **oblast předpon**. V posledním období módními předponami byly např. předpony *od-, vy-*, už dříve i *pro-*. O módnosti, nikoli o produktivitě, mluvíme tehdy, jestliže se předpona objeví u slova bez ohledu na potřebu a s malým zřetelem na vyjadřovaný význam: *odsouhlasit, odškolit* (starší *proškolit*), dokonce i *odpodepsat* ve významu schválit, vyškolit, podepsat (nejde vždy o význam co nejdřív odbýt), *vyhodnotit* nejen ve významu vybrat nejlepší, ale i ve významu zhodnotit (bez provádění výběru), *vykrýt* místo pokrýt (potřebu). Viz i reklamu: *…Nejen vypere, ale i propere*.

Ve shodě s expanzí předložky *na* bylo i pronikání předpony *na-*, a to i u ní ne vždy ve shodě s jejím významem. Před několika desítkami let se v projevech administrativních, na schůzích a jinde často objevovala spojení: *nanést, nastínit problém* (= uvést, přednést), *nahlásit stav* (= ohlásit), avšak vcelku se v těchto významech ve spisovném jazyce neuchytila. Dnes nalézáme doklady na spojení typu *navýšit platy*.

Dosud jsme svědky hromadění předpon: *předodsouhlasit, předodbavit*. Všechny příklady kumulace a redundantního užívání předpon, jak se s ním setkáváme v oblasti veřejného styku, v oblasti hospodářsko-administrativní, nelze však odmítat z hlediska perspektivního vývoje. Potřeba a možnost významové diferenciace rozhodne o užívání těch kterých podob.

Také v oblasti slovotvorby existuje **homonymita a synonymita prostředků**. I v rovině slovotvorby lze využívat synonymních prostředků k odlišení významovému, slohovému, dobovému, k odlišení z hlediska expresivity i frekvence. Po-

slední tři uváděné skutečnosti souvisí s diferencí slohovou. Ovšem stejně jak v morfologii také ve slovotvorbě se těchto možností využívá jen někdy, leckdy s synonymní útvary neliší vůbec (*malinký, maličký*), jindy se potenciálních možnost ani reálně nevyužívá (*ministra, ministerka, ministryně*), dále se některé podoby liš jen z hlediska spisovnosti/nespisovnosti: *Božena Pilková, promovaný filolog/promovaná filoložka.* **Přechýlená podoba** je spisovná, neboť v češtině, pokud tomu nebrání některé důvody formální – jako je nezvyklost zakončení mužské podoby apod., přechylujeme. V jazykové praxi se setkáváme při označení žen s názvem (*paní*) *doktor, docent*. Jde zpravidla o hyperkorektní užití ze snahy po vybranosti, odlišnosti, popř. výlučnosti ze strany uživatele. Také tento prostředek, poměrně běžně užívaný v lékařském prostředí, nese příznak zastaralého vyjadřování, je nespisovný. V poslední době však přibývá ve veřejných projevech mluvených nepřechylování u příjmení cizinek tam, kde bychom očekávali přechylování (*Guchmann, Neščimenko*), a to může vést k nepříjemným nedorozuměním.

Značně produktivní je způsob tvoření substantiv vyjadřujících vlastnosti příponou *-ost* z jakostních adjektiv (*působivost, vroucnost,...*). V současné vyjadřovací praxi, zvláště v odborné, publicistické a administrativní oblasti, se však objevují substantiva s touto příponou, ale s jiným významem, a to s významem frekvence pojmenované skutečnosti, průměrného výskytu jevu za určitou dobu: *poruchovost strojů, televizorů..., porodnost, sňatečnost, úrazovost v naší republice, užitkovost skotu...* Abstraktní substantiva s touto příponou se však vyskytují v psané publicistice i na místě jiných substantiv, např. slovesných: *Proto potom taková síla jimi sděleného poučení, proto taková síla varovnosti, která z jejich filmu vyplývá.*

Substantiva takto tvořená nalézáme i ve významu konkrétním, na místě dvojslovného pojmenování: *obstarat si nějakou rozestavěnost* (= rozestavěný dům; z praxe odboru výstavby; nikoli rozestavěnost ve významu počet rozestavěných staveb v určité oblasti za určité období).

Uveďme příznačný doklad slohových **slovotvorných variant**:

Dvojice jmen označujících obyvatele podle místa bydliště nebo podle původu tvořená příponami *-an* a *-ák* z místních jmen vlastních se neliší významově, ale slohově. Pokud se objevovaly vedle sebe u téhož slova, byly varianty s příponou *-an* dříve chápány jako spisovné neutrální; původně nespisovné, považované za hanlivé, později hovorové varianty s příponou *-ák* dnes mění pozici v systému slohových prostředků. Dříve za neutrální byla pokládána pojmenování *Pražan, Moravan, Plzeňan, Rakušan, Brňan...*, kdežto dnes tyto podoby nabývají knižní ráz (a to pravděpodobně i vlivem historických názvů: pražané = pražští stoupenci Husova učení), neutrálními se stávají varianty s *-ák*, asi i vlivem toho, že u některých pojmenování se ani podoby na *-an* neužívalo (*Kladeňák*). Postup k zneutrálnění podob s příponou *-ák* však možná brzdí ta obecně platná skutečnost, že slova s příponou *-ák* bývají buď nespisovná, nebo spisovná hovorová – srovnej univerbizovaná pojmenování typu *pásák, baloňák, Václavák*, ale i jiná (*šusťák*), a tak část odborníků pokládá už tyto podoby obyvatelských jmen za neutrální na rozdíl od

jiných, kteří je mají pouze za hovorové. Navíc se stav komplikuje existencí variantní koncovky *-é*, plně spisovné, a *-i* (hovorové) u jmen s příponou *-an* (*Pražané, Pražani*) – viz i s. 88.

Z nespisovného slangového vyjadřování přecházejí některá pojmenování do oblasti spisovné nejen hovorové a neutrální, ale i do oblasti odborné. Je tomu např. u pojmenování profesí tvořených příponou *-ař/-ář*. V profesní mluvě se objevují denominativa *dálničář, silničář, tunelář, metrař* (obdobně podle starších *cestář, železničář*) – původní označení těchto profesí byla dvouslovná (*stavbař dálnic...*) – k jejich vytvoření vedla jazyková ekonomie.

Charakter **dobových variant** individuálně využívaných (např. u F. X. Šaldy) měla adjektiva obsahující cizí základ tvořená příponou *-ný* ve srovnání s neutrálními a dnes výhradně ve spisovném projevu užívanými adjektivy na *-ní* (*objektivný, konkrétný, geniálný*). Rozdíly mezi adjektivy tvořenými příponami *-ný* a *-ní* jsou dnes jen věcněvýznamové, nikoli slohové: *srdečný pozdrav* × *srdeční potíže, zábavní místnost* × *zábavný člověk*. Tyto rozdíly je třeba dodržovat. Někdy se omylem v jazykové praxi zaměňují adjektiva s příponou *-ný* a *-ní* tvořená od různých základových příbuzných slov, např. *bezpečný – bezpečnostní*; rozdíly mezi těmito slovy nejsou povahy slohové, nýbrž sémantické (*bezpečný let*, ale *bezpečnostní pás*).

Složité jsou vztahy mezi adjektivy s příponou *-ný* a *-telný* s významem možnosti (popř. nemožnosti): přípona *-telný* se vyhranila jako prostředek odborné vrstvy, ev. obecně intelektuální: *rozpojitelný, roztažitelný, zpracovatelný* (*kov zpracovatelný za tepla*), dokonce i *lezitelný* (*stěna je lezitelná* = ze sportovního časopisu), *nevyslovitelný* (zvuk), *vzdělavatelný* (člověk), *vychovatelný* (jedinec), *počitatelné* (jevy), *nezaměnitelná* (důvěra), *neopomenutelné* (hodnoty).

Přípona *-ný* má obecně význam vztahový (*železný, mocný*), vyjadřuje vnitřní znak (*ctnostný, zlostný...*). Na místě přípony *-ný* se někdy užívá nadměrně přípony *-telný*: *nespočitatelné množství* (= nespočetné), *neodvratitelné nebezpečí* (= neodvratné), někdy i s uměleckým záměrem (*neodvratitelný osud*).

Různé adjektivní přípony slouží vůbec často jako **prostředek odborného vyjadřování**, viz přípony *-ný, -natý, -itý, -ičitý, -ečný, -ičný, -ový, -istý, -ičelý*, tj. specifické přípony názvů chemických sloučenin.

Nové skutečnosti nepojmenováváme pouze nově utvořenými jednotlivými slovy, užíváme i pojmenování víceslovných (např. dvojslovných). Ta se skládají z lexikálních jednotek v jazyce už dříve užívaných, mají však v daném spojení nový význam: *kosmická loď, elektronický počítač*; jsou to zpravidla odborné názvy.

V běžných jazykových projevech, zvláště mluvených, se však víceslovná pojmenování jeví uživatelům leckdy jako těžkopádná, zpomalující tempo vyjadřování, a proto dochází ze snahy po jazykové ekonomii k nahrazení pojmenování víceslovných pojmenováními jednoslovnými. Tento živý proces, příznačný pro dnešní dobu, kterým se vytvářejí jednoslovná pojmenování na pozadí existujících pojmenování víceslovných, se nazývá **univerbizace**. Srov.: *panelák, uherák, jednosměr-*

*ka, zasedačka; budapešťský/budapešť* (= sýr), *pařížský/paříž* (= dort), *kyjevský* (= chléb); *segedin, plzeň; komise* (= stavební apod.), *výbor* (= parlamentní výbor). Z novějších přejatých názvů uveďme např. *second hand* → *sekáč.*

Univerbizovaná pojmenování jsou příznačná především pro běžné dorozumívání; tato pojmenování jsou často nespisovná nebo hovorově spisovná. Ve spisovných odborných projevech, zvláště písemných, se užívá spíše původních pojmenování dvojslovných, avšak při běžném dorozumívání i na pracovišti se užívá univerbizovaných výrazů, jestliže jejich jednoznačnost vyplývá ze znalosti situace nebo z kontextu. Za projev univerbizační tendence lze považovat i vznik složenin z dvojslovných pojmenování (typ *gramodeska, elektrospotřebič*). Ovšem i ve spisovném jazyku vlastním se vyskytují univerbizační tendence, některá univerbizovaná pojmenování patří i k odborným názvům (*salátovka*).

Opačným procesem, **multiverbizací**, vznikají z jednoslovných pojmenování pojmenování víceslovná (multiverbizovaná). (Viz A. Jedlička, 1974.) Multiverbizovaná pojmenování jsou víceslovné jednotky (*vykonávat dohled, rodičovská veřejnost, rychlým krokem, proces demokratizace*) existující vedle názvů jednoslovných (*dohlížet, rodiče, rychle, demokratizace*). Nemusí vždy znamenat přesně totéž co názvy jednoslovné. Zpravidla zdůrazňují některou stránku jevu (*zabezpečovat dovoz surovin* = zodpovídat za dovoz, ne přímo činnost vykonávat...) (srov. M. Čechová, 1979).

Z hlediska stylového jsou zpravidla výchozí jednoslovné názvy neutrální, multiverbizovaná pojmenování jsou pak příznačná pro písemné projevy odborné, publicistické a vůbec pro oficiální styk, slouží tedy k **stylové diferenciaci**. Přehnané užití multiverbizovaných jednotek dodává projevu ráz těžkopádnosti, někdy mnohomluvnosti, frázovitosti.

Snaha po jazykové ekonomii – jak jsme doložili – vede k utváření jednoslovných pojmenování za existující slovní spojení. Tak vznikají nejen odvozeniny, ale i složeniny. Také složená pojmenování vzniklá ze slovních spojení mívají zpočátku charakter slangových, tedy nespisovných výrazů. Vcelku se však postoj lingvistů a poměr kodifikace k těmto výrazům během posledních několika desetiletí změnil. Dřívější kodifikace odmítala nejen hybridní složeniny typu *kinohvězda*, kalkové *mrakodrap* (← le gratte-ciel), ale i další jako nečeské. Později byly mezi spisovné přijaty složeniny s komponentem dějovým (typ *listonoš, vodoměr*) i s komponentem adjektivním (*rychlostavba, velkoměsto*). Dnes se už také **hybridní složeniny** typu *elektrospotřebič, autoopravna, fotobuňka...*, které sice neodpovídají svou stavbou dřívějším požadavkům, ale protože plní pojmenovávací funkci, staly se součástí spisovného jazyka a mají slohový charakter neutrální. Doposud se však některé nevžité, neobvykle tvořené a méně potřebné složeniny pociťují jako nespisovné, profesní (viz výše *kinohvězda*, dále: *autopošta, taxihavárie, biankošek, profihokej*). Obdobné složeniny však stále vznikají právě v prostředí pracovním a v obchodním, zejména tedy jako nespisovné, profesní a slangové (viz např. *teleprojekce*), opakovaným užíváním v projevech jinak spisovných některé z nich postupně získávají charakter prostředků spisovných.

Na rozdíl od prostředků univerbizovaných (tvořených jen z jednoho slova slovního spojení často pomocí přípon *-ák, -ka...*) jsou tyto složeniny sémanticky průzračné, nedochází k nejasnostem, jako tomu může být u derivátů (*dálkař* = dálkově studující, závodník ve skoku do dálky; *vysoká* = škola, zvěř), u nichž se nejasnosti odstraňují jen díky kontextu nebo znalosti situace.

**Složeniny** bývají velice časté v oblasti odborné a administrativní právě pro schopnost přesnějšího pojmenování jevů skutečnosti: *umělecko-naučná literatura, šerosvitové ladění, vnitrostátní situace, technickozásobovací závod, finančněbilanční porada...*

Na rozdíl od roviny hláskoslovné a morfologické projevuje se v rovině slovotvorné větší jazyková tvořivost mluvčích a pisatelů. Individuální **neologismy** mívají ráz neobvyklosti. Často se s nimi setkáváme v umělecké literatuře, ale i v esejích a některých publicistických příspěvcích (*V. N. jako přibližovatel krásy a plnosti budoucího svobodného života..., Časopis plný naivních a neumělých kresbiček a dětských a dětinských říkanek a kecotinek...*).

Specifika po stránce slovotvorné najdeme i u slov přejatých (kromě pravopisných a morfologických odlišností). Slovotvorné přípony cizího původu mají různou podobu v různých dobách. Např. dnes hodnotíme podoby typu *impresionism*, podoby *specielní, oficielní* jako zastaralé, zpravidla i v psaných projevech užíváme u jmen první skupiny přípony *-ismus/-izmus* (jde o pravopisné varianty) – samozřejmě s vypuštěním *-us* v nepřímých pádech, u druhé skupiny *-ální* – ty jsou neutrální, ovšem podoby *aktuelní, eventuelní* se v poslední době opět šíří.

Rozsáhlejší slovní spojení bývají nahrazována i v nejnovější češtině **zkratkami** a zkratkovými slovy, jejichž rozšíření nad únosnou míru srozumitelnosti bylo v minulosti kritizováno. I dnes saháme ke zkracování z ekonomických důvodů ve všech komunikačních sférách, viz *IČO* (informační číslo organizace), *DIK* (držitel investičních kupónů), *IPK, IPF* (investiční privatizační kupón/komise/fond), *s. r. o.* nebo psáno s. s r. o., ev. *spol. s r. o.* (společnost s ručením omezeným). Zvlášť náročné pro uživatele je hromadění zkratek v jednom projevu za sebou, např. v předvolební kampani to byl systém zkratek názvů několika desítek politických stran a hnutí: *ODS, ODA, OH, KDU-ČSL, SPR-RSČ, LB, LSU...*

Zkratky a zkratková slova mají místo hlavně v odborném a administrativním vyjadřování, protože urychlují jednoznačnou komunikaci, v ostatních sférách ji však mohou ztěžovat (např. v publicistice), užívá-li se – zvláště ne zcela běžných zkratek – nadměrně.

## Literatura

Vedle souborných prací o stylu a stylistice se otázkami (slohové) charakteristiky výrazových prostředků hláskových, morfologických a slovotvorných zabývají zejména tyto práce:

Čechová, M.: *K slohové charakteristice některých jazykových prostředků, zvláště morfologických.* SlavPrag 21, 1978, 147–151.

Čechová, M.: *K využívání sloves zabezpečit, zajistit.* NŘ 62, 1979, s. 17–22.

Čechová, M.: *K expanzi přeložky na v současné vyjadřovací praxi.* NŘ 67, 1981, s. 33–45.

Čechová, M.: *K stylové dynamice jazykových prostředků.* Sb. *Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe.* PF UK, Praha 1988, s. 155–160.
Čechová, M.: *Dynamika slovní zásoby dnešní češtiny.* Sb. *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w Europie.* Opole, Polsko 1993.
Čechová, M. a kol.: *Čeština – řeč a jazyk.* Praha 1996.
Grepl, M.: *Partikulizace v češtině.* Jazykovědné aktuality XXVI, 1989, s. 95–100.
Hausenblas, K.: *Vývoj předmětového genitivu v češtině.* Praha 1958.
Hůrková, J.: *Česká výslovnostní norma.* Scientia, Praha 1995.
Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti.* Brno 1986.
Chloupek, J.: *Knížka o češtině.* Praha 1974.
Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci.* Praha 1974.
Jedlička, A. a kol.: *Základy české stylistiky.* Praha 1970.
Jelínek, M.: *Posuny ve stylistické charakteristice jazykových prostředků a jejich kodifikace.* Stylistické studie II. ÚJČ Praha 1974.
Kolářová, I.: Výskyt a úloha výrazů *nevím, já nevím* a *jako* v mluvených projevech budoucích učitelů. ČJL 45, 1994–95, s. 165–169.
Kolářová, I.: O některých funkcích slov *tak, takže* v mluvených projevech. ČJL 46, 1995–1996, s. 167–172.
Koževniková, K.: *Problematika srovnávací stylistiky.* SaS 40, 1979, s. 303–313.
Kraus, J., Kuchař, J., Stich, A., Štícha, Fr.: *Současný stav a perspektivy kodifikace spisovné češtiny.* SaS 42, 1981, s. 228–238.
Kroupová, L.: *Sekundární předložky v současné spisovné češtině.* ÚJČ, Linguistica XIII, 1985.
Mistrík, J.: *Štylistika.* Bratislava 1985.
*Příruční mluvnice češtiny.* 2. vyd. LN, Praha 1996.
Sgall, P., Hronek, J.: *Čeština bez příkras.* H&H, Praha 1992.
Těšitelová, M.: *K frekvenci pádů v současné češtině.* SaS 30, 1969, s. 269–275.
Těšitelová, M. a kol.: *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny.* Praha 1985.

## 4. Slohová charakteristika prostředků syntaktických

Složitost a proměnnost různých konkrétních komunikačních mikrosituací obráží až jazyková gramatická rovina syntaktická. Je původci komunikátu k dispozici; ten volí z mnoha možností takový syntaktický prostředek, který z hlediska všech tří norem (viz str. 21–28) nejspolehlivěji vede k dosažení komunikačního cíle. A právě v syntaktické výstavbě se projevuje strategie i taktika komunikujícího nejmarkantněji. Jenže znamenají ony vyjadřovací možnosti, které se mu nabízejí, opravdu svobodu jeho formulační volby? Přihlédneme-li ke konkrétní komunikační mikrosituaci, zřejmě nikoli. Tak např. pisatel osobního dopisu začíná asi z osmdesáti procent s oslovením *Milá, Milý...* a jen zbytek připadá na oslovení jiná (*Drahá, Drahý; Karle; Příteli* apod.). Zdálo by se, že maminka má na zastávce autobusu mnoho možností, jak uklidnit svého synka, např.: *Dej už pokoj, Pepíku! – Už by ses mě měl chytit za ruku. – Kdo slíbil, že nebude zlobit?* Jestliže však chování chlapce zůstalo v mezích běžné dětské živosti, stačilo zřejmě upozornění: *Pepíku, autobus už jede!* A Pepík zřejmě své chování náležitě upravil. Bývá tedy výběr z vyjadřovacích možností sotva neomezený v určité mikrosituaci, bez totožnosti mikrosituací lze sotva porovnávat komunikáty k nim se vztahující a vůbec ošidná je víra v rozsáhlou syntaktickou synonymičnost, v možnost nahrazování syntaktického prostředku jiným; spíše je třeba spínat úvahy o stylu a synonymii s konkrétními mikrosituacemi a přitom neztrácet ze zřetele jen zcela řídce se vyskytující jejich totožnost.

V moderních skladbách se uvádějí příklady na **funkčně ekvivalentní**, ale slohově rozrůzněné **syntaktické konstrukce**, např.: *slíbil přijít/že přijde*; *odešel, aniž se rozloučil/bez rozloučení* – z dvojic nenominalizovaného a nominalizovaného (kondenzovaného) vyjadřování. Zjevně ekvivalentní jsou i další konstrukce: *Seděla majíc hlavu sklopenou. – Seděla hlavu sklopenou. – Seděla s hlavou sklopenou.* Zastaralé: *Seděla, hlava sklopena.*

Ve *Skladbě spisovné češtiny* M. Grepla a P. Karlíka se uvádějí tyto jazykové prostředky pro vyjádření příčinných (kauzálních) vztahů ve vlastním smyslu:

Hypotaktické: *Rodinu Petra Šuhaje nebylo možno vyslechnout, poněvadž se celá rozprchla. Byl pokárán za to, že neuposlechl. Vzhledem k tomu, že se zlepšila energetická situace, odvolávají se některá úsporná opatření. Naše země podporuje každou iniciativu v tom směru z toho důvodu, že má zájem o udržení klidu a míru na celém světě. Šel po louce, a že bylo teplo, sundal si čepici. A bylo jí najednou úzko, že František nejde. Tak já ti to pučím* (hovor. nebo lid.), *když je to takhle. Jestliže nás pozvali, tak tam půjdeme. Tato výčitka se ho dotýkala tím bolestněji, že byla pravdivá.*

Parataktické: *Chtěli odtáhnout, neboť jejich svědomí nebylo tak zcela bez úhony. Křičet tady nemá smysl, zdi jsou totiž příliš silné.*

Větně členské určení vlastní příčiny: *Zemřel na zápal plic. Nohy mu klesaly slabostí. Vinou náhlých mrazů zmrzly květy jabloní. Z titulu své funkce vám to nařizuji.*

Příklady syntaktiků jsme zde uvedli bez rozlišení významového, stylového i formálního. Avšak autoři Skladby diferencují jak v oddíle o souvětí, tak v pojednání o větných členech. I mezi vztahy příčinnými vyčleňují tyto vztahy „ve vlastním smyslu". Jejich analýza je založena racionálně na vědecké operaci, zvažují významové rysy totožné, zahrnutelné, podobné a odlišné. Představuje vystižení syntaktických zákonitostí strukturních, ale otázka syntaktické synonymie zůstává otevřená. Nebo např. souhrn časových vztahů v oddíle souvětném zahrnuje děje současné, předčasné, následné, nespecifickou časovou závislost, rychlý sled dějů, střídání dějů, vyjádření dějové meze, děje s podmínkou nebo příčinným odstínem atp. Proti tomuto jemnému rozlišování jeví se vyjádření příslovečným určením jen jako kusé (*Po odchodu vzácného hosta...*), je pouze zčásti synonymní s vyjádřením vedlejší větou (zůstává i se zřením k syntaxi v platnosti názor, že se synonymie vyskytuje jen výjimečně).

Důvtipně řeší problém syntaktické synonymie J. Mistrík (1985). Uvádí příklady synonymních konstrukcí: *auto mojho brata – mojho bratovo auto*; *Išiel do práce a mal vysokú horúčku – Išiel do práce, hoci mal vysokú horúčku.* A vysvětluje: „Použité syntaktické dvojice sa vo svojej hľbkovej štruktúre nekryjú absolútne. Práve ten odtienok, ktorým sa odlišujú, je ich štylistickým príznakom." (Za doklad jasné syntaktické synonymie považuje přístavek, např.: *v januári, februári a v marci, teda v prvom štvrťroku.*)

Pokud jde o stavbu souvětnou, jsou nositeli slohových hodnot jak tzv. souvětí podřadná, tak i souřadná. Podřadná odrážejí myšlení hierarchizující segmenty ko-

munikačního aktu; jednotlivé věty a větné členy zapojují do vzájemných závislostí, jednu druhou determinují, doplňují významově. Srov.: „*I ta nejlepší z těch příruček, o kterých tady N. Krausová mluvila, tj. Kayserův Sprachkunstwerk, která u nás bohužel nejen že nebyla seriózně přeložena, což by si velmi zasloužila, ale ani se o ní, pokud vím, seriózně nereferovalo, ani ta nemá výklad jednotlivých plánů výstavby uměleckého díla zdaleka tak systematicky propracován, jak bychom my lingvisté potřebovali a jak bychom se rádi od literátů poučili.*“ (Z ústavního vědeckého výkladu.) Souřadná souvětí obrážejí lineární řazení myšlenek po postupném vybavování představ. Věty jsou samostatné, nevklíněné, „nevložené“. Např.: *Bětka přistrčila jí kojence, boubelatou Adélku, a babička se na ni smála, jmenovala jí malé robátko a udělala jí křížek* (B. Němcová). Tak jako (vlastní) parataxe je odrazem stejných komunikačních faktorů i volné řazení vět vedle sebe, např. *Také pěkné jsou ty fotografie, už to málo znát* (ze spontánního vyprávění).

Syntaktických hodnot slohových se někdy – zvláště v komunikátech vzešlých z improvizace – používá neuvědoměle, maně, bezděčně, automatizovaně a stereotypně. Vedle toho se uplatňují v komunikátech vytvářených záměrně tvůrčím způsobem. V obojím případě jsou různorodé co do funkce i co do formy. Tak pro citové dokreslení sdělovaného obsahu se porušují nocionální větné vzorce, a to různým způsobem: *Těch řečí!* – genitiv citový. *Odprejsknou, frajere fórová* – onikání, slangový výraz, slovosled. *Hýřil, hýřil a hýřil* – opakování. *A člověk mu nevěřil* – namísto 1. osoby. *Ne abys na to zapomněl!* – výhružný zákaz: ne + kondicionál. *To byste si mohl poznamenat* – doporučení: kondicionál modálního slovesa. *Nic tak nevědět!* – přání vyjádřené infinitivem; *Že by přišel včas, to tedy nepřišel* – sémanticky nadbytečné. *Ach, domove!* – oslovení neživého jevu. *Rozumu nemáš* – pořádek slov. *Pak se mi tam napij!* – „rozkaz pro zákaz“. *Mám já doma chvíli klidu?* – řečnická otázka. *Vím já?* – zdánlivě nadbytečné užití osobního zájmena.

Zejména umělecká literatura dosahuje různým způsobem plastičnosti, názornosti, obraznosti: Honzovi nezemřel táta, když ten byl ještě mlád, ale *když mu ještě mlíčen z kalhot koukal*. Ale brzy Honza zesílil a dokázal, *zač je toho loket* (lidové rčení). Ví dobře, že jej vojáci nezastřelí, ale vyjádří se takto deagentní konstrukcí: *Pro mne ještě kuličku neulili.* Někdy je *rozkohoutěný vínem*. Poznává, že *se z bláta octl v louži* (lidové rčení). *Na čarovném ubrousku začaly vyskakovat mísy s jídlem*, jako by to byly živé bytosti (personifikace). Čerti nejedli hodně, ale *tak, že jim za ušima práskalo* a jídlo zapíjeli rovnou z konvice, až jim *víno na bradu chrstalo*. Z vína *se kouřívá v hlavě*. V trávě se mihotají nikoli světla, ale *lucerničky světlušek* (synekdocha). Jaká hostina? *Že by se na ní král oblizoval.* Nikoli náhodou se krejčímu říká *Mistr Jehlička-žehlička* (vlastně forma opisu, ztotožnění). Jak uviděli Honzu, *vzali do zaječích* (lidové rčení). *Z očí jim koukal kmotr hlad* (personifikace). *Celé město se zbláznilo*, nikoli jen obyvatelé města (synekdocha). Praví se: Lidé všeho nechali. Ale slovesný umělec se vysloví přiléhavým způsobem takto: *Ševci zahodili botu, truhláři hoblík, holiči opustili zákazníka na půl namydleného, ba i kostelník pověsil na hřebík kadidelnici a uháněl v čele minist-*

*rantů za ostatními lidmi*... Druhý děj (účinek) názorně dokresluje situaci i v tomto případě: *Drak zatřepetal netopýřími křídly, až se okna v hradě zatřásla.* (Příklady z Českých pohádek J. Drdy).

I z našich příkladů vyplývá, že nelze spolehlivě a příkře odlišit, zda slohovou hodnotu vytváří jev lexikální, nebo syntaktický. J. Mistrík (1985) mluví tedy oprávněně např. o lexikálně-syntaktické synonymii. I tu existuje přechod plynulý.

Pomocí **synonym** lze se vyjádřit odstíněně pro každý typ komunikace. Znovu připomínáme, že obrážená komunikační situace není zcela totožná.

Pateticky, slavnostně, knižně: *Bylo lze spatřiti, že aula magna vypleněna byla a v nepořádek uvedena.*
Neutrálně spisovně: *Bylo na první pohled zřejmé, že v sále byl nepořádek.*
Výrazně publicisticky: *Bylo konstatováno očitými svědky, že celý prostor připomínal Augiášův chlév, jak o tomto činu svědčí světové agentury.*
Odborně, profesně: *Ve zprávě bylo jednoznačně uvedeno, že postižená část vykazovala všechny rysy nepořádku.*
Hovorově: *Tak vidíš, mají tady pěkný nepořádek.*
Slangově: *V té cimře je ale pěknej binec, pravda!*

Je užitečné uvědomit si význam výrazových prostředků v komunikaci jako celku. Např. prosté sdělení *Prší* může upozornit na jistou přírodní situaci – nepůsobí na adresáta a nevyvolává žádné jeho následné jednání. Jde o komunikační akt, při kterém se uplatňují procesy nervově fyziologické a jazykové. Naše výpověď však může znamenat: Zavři ve vedlejším pokoji okno... Nebo: Odcházíš-li, vezmi si deštník. Takovou výpovědí zakládáme mluvní jednání, které má působit na chování adresáta. Prosté sdělení, jímž mluvčí vykonává komunikační vliv na adresáta, nazývá se aktem ilokučním. Známe takové akty jako tvrzení, zjištění, varování, komentování, rozkazování, žádání, kritizování, omluvení, kárání, slíbení, namítání, vděčné přijetí, tázání, argumentování atd.

Úzce spjaty s pojmem ilokučních aktů jsou perlokuce, tj. následky, které vyvolávají v jednáních, myšlenkách, názorech adresátů. Lze je totiž přemluvit, přesvědčit, zastrašit, přimět k činnosti, poučit, povzbudit, přimět k pochopení...

Říci něco v normálním sdělovacím významu je uskutečnění lokučního aktu. Zato ilokuční akt představuje vyjádření nepřímé, pokud není prozrazeno zvláštní větou, např. *Doporučuji ti, aby ses vrátil včas.* Jak je ilokuce v komunikaci důležitá, o tom svědčí názorný příklad uváděný M. Greplem: Uprostřed besedy sdělí (upozorní) jeden z účastníků, že už je víc než dvacet hodin. Nato se účastníci rozejdou. Doma se jeden z nich omlouvá: A to bych přišel ještě později, kdyby nás včas nevarovali (nebo dokonce: kdyby nás už neposlali domů...). Zajisté tedy původně nešlo o nezávazné sdělení časového údaje, nýbrž o ilokuční akt výzvy k ukončení besedy, a to skrze sdělení časového údaje. Bohatá synonymie jazykových prostředků slouží tedy k odstínění různých kvalit (např. intenzity, emocionality, míry osobního respektu, stupně osobního zaujetí, míry naléhavosti úkolu) při vytyčování strategie k dosažení komunikačního cíle – je základem formulačního umění, má-li mít komunikát svůj pravý smysl. Výběr výrazů a rovněž syntaktických prostředků bývá ovlivněn psaným nebo mluveným rázem komunikačního aktu (viz kap. VI). Přihlíží se při tom k potenciálním kvalitám té nebo oné realiza-

ce vyjádření. Psaná věta *Pokud jde o strýce, přestal jsem si ho vážit*, reflektuje se v mluvené řeči zpravidla jako *Strýc, toho jsem si přestal vážit* – s vytčením základové (nejádrové) složky výpovědi, jak to umožňuje intonace mluveného projevu, projevující se v onom jakoby pojmenování a připojení vlastní informace. Někdy však při srovnávání prostředků mluvené a psané řeči klademe vedle sebe části nesrovnatelné, např. stylizaci improvizovanou, „nastavovanou", situačně zakotvenou a stylizaci promyšlenou obsahově i formálně, hierarchizovanou. V tom případě bývá synonymičnost stěží prokazatelná.

Volbou výrazu a formou věty lze dozajista zabránit (většinou) syntakticky podmíněné **homonymii**, třebaže rovněž kontext (tedy konkrétně v mluvené řeči velice usnadněné „omílání" záležitostí ze všech stran) významně napomáhá správnému, náležitému pochopení smyslu. Jinými signály zpřesňujícími nebo vyhraňujícími smysl promluvy se stávají aktuální členění, pauzy, důraz, dynamika řeči, intonační linie; hůře se prosazují v krátkém textu (např. v „dvojsmyslném" vyjádření *Na programu byla střelba hostí*). Ze sémantického hlediska nicméně rozhoduje o náležitém porozumění relativní totožnost obsahu vědomí původce projevu a adresáta nebo alespoň společná jejich znalost denotátu, např. při sdělení *Včera jsem potkal strýce Rudolfa* můžeme vědět, zda se strýc komunikujícího jmenuje Rudolf, nebo zda má synovce Rudolfa, ev. že jde o strýce adresátova – rozumíme tedy, koho vlastně komunikující včera potkal.

Řady synonym známé také ze slovníků synonym a tvořené a doplňované žáky při vyučování češtině poskytují dozajista svědectví o bohatosti a potenciální stratifikovanosti jazyka, jenže odhlížejí většinou od vztahu synonyma ke komunikační situaci. Tak např. v každodenní situaci, běžně se o nepříznivém počasí vyjádříme tak, že „Venku je ošklivě" – na Moravě: „škaredě". Jiná z četných synonym sotva nám přijdou na mysl. Vyjádřeními jako „Je tam tak, že by psa nevyhnal" nebo „Lije jako z konve!" bychom zřejmě musili mobilizovat své formulační schopnosti – příznakovým výrokem reflektujeme situace převážně mimořádné, volba výrazových prostředků děje se už velmi uváženě. Zato za běžných okolností jako bychom situaci hodlali vystihnout právě oním synonymem, které v určité situaci bývá nejobvyklejší a mluvčí se ho chápe téměř automaticky. Využívat bohaté stratifikace národního jazyka ze synonymních řad se v řečové praxi omezuje na metajazykové a metařečové zamyšlení a hodnocení, jaké poznáváme v krásné literatuře nebo řídčeji v publicistice vyššího slohového typu.

Přes tyto výklady omezující dosah synonymních řad pro řečovou praxi nelze na druhé straně přehlížet, že právě syntax skýtá největší množinu variabilních prvků, počínaje už obměnami slovosledných. V principu má tvůrce komunikátu možnost volit z útvarů národního jazyka, z různých časových rovin vývoje jazyka (archaismy, historismy, knižní prvky), z obou způsobů realizace projevu (mluvenost, psanost), ze synonym a vůbec podle nabídky vnitrojazykových zákonitostí, a to veskrze podle toho, zda si přeje formulovat svůj projev s konotacemi nocionálnosti, racionality; nebo zase subjektivity, emocionality, markantnosti, příznakovosti.

V celku je možno shrnout fungování jazyka tak, že se objektivní nocionální argumentace přísně řídí všemi jazykovými zákonitostmi, kdežto důsledně subjektivní typ vyjadřování tyto zákonitosti porušuje (Grepl). Tak např. v citovém zvolání „Ty kluku darebná!" je „porušeno" pravidlo jednak o shodě v rodu přívlastku s jménem, jednak o obvyklém slovosledu, tedy o antepozici shodného přívlastku vždy před jménem. Z nemála textů uměleckých pravých mistrů slova cítíme, že některé užité syntaktické konstrukce se nedají jinými nahradit: tak zdařile je vystižen slovesný záměr tvůrce textu!

Specificky pro skladbu platí, že i při totožné tzv. hloubkové struktuře textu lišívají se vyjádření v tzv. struktuře povrchové, takže např. spisovatel může **volit** vhodně **mezi různými způsoby** stylizace. Přece jen nejvýznamněji se výběrem z množiny syntaktických prvků liší komunikace tvořící součást situace hic et nunc (viz v kapitole o mluvené řeči) a v ní tkvící, a proti tomu komunikace, která „sama" vytváří novou, autonomní situaci pouze na komunikačním podkladě beze zřetele k místu a času komunikace. Proto tedy bylo řečeno, že čím úplnější je situace, tím kusejší, eliptičtější, stručnější může být komunikace.

Některé **syntaktické varianty** jsou po stránce vnitrojazykové dynamické, jiné zase statické, jinak řečeno: některé dynamiku mluvního projevu urychlují, (např. řada za sebou jdoucích stručných tzv. jmenných vět neboli větných ekvivalentů), jiné naopak retardují (např. „zdržení" jako „A jak se tak rozhlížím a rozhlížím…"

### Literatura


Bečka, J. V.: *Stylizace dialogů*. Dále: *Stylistická syntax*. In: Česká stylistika, Praha 1992, s. 269–275, resp., s. 181–268.
Grepl, M., Karlík, P.: *Skladba spisovné češtiny*. Praha 1986.
Grepl, M., Karlík P., Nekula, M.: *Syntax*. In: Příruční mluvnice češtiny, Praha 1995, s. 369–647.
Hubáček, J.: *Synonymní prostředky syntaktické*. In: Učebnice stylistiky, Praha 1987, s. 140–170.
Jaklová, A.: *Výrazové prostředky současného publicistického textu*. In: Stylistika IV, Opole 1995, s. 164–176.
Kopečný, F.: *Forma v syntaxi*. JČ 4, 1959, s. 47–53.
Kořenský, J.: *Komunikace a čeština*. Praha 1992.
Michálková, V.: *Některé konkurující syntaktické prostředky v nářečí*. SPFFBU A 12, 1964, s. 147–163.
Macurová, A.: *O vzájemných vztazích řečové a neřečové komunikace*. SaS 37, 1976, s. 168–170 (recenze).
*Mluvnice češtiny 3 Skladba*. Praha 1987.
Müllerová, O.: *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Praha 1994.
Panevová, J.: *Formy a funkce ve výstavbě české věty*. Praha 1980.


## 5. Slohová charakteristika prostředků lexikálních

Lexikální vrstva je z hlediska diferenciace výrazových prostředků daleko bohatší než jiné jazykové roviny, a to nejen dík počtu jednotek, které tvoří slovní zásobu konkrétního národního jazyka, ale i složitostí vztahů, které mezi lexikálními jednotkami existují. V plném rozsahu sleduje tyto vztahy lexikologie, „teorie lexikální zásoby popisující a vykládající lexikální jednotky různých typů, jejich vztahy, třídy a dílčí systémy" (Filipec, Čermák, 1985, s. 240). Základní jednotkou

lexikologie je „lexém, lexikální znak, dvojstranná (formálně-významová) lexikální jednotka lexikální zásoby zahrnující u ohebných druhů slov morfologické paradigma, a to jak formálně jednočlenná (slovo), tak vícečlenná (frazém)". (Tamtéž.) Do oblasti lexikologie patří studium formální i významové stránky lexikálních jednotek, a to v pohledu synchronním i diachronním, vlastní náplní lexikologie (v užším slova smyslu) jsou pak otázky vztahů významových.

Pojem **„význam lexému"** je poměrně složitý – zahrnuje totiž jak **pojmový obsah** (význam intenzionální, na kontextu nezávislý), tak **referenci** (význam extenzionální, vztažení výrazu k určitému, konkrétnímu jevu, jedinci, faktu). Reference lexému je dána buď charakterem významu samého – např. u vlastních jmen (*Brno*), nebo se vytváří dík kontextu jazykovému i nejazykovému (*druhé největší město republiky; moje rodné město*). Základním významem lexikální jednotky je její **smysl** (význam pojmový, kognitivní, nocionální), který není závislý na konkrétním užití a je poměrně stabilní. Tento význam uvádějí slovníky ve formě definice pojmu (u termínu) nebo formou uvedení základních významových znaků či naznačením vztahu slova k slovu významově základnímu. Na základě vztahu formy a významu se utvářejí vnitrojazykové vztahy uvnitř lexikální zásoby jazyka: polysémie a homonymie, synonymie, hyponymie s hyperonymií, antonymie, konverzivnost, kompatibilita s inkompatibilitou.

**Referenční význam** lexikální jednotky je základem **pragmatických složek lexikálního významu**: vznikají na podkladě užívání lexémů v komunikaci, v níž dochází k předávání informace mezi komunikanty, kteří zaujímají postoj nejen k obsahu vyjádření, ale i k sobě navzájem, a konečně i k vyjádření samému, spojují s lexémy jisté konotace, vybavují si při užití výrazu nejen jeho smysl, ale i expresivnost, intenzitu vyjádření, regionální nebo sociální zabarvení výrazu, jeho estetickou hodnotu apod. Pragmatické významy nemusí být u všech lexémů stejně rozvinuty: slova centrální slovní zásoby je většinou nemívají nebo je mají v malé míře, charakterizují spíše jednotky z přechodové a periferní oblasti slovní zásoby. Z hlediska existence pragmatických složek významu se **lexémy** mohou dělit na **neutrální**, tj. **nepříznakové**, a **příznakové**. Pragmatické složky slovního významu jsou ve srovnání se složkami tvořícími smysl méně stálé, podléhají např. dobovým proměnám (s vývojem společnosti se změnily konotace, které spojujeme s výrazy *soudruh, milostpán* aj.), v krajním případě mohou být různě vnímány i individuálně (např. výraz *holka* může být chápán jako neutrální nebo expresivní podle regionálního původu mluvčího, slovo *baba* lze např. na základě rodinného úzu hodnotit i jako domácké, nikoli pejorativní, jindy jako slangové – v něm ovšem nepříznakové). V zásadě jsou však i pragmatické složky významu v jazyce ustáleny, a proto mohou být zahrnuty do charakteristiky lexému při jeho slovníkovém zpracování; příznaky se navzájem kombinují, knižní výrazy např. bývají i řidší, obecněčeské i expresivní apod. U polysémních slov může být příznak spojen jen s některým z jeho významů – např. *drbat* „třít" je neutrální, ve významu „pomlouvat" obecné a expresivní; *utkvět* „trvale zůstat" neutrální, např. v paměti, o zraku „ulpět" knižní apod.

Za neutrální se pokládá lexém spisovný, frekventovaný, stylově a dobově nezabarvený a neexpresivní. Takové lexémy mají v textech univerzální užití. Ostatní lexémy – lexémy s příznakem – jsou příznakové a jejich užití v textech je limitováno; buď patří do stylové vrstvy určitých textů (termíny do odborných textů, publicismy do publicistiky…), nebo jsou prostředkem aktualizace (srov. kap. I).

Toto dělení je propracováno pro lexémy jednoslovné, které byly tradičně v centru zájmu lexikologie. Lze je užít i pro charakteristiku sousloví a frazémů. Mezi frazémy jsou příznakové jednotky velmi časté, neutrálních je málo.

Ze samé podstaty **příznakovosti** vyplývá, že **se může měnit**. Platí to především pro vztah lexému spisovného a nespisovného. Tvůrci slovníků, které mají kodifikační platnost, vycházejí při své práci z konkrétních užití lexémů a za spisovné pokládají ty, které jsou častěji doloženy v textech celospolečenské komunikační sféry; dříve byly důležitým pramenem texty umělecké, dnes jsou to často texty věcné.

Problémem zůstávají výrazy kolokviální, příznačné především pro mluvené projevy veřejné i soukromé, a výrazivo expresivní, jehož možnosti užití jsou ve věcné komunikaci omezeny.

K významným posunům **hranice spisovnosti** došlo v poslední době; mnohé dříve obecné, slangové či expresivní lexémy jsou nejnovějším Slovníkem spisovné češtiny hodnoceny jako hovorové nebo spisovné neutrální: hovorové je např. *paráda, zasmrádnout, zglajchšaltovat* (dříve nespisovné); *deka* (obecné), *game* (slangové); *krk* ve frazémech *přišel o krk, živí dva krky* je nově charakterizováno dokonce jako neutrální. Tento proces bude i nadále pokračovat.

Pokud v našem výkladu uvádíme charakteristiky příznakových lexémů, vycházíme z nejnovějšího vydání Slovníku spisovné češtiny z r. 1994 (SSČ), pro nová slova i z knihy Co v slovnících nenajdete, a ze Slovníku české frazeologie a idiomatiky (SČFI). Slovník spisovné češtiny ovšem zachycuje jen výrazivo celonárodní, slangismy nebo dialektismy je nutno hledat ve speciálních pracích. Pro orientaci připomínáme dle potřeby i údaje staršího Slovníku spisovného jazyka českého (SSJČ).

V podstatě ustálené je v synchronním pohledu členění lexémů s **příznakem dobovým** na neutrální v opozici k **zastaralým (archaismům)** s různou mírou archaičnosti (*úbytě, slabikant, sýrec, krčma*; *peleš lotrovská*; *pečlivá Marta*; *je s ajmolancem v koncích* „bezradný“; *pochodil jak Benedek u Hradce*). Na rozdíl od toho **historismy** označují skutečnosti zaniklé (*suknice, cech, platnéř, jirchář, infanterista*); u jednotlivých slov může jít o dobové proměny významu, jež jsou patrné zvláště v období výrazných historických změn (srov. proměny významu slov jako *starosta, radnice, obchodní zástupce, kapitalismus, monopol*, přehodnocení příznakovosti sousloví *reálný socialismus, pracující lid*). Na druhém konci dobové příznakovosti stojí lexémy **nové, neologismy**. Odvozeniny a složeniny vznikají slovotvornými postupy z českých slov – *odpírač, hrudkovna, záměruplný, fonodopis, bavič* – patří sem i frazémy – *je to vůl jak anděl*; *pláče na nesprávném hrobě*. Jde také o nová přejetí a kalky – *barbína, ombudsman, nonprofitní, okno* „window“; *no comment*; *to není můj šálek čaje*. Zejména u neologismů se situace rychle mění, mnohé výrazy příznakovost ztrácejí (*dálnice, vestavba, příměstská doprava, sprej*).

Dělení lexémů s **expresivním příznakem** se dále zpřesňuje na výrazy s **příznakem kladným (familiární, hypokoristika, eufemismy a dětská slova)** – *chuděrka, drahoušek, tetička, hajat*; z frazémů majících kladnou expresivitu uveďme např. *má oči jako rys*; *je hezká jako růže*; *vyspat se dorůžova.* Více je rozvinuta expresivita s **významem negativním** (lexémy **pejorativní, zhrubělé** a **vulgární**) – *šplhoun, vyvrhel, uškudlit, dryáčník, blít, lump, vyžle, svinská práce, vyzvonit něco*; *je paličatý jako mezek*; *mít to na triku*; *je tam bordel jak v tanku*). Negativní expresivita se postupně stírá; kromě toho je dnes k expresivům komunikace mnohem tolerantnější než kdysi.

Členění lexémů podle původu na **domácí** a **cizí** může být pojato diachronně; ukáže se přitom, že i mnohá slova nejběžnější slovní zásoby mají cizí původ (*klobouk, kalhoty, košile, kabát, svetr...*). Ze synchronního hlediska jako cizí hodnotíme výrazy nově přejaté, s nečeskými kombinacemi fonémů a grafémů nebo s morfologickými a výslovnostními zvláštnostmi (*piraňa, bujon, ischias, lady*), a zejména slova citátová a citáty (*happy-end, faux pas, know-how, ad hoc*; *Veni vidi, vici*; *Panta rhei*; – a to i přeložené *A přece se točí!*).

Obtížnější je určení **slohového příznaku lexému**; v češtině je obvyklé vymezovat jej na základě příslušnosti k stylové vrstvě některého z funkčních stylů, ale hranice stylových norem nejsou nijak ostré a sama soustava se vyvíjí (viz kap. I a XII); proto se mění i stylová charakteristika slov ve slovnících (nehledě na hodnocení uživatelská). Např. **hovorovost (kolokviálnost)** „užívání lexémů v jazyce vzdělaných vrstev v běžném styku" (Příruční slovník jazyka českého z r. 1935) se dnes chápe jako příslušnost výrazu do běžně užívané mluvené podoby spisovného jazyka, tj. bez ohledu na sociální pozici uživatelů. Kromě toho nejsou hranice hovorovosti směrem k nespisovnosti příliš ostré. Jako hovorové hodnotí SSČ např. slova *slaďák, věžák, komunál, střídačka, šampus, medicína, chytačka, zaštupovat, podškrábnout něco*, některé významy slov jako např. *motolice* „závrať", *štok* „chmelový keř"; hovorové jsou frazémy *měkký jako vosk*; *dát někomu echo*; *být kaput*; *splakat nad výdělkem.*

Ani vymezení **publicismů**, výrazů patřících do stylové normy publicistických projevů, není jednoduché pro stálý proces automatizace a aktualizace, který je pro tento styl typický (viz kap. IX). Jako publicismy jsou hodnoceny např. *katastrofista, supercena*; *bojovat o záchranu v lize*; *dožívat se významného výročí*; *nemít páky na* (*ozdravení společnosti*); *vyslat signál.*

**Knižnost**, užívání lexému pouze ve spisovných psaných projevech (vyššího stylu), nelze omezit na jedinou funkční stylovou oblast a příznak knižnosti je kromě toho spojen s řídkým užíváním slova. Jako knižní jsou hodnoceny výrazy jako *změť, chmura, ochořet, zora, poryv,* frazémy jako *je jak třtina větrem se klátící*; *zůstal stát jako Lotova žena*; *číst někomu levity*; *milosrdný spánek.*

Zřetelné je spojení **termínů, odborných názvů** s texty odborného funkčního stylu a charakteristika lexémů **básnických, poetismů** (u jednotlivých slov se prolíná s charakteristikou „knižní"); poetismy se zabýváme v kap. XI, zde uvedeme jen několik příkladů: *běloleský, stříbropěnný*; *letět na křídlech lásky.*

Nejsložitější je hodnocení lexémů na základě **příslušnosti k jednotlivým útvarům a poloútvarům národního jazyka**, a to pro dynamické vztahy mezi nimi (viz kap. II). Jak jsme již připomněli výše, je především nesnadné vést hranici mezi spisovností a nespisovností. Většinou se v této souvislosti připomínají v opozici k výrazům neutrálním lexémy regionálně nebo sociálně příznakové. **Regionálně neomezené nespisovné výrazy** jsou označovány jako **nespisovné** (v SSJČ), **obecněčeské** (v SSČ), **obecné** (v starším Příručním slovníku jazyka českého; ten vedle nich uvádí i slova **lidová**, rozšířená „hlavně ve vrstvách lidu venkovského"). Charakter obecných slov, obvykle spojený s expresivitou, mají např. *ulejvák, šraňk, špunt, zfušovat, štrykovat, kápnout božskou; chovat se jako blázen/blb; dát si bene*. Regionálně omezené lexémy jsou **regionalismy, slova oblastní** (české *uzel, heřmánek, polštář, sundat* – moravské *suk, kamilky, peřinka, sdělat*; SSČ zachycuje jako spisovné pouze příslušné slovo české). Na malé území jsou omezeny **dialektismy**, slova nářeční (*šprlení* „laťoví", *šeblefla* „naběračka", *junec* „vůl", *gule* „ovocné knedlíky"; *krom vaší poctivé hlavy* „s prominutím"; *prší, jako by podsíval* „prší mírně, ale hustě").

Mezi výrazy patřícími k **mluvě menších sociálních skupin**, tj. příslušejícími poloútvarům národního jazyka, se výrazně vyčleňují **argotismy**, lexémy užívané společenskou spodinou: *prachy, love, lováče, šůšně, klepáče, chechtáky* „peníze"; *mazat deku; udělat káču; ufachčit cunt*. Široká a dynamická je vrstva lexémů užívaných v pracovních nebo zájmových skupinách; dnes počítáme s diferenciací mezi **výrazy profesními** a **slangovými v užším smyslu** (viz kap. II). Výrazy vzniklé na půdě jednotlivých slangů někdy zobecňují, ztrácejí vazbu s původní uzavřenou sociální skupinou a přecházejí do okruhu lexémů obecných (*závodka, páračka; medit si; ulejt si něco*) nebo i hovorových (*spacák, pohorky*); ve slangovém úzu vznikly zřejmě i mnohé frazémy (*klamat tělem; nasadit trhák; přiznat barvu*).

Členění lexémů podle **frekvence** na **běžné** v opozici k **řidším** a řídkým (*ústupný, činovník; oškubat někoho jako kavku; je to měkké jako mech*) získalo zpracováním frekvenčních charakteristik češtiny oporu v kvantifikaci dříve intuitivně hodnoceného výskytu. Postupné zpracování korpusu českého jazyka údaje dále upřesní. Extrémním případem řídkého slova je **slovo autorské** (*pábitel* – Hrabal, *jazyk ptydepe* – Havel).

Členění slovní zásoby je problémem lexikologickým a ve svých důsledcích lexikografickým a jeho řešení má vliv na proces kodifikace uvnitř slovní zásoby.

**Stylistika se zabývá** lexikální **složkou** jazyka z jiného hlediska než lexikologie: nepopisuje vztahy v lexikálním systému ani rozvrstvení slovní zásoby, ale studuje způsoby využití lexikálních jednotek v komunikátech a na základě jejich zobecnění dochází k pojmu **stylové hodnoty lexému**. Tento pojem není totožný se „stylovým významem" uváděným lexikografií, neboť stylová hodnota souvisí s celým procesem tvorby a percepce komunikátu. Jediný lexém mívá více „stylových významů", ale jeho stylová hodnota může být jednotná.

Např. stylový příznak „kolokviálnost (hovorovost)", resp. „obecnost" se často pojí s expresivností (v SSJČ *hlavoun, lítanice,* v SSČ *čumět, pačesy, palice*, „hlava", v SČFI *hází sebou jako kapr*; *chodí jako milostpán*): v konkrétním textu krásné literatury může být kolokviální a expresivní výraz prostředkem zvýrazňujícím emotivnost textu, zatímco jindy je prostředkem charakterizace postavy, signalizuje typ komunikační situace zobrazované v literárním díle atd.; ve spontánním soukromém sdělení je takový výraz užíván bez zvláštního komunikačního záměru a stylově aktivní není, ve vědeckém textu by však bylo jeho užití stylovou chybou. Knižnost lze užít ve shodě se stylovou normou např. v krásné literatuře, kde může být jak prostředkem přímé poetizace vyjádření (často u Vančury), tak prostředkem vytvářejícím dobový kolorit příběhu (u Z. Wintra, A. Jiráska), a konečně i výraznou stylovou aktualizací v díle humoristickém. Stylově aktivní je i při běžné komunikaci, zatímco v textu vědeckém a v některých žánrech publicistiky jsou mnohé knižní výrazy užity neutrálně. Stylový význam je totiž součástí charakteristiky lexému, zatímco stylová hodnota lexému může být dána i jednotlivým užitím, aniž se vlastní význam slova mění: např. estetická kvalita textu založená na kumulaci slov se stejným nebo podobným hláskovým složením (*koníček cizí, bílý a krásný, divoucí div* – F. Šrámek) není bez významu pro aktuální stylovou hodnotu jednotlivého slova zde užitého, ale stylový význam slov nemodifikuje.

**Stylová hodnota lexému vzniká** na základě užití určitého pojmenování v komunikační situaci, v níž se podílí na uskutečnění komunikačních záměrů komunikantů. Nelze ji však redukovat jen na stylové hodnoty související se soustavou funkčních stylů, neboť dělení stylů podle funkce textů, v nichž se ustalují, je jen možným, i když v české stylistice základním způsobem systematizace komunikátů různých typů. I na základě ostatních objektivních stylotvorných faktorů lze vymezit typy projevů s vlastními stylovými normami (styl projevů mluvených a psaných, soukromých a veřejných atd.), i v nich se tedy mohou konstituovat stylové významy prostředků lexikálních; tak se ustaluje např. stylový význam „knižnost" nebo „emocionálnost", o nichž jsme se zmínili výše. Také sám záměr autora vytvořit nenáročný nebo naopak složitý komunikát, výrazově střízlivý nebo nadnesený, sevřený nebo zdlouhavý, mlhavý nebo jasný a zřetelný vede k vytvoření stylové hodnoty projevu, na níž se výrazně podílí i volba pojmenování.

Lexikální jednotka vstupující do komunikace může být pro výsledný komunikační efekt více nebo méně významná, je **stylově více či méně aktivní**, ale není nikdy zcela nedůležitá. I užívání výrazů patřících do jádra slovní zásoby a minimálně zatížených konotacemi může být pro splnění komunikačního záměru důležité – např. komunikáty určené začínajícím čtenářům mají slovní zásobu oproštěnou a výrazy z hlediska celonárodní slovní zásoby „bez stylového významu" jsou tu součástí stylové normy. Jde pak o záměrné vytváření stylové neutrálnosti vyjádření, které je protikladem možným vyjádřením více nebo méně příznakovým.

Základem pro stylovou diferenciaci slovní zásoby je skutečnost, že jednotlivé typy lexémů se užívají v opakujících se typech komunikačních situací, stávají se

součástí stylové normy (viz kap. I, část 3), jejich užití se automatizuje; v důsledku toho lexém získává **stálou stylovou hodnotu**, jež odráží jeho normalizované užití v komunikaci. Tato hodnota – spojení lexikální jednotky s jistými komunikačními situacemi – je na základě zkušeností uživatelů s jazykem patrná i mimo konkrétní kontext, stává se skutečnou stylovou složkou významu slova (viz i výše – stylové vrstvy slovní zásoby). Vzhledem k tomu, že jde o stylovou hodnotu, která se „dodatečně" připojila k vlastnímu lexikálnímu významu slova, označuje se jako **stylová hodnota adherentní**: adherentní stylovou hodnotu mají výrazy **expresivní**, které jsou běžné ve vzrušených mluvených projevech, ale nepatří např. do stylové normy textu odborného, podobně jsou se sférou běžné komunikace spojeny **lexémy nespisovné**; z ustalování v jistých kontextech vzniká také stálá stylová hodnota **lexémů publicistických, publicismů** – většinou víceslovných jednotek, které se užívají ve sféře publicistiky mluvené i psané. S oblastí projevů psaných, zvláště s vyšší kulturní funkcí je spojena vrstva **slov knižních; hovorové lexémy (kolokvialismy)** naopak patří primárně do sféry spontánně mluvených projevů a z hlediska spisovnosti stojí na jejím pomezí.

Na periférii slovní zásoby nacházíme i vrstvu slov se **stálou stylovou hodnotou inherentní**: jde o lexémy, které byly záměrně vytvořeny proto, aby pokrývaly vyjadřovací potřeby vymezeného okruhu komunikace. Inherentní stylovou hodnotu mají **odborné názvy, termíny** jednotlivých vědních oblastí. Tvoří zvláštní systém, je v nich plně rozvinut význam nocionální, ale je potlačena složka pragmatická, mají distribuci omezenou na oblast odborného vyjadřování, v jedné oblasti odborné komunikace by u nich neměla vznikat polysémie atd. Jako výrazy s inherentní stylovou hodnotou můžeme chápat i **lexémy básnické – poetismy**. Poetismy jsou výrazy, které se užívají pouze v poezii a básnické próze. Vznikly přejetím nebo záměrným tvořením většinou jako slova autorská (některá z nich se pak dále rozšířila) pro uskutečnění základní funkce uměleckého textu – funkce esteticky sdělné. Poetismem jsou např. slova *vesna, sladkobolný, čiročirý, oř, laur, martyr*; kromě toho mají charakter poetismu varianty lexémů jako *plam, tiš, kletý, údol, hled* ap. Hranice mezi poetismy a výrazy knižními není pevná.

Výrazy se stálou stylovou hodnotou jsou dány stylovou normou určité oblasti komunikace uplatněnou v oblasti slovní zásoby, pojem stylová hodnota a stylová norma se však nekryje: do stylové normy patří i tendence v užívání výrazů, které stálou stylovou hodnotu nemají.

V aktuálním užití výrazu se vytváří další typ stylové hodnoty – **stylová hodnota kontextová**. Je založena na aktualizaci významu a formy slova, využívá možnosti spojitelnosti pojmenování atd. Kontextové stylové hodnoty se často vytvářejí v textech uměleckých. Je nutno zdůraznit, že jsou výsledkem tvůrčího úsilí autora, který např. novým způsobem označuje skutečnost pomocí nepřímého pojmenování, zvýrazňuje mnohovýznamovost slova využitím jednotlivých významů, vytváří kontrasty mezi volbou výrazů s různou stylovou hodnotou (zapojením termínu do textu neterminologické povahy, zařazením knižního lexému do textu založeného převážně na neutrální a hovorové slovní zásobě apod.). Kontextové stylové hod-

noty však vznikají i ve sféře mimoumělecké, v běžné denní komunikaci (např. mezi mládeží – *byla učiněna dovádivá hra; okolojdoucí z nás museli mít strašné trauma; už jste koupili to počítadlo* = počítač) a v publicistice (*zlaté občerstvení* = občerstvení na Zlatou neděli; *tahali za Ariadninu niť* = hledali cestu). Možnosti vytváření kontextových stylových hodnot jsou v jazyku celkem neomezené.

Aktualizovat se samozřejmě může i frazém: *o co jde – o co kráčí – O co jde, ty starej holajzníku? O ty ženský kalhoty* (K. Poláček) – *o co gou.*

Specifické kontextové stylové hodnoty vznikají tvorbou **nepřímých pojmenování** na základě metafor nebo metonymií a jejich jednotlivých typů. Jde o otevřenou množinu možností, jichž maximálně využívá nejen krásná literatura, ale i ostatní typy komunikátů. Sémantické tvoření je ostatně i jednou z cest obohacování slovní zásoby spisovného jazyka, neboť nepřímá pojmenování se často lexikalizují.

Tvoření kontextových stylových hodnot je třeba odlišit od stylových nedostatků; ty vznikají nezáměrným, náhodným užitím příznakového lexému, který nepatří do stylové normy jistého typu komunikátů. Jsou důkazem toho, že autor normu špatně ovládá.
Lexém vstupuje do textu jako jednotka formálně-obsahová a jeho stylová hodnota se může vytvářet jak na základě formy, tak na základě významu (nocionálního i pragmatického, včetně připojených „stylových významů"). Stylovým jevům vyplývajícím z variantnosti formy lexikální formy byla věnována pozornost výše.

Nejběžnější definice vymezuje styl jako výběr a uspořádání jazykových jednotek v textu, které odpovídá podmínkám komunikace a je vyjádřením komunikačního záměru tvůrce sdělení. Stylizace předpokládá možnost volby, tedy existenci **synonymního vyjádření** pro shodný pojem a situaci. Synonymie existuje ve všech jazykových plánech, právě ve slovní zásobě je však nejvíce rozvinuta a teoreticky nejlépe propracována. Za synonyma pokládá lexikologie „lexikální jednotky téhož druhu slov, popř. též syntaktické funkce s touž nebo variantní intenzí a distribucí" (Filipec – Čermák, 1985, s. 133); synonymy lexikálními tedy nejsou hláskové nebo tvarové varianty lexémů, naopak není podmínkou synonymie naprostá totožnost nocionální složky významu.

Zatímco v hláskoslovné a tvaroslovné jazykové rovině existují většinou jen dvojice či trojice možností synonymního vyjádření, nacházíme ve slovní zásobě celé trsy lexémů více méně synonymních. Jádrem takového trsu je lexém nepříznakový (minimálně příznakový), k němu pak existuje několik lexémů synonymních, vytváří se **synonymická řada**. Jak uvádí ve své monografii J. Filipec (1961), patří do synonymické řady vedle výrazů téhož smyslu, konotací i využití (**synonyma úplná**, např. *výtah – zdviž; ticho – klid*) i výrazy lišící se částečně v pojmové náplni: jde o vztah obecného a zvláštního (**synonyma ideografická**, např. *hádka – spor – rozepře – konflikt*), vztah **intenzity** pojmenování (*hezký/pěkný – krásný – nádherný – sličný – přesličný*) a o výrazy, jejichž význam se kryje jen z části (**částečná synonyma**, např. *lest – klam – léčka – intrika*). V konkrétním textu se mohou stát synonymy i výrazy, jejichž pojmová souvislost je volnější (**synonyma okrajová**, např. autorské *architektura oblak* = stavba oblak), takové výrazy však už do synonymní řady nezahrnujeme.

Kromě toho se synonyma **liší spojitelností** (*pupen, pupenec* keře × *očko* růží, brambor × *puk* čekanky, chřestu; *nať* × *chrást* řepy, zeleniny), **expresivitou** (kladnou: *naivní – hloupý*; *bacat – bít*; zápornou: *papula, huba... – ústa*; *kára, šunka – auto*), **příslušností** ke stylové a sociální **vrstvě slovní zásoby** (*cirkulárka – kruhová pila; zřídlo – pramen*) a **aspekty dobovými a regionálními** (*hamr – huť; lučba – chemie; kraby – vrásky*).

Synonymní řada tvoří celek, který je uživateli jazyka uvědomován. Český slovník věcný a synonymický uvádí např. k základnímu, stylově nepříznakovému výrazu *jít* tuto řadu synonym s nejrůznějšími příznaky: *kráčet, dělat kroky, pohybovat se krokem, postupovat* (krokem); řidč. *stoupat*; kniž. *ubírat se, spěti;* ob. *být* (kde – *byl jsem pro pivo* ap.), *běžet;* morav. expr. *šlapat;* expr. *capat, cupat, ťapat*; ob. expr. *jet po svých; být na cestě;* přenes. *sunout se;* ob. expr. *šinout se, nést se;* ob. pejor. *táhnout;* expr. *putovat, cestovat;* žert. *cvakat;* ob. expr. *plavat;* expr. *jechat;* ob. expr. *rázovat, mašírovat, štrachat se, štrádovat, hnát se, hrnout se, šroubovat se, valit se, hrabat se, hasit si to, mazat (si to),* přenes. expr. *brousit si nohy;* slang. *pohánět končetiny, šoupat si podešve, vinout se;* zhrub. *klátit kostru.* Většina z uvedených lexémů má ještě varianty.
Bohaté řady synonym se spojují s člověkem a jeho vlastnostmi: *hubený (velmi hubený)* má synonyma *slabý* (tělo, ruce), *tenký, vytáhlý;* ob. expr. *vyčouhlý* (postava), *útlý, vpadlý* (tváře, břicho), *suchý, uschlý* (starý člověk); dial. *posuchlý, suchý, suchopárný, sušenkovitý; kostnatý;* dial. čes. *chudý;* zř. kniž. *vychřadlý; špatně (vy)živený, nedokrmený*; expr. *nevypasený;* ob. *strávený;* expr. *vypostěný, vymožený;* přen. *bezmasý, hladový;* ob. expr. *vyběhaný;* expr. *vylisovaný, scvrklý; žebrovatý*; expr. *sirkový;* přen. *průhledný;* expr. *pavoučí* (prsty), *komáří* (tělo), *chrtí* (tělo); zř. expr. *vyžlatý;* expr. *vychrtlý, vyzáblý;* vulg. *vycmrdlý;* zast. *prázdný, zvyjedený, zaškudlý;* zř. zast. *vychudlý*. Mnohé z těchto výrazů mají kromě variant i odvozeniny s dalšími stylovými příznaky – k *hubený* je např. i zř. *přihublý,* expr. *hubeňoučký* atd. K tomu se pojí řada frazémů zvýrazňujících význam „být hubený"; jsou většinou obecné a expresivní – *jak ženatý vrabec, jak chrt, jak vyžle, jak pes...*, opisy typu *je kost a kůže; mohla by se svlékat za bičem; vyklepal by ho z nohavic; mohl by mu žebra spočítat; koukají mu žebra;* nář. *je ho jen podoba;* zastaralé *je jen hlas; jeho duše spává v brku* ap. V konkrétních komunikátech je tu navíc množství textových obměn a inovací.

**Výběr ze synonym** předpokládá u tvůrce komunikátu především znalost jazyka v šíři, která postačí pro plnění jeho komunikačního záměru. Jednotlivé oblasti komunikace však neumožňují stejně bohaté využití v jazyce existující synonymie: Text vědecký a odborný využívá synonymie méně, běžná jsou tu jen synonyma úplná (zejména české a mezinárodní znění termínu, užití plného termínu a jeho zkrácené podoby, v pracovních textech i užití termínu a odpovídajícího profesionalismu). V publicistických textech mají uplatnění i synonyma s jistou mírou expresivity; využití synonymie je v publicistice potřebné pro dosažení pestrosti výrazu, které napomáhá splnění ovlivňovací funkce textu.

Pro potřeby novinářské práce vznikl i speciální slovník synonym a frazeologismů (Bečka, 1979), který však neobsahuje hodnocení příznaků synonymních výrazů a pojímá synonymum v některých případech příliš široce (např. zahrnuje do jednoho hesla synonyma více významů polysémního slova: *předběhnout – předhonit, převyšovat, přesahovat, předstihnout, předejít, předčít, překonat, vyniknout nad kým, zastínit někoho, převýšit*). Práce s tímto slovníkem tedy předpokládá velké jazykové zkušenosti uživatele. Přesnější je nový jednodílný slovník K. Paly a J. Všianského.

Synonymie vyjádření se využívá nejrozsáhleji v umělecké literatuře, v níž je úsilí o novost výrazu součástí stylové normy. V ní se objevuje jak kumulace synonym, tak i synonyma příležitostná, aktuální tvoření synonymního vyjádření pro potřeby estetizace.

V projevech běžného styku není využívání existující lexikální synonymie součástí stylové normy; promluvy nejsou zatím z tohoto hlediska prozkoumány, zku-

šenost však ukazuje, že tu najdeme spíše kontextová synonymní vyjádření vztahující se k téže označované skutečnosti, která mimo daný věcný kontext synonymní nejsou (*Helenka – ta naše malá – ta mladší – ten náš školák – bábin mazlíček* atd.) nebo se jako synonymum užívá hyperonymum místo některého hyponyma (*ptáci zpívají* = kosi a... zpívají; *už je jídlo* – oběd, večeře).

Otázky slohové charakteristiky lexikálních jednotek nelze redukovat jen na problém synonymie a příznakovosti jednotlivých synonym. **Stylové využití** mohou mít i ostatní vztahy v systému lexémů: využívají je bohatě texty krásné literatury, jsou zdrojem aktualizací publicistických a uplatní se i ve spontánních mluvených projevech; výrazné jsou zejména při komunikaci zájmových skupin, zvláště skupin mládeže (*sjezd na lyžích byl kostkovaný horor; propukala ve smích, přímo řehot; vyžebrali jsme od vesničanů co nejvíce vánočních ozdob*). Ve všech těchto případech jde již o stylové hodnoty kontextové, které jsou využitím potenciálních stylových možností každé z lexikálních jednotek, ale slohovou charakteristiku lexémů neovlivňují.

Pro stylový charakter projevu není konečně nevýznamné ani **využívání výrazů bez stylových příznaků**. Především se mohou aktualizovat ve figurách. Kromě toho odborný, zejména vědecký a administrativní komunikát preferuje nominálnost, šíře slovní zásoby v nich je menší než v textech uměleckých, větší je index opakování slov atd. Tyto složky patří do stylové normy jednotlivých komunikačních oblastí (viz tam).

## Literatura


*Akademický slovník cizích slov.* I. a II., Academia, Praha 1995.
Bečka, J. V.: *Slovník synonym a frazeologismů.* Praha 1979.
Bělič, J.: *Celonárodní slovní zásoba ne plně spisovná a nespisovná.* SaS 25, 1964, s. 11–24.
Čejka, M.: *Česká lexikologie a lexikografie.* Brno 1992.
Čechová, M.: *Dynamika frazeologie.* NŘ 69, 1986, s. 178–186.
Čechová, M.: *Dynamika slovní zásoby dnešní češtiny.* Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej. Sb. VSP Opole – Polsko 1993, s. 103–109.
Čechová, M.: *Kulturní frazeologie v současné komunikaci.* NŘ 76, 1993, s. 179–184.
Čechová, M., Karhanová, K.: *K recepci kulturních frazémů v současné komunikaci.* NŘ 78, 1995, s. 138–145.
Čermák, F.: *Paradigmatika a syntagmatika slovníku. Problémy a možnosti.* SaS 53, 1992, s. 249–264.
*Český slovník věcný a synonymický.* J. Haller a kol., I.–III., 1969–1977.
*Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe.* Sb. PF UK, Praha 1988.
Fidelius, P.: *Jazyk a moc.* FF UJEP, Brno 1989.
Fidelius, P.: *Vyvlastněný jazyk.* Iniciály I, 1990, č. 8/9, s. 35–41.
Filipec, J.: *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie.* Praha 1991.
Filipec, J.: *Naše současná společnost, slovní zásoba a slovníky.* NŘ 75, 1992, s. 1–11.
Filipec, J., Čermák, F.: *Česká lexikologie.* Praha 1985.
Hausenblas, O.: *K tzv. pronikání obecné češtiny do spisovného jazyka.* SaS 54, 1993, s. 97–106.
Hauser, P.: *Nauka o slovní zásobě.* Praha 1980.
Hubáček, J.: *O českých slanzích.* Ostrava 1979.
Jelínek, M.: *Text a množiny konkurenčních výrazových prostředků.* In: Stylistické otázky textu. Prešov 1984, s. 26–53.
Krčmová, M.: *Slang – též z hlediska sociolingvistického.* In: Studia Slawistyczne Opolsko-Ostrawskie, Studia Slavica 2. J. Damborský (ed.). Opole 1995, s. 33–38.
*Manuál lexikografie.* F. Čermák a R. Blatná (ed.). Praha 1995.
Ouředník, P.: *Šmírbuch jazyka českého. Slovník nekonvenční češtiny.* Praha 1992.

Pala, K., Všianský, J.: *Slovník českých synonym.* Praha 1994.
*Příruční slovník jazyka českého.* Praha 1935–1958.
Rejzek, J.: *K formální adaptaci anglicismů.* NŘ 76, 1993, s. 26–31.
Sgall, P., Hronek, J.: *Čeština bez příkras.* Praha 1992.
*Slovník české frazeologie a idiomatiky.* I–III. F. Čermák, J. Hronek, J. Machač a kol.. Praha 1983–1994.
*Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost.* J. Filipec, F. Daneš, J. Machač, V. Mejstřík a kol. 2. vyd. Praha 1994.
*Slovník spisovného jazyka českého.* Praha 1960–1971, reprint 1989.
Sochová, Z., Poštolková, B.: *Co v slovnících nenajdete.* Praha 1994.
*Spisovnost a nespisovnost dnes.* Sb. PF MU. Brno 1996.
Suk, J.: *Několik slangových slovníků.* Praha 1991.
*Termina 94.* M. Žemlička (ed.). Liberec 1995; zvl. s. 133–191.
Uher, F.: *Transformace společnosti a slovní zásoba češtiny.* Slovo. PedF MU Brno 1996, s. 7–14.
Zaorálek, J.: *Lidová rčení.* 3. vyd. Praha 1996.
Zima, J.: *Expresivita slova v současné češtině.* Praha 1961.

# VI. Mluvenost jako konstituující faktor projevu

## 1. Řeč mluvená a řeč psaná

Projevy se formulují (stylizují) a realizují jako mluvené, nebo psané. Ze stylistického hodnocení projevů mluvených nebo psaných abstrahujeme rysy mluvené nebo psané řeči a zkoumáme stálé (konstitutivní) faktory, za nichž mluvená nebo psaná řeč probíhá.

Jazykové teorii se podařilo vystihnout charakteristické rysy psané řeči. Ostatně všechny dosavadní mluvnice jsou založeny povýtce na dokumentaci z ní. Nicméně je už za námi doba, když za předmět jazykovědné analýzy platil toliko příklad přejatý z knih klasiků.

Vysoké sociální hodnocení psané řeči projevuje se v péči, která je u nás psaným projevům už tradičně věnována. Základní jazykovou příručkou široké veřejnosti zůstávají stále *Pravidla českého pravopisu.* Psaný projev se obecně považuje za vizitku občana a přetrvává představa veřejnosti, že se děti v předmětu český jazyk učí pouze správně psát.

Rysy mluvenostní, tj. rysy společné mluveným projevům, byly poznány dříve zejména v souvislosti s výzkumem nářeční syntaxe, až později v souvislosti s teorií komunikace po rozboru jiných zaznamenaných mluvených textů. Jsou spojeny jednak s komunikátem, jednak s jazykovou strukturou – někdy se promluvové jevy objevují jako příčina určitého stavu strukturního.

Přestože vzrůstá úloha mluvené řeči (v této souvislosti především realizované spisovnými prostředky), pokulhává jazyková kultura „mluveného slova" za ostatními složkami české jazykové kultury. Příručka *Výslovnost spisovné češtiny* zdaleka nedosahuje popularity *Pravidel*, v jazykové praxi jsou tolerovány odchylky od spisovné výslovnosti, v intimních projevech nejsou předmětem pozornosti výslovnostní zlozvyky, nedbalá výslovnost ap.

Pokud jde o vlastní **dichotomii** řeč **psaná – mluvená**, ustupuje její význam ve vztahu k volbě jazykových prostředků v moderní době **protikladu vyjadřování veřejné – důvěrné**. Předpokládáme totiž, že člověk bude harmonizovat jazykové

vyjádření pramenící v dorozumívání mluveném s vyjádřením ze zdroje psaného; především informační, publicistické působení na čtenáře, diváka, posluchače ovlivní jej intenzivně, bude formovat jeho jazykový projev ve smyslu projevení solidarity s celkovým vyjadřovacím modelem doby. Zato potřeba funkčního odlišení projevů důvěrných a veřejných se ještě prohloubí a vztah prostředků spisovných k nespisovným se funkčně vytříbí.

## 2. Mluvená řeč a komunikační situace

Je pozoruhodné, že dominantní význam právě mluvené řeči jako jednoho ze způsobů realizování komunikace (proti psané řeči – s jinými řečotvornými faktory doprovázejícími psané projevy) a potom odvozeně pro jazykovědu uznávali už mladogramatikové a poté škola saussurovská, třebaže svou jazykovědnou argumentaci opírali povýtce o doklady z řeči psané. Jespersen pravil, že jedině živý je jazyk v ústech. Ve výzkumné práci nicméně platilo, že se při zkoumání mluvené řeči sotvakdy podařilo vytvořit ideální komunikační situaci, obtížně bývalo získat a uchovat záznam mluvené řeči, pracný byl přepis, tedy jakoby ona „mluvená náhrada interpunkce". Nadto zůstávalo problémem dosti složitým dopátrat se vůbec obecného cíle mluvené komunikace, zejména v běžné mluvě.

Jaké funkce plní komunikáty realizované mluvenou řečí?

1. Nezřídka se jimi realizuje **převod z psaného textu** (ten se „čte"), změna řečotvorná, změna kanálu. Komunikační norma přitom postuluje, aby převod byl dokonalý a úplný přes všechny specifičnosti každého z obou způsobů řeči. Odchylky od noremních požadavků jsou chyby, toleruje se však jistá míra přeřeknutí. Uplatňuje se ortoepie (spisovná výslovnost). Spisovný ráz komunikátů vzniklých tímto převodem bývá dán základní psaností pramene.

2. Komunikáty mluvené slouží výstavbě **textu mimosituačního**, na situaci hic et nunc, kde je zároveň mluvčí i posluchač v čase i v místě přítomen, nezávislého. Hojně bývají takové komunikáty pouze sekundárně mluvené. Mluvčí formuluje zpravidla svůj výklad podle svého vědění před komunikací a podle svého zkušenostního komplexu. Taková komunikace probíhá třeba při pedagogickém procesu, při cílevědomém vyprávění pro určitou společenskou skupinu, při vědecké a odborné přednášce, při instruktáži ap. Sekundárně mluvená řeč bývá často jakoby navíc ovlivňována (vlastně přerušována) poznámkami a komentáři ke komunikační situaci, kteréžto komunikační faktory a případné reakce posluchačů nesmí mluvčí zcela přehlížet. Spisovné vyjadřování ještě i zde převažuje – až snad mimo vypravování pro menší skupiny lidí. Kompozičně složitější, delší vypravování nebo referování (zpaměti) bývá poměrně obtížné, stává se proto předmětem školní výuky a vždy je třeba je promýšlet. Vytváření samostatných jazykových situací mají napomáhat návodné otázky, například při soudním jednání.

3. Mluvená řeč svými obsahy (např. v dialogickém pásmu literárních postav) nebo přímo jako formující způsob komunikace (např. v dramatu) může být slož-

kou, **součástí literárního díla**. Tu však běží o jinou problematiku. Nelze totiž klást vedle sebe jazyk sloužící ke komunikování a hru na komunikování, tedy vlastně napodobování, konkrétně pak subjektivní spisovatelskou představu o mluvené komunikaci. (Jazyk ostatně poznáváme většinou podle odzírání psané podoby.) Nadto téměř vždy chybí umělecké nápodobě mluvené řeči ona někdy až vpravdě chaotická spontánnost a improvizovanost, jakkoli může být hrána, předstírána dosti úspěšně.

Dialogy jednajících postav jsou nezřídka nespisovné. Má se tak omezovat literárnost jazyka pro lepší napodobení mluvené komunikace. Zato autorské pásmo bývá realizováno i dnes téměř výhradně spisovným jazykem, který dokonaleji obráží složitější myšlení, abstraktní záležitosti, hodnocení, vnitřní řeč – výjimku může tvořit autorské pásmo, v němž autor vypráví o svých vlastních zážitcích (srov. u Oty Pavla) a literární text je pak formulován v první osobě.

4. Vlastně na prvním místě – a zde tkví její výrazná doména – se mluvenou řečí uskutečňují **komunikáty vázané na komunikační situaci hic et nunc** – můžeme je v naší pojmoslovné soustavě nazvat běžně mluvenými. Jsou převážně mluvené dialogické, dyadické. Bývají zakotveny bezprostředně v živé, aktuální situaci, splývají s ní, podmiňují ji, doplňují ji, spoluvytvářejí ji, plně s ní počítají a zpravidla na ni také reagují: Nová situace je v tomto případě založena výhradně na jazyku, tedy na vztazích vnitrojazykových (slohových) podle Ogdenova–Richardsova sémantického trojúhelníku, jenž zahrnuje význam, obsah (designát) – pojmenování (designátor) – věc (denotát). Dráha věc – pojmenování patří do oblasti onomaziologie, dráha pojmenování – význam do oblasti sémaziologie.

Pokud běží o komunikaci jako součást situace, pak platí, že čím preciznější je situace, tím méně precizní může být jazyková komunikace, aniž vznikají místa neurčitosti, jež se zákonitě vyskytují v komunikátech na situaci nezávislých (viz výše), kde váží jen to, co bylo řečeno. V našem případě běží o tzv. situaci face-to-face, mezi čtyřma nebo více očima, kdy čas a místo produkce a recepce ústního projevu se shodují, přesněji řečeno se synchronizují. To pravé prostředí pro mluvenou řeč je vytvářeno přirozenou situací, totiž tou, kdy mluvení samo nestojí v popředí pozornosti komunikujících. Situace představuje závažný faktor i proto, že mluvčí jako by v principu kráčel zpět – od nejbližšího k vzdálenějšímu, od subjektivního k objektivizaci, a to většinou asociačním postupem. V mluvených komunikátech se mimoto eliminuje kusost jazykového vyjádření ve srovnání s plností vztahů skutečnostních i případná jeho víceznačnost.

Jsou-li jazyk i neverbální dorozumívání prostou součástí komunikační situace, není ani divu, že spisovná čeština, jež je významnou kulturní hodnotou, není v tomto případě pro mluvčího nepostradatelná, je spíše nadbytečná, přihlížíme-li ke kvalitám spisovné češtiny jako výrazně formálního útvaru národního jazyka.

Jazyková složka takové komunikace bývá dále oslabována využíváním **vyjadřování neverbálního**. V něm hrají hlavní úlohu gestikulace a mimika. To jsou sice v podstatě druhotné sémiologické systémy, přesto se mohou na komunikační situa-

ci podílet významněji jako vyjadřovací prostředek doprovodný (třeba úsměv při vítání hosta) nebo dokonce náhradní (např. pohyb rukou „on to ukradl"). Neverbální vyjadřování je v podstatě jednoduché, často schematizované, jenom odzírané (nemá jiný čas než přítomný) a nevyjadřuje složitější vztahy. Bývá uvědomělé, nebo bezděčné, spontánní. Společensky bývá slaběji kontrolováno, jeho norma bývá většinou jen zvyková. Jeví se tedy jako upřímné a přirozené.

Mimo gestikulaci a mimiku a některé situační průniky projevují se v rozhovoru i osobnostní kvality, např. tělesná blízkost komunikujících partnerů bývá ovlivňována mírou důvěrnosti aktuálního vztahu mezi nimi. Možno říci, že jazykové a neverbální (vizuální) vyjadřování, celkové vystupování osobnosti a vůbec reakce na okolní svět „se slučují" a vytvářejí tzv. řeč těla, která je při živém dialogu vždy a všude přítomna a spoluurčuje postavení člověka ve společnosti.

5. Nemálo **komunikátů** je z našeho hlediska **smíšených**. Krátká sdělení, krátká vypravování mají obvykle funkci posílit argumentaci diskutujícího, přesvědčit vnímatele, oživit běžnou diskusi. Nadto je užitečné vždy rozlišovat primární nebo sekundární charakter komunikátu. Tak např. při dlouholeté pedagogově praxi se jeví jeho projev při výuce jako primárně mluvený, ale původně se podle všeho zakládal na starších poznatcích, které před lety z knih nastudoval nebo popřípadě sám v psaném referátu formuloval.

V psané řeči se běžná mluva může vhodně uplatnit v důvěrné korespondenci probíhající mezi pisatelem dopisu a jeho adresátem, který není v místě styku v té době přítomen, naopak je pisateli vzdálen – nenastává tedy dyadická komunikace. Dopisy jako **komunikáty epistolárního** (dopisového) funkčního **stylu** bývají psány spisovným jazykem, pro nějž ostatně bylo písmo stvořeno a jemuž bylo uzpůsobeno. Přesto bývají vůči jednotlivým nespisovným prvkům vcelku tolerantní dopisy méně formálního rázu při bezprestižním vztahu mezi korespondujícími při neoficiálních sděleních, kdy má být i vnášením nespisovných prvků zřetelněji signalizován rys důvěrnosti v kontaktu mezi lidmi.

Oprávněně je možno vznést otázku, zda lze v případě běžné mluvené komunikace mluvit o prostěsdělném, hovorovém funkčním stylu. Ledacos proti tomu svědčí:

1. Jeho strukturní náplní v české jazykové situaci není většinou spisovný jazyk, nýbrž naopak některý z nespisovných útvarů národního jazyka. Tím by se podstatně lišil od jiných funkčních stylů, jež se na spisovné češtině přímo zakládají.

2. Jeho komunikáty se neřídí nějakou komplexní normou, která by se vymykala prosté výslovnosti (ortoepii) a nadto by byla českou veřejností respektována tak jako jiné normy. Málokdo se učí krásnému hovoru.

3. Jeho komunikáty bývají konstituovány faktory řečotvornými, tedy vyššími než slohotvornými. Dichotomie mluvená – psaná řeč je po dichotomii komunikace – (umělecká) hra na komunikaci druhá nejdůležitější pro diferenciaci a stratifikaci národního jazyka. Kdybychom rozdíl mezi řečotvornými a slohotvornými faktory nechtěli respektovat, obsah pojmu sloh bychom nadměrně rozšiřovali.

## 3. Faktory konstituující mluvený projev

Mluvenost je způsob realizace jazykového vyjadřování společná potenciálně všem útvarům národního jazyka. Mluvenost umožňuje využít plně intonačních prostředků (podle nářečí, je pravda, se lišících) a dynamického členění věty i nadvětných útvarů. V mluvených projevech lze dodatkově připojovat větné členy i celé věty (to je i podstata mnohokrát již dosvědčené parataxe vyjadřující myšlenkovou subordinaci), lze klást jádro výpovědi na začátek věty nebo doprostřed věty bez citového zabarvení projevu, větné členy lze vytýkat před větu: projevuje se zde tendence odsouvat formální prvky větné výstavby na konec věty ap. Jako patologické nebo nesprávné se zpravidla nehodnotí apoziopeze, přeřeknutí ani anakoluty. Nepociťuje se potřeba pevně organizovat větu, souvětí i celý projev. Velkou úlohu má intonace a dynamika řeči.

Protiklad **výrazně převažující mluvenost – psanost** odlišuje místní nářečí, obecnou češtinu a jiné interdialekty i soubor výrazových prostředků příslušících hovorovému spisovnému vyjadřování od spisovného jazyka v užším smyslu. Ve všech výše uvedených jazykových útvarech mluvenost přímo vzrůstá do syntaktického systému.

Existuje ještě i jiný protiklad realizace vyjádření, totiž **vyjadřování verbální** (mluvené, psané) – **vyjadřování neverbální**. Vyjadřování neverbální je umožněno přítomností adresáta mluveného projevu a jeho příčinou je někdy neschopnost mluvčího vyjádřit se, jindy, častěji k němu vedou důvody „tabuové" nebo citové vůbec (např. při gestu rukou znamenajícím „oběsil se", při posuncích z oblasti sexuální ap.). Ve skladbě si zasluhují tyto prostředky pozornost pro svůj nadměrný výskyt na místě prostředků predikačních, z čehož vyplývá jejich intenzivní sdělná platnost, některé prostředky pak i pro svou poměrnou schematizaci.

**Promluvy situačně vázané** souvisí bezprostředně s živou, aktuální situací, splývají s ní nebo ji dotvářejí, jsou její částí. Aktuální situace tu působí i na jazykové vyjadřování, nejen že je podmiňuje, ale i doplňuje, jazykové vyjádření samo je z tohoto hlediska vždy jaksi neúplné, což se prozradí zejména tehdy, jestliže jazykový projev, např. zaznamenaný magnetofonem, uslyšíme za jiné situace. Lze předpokládat, že nám nebudou jasné jednající osoby, užije-li se zájmen, jak je to v situačně vázaných promluvách obvyklé. Snad nebudeme textu věcně vůbec rozumět, nebudeme třeba ani vědět, „o čem je řeč". Významová neúplnost promluvy samé, totiž odtržené od situace, za které byla pronesena, má své příčiny jednak v kusosti jazykového vyjádření ve srovnání s plností vztahů skutečnostních, na našem vědomí nezávislých, jednak ještě i v povaze jazykového materiálu samého: ten totiž nemusí být vždy jednoznačný (srov. známý příklad *Dejte mi pokoj.*).

Neúplnost vyjádření v promluvách situačně vázaných nepostihuje přímo kvalitu jednotlivých lexikálních a mluvnických prvků vstupujících do vyjádření, je vlastně jevem nadjazykovým, ale působí na jejich výběr. Nutným doprovodným jevem neúplnosti situačně vázaných promluv je jev opačný: nadměrná explicitnost, pleo-

nastická nadbytečnost vyjádření vzhledem ke skutečnosti. I ta je jevem nadjazykovým, ačkoli může zajímat stylistiku.

Situační vázanost promluv není charakteristická ani výhradně pro projevy spisovné, ani pro projevy nářeční nebo jiné. Ale i ji jako významný faktor v syntaktickém systému musíme mít na zřeteli. Tak např. zvyšuje frekvenci ukazovacích a odkazovacích prostředků a naopak snižuje frekvenci spojek, protože jazykové vyjadřování přímo odráží nazírané skutečnostní vztahy a jejich přesné slovní vystižení považuje za redundantní. Metodicky je pak důležité to, abychom při výkladu nejasných jevů přihlíželi pokud možno i k situaci promluvy a abychom si situaci i zaznamenávali. Tak např. souvětí *Jak přišel ze Lhoty, tak ji neznal* můžeme interpretovat jako časové, podmínkové, příčinné, omezovací nebo přípustkové až tehdy, když známe mluvčího, osobu, o které se mluví, a vůbec nejnutnější data celé situace.

Jako jsou promluvy vázané a nevázané ve vztahu k situaci, tak jsou též **vázané** a **nevázané** ve vztazích mezi sebou, **kontextově**. Rychle se vyvíjející aktuální situace si vynucuje, aby část sdělení vyplývala už z kontextu, aby se nemusila zvlášť nebo znovu vyjadřovat. I za cenu porušení syntaktických vzorců je třeba něco vynechat: vypouští se to, co už bylo řečeno (např. v sousední větě), co se vyskytuje často v obdobném kontextu (např. subst. *kořalka* po adj. *režná*), co ztrácí v kontextu závažnost (např. sponové sloveso v kontextu časově nebo zčásti i co do osoby určeném) nebo co je z kontextu obsahově samozřejmé (např. sloveso mezi dvěma substantivy jako prvek tranzitivní nebo uvozovací slovesa při reprodukování prvotních promluv v druhotné situaci). Jazykové prvky pro sdělení nutné, podstatné se zachovávají. Tento jev v promluvách kontextově vázaných se nazývá **eliptičnost**.

Jiným význačným protikladem je vztah **dialogičnost – nedialogičnost**. Tento protiklad nestaví mluvenou řeč proti psané zásadně, uplatňuje se spíše uvnitř projevů v jejich syntaktické stavbě (rozhovor – vypravování).

Přitom vyprávění se v spontánní mluvené řeči uskutečňuje podle stejných slohových (kompozičních) postupů jako ve spisovném jazyce. Zvláštním způsobem si mluvená řeč počíná teprve tehdy, jakmile se ve vyprávění objeví prvek z jiné situační roviny, totiž řeč pronesená za jiné situace a nyní reprodukovaná („přímá" i „nepřímá"). Především nářečí jako by všechny výrazné přechody mezi situací prvotní a druhotnou stíralo a součást dialogu, prvotní projev pronesený za jiné situace k přítomnému adresátovi, nejednou se přenese do situace druhotné (do vypravování nebo do nového dialogu, např.: *Chlap ji zastavil, a kde jste tolik nakoupila?*).

V případě vynechávání slovesa v uvozovací větě, popřípadě i celých uvozovacích vět, setkáváme se znovu s tím, že mluvenost jako promluvový faktor působí přímo na větný systém mluvené řeči: možnost využít intonace v mluveném projevu má za následek opomíjení spojkových a lexikálních – tedy promluvově náročnějších – prostředků pro vyjadřování obsahového vztahu mezi větami.

Jiným činitelem působícím především na syntax komunikátu je protiklad **přítomnost – nepřítomnost adresáta projevu**. Přítomností je tu třeba rozumět aktivní spoluúčast posluchače a jeho potenciální reakci, předjímanou už mluvčím projevu a během projevu jím registrovanou. Právě pro mluvené komunikáty je

příznačná přítomnost adresáta, jinak je tomu při psané komunikaci, např. v jazyce knih (i kniha je samozřejmě určena adresátovi, ale adresát jazykově na sdělovanou situaci bezprostředně nereaguje, a ani se s tím nepočítá, pozornost se tu věnuje jen sdělení). Je ovšem možno namítnout, že třeba příslušníci nářečí v něm i myslí, ale tu pak samozřejmě ještě nejde o vyjadřování a „myšlenou", „vnitřní" syntaxí se zde neobíráme. Aktivní přítomnost adresáta působí na syntaktickou strukturu např. hojností a mnohotvárností apelačních syntaktických prostředků (např. citové dativy *vám, ti*, řečnické otázky, věty se zevšeobecňujícím podmětem vyjádřené predikací v 2. osobě, tj. vykáním nebo tykáním rozšiřujícím platnost predikace výslovně i na adresáta projevu, odkazovací zájmena mobilizující paměť adresáta projevu, vložené, nebo též „přívětné" a „závětné" upozorňovací věty typu *viďte, nemyslete si, nebojte se, poslouchej, že* ap.). Přítomnost adresáta se ve svých důsledcích pro syntax promluvy projevuje stejně jako mluvenost projevu, vždyť koneckonců aktuální reakce adresáta je možná jen mluvenou řečí, ale přece jenom běží o okolnost projevu, kdežto u mluvenosti jde, jak uvedeno výše, o realizaci vyjádření.

Pro mluvenou řeč je nepochybně velmi důležitý protiklad **citovost – necitovost** projevu, např. mluvené komunikáty se ve srovnání s psanými kloní z velké části k vyjadřování citově zabarvenému a k tomu účelu si mohou mluvčí vybrat z bohaté škály výrazových prostředků. V syntaxi se citovost prozrazuje nejčastěji rozporem větné formy a větného obsahu, např. oznamovací věty se vyjadřují (řečnickými) otázkami, zvolací věty oznamovací také otázkou, oznamovací věty kondicionálem, věty se zevšeobecňujícím podmětem mohou vyjadřovat i podmět osobní, první mluvnická osoba znamená osobu druhou (*a šlapu!* = a šlapte, hojně se vyskytující obrat vojenský), opakují se formy s týmž obsahem, zápornými konstrukcemi se vyjadřují kladná sdělení atd.

Některé rysy působí v syntaktickém systému souhlasně (např. kontextová vázanost umožňuje a rychle se vyvíjející aktuální situace podporuje tendence po eliptickém vyjadřování), jiné protikladně (např. situační vázanost vede k úspornosti jazykového sdělení, mluvenost zase dobře umožňuje nadměrnost a pleonastičnost vyjádření). Nestačí tedy v praxi vždy ten nebo onen faktor od sebe přísně odlišit, nýbrž je třeba mít je též všechny na zřeteli jako celek. Jedině tak lze postihnout složitost, mnohotvárnost a specifičnost skladby mluvené řeči.

## 4. Slovosledný aspekt mluvené řeči

Učení o aktuálním členění výpovědi je založeno povýtce na analýze psané řeči. Týká se vlastně vybavování představ a jejich jazykového ztvárnění v soudy, z hlediska původce jazykového projevu je k tomuto řečotvornému procesu třeba rozmyslu a času – to jsou takové konstitutivní faktory, které provázejí řeč psanou, nikoli mluvenou a manifestují se převážně v monologu. Jestliže má původce projevu dostatek času v řečovém stadiu preparativním, není tísněn časovými okolnostmi

ani jakýmkoli šumem, může své myšlenky i v mluvené řeči stylizovat tak, jako by byly psány.

Jenže běžná řeč takovými příznivými okolnostmi provázena není. K subjektivním faktorům patří např. jazykový talent původce projevu a tu nezřídka platí, že mluvčí dovede formulovat nejvýše jednoduchou větu, delší promluvový úsek že neobsáhne. (K tomu srovnej zřejmě pravdivý postřeh, že génius myslí v odstavcích, moudrý člověk ve větách a souvětích a člověk jazykově zanedbaný ve slovech.) K objektivním faktorům působícím na ztvárnění promluvy patří kromě časových možností např. i společenské postavení mluvčího, tj. zda se musí v hovoru prosazovat, či nikoli, míra jistoty, zda je při vyrovnávání obsahů vědomí jeho převaha nesporná (v záporném případě znejistí a vyjadřuje se méně plynule), větší či menší závislost na někdejším psaném (tedy i z hlediska mluvčího přečteném a do jisté míry v paměti uloženém) textu, velice důležitý je stupeň citovosti promluvy (třebaže s ním tradiční učení o aktuálním členění v hrubějších rysech počítá).

Hodláme-li vystihnout slovosledné zákonitosti mluvené řeči a odlišit je spolehlivě od zákonitostí psané řeči, musíme se především vyhnout srovnávání nesrovnatelného. Proto ponecháváme stranou mluvený dialog, neboť při něm jde o vyrovnávání obsahů vědomí jednotlivých mluvčí, účastníků dialogu a aktuální členění se tomuto jednotícímu principu jazykového tvoření (formulace, stylizace) a konečnému jeho cíli (vyrovnání obsahů vědomí a interakční harmonizaci) zcela podřizuje. K našim účelům se proto lépe hodí analyzovat živý monolog (spisovný, nářeční ap.), nicméně i tu je výhodou, jestliže je jeho řeč charakterizována jinými prostředky než slovosledními jako běžná, lidová, živá ap. Proto volíme příklady z monografie Boh. Dejmka *Běžně mluvený jazyk (městská mluva) města Přelouče* (Praha 1976).

Základním rysem pořádku slov v mluvené řeči je posouvání jádra výpovědi na střed nebo až k začátku výpovědi; prosazuje se sice zásadně, někdy však je vyvoláno dodatkovým přičleňováním části výpovědi na její konec. Posunutí je umožněno především zvukovými poměry ve výpovědi, totiž důrazovým a intonačním vytčením jádra výpovědi (ve slovosledu objektivním!), a odpovídá tendenci vypovědět všechno nejdůležitější nejprve a vše významově podružné dodatečně.

Zásadní **středové postavení jádra výpovědi**:
*No tak tetka **finance** strhli*
*Pak se taki **rvali s esembákem** na těch schodech*
Středové postavení jádra výpovědi dané dodatkovým přičleňováním dalších částí:
*A tejt do toho se **pošťi jenom to máslo** / do horkiho*
*Zase se to **vitahuje do kíble** ešťe zas*
*To je **nejhorší** s ťema faganama*
Začátkové postavení jádra výpovědi:
*Černou kávu sem k tomu vařila*
*Sazema se to strašně zaďelávalo*
*Pot kúžej je nejvic vomastku*
Dalším důležitým rysem je porušování plynulé intonační a dynamické linie výpovědi, to vede k znevýraznění aktuálního členění výpovědi a k tříštění komunikátu.
Výpověď s preparativními slovy:

*A todlenc to taki, von, voňi ze sebe ďáli strašní chitráci*
*Ale no tak, co, co, co bude mít Aleš k vobjedu?*
Výpověď s hledáním výrazu:
*Vono to je ťeški, von taki nemoch fšechno prosťe ňejak to, ale...*
Výpovědi s dodatkově přičleněnými částmi výpovědi:
*Takhle žličku sem měla vrchovatou*
*Já sem s váma jel autobusem vocať přeci, tajdle vot sokolouni, s ťim fodbalovim autobusem*
*Je tu zejtra posviceňi / f Přeloučí*
Výpověď s kontaktovými prostředky:
*Pane, ale Sparta, ta vimňoukla*
*Tej to bóli, to vite*
*Dát si do toho krém ňákej, že jo*
*Dik ťeť, prosim vás vobičejnej svetr stoji dvje stofki*
Výpověď s metařečovým komentářem:
*Vona neňi, abich tag řek, planá*
Výpověď s parentetickými větami:
*Von třeba ťeť, **tam ďáli eletriku, ale uďáli... vopravdu nevihovujici eletriku,** /říkal/ za tejden to bude hotoví*

Zákonitosti pořádku slov mluvené řeči jsou nadto zastřeny nezřídka libovolným rozmísťováním slov formální povahy, četnými apoziopézemi, jazykovou reflexí na aktuálně vzniklou situaci, patologickými návyky, přeřeknutími; takové jevy lze oprávněně řadit k individuálním rysům projevu.

Shrnutí: Pořádek slov v mluveném řeči se shoduje s pořádkem slov v řeči psané, pokud jsou stejné faktory konstituující mluvenou nebo psanou promluvu. Není-li tomu tak, obráží pořádek slov v řeči mluvené aktuální situaci tím, že mluvčí mnohdy vychází z důležité novoty – z jádra výpovědi a toto jádro, zdůrazněné intonačně i dynamicky, obklopuje prvky sdělné méně důležitými. Obecně lze konstatovat, že klasické zákonitosti pořádku slov v jazyce (v češtině) jsou v mluvené řeči namnoze zastřeny, a to z různých příčin. A také platí starší postřeh, že totiž mluvená řeč „nastavuje", a to podle vývoje komunikační situace.

## 5. Stavba komunikátu prostěsdělovacího

Kompoziční stavba komunikátů mluvených odpovídá podmínkám vzniku komunikátů: struktura je volná, neexistuje tu členění komunikátu na uzavřené úseky spojené jedním motivem – řazení motivů je naopak často asociativní (někdy i chaotické) a v jazykovém vyjádření nemusí být motiv ani dokončen (např. pozoruje-li mluvčí u posluchače zásadní nesouhlas nebo naopak plné nepochopení, může motiv opustit a přejít k jinému). Často se naopak některé motivy vyjadřují opakovaně, pleonasticky a jsou doplněny motivy vedlejšími s dalšími souvislostmi. Z hlediska slohových postupů se objevuje postup informační a prosté vypravování bez propracované struktury. Vertikální členění textu se v zásadě neuplatňuje, text je často členěn jen svou dialogickou formou, při níž jsou oba partneři obvykle aktivní. Rozsah jednotlivých komunikátů je závislý na subjektivních a objektivních faktorech tkvících v uspořádání komunikátu nápadně více než u jiných typů projevů, protože není koneckonců limitován žádným z komunikačních modelů.

Z hlediska **syntaktické stavby** bývá takový komunikát nejčastěji charakterizován jako jednodušší. Takové vymezení není zcela přesné: nepřipravenost komunikátu a mluvenost vedou k tomu, že není vždy zcela jasně intonačně vymezena hranice výpovědních celků a u některých mluvčích je pak obtížné sledovat hranice výpovědí, a tudíž analyzovat jejich stavbu (pro analýzu, která je možná až po přepisu záznamu, se ovšem hranice posléze stanoví, někdy i podle významových vztahů, nikoli jen podle vnější formy). Zvuková stavba řeči, především intonace a dynamika jsou plně využity pro aktuální členění výpovědi (viz výše) a nesou výrazné signály emocionality. Při stavbě souvětí je pro mluvené projevy charakteristické méně přesné vyjadřování vztahů – přednost mívají polysémantické spojovací prostředky jako *že, když, co* před spojkami významově výhradními, nikoli řídká bývají prostá řazení vět vedle sebe.

Výpověď bývá velmi přerývaná, větné členy vytčené nebo dodatkově připojené, běžná je elipsa, dochází ke kontaminaci vazeb, anakolutům. Tyto jevy, z hlediska psaného textu neobvyklé nebo i nenáležité, jsou v mluvených projevech součástí slohové normy a nenarušují předávání informace. Výpověď v takovémto projevu, i když je celek sdělení implicitní, nemusí být krátká, průměrně však jsou kratší než v jiných textech. Uplatňují se v nich všechny typy modality (postojová, voluntativní i jistotní), ve vyjádření se střídají všechny slovesné osoby a časy běžně mluvené řeči.

**Lexikální stavba textů** je charakterizována vrstvou tzv. **kolokvialismů**, hovorových slov a frazémů, které stojí na pomezí spisovnosti. Tyto lexémy tvoří specifickou stylovou vrstvu tohoto stylu. Jde o výrazy vzniklé mimo spisovný jazyk, které do něj postupně pronikly, nebo o výrazy, které z různých důvodů, většinou společensko-sociálních, ze spisovného jazyka vystupují (v češtině např. mnohé běžné výrazy přejaté kdysi z němčiny). Hovorový charakter mají i některé hláskové nebo tvarové varianty výrazů v zásadě spisovných. Hovorovost lexikální jednotky (slova, sousloví, frazému…) sleduje velmi podrobně lexikologie. Kromě toho je pro slovní zásobu těchto projevů charakteristická preference slov s velkým rozsahem a malým obsahem (jejich význam konkretizuje situace projevu), podíl slov kontaktových, hojněji než jinde se užívají částice, citoslovce, větší je podíl zájmen na stavbě textu; parazitní výrazy jsou častou, i když ne nutnou složkou mluvených projevů. Lexikální stavba projevů s funkcí prostěsdělnou je dále poznamenána vysokou tolerancí těchto komunikátů k výrazům za hranicemi spisovného jazyka, především ke slovům profesním, nespisovným oblastním, v konkrétních textech i ke slovům ze slangů a z dialektů. V lexikální stavbě takovýchto projevů je značný pohyb a i hodnocení výrazů jako obecných nebo hovorových se v jednotlivých slovnících spisovné češtiny (i v povědomí uživatele) může lišit. Naopak se v prostěsdělovacích projevech neužívají výrazy knižní; jejich případné užití je tu vždy aktualizací s výrazným účinkem, často komickým nebo parodickým.

**Tolerantnost stylové normy** k nespisovným výrazovým prostředkům, která je typickou vlastností mluvené řeči, je patrná nejzřetelněji v oblasti hláskosloví a tvarosloví. Jak již bylo uvedeno, jsou projevy s funkcí prostěsdělnou realizovány jak ve formě spisovné, tak i nespisovné. Mluvenou řeč sledujeme v rámci jazyka spisovného (jako opozici k psané řeči), vlivem velkého počtu mluvených projevů nespisovných se však hranice v diferenciaci spisovných a nespisovných tvarů nebo hláskových variant značně rozkolísává. Je tomu tak proto, že v mluveném projevu vystupuje do popředí obsah sdělení, jeho forma je relevantní jen do té míry, jak vyhovuje komunikační situaci. V ní jsou komunikanti vzájemně značně vstřícní.

V rámci spisovného jazyka se v těchto projevech uplatňují vedle prostředků stylově neutrálních výrazové prostředky hovorové. Výběr výrazových prostředků spisovného jazyka uplatňujících se v běžné dorozumívací sféře tvoří tzv. **hovorovou vrstvu**. V rámci kodifikace je příznak hovorovosti konstatován u nejrůznějších tvarů (viz příslušné mluvnice nebo výše s. 141), ale jde o příznak dynamický, dobově se rychle měnící. Vedle toho se v projevech mluvených mohou vždy objevit i tvary, vazby nebo výrazy stojící mimo vlastní spisovný jazyk: dochází k tomu nejen záměrně jako v psaných textech, ale i jaksi mimovolně dík vnějším okolnostem promluvy (např. při zesílení emoce).

## 6. Vztah mluvenostních prvků k ostatním stylům

Mluvenostní prvky se v jednotlivých komunikátech mohou sbližovat se styly jinými, působit na jejich stylové charakteristiky a vytvářet tak přechodovou oblast textů. Na pomezí mluvy běžné a odborné je přechodnou oblastí **pracovní konverzace**, v publicistickém stylu se užívá postupů a forem mluvené řeči jako signálu bezprostřednosti publicistického sdělení (zvláště v publicistice mluvené), mluvenost bývá stylizována (zobrazována) v projevech uměleckých, zejména v dialozích prózy a dramatu.

Vnitřně je prostěsdělovací oblast diferencována méně výrazně. Vývoj české společnosti totiž nevytvořil v prostěsdělovací sféře skutečné komunikační modely, proto je sporné, zda lze v češtině v rámci tohoto stylu mluvit o **stylovém typu konverzačním** (v jiných jazycích takový typ společenské konverzace existuje, např. ve francouzštině, angličtině). Ustálený model se vytvořil jen v rámcových složkách soukromého dopisu nebo v kontaktových frázích.

Individuální rozdíly ve výstavbě mluvených projevů jsou značné, neboť objektivní slohotvorní činitelé v nich nepůsobí tak zřetelně jako jinde. Přesto lze i v nich najít rozdíly založené na vyjadřovacích dichotomiích (projevy intimní × veřejnější, neutrální × emotivní, spontánní × částečně připravené, monologické × dialogické apod.). V rámci prostěsdělovacích projevů se ve volbě výrazových prostředků odráží i sociální prostředí; vlastní varianta prostěsdělovací se např. vytváří v prostředí mládeže.

## 7. Stylová oblast prostěsdělovací

Výše na straně 135 jsme se pokusili objasnit, proč nepovažujeme prostěsdělný styl za klasický funkční styl a uvedli jsme tři důvody, podle našeho názoru dosti závažné, proč je radno se tomuto termínu vyhýbat, podobně jako podobnému termínu Hausenblasovu styl věcně informační. Nicméně je užitečné respektovat pojmoslovnou tradici. Kromě toho mělo by zůstat v platnosti označení pro slohovou oblast prostěsdělovací, totiž to, jaká komunikace se objevuje při běžném komunikačním tyku v situacích hic et nunc, kdy se hovoří o obvyklé každodenní tematice. Nadto se při stylistických analýzách staví naše oblast do protikladu k jiným, s nimiž zase souvisí ostatní funkční styly, jak se to ostatně děje i v této knize. Mimoto nelze ani opomíjet onu vrstvu výrazových prostředků, která zjevně nese konotaci hovorovosti.

Oblast našich komunikátů je primární oblastí, v níž se začal jazyk uplatňovat jako nástroj veškerého pokroku lidstva. Rovněž i to, že se projevy s prostěsdělnou funkcí realizují jinak než spisovně – třebaže spisovný jazyk tu zcela vyloučen být nemůže – je specifickým rysem národního jazyka českého. Do popředí přitom vystupuje zakotvenost projevu v komunikační situaci, neboť teprve v ní je komunikát tohoto typu plně pochopitelný (bez její znalosti by byl pro vnímatele neúplný, nejasný nebo potenciálně víceznačný). Komunikáty této funkční oblasti vznikají obvykle jako neveřejné a spontánní a jsou převážně vytvářeny za přímého fyzického i psychického kontaktu s vnímatelem, a to ve skutečné bezprostřední interakci. V principu nebývají tyto komunikáty vázány přísnými komunikačními modely, ba jsou charakterizovány spíše jejich absencí.

## 8. K mluvenostní stylizaci v literárním díle

Jakkoli patří stylové rozrůznění k základní charakteristice spisovného jazyka, k podstatě jeho fungování jako prestižního útvaru národního jazyka, přece se nelze domnívat, že tomu tak bylo od samého počátku jeho existence. Např. starší je jiný rys a předpoklad spisovnosti: vznik názorů a potom i odborných knih o jazyce. Stylové rozrůznění se začalo vytvářet postupně podle toho, jak se rozvíjely různé funkce celonárodního jazyka a jak důsledně se vymezovaly a odlišovaly podle potřeb společnosti.

K základním slohotvorným faktorům odedávna patřilo to, jak je jazyková promluva ztvárněna, zda je realizována na podkladě soustavy znaků mluvených, nebo soustavy znaků psaných. První způsob realizace umožňuje reakci aktuální (rychlou, ba okamžitou), málo náročnou na vynaloženou námahu, umožňuje využití intonace a dynamiky řeči a je vlastní promluvám improvizovaným (někdy i jazykovým reakcím reflexním). Druhý způsob realizace promluvu uchovává, třebaže za cenu zvýšené námahy fyziologické i psychologické, představuje ji pře-

hledně a je vlastní promluvám racionálním. Tu je zajímavé, že mnohosti stylů realizovaných písemně odpovídá jedinečnost strukturního útvaru: čerpají vesměs jen ze spisovného jazyka. Naopak jedinečnosti stylu – přímo se užívalo termínu styl hovorový nebo konverzační ap. – odpovídá četnost strukturních útvarů: mluvíme tradičním teritoriálním dialektem, interdialektem, obecnou češtinou, popřípadě využíváme souboru vyjadřovacích prostředků příslušících tzv. hovorovému stylu spisovného jazyka (podle Hausenblase).

Pokud běží o jazyk spisovný, vede variabilita vyskytující se v jeho struktuře a podmíněná především jeho bohatou stylovou rozrůzněností k tomu, že každý jeho styl má soubor vyjadřovacích prostředků toliko jemu – aspoň po stránce jejich kombinace – příslušící. (Variabilitu spisovného jazyka zdůrazňoval B. Havránek.) Z naší úvahy snad vyplývá, že protiklad psanost – nepsanost (mluvenost) činí nad ostatními slohovými protiklady (např. pojmovost – nepojmovost, subjektivnost – nesubjektivnost ap.), stojí na jiném stupni abstrakce, neboť na rozdíl od všech ostatních je různě zkřížen s protikladem spisovnost – nespisovnost, přerůstá jej: tak je mluvenost stylový kadlub, který může mít různou strukturní náplň (spisovnou v případě češtiny nejřidčeji!). To vede někdy k tomu, že bývá oprávněně vyčleňován mimo stylové rozrůznění jazyka, nejčastěji s odůvodněním, že bychom tím pojem styl nadmíru rozšířili.

Charakterizujeme-li mluvenost komunikátů z hlediska stálých konstitutivních komunikačních faktorů, docházíme k závěrům poměrně přesvědčivým: obráží se v ní aktivní přítomnost adresáta, zakotvenost promluvy v situaci, převažující dialogičnost, emotivní angažovanost ap. Podrobněji na str. 136–138.

Daleko obtížnější je charakterizovat hovorovou formu (výhradně) spisovného jazyka z hlediska strukturního. Lze ji vymezit negativně: např. postrádá archaismy, profesní termíny, individuální inovace atd., nebo lze ještě vyložit jisté strukturní vztahy nebo alespoň kvantitativní poměry podle výše uvedených konstitutivních promluvových faktorů: např. lineární výstavba větné i souvětné výpovědi (konkrétně tedy: přiřazování větných členů, souvětná parataxe ap.) je dána zakotveností promluvy v situaci, tedy nadbytečností jistých prvků komunikačního kódu, stejnou příčinu má i příležitostné (nelexikalizované) zpodstatňování adjektiv (např. *černá* podle kontextu: dívka, název krávy, označení nemoci dobytka). Lze však mít vážné pochybnosti o tom, zda je pro hovorovou spisovnou češtinu užitečné teoreticky tolerovat strukturní odchylky od spisovné kodifikace, zda dokonce jimi lze charakterizovat „hovorovou češtinu", a to třeba i v těch případech, kdy náležitou spisovnou podobu – není-li svázána s výraznou lexikální spisovností prvku – sotvakdo vysloví (např. koncovky *-i, -y* v instr. pl. subst. nebo adj. – srov. *s okolnostmi* × *jít za klukama*). Kdybychom měli hovorovou češtinu charakterizovat pozitivně některými opravdu běžně se vyskytujícími mluvnickými podobami, pak bychom uznávali dvojí normu spisovné češtiny, pak bychom přispívali k rozpolcení kodifikace především po stránce hláskoslovné a tvaroslovné.

Psát můžeme toliko spisovným jazykem: jedině spisovný jazyk má vlastní soustavu grafických znaků, která umožňuje vyjadřování psané. I jeho české označení naznačuje úkon, jenž mu byl svěřen. Při slohotvorném procesu nebyly překračovány (vědomě) meze spisovnosti: existovalo písemnictví vedle ústní slovesnosti. Literatura musila být jednotlivě stylizována jako psaná, „stylizována" ve významu „příklon k určitému stylu jazykového vyjadřování", rozhodující zde byly výše uvedené rysy psaných promluv. **Psanost** se stala **základním slohotvorným faktorem**.

Jak se toto pojetí „jednotného nástroje" národní literatury modifikovalo v nové době? Záviselo především na míře vyspělosti jazyka, na demokratičnosti jeho úzu a vedle toho na stupni poznání strukturního, sociologického, gnoseologického

a politického aspektu jazyka, a to jak kulturní veřejností a odborníky obecně, tak tvůrčími umělci samými.

a) Psanost jako základní slohotvorný faktor se stala tak samozřejmým podkladem literárního snažení, že už mohla být na vyšší úrovni negována. Dělo se to především tak, že se od stylizace podle psaného vyjadřování mohlo upouštět u řeči postav, šlo zde tedy o ústup od „literárnosti", o návrat k „původní vlastnosti" zobrazovaného jevu.

Srov. řeč postav v Krakatitu K. Čapka:
*- Vy myslíte, nějaký laciný pohon, ne?*
*- Laciný, laciný. Aby to dalo hodně užitku. A aby to taky svítilo a hřálo, víš?*
*- Počkejte, já nevím – To by se muselo zkusit... z jiného konce.*
*- No právě. Zkusit to z jiného konce, a je to.*

(Srov.: stálé úsilí o kontakt mezi mluvčím a adresátem projevu, navazovací prostředky, citová angažovanost ap.).

Lze říci, že v tvorbě největších znalců češtiny došlo k zhuštění, k zvýraznění mluvenostních jevů: přímá předloha jazykové tvorby neexistuje, vytváří se stylizovaný obraz hovorové češtiny podle vlastní představy o ní.

Vedle toho však píší autoři, kteří zachycují mluvenou řeč v praxi a převádějí ji důsledně do literatury. Tak v případě R. Těsnohlídka „autor se dostal do zajetí jazykových detailů sesbíraných v soudní síni, na brněnské periférii i ve svém okolí... Na druhé straně však Těsnohlídek dovedl mistrně vystihnout větnou skladbu mluvených komunikátů. Těsnohlídkovy dialogy nenechávají čtenáře ani chvilku na pochybách, že jsou opravdu mluvené" (M. Jelínek).

Ukázka z dialogů nářečních:
*„Jen te roke* (ruce) *– mám v nich revma – a te hošiska nedělajó dobrotu. A co, jak se vám vede, eši se smím ptat."*
(Křížení výpovědi, kontaktové výpovědi.)
Příklady nenářeční:
*„Kolikrát jsem ti říkala, abys klíč nechal mně."* (Řeč o řeči, tak typická pro výměnu názorů.)
*„E, ptáček. Takový roztomilý ptáček. Ráno vždycky tak pískal a dnes ticho."* (Jmenné věty = tzv. větné ekvivalenty, zejména typ *a dnes ticho* je při vší nenápadnosti v mluvené řeči velmi hojný.)
*„A dnes vstávám, pískám ťjú, ťjú a on nic. Leží v kleci, hlavičkou dolů, nožičky navrch a studený."* (Navazovací spojka *a*, obrat *a on nic*, věty jmenné, mezi nimi opět výše uvedený typ – *a studený* – a je studený.)

Je pochopitelné, že se zákonitosti mluvených promluv nejvíce obrážejí v řeči postav dramatických. Dnes by právě nehovorová stylizace spisovného jazyka signalizovala zvláštní záměr autorův (srov. už u V. Vančury).

b) **Spisovný jazyk** jako nástroj národní kultury se stal tak samozřejmým **výrazem literatury**, že může být v jisté míře nahrazován jinými útvary národního jazyka, a to buď v celé šíři vyjadřování, nebo alespoň v určitých prvcích. Někdy se přitom jednostranně zdůrazňují aspekty sociologické (příklon k řeči lidu), jindy politické (rolnictvo bývalo představováno jako hlavní vrstva národa) nebo se v užívání dialektu odráží zvýraznění určitých vlastností zobrazovaného jevu, konkrétně jeho souvislost s teritoriem.

Proti **užívání nářečí v literatuře** se zejména v padesátých letech namítalo, že brání srozumitelnosti projevu. Popravdě řečeno v češtině se tato překážka sotva

mohla objevit (především se zřením k jednotnému systému souhlásek téměř ve všech našich nářečích a k malým rozdílům po stránce lexikální). Jestliže se u nás dialekt nerozvinul jako literární jazyk, je to podle našeho názoru způsobeno jinými příčinami než tím, že by byl nesrozumitelný. Především je příliš svázán s teritoriem, a tak jeho užití redundantně dokresluje to, že např. v Brumovicích se událo to a to. Přímočarost dialektu jako charakterizačního prostředku je nadto draze vykoupena omezeními vyplývajícími z vnitřní povahy dialektu jako jazykové struktury. Dialekt není kodifikován (neboť nikdy není prestižním, autoritu budícím, vzorovým útvarem národního jazyka) a vykazuje rozpor mezi tzv. normou ideální, kterou vyvozují toliko odborníci-dialektologové ze starší literatury, a tzv. normou reálnou, v které se reflektují nejen zákonitosti ryzí tradiční struktury, nýbrž i známé moderní vlivy přetvářející ji v jakýsi „souhrn výrazových prostředků", jenž je jednotlivému uživateli jazyka dorozumívacím podkladem beze zření k jakékoli strukturní ryzosti. Je potom zřejmé, že z takové neideální, empirické, nestabilizované normy, pokud vůbec možno o normě mluvit, dařilo by se jen stěží odvíjet vyjadřování zaměřené též emotivně, příznakově, tvůrčí, osobité a aktualizované. Chybí tu pro ně nutný předpoklad: stabilní základ, ideální vzor bezpříznakový. Na druhé straně lze v praxi sotva pomýšlet na využití toho, co jsme nazvali ideální normou dialektu. I kdyby se tak přes všechny praktické potíže stalo, vynořuje se otázka, jak by literatuře sloužil jazykový útvar postrádající téměř úplně vnitřní variabilitu. – Na druhé straně nesvědčí proti dialektu v literatuře přímo ta skutečnost, že by nevyhovoval moderní celospolečenské tematice, tu by přece mohl být chápán jako jedna z forem ozvláštnění textu nebo konkretizace místa děje.

Zamyslíme-li se nyní nad pronikáním obecné češtiny do moderní literatury, a to jako „živého jazyka dne", pak z naší argumentace vyplývá příčina tohoto stavu velmi jasně: máme-li na mysli onu „kulturní" obecnou češtinu a nikoli živelně se uplatňující interdialekty na území Čech, není už jazykovým útvarem spjatým s určitým teritoriem, nýbrž jazykovým útvarem požívajícím jisté prestiže, jehož základní strukturní znaky jsou známy – a to k literárnímu využití stačí. Ačkoli je tento úzus základem pro **využití obecné češtiny i v literatuře**, přece poskytuje tvůrci právo na výběr pouze určitých strukturních znaků. Odraz úzu v literatuře se potom stává zpětně modelem pro ony mluvčí, kteří prosazují obecnou češtinu do nejvyšších dorozumívacích funkcí (např. i do stylu jednacího, popř. i odborného). Takovým modelem se nemůže stát jakýkoli úzus nářeční, neboť funkčnost dialektu směřuje dovnitř rodinného nebo pracovního kolektivu a je pro stylizaci literární z pohledu zvenčí sotva relevantní.

Na možnost využití nespisovných jazykových prvků v literatuře nutno pohlížet i z hlediska různých jazykových plánů. Zatímco v hláskosloví a tvarosloví jsou odchylky od spisovné kodifikace směrem k živému úzu dne podmíněny především příslušností k různým jazykovým útvarům (prvky obecněčeské – z nichž úhelný význam má zúžené *í* ← *é* zejména v koncovkách a *ej* ← *ý*, dále pak dialektismy hláskoslovné a tvaroslovné) a vznikly v každém případě prostorovou projekcí změn proběhnuvších v čase, jsou obdobné kvality syntaktické dány především stálými konstitutivními faktory komunikátů, v našem případě mluvených. Ostatně ani dnešní výsledný stav syntaktické stavby obecně, jak známe z prací Havránkových, není dán odumíráním prvku A a jeho nahrazováním prvkem B: oba aspoň po jistou dobu setrvávají a každého z nich je možno využít (nejčastěji) stylově různě.

V syntaktickém plánu lze tedy jen výjimečně mluvit o prvcích obecněčeských, o dialektismech ap., téměř vždy však o kvalitativním nebo kvantitativním stavu spjatém s mluvenou řečí. Reprezentantem mluvené řeči se samozřejmě může stát i dialekt, jak jsme si to názorně ukázali na příkladu prózy Těsnohlídkovy: tam je „mluvenost" jazyka při hlubším pohledu nápadnější než jeho „nářečnost". Největší možnosti pro využití nespisovných prvků poskytuje slovní zásoba. Umělec může čerpat z velmi různorodého inventáře slov. Slova obecněčeská, ev. dnes už hovorová (např. *fajn, mikrovlnka*), slova interslangová (*řízek* – mladík, *kočka* – dívka), slova profesní mluvy (*uděláme vás zítra*), ba i lexikální dialektismy (*ogar*) vstupují do textu nenápadně jako jednotlivé stavební prvky a vnášejí do něho výrazovou hodnotu běžnosti, obyčejnosti, někdy lidovosti nebo lokální vymezenosti.

Jakmile byla uvolněna pouta svazující všechny literární žánry bez výjimky obecnými stylizačními zákonitostmi „jednotné" psané řeči, rozšířil se prostor pro slohové rozrůznění podle ostatních slohotvorných faktorů. A jedním z nich může být i autorova volba jazykového útvaru. Co se zdá při výběru z prostředků výhradně spisovného jazyka příliš samozřejmé, bezděčné, automatizované, tlumené, to se jeví při využití příznakových nespisovných prvků jako výrazné, zjevné, nápadné.

Do umělecké tvorby tak zprostředkovaně pronikají principy výhodnější dichotomie, které jsme zaznamenali výše při charakterizaci jazykové situace z hlediska útvarů národního jazyka a podle nichž není už diferenční vývoj omezen pouze na pole jazyka spisovného. Zvláštní úlohu přitom plní obecná čeština, neboť funguje jako útvar regionální i celonárodní. Vhodnost volby pak hodnotíme podle umělecké intence, přiměřenost jednotlivého prostředku posoudí kritický čtenář nebo posluchač.

## Literatura


Ostatní literaturu vztahující se k tematice viz v kapitole II.

Bělič, J.: *Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné.* In: Čs. přednášky pro IV. MSS v Moskvě. Praha 1958, s. 59–72.

*Gesprochenne und geschriebene Kommunikation.* Ed. ÚJČ, Praha 1989.

Brabcová, R.: *Mluvený jazyk v teorii a praxi.* Praha 1987.

Grepl, M.: *K podstatě a povaze rozdílů mezi projevy mluvenými a psanými.* In: Otázky slovanské syntaxe I. Brno 1962, s. 342–345.

Hausenblas, K.: *Stylizace v promluvě (Poznámka pojmoslovná).* In: Filologické studie II. Praha 1970, s. 117–123.

Hausenblas, K.: *Text, komunikáty a jejich komplexy.* SaS 45, 1984, s. 1–7.

Horálek, K.: *K teorii nespisovných prostředků umělecké literatury.* SlavPrag IV, 1962, s. 643–649.

Jedlička, A.: *K stylovému rozvrstvení dnešní spisovné češtiny.* Jazykovědné štúdie, VII, Bratislava 1963, s. 133–142.

Jelínek, M.: *Postavení hovorového stylu mezi styly funkčními.* SaS 27, 1966, s. 104–118.

Jelínek, M.: *Doslov edice R. Těsnohlídek, Kolonia Kutejsík.* Praha 1958.

Jelínek, M.: *Styl epistolární.* In: Pocta Dušanu Šlosarovi, Boskovice 1995, s. 126–137.

Koževniková, K.: *K podstatě hovorovosti.* Studia Slavica Pragensia. Praha 1973, s. 199–214.

*Lingvistische und sozialpsychologische Analyse der mündlichen Kommunikation.* Ed. ÚJČ, Praha 1985.

Müllerová, O.: *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba.* Praha 1994.

Müllerová, O., Hoffmannová, J.: *Kapitoly o dialogu.* Praha 1994.

Ogden, C. K., Richards, J. A.: The Meaning of Meaning. London 1923.

Sborník: *K diferenciaci současného mluveného jazyka.* Ostrava 1994.

Sborník: *Spisovnost a nespisovnost dnes.* Ed. R. Šrámek, Brno 1996.

Sborník: *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie.* Banská Bystrica 1996.

Sgall, P. a kol., Hronek, J.: *Čeština bez příkras.* Praha 1992.

Stich, A.: *K obecné češtině v současné krásné próze.* NŘ 58, 1975, s. 215–223.

Stich, A.: *Slohová dynamičnost v nové české próze.* NŘ 62, 1979, s. 26–28.

Uhlířová, L.: *Aktuální členění a styl jazykových projevů.* SaS 44, 1983, s. 284–294.

Utěšený, S.: *K obrazu běžné mluvy v dnešním uměleckém překladu.* NŘ 66, 1983, s. 22–35.

Vachek, J.: *Psaný jazyk a pravopis.* In: Čtení o jazyce a poezii. Praha 1942, s. 231–306.

# VII. Pojmovost jako konstituující faktor projevu – funkční styl odborný

Styl jazykových projevů, jejichž cílem je podání přesné, jasné a relativně úplné informace zaměřené na pojmovou stránku sdělení, je značně propracovaný. Inovace ve vyjadřování v něm nejsou primárně zaměřeny na estetické ani pragmatické působení, ale slouží vyjádření poznatků.

Projevy podávají informace o nejrůznějších skutečnostech materiálního světa i duchovního a společenského bytí člověka. Volba informací a forma, kterou jsou podávány, by přitom měla vést u vnímatele k vytvoření jednoznačné a úplné představy o předmětu sdělení, cílem projevů je konečně i to, aby vnímatel poznatky textem tlumočené přejal, zaujal k nim stanovisko, zařadil je do svého obsahu vědomí a dále je mohl tvůrčím způsobem rozvíjet a aplikovat. Odborný text směřuje vždy v rámci určitého tématu k úplnosti, celistvosti a vnitřní uspořádanosti předávané informace, na niž má právě forma vyjádření podstatný vliv. **Funkce** textů se souhrnně označuje jako **odborně sdělná**, neboť jde o sdělování s jinou funkcí než v běžné komunikaci.

Je samozřejmé, že přitom autor nemůže začínat vždy „ab ovo", ale navazuje na starší poznatky. Jednotlivé texty vykazují dík odkazům na literaturu předmětu a citacím výrazné **rysy intertextovosti**. Také stylizace má odpovídat úzu podobných textů. Ale protože odborná komunikace se dovršuje až v okamžiku interpretace a přijetí sdělení vnímatelem, je každý z odborných textů utvářen i s ohledem na míru znalostí a zkušeností očekávaného vnímatele (znalostí nejen věcných, ale i jazykových, včetně jisté znalosti obvyklých způsobů, jimiž se odborné téma ztvárňuje). Právě v odborných textech je nutno tento vztah k předpokládanému vnímateli důležitým objektivním slohotvorným činitelem, který vedle vlastního jazykového ztvárnění ovlivňuje způsob pojetí tématu a hloubku jeho zpracování a nakonec rozhoduje i o způsobu publikace materiálu.

## 1. Vymezení stylu

Odborný funkční styl se v češtině začíná vydělovat z rámce nediferencovaného kulturního dialektu již ve středověku, a to v opozici ke stylu krásné literatury a ke

stylu řečnickému. Přerušení vývoje spisovné češtiny v době pobělohorské vedlo i ke ztrátě kontinuity ve tvorbě česky psaných odborných textů a jejich percepce (o odborných tématech se v této době pojednávalo latinsky a německy, jen ojediněle, a to ještě se spornými výsledky, česky), a tak se teprve od počátku obrození český odborný styl znovuvytváří. Typická je pro české vyjadřování 19. století především potřeba vyjádřit češtinou různé vědecké pojmy; jejím důsledkem je rozvoj české terminologie pro všechny obory tehdejší vědecké činnosti. Větná stavba textů naopak udržuje kontinuitu s latinou.

J. Jungmann ve Slovesnosti (1845) zcela přirozeně v obecných výkladech vymezuje i „učebnou" prózu, básnictví a řečnictví. Prozaický text přitom spojuje s „mohutností představovací", tj. s pojmovostí, zatímco básnictví s citem, řečnictví s vůlí (ovlivňováním). Nejde tedy v tomto dělení o formu textu (do básnictví patří všechna díla umělecká), ale o zaměření textu, o jeho funkci, i když se tohoto pojmu neužívá. Pro „sloh učebný" a „sloh předmětní" jsou stanoveny rysy, které v obecné poloze odpovídají dnešnímu pojetí: základní je „světlost", tj. jasnost výkladu, „ostatní jakosti t. líbeznost a mocnost se nevylučují, ale světlosti podřízeny jsou, a dle věci a povahy píšícího více méně vynikají" (s. 90). Jungmann tu neopomíjí ani „sloh listovní" a „sloh jednací nebo právní"; nelze ovšem přehlédnout, že autor tu vytvářel vlastně učebnici stylizace.

V průběhu 19. století roste postavení vědy, techniky a politiky v životě společnosti, které vede k propracování jazyka a stylu odborných textů, a také k diferenciaci vyjadřování jednotlivých oblastí odborného stylu. Rozšiřování vzdělanosti posiluje pozici textů popularizujících. Tento proces pokračuje v současnosti, kdy se stává věda rozhodující silou vývoje společnosti a její výsledky – vyjádřené obvykle verbálně – se zpřístupňují nejen odborníkům, ale i širokým kruhům zájemců a měly by být přijaty i v podstatě nezainteresovanými náhodnými příjemci.

Odborný styl je postaven do opozice k ostatním stylům jazyka na základě své pojmovosti, přesnosti, jednoznačnosti, neemotivnosti a značné explicitnosti sdělení. Velké rozdíly mezi texty vedly však k tomu, že byl vymezován různými autory různě a že nebyl a není chápán vždy jako styl jednotný.

Dlouhou dobu se věnovala pozornost stylizaci odborných textů jen v praktických příručkách a učebnicích. Teoretický základ získalo zkoumání až ve třicátých letech se vznikem funkční stylistiky. B. Havránek (1932) sleduje odborné texty nejen tam, kde mluví o intelektualizaci spisovného jazyka (s. 45–52), ale i při rozboru funkcí spisovného jazyka, kdy vymezuje v rámci sdělovací funkce i funkci prakticky odbornou a teoreticky odbornou.

Podle Havránka je pro **jazyk pracovní (věcný)** typický jednotný sémantický plán, poměr lexikálních jednotek k vyjadřovanému obsahu je určitý na základě konvence, projev je relativně úplný a určitý; toho se dosahuje odborně konvenčními automatizacemi, termíny a formulacemi. **Vědecký funkční jazyk** má také jednotný sémantický plán, poměr lexikálních jednotek k vyjadřovanému pojmu je zde přesný (slovo označuje pojem), projev je úplný a jeho přesnost je dána automatizacemi definovanými nebo kodifikovanými. Jak se dále (s. 70) připomíná, jazyk vědecký se snaží o maximální paralelnost mezi jazykovou formou a sémantikou sdělení, jaká je v konkrétním jazyce možná mezi jazykovým výrazem a postupným rozvojem tématu. K tomu si vytváří i zvláštní výrazové prostředky, které nejsou

v jiných textech nutné: právě z tohoto hlediska přistupovali členové Pražského lingvistického kroužku a po nich i lingvistika dnešní k hodnocení nových výrazových prostředků odborných textů.

V dalším vývoji české stylistiky došlo k přehodnocení uvedeného vymezení, neboť vývoj společenských funkcí spisovného jazyka vedl na jedné straně k další specifikaci, na druhé straně zobecnění charakteristických rysů textů ve stylistické teorii posléze spojilo styl prakticky a teoreticky odborných textů do jedné společné kategorie **odborného funkčního stylu** (Trávníček, 1953, Havránek–Jedlička, 1962, Jedlička a kol., 1970, Jedlička, 1974 aj.). Naopak se z jeho rámce jako samostatný odděluje styl publicistický (kolem r. 1955) a např. u Trávníčka i styl úřední (1953). Dnes se pokládá za samostatný funkční styl.

V rámci odborného vyjadřování můžeme vyčlenit několik **dílčích oblastí komunikace**, v nichž se vypracovaly i specifické stylové rysy. Dělení může být vedeno podle různých aspektů. Běžné je např. dělení na **odborné projevy mluvené a psané**; v psaných projevech jsou rysy odborného vyjadřování výrazně patrny, mluvené projevy vykazují i některé signály hovorovosti. Výrazná je i diferenciace textů podle **jednotlivých vědních disciplín**: Texty společenskovědní jsou formálně méně ustálené, jsou variabilnější při volbě slohových postupů a v kompozici, kde hraje důležitou roli úvaha, uplatňují se v nich i některé prostředky stylu uměleckého. Texty věd exaktních směřují k modelovosti formy a formalizaci vyjádření a je v nich častý popis a výklad. Základní diferenciace textů odborného funkčního stylu je však založena na jemnějších rozdílech v základní funkci projevů. Odborný funkční styl se pak dělí na **styl vědecký (teoretický)**, na **styl prakticky odborný (odborný v užším smyslu)**, do něhož můžeme řadit i některé **zvláštní stylové oblasti**, jako hospodářská, vojenská, dále **styl populárně naučný**, je možné uvažovat i o **stylu učebním**, připomíná se **styl esejistický**.

Rozdílů mezi stylizací jednotlivých typů textů si všimneme při výkladu o stylové normě odborného funkčního stylu, shrnutí této problematiky je na str. 161n.

Další diferenciaci odborného funkčního stylu můžeme pozorovat vzhledem k dělení na **slohové útvary**. Volba útvarů koresponduje většinou se zvoleným zaměřením textu (útvary vědeckých textů se liší od útvarů uplatňovaných v textech populárně naučných ap.). Útvarů odborného funkčního stylu se dotkneme dále.

## 2. Faktory konstituující odborné projevy

Odborný funkční styl je typickým **stylem veřejné jazykové komunikace**. Není to dáno tematikou projevu – není vyloučen ani zcela soukromý jazykový projev na odborné téma –, smyslem odborného textu je však zveřejnění získaných poznatků, jejich uvedení do praxe širšího okruhu vnímatelů. Veřejnost projevu je spojena s tím, že obsah sdělení je tvůrcem subjektivně hodnocen jako závažný a zavazující, proto bývají i kratší odborné texty **pečlivě připraveny** nejen po obsahové, ale i po kompoziční a stylizační stránce a směřují jasně k spisovnosti. Taková příprava je plně možná jen v psané formě. Odborné texty jsou proto většinou psané a i eventu-

ální mluvené texty (přednáška, referát, koreferát) jsou předem připraveny písemně nebo alespoň v bodech a často je autor předčítá. Dosahuje tak přesnosti a jasnosti výkladu a kromě toho může věnovat dostatek péče formální stránce přednesu, která je při zvukovém přenosu závažné informace velmi důležitá.

Základní **forma projevu** je monologická, dialog se uplatní jen v některých žánrech (panelová diskuse apod.) a má ve srovnání se spontánním dialogem obvyklým v prostředělovací oblasti zvláštní rysy především v kompozici dialogického celku, v němž se řeší jediný nastolený problém (diskuse má úvodní slovo a shrnutí a je řízená).

Texty odborného funkčního stylu jsou většinou **situačně nezakotvené**. I když vznikají v jistém časovém okamžiku a odrážejí tedy stav poznání i stav jazyka doby vzniku, směřují ve skutečnosti k nadčasovosti: autor formuluje poznatky tak, aby byly jednoznačně vnímatelné a pochopitelné i po letech (jiná věc je, že vývoj oboru i terminologie někdy takové porozumění ztíží). Situační nezakotvenost a nadčasovost ovšem neznamená, že by se do textu nepromítala osobnost adresáta: předpokládaný příjemce se – více než v textech jiných stylů – odráží už v pojetí tématu a způsobu jeho exemplifikace. Situační nezakotvenost nelze ztotožnit ani s mimočasovostí, odborný text vstupuje vždy i do časové posloupnosti textů téhož odborného žánru a téže disciplíny, je tedy i svou formou (nejen obsahem) zařaditelný. Omezeně jej však ovlivňuje bezprostřední okamžik vzniku (jeho vliv je patrný jen v mluvených projevech).

Odborný text je ve svém principu **textem nocionální povahy** a expresivita v něm nemá místo: přesto nemusí být beze stop osobního zaujetí autora tématem, prostředky jeho vyjádření jsou však vždy tlumeny a texty směřují k zastírání osobnosti, není vyloučen ani kolektivní autor. Individuální rozdíly mezi texty jednotlivých autorů jsou v témž oboru menší než u textů jiných funkčních stylů. Tendence k co nejpřesnějšímu předání informace, která se co do typu může opakovat, vede k vytváření **textových modelů** (např. model popisu objektu v biologii nebo uměnovědě je ustálen i v mezinárodním měřítku). Ve společenských vědách je sice modelovost menší než ve vědách přírodních a matematických, avšak k výrazné modelovosti směřuje vyjadřování právnické. Způsoby vyjádření se z jedné oblasti odborné komunikace mohou přenášet do jiné, dnes např. působí texty věd matematických na texty jiných oblastí, a to nejen svou vnější formou, ale i přístupem k analýze problémů.

Odborná komunikace nabývá ve společnosti stále většího významu, a proto se odborný styl i nadále rozvíjí. Výměna informací na mezinárodní úrovni napomáhá posilování modelovosti vyjádření a využití mezinárodně ustálených symbolů, zvlášť v teoretických disciplínách. Nadnárodní charakter vědy vede k tomu, že se dnes část produkce publikuje také u nás ve světových jazycích, především v angličtině. Přitom je důležitá nejen znalost cizího jazyka, ale i stylizačních norem jeho vyjadřování.

## 3. Stylová norma textů odborného zaměření

Nutnými vlastnostmi odborného vyjadřování jsou přesnost, jasnost, jednoznačnost, věcnost, soustavnost a zřetelnost předávané informace. Text je explicitní, tj. sdělovaný obsah vyjadřuje výslovně, je v něm však minimum redundantních prvků. Do popředí se dostává denotát znaku, konotace jsou potlačeny, ve vědeckém textu jsou dokonce nežádoucí. Podobně není náležité ani nepřímé vyjadřování sdělovaného pojmového obsahu. Z věcného hlediska je sdělení úplné, výrazová úplnost je dána charakterem jazykového materiálu a územ v určitém typu textů (liší se např. texty vědecké a populárně naučné). Všechny vlastnosti textu je ovšem možno hodnotit až z hlediska potenciálního adresáta textu: jde-li o pouhého náhodného čtenáře, adresát není přiměřený a může text hodnotit jako stylově nevhodný, neboť jeho přesnosti, věcnosti atd. není s to porozumět (nezná terminologii a modely vyjadřování v oboru, přesné a věcné formulace jsou mu příliš složité apod.). Vnímání odborného textu se musíme učit tak, jako se postupně učíme být jeho autory.

### a) Kompozice

Jasnost, zřetelnost, přehlednost a jednoznačnost textu se dosahuje již **textovou výstavbou**.

Tvorbě odborného textu předchází vždy fáze přípravná, v níž autor shromažďuje materiál, pozorování a záznamy z experimentu, studuje literaturu oboru a připravuje si z ní poznámky. Již v této fázi si vytváří i základní linii prezentace materiálu, základ předpokládané kompozice celku. Opírá se přitom o úzus odborných textů obecně i o úzus oboru. Rozsah textu by měl odpovídat tematice a hloubce jejího zpracování, někdy je však limitován vnějškově (rozsah disertační práce, rozsah příspěvku do sborníku ap.).

Pro psané odborné projevy je typická velmi **promyšlená kompozice**, která se liší podle toho, zda text směřuje k analýze problému, nebo je syntézou poznatků. Text je především rozpracován v **horizontální linii**. Název je popisný a v textu (kromě zcela krátkého) je zřetelně patrné rozdělení na úvod, který slouží k probuzení zájmu a má obecnější charakter, vlastní stať, která je řešením zvolené problematiky a je dále vnitřně členěna, a konečně závěr, který shrnuje výsledky práce nebo je vyvrcholením myšlenek textu. Horizontální členění odborného textu je dále propracováno ve stavbě kapitol, které jsou přísně monotematické, i odstavec je volen v závislosti na tématu. Začátky kapitol bývají „ostré", tj. na počátku stojí obvykle naznačení tématu, které se dále rozvíjí. Napojení konektorem je vzácnější. Zvláště složité horizontální členění je v textech vědeckých, které jsou doplněny i resumé, často jinojazyčným.

Základním **slohovým postupem** odborného textu je postup výkladový a úvahový, dále se uplatňuje odborný popis jako modifikace postupu popisného. Vyprávě-

cí slohový postup najdeme v pracích popularizujících, kde je jedním z prostředků beletrizace textu. Zdánlivě se s ním setkáváme i u prací historických, ve skutečnosti jde tu však o popis děje (je objektivní). Slohové postupy se v odborném textu nemísí. (K modifikaci slohových postupů v odborných textech viz i v kapitole o stylových aspektech výstavby textu.)

Nápadné je **vertikální členění** odborného textu. Vedle vlastního výkladu problému tvořícího základní text je tu obvykle další pásmo textu doplňujícího – poznámkový aparát, odkazy na odbornou literaturu, které spojují daný text jednoznačně s jinými texty oboru, sám text je podle závažnosti informace členěn typem písma na sdělení podstatné a vedlejší (petitové pasáže nebo naopak tučné písmo, kurziva aj.). Také resumé, které jsme připomněli výše, je určitým prostředkem hierarchizace sdělení. Horizontální a vertikální členění textu je někdy velmi složité a u delšího textu by mohlo být až těžko přehledné, tj. mohlo by narušovat předání informace. Proto se nyní v psaném textu uplatňují další **prostředky umožňující orientaci**. Je to např. užití mezititulků i u kratších textů, nebo marginálie. Uplatňuje se také desetinné třídění sloužící horizontálnímu i vertikálnímu členění (např. v Mluvnici češtiny z r. 1986–87 nebo v knize Čeština – řeč a jazyk z r. 1996), zatímco členění do paragrafů zvýrazní jen horizontální členění a umožní odkazy v něm (např. v Pravidlech českého pravopisu nebo v Příruční mluvnici češtiny z r. 1996). Dalším prostředkem usnadňujícím orientaci jsou vzájemné odkazy uvnitř textu a rejstříky, které jsou dnes obvyklou složkou vědeckých textů. Jde o obdobu odkazů na odbornou literaturu, obracejí se však dovnitř textu samého. Důležitá je i role prostředků zvyšujících kohéznost textu samého – konektorů (částice, spojky, deiktická zájmena, lexikální prostředky) a textových orientátorů, opakování výrazů, včetně synonymických. Tyto prostředky studuje textová syntax, její výsledky bude pak možno využít i pro studium stylu.

Zdánlivě je autor odborného textu nezávislý v tom smyslu, že může zvolit kterýkoli prostředek umožňující přehlednost textu, ev. i psát text jako nespojitý, ve skutečnosti se však vědomě podřizuje zvyklostem jednotlivých oborů a slohových útvarů, někdy i úzu časopisu nebo edice, v níž bude text publikovat (srovnejte např. způsob formulace myšlenek ve Slově a slovesnosti a Naší řeči). Způsob citace literatury je dokonce normován (ČSN 01 0197 platná od r. 1971); tato norma se však v posledních letech poněkud mění.

Specifickým rysem kompozice odborného textu je spojení jazykového sdělení s **prostředky jiných kódů**: běžně se užívá schémat, náčrtů, ilustrací, které nejsou výtvarným doplňkem textu (i když jejich výtvarná stránka není zanedbatelná), ale integrální součástí sdělení. Ve filologických pracích mají charakter ilustrace doklady nebo příklady; proto se, pokud to technika umožní, uvádějí jiným typem písma, zpravidla kurzivou. Zvuková příloha je naopak zatím málo obvyklá. Podobně se součástí textu stává citát (je jakousi jazykem vyjádřenou „ilustrací“ vysloveného názoru). Odborný text se tak propojuje s jinými texty.

**Kompozice mluveného odborného textu** je také velmi promyšlená, nemůže však být tak složitá jako u textu psaného. Horizontální odstupňování textu má podobnou stavbu jako text psaný; úvod slouží především k navázání kontaktu přednášejícího s posluchači, závěr často shrnuje a má složky kontaktové. Vertikální členění textu má v mluveném projevu omezené možnosti, proto je oproštěno; odkazy na literaturu jsou, pokud to není naprosto nutné, zjednodušeny, vedlejší poznatky se jen naznačují, naopak někdy autor rozhojňuje podíl příkladů, aby pomohl posluchači k názorné představě. Častěji než v psaných projevech nacházíme opakované vyjadřování téhož obsahu; nejde jen o opravy nedokonalé formulace, ale i o parafráze téhož sdělení nebo explikace, tj. vysvětlení, zdůvodnění apod., která jsou často odrazem kontaktu s adresáty, např. ve chvíli, kdy posluchači projeví neklid. Ani odborný text mluvený není zbaven kontaktu s jinými kódy. S rozvojem moderní techniky se stále více využívají statické a dynamické obrazové materiály, materiály zvukové, často i tradiční tabule; umožňují totiž spojit sluchový a vizuální dojem, a tím navodit přesnou a jednoznačnou interpretaci sdělení. Mají význam i pro posílení zájmu adresáta a pro kontakt s ním.

b) Spisovnost odborného vyjadřování

Jazyková výstavba odborných textů je plně ve službách pojmové složky sdělení; volba výrazových prostředků by měla být zcela neutrální a tomu odpovídá skutečnost, že je založena na jazyce spisovném. Stav spisovného jazyka limituje možnosti odborného vyjadřování, na druhé straně však potřeby odborného projevu spolupůsobí při intelektualizaci a internacionalizaci jazyka spisovného a jsou impulzem pro rozvoj jeho prostředků. Výrazové prostředky v rámci spisovného jazyka směřují přitom ve vědeckých spisech ke knižnosti, popularizující práce využívají i některé prostředky hovorové. K přísné spisovnosti směřuje text psaný, zatímco v mluvených projevech, zvláště připravených jen částečně, je hovorové zabarvení častější. Rámec normy spisovného jazyka však přesahuje autor textu zpravidla nezáměrně a větší posun mimo spisovné vyjádření by už charakter textu narušilo. Spíše je v psaném textu společenských věd tolerována jistá archaičnost vyjádření, a to i proto, že v těchto oborech jsou studovány také texty vzniklé před desetiletími a autor i čtenář je na jejich normu zvyklý. Vědecké vyjadřování se při prezentaci nových objevů nemůže vždy omezovat na vědecké publikum jediného národa, neboť jde o poznatky povahy obecnější. K jinonárodnímu vnímateli se obracejí cizojazyčná resumé, napomůže také užití mezinárodní terminologie, v některých oborech je zvykem publikovat stati i delší práce přímo ve světových jazycích (např. popis nového druhu v biologii má být vždy podán i latinsky). Tato problematika již přesahuje rámec českého odborného funkčního stylu.

c) Větná stavba

Volba výrazových prostředků v rámci spisovného jazyka plně odpovídá obecným cílům odborného sdělování, které jsme připomínali výše. Je to patrné přede-

vším ve větné stavbě. Často se mluví o tom, že odborné texty mají složitou větnou stavbu, že jsou v nich dlouhé věty a souvětí a že je tedy text syntakticky složitý. Laicky se přitom říká, že proto je text těžký, že se „špatně čte". Takové tvrzení nemusí odpovídat pravdě; syntaktická stavba odborných textů je odrazem složitosti hierarchie myšlenek a vztahů, které texty vyjadřují, častěji se mohou objevit delší a složitá souvětí, ale i sémanticky náročné vztahy jsou vyjadřovány explicitně a repertoár spojovacích prostředků je dostatečně široký, aby umožnil čtenáři nebo posluchači porozumět sdělení. Hierarchizaci textu napomáhá také rozvržení textu do oddílů, kapitol a subkapitol. Vzhledem k převážně písemnému charakteru odborných textů, při jejichž studiu (nikoli pouhém čtení) má vnímatel možnost regulovat rychlost vnímání, text promýšlet a uvádět sdělení do souvislostí, ostatně nemusí být délka vět nebo souvětí na závadu. Orientaci v textu napomáhá i grafika, např. užití interpunkčních znamének : , ; –, systém závorek (i systém velikosti a typu písma), který informaci zpřehledňuje. V rámci odborného stylu jsou mezi jednotlivými texty ve větné stavbě značné rozdíly, které jsou jak odrazem autorské individuality, tak zaměření textu a charakteru vědní disciplíny, do které text tematikou náleží. V matematickém textu je např. větná stavba (i celkové vyjádření) značně formalizována:

*Buď $XCR^m$ n-rozměrná varieta s okrajem, x X bod, $T_xX$ tečný prostor k varietě X a bodu x. Tečný prostor $T_xX$ má strukturu n-rozměrného vektorového prostoru (viz odstavec 11.2), je tedy definován pojmem p-tenzoru na $T_xX$. Pro vektorový prostor duální k $T_xX$ zavádíme označení $T_xX$. Prostor antisymetrických p-tenzorů na $T_xX$ označujeme $PT_xX$.* (Krupka, Musilová; vysokoškolský učební text).

Historický text je tolerantní i k velmi složité větné stavbě:

*A právě v této době politické slabosti a roztříštěnosti vyvstalo pro islámské země nové nebezpečenství na východě, nový pohyb barbarských kmenů, který přinesl Přední Asii další pohromu, jež téměř nadobro zničila památky hmotné kultury, které zbyly v Íránu a Mezopotámii po vpádu seldžuckém, anebo pak zanikly v seldžuckém mezidobí.* (F. Tauer: Svět islámu.)

Myšlenky o větné stavbě odborných textů byly prověřeny **kvantitativní analýzou**. Publikované údaje (Frekvenční slovník současné odborné češtiny, 1982. Psaná a mluvená čeština z kvantitativního hlediska, 1983. Kvantitativní charakteristiky současné češtiny, 1985) umožňují poznat specifičnost těchto textů v rámci věcného stylu, první dva tituly sledují i rozdíl mezi projevy mluvenými a psanými. V materiálu však jsou shrnuty údaje z textů vědeckých i prakticky odborných různých oborů, a proto jsou zjištěná fakta jen orientační.

Pro odborné texty byla např. zjištěna průměrná délka souvětí 19,97 slov, věta jako predikační jednotka má průměrně 9,3 slov, což je zřetelně více než u jiných věcných textů. Jednoduchá věta je přitom delší než hlavní věta souvětí, vedlejší věta je nejkratší (v jiných typech textů tato relace není). V jednoduché větě tvoří asi 20 % predikátů spona *být*, jinak je ve struktuře věty poměrně podobný text odborný a publicistický. Pokud jde o podíl jednočlenných vět, je v odborném textu relativně vysoká frekvence jednočlenných vět slovesných (snad i pro potlačování autorského subjektu při formulování textu). Pokud jde o souvětí, není příznakem funkčního stylu poměr mezi větou jednoduchou a souvětím (ten je v dostatečně dlouhém textu vždy přibližně 1:1), ale důležitá je délka souvětí. Není jistě náhodné, že v odborných textech je relativně více zastoupeno souvětí o čtyřech a více větách nebo že

nezanedbatelnou četnost mají i souvětí o devíti a více větách. Souvisí to s typickým rozváděním myšlenek, argumentací, vysvětlováním v odborných textech. V souvětích složených ze dvou vět je častěji než v jiných typech textů vztah věta hlavní + věta vedlejší.

Celkově však syntaktická stavba odborných textů, podrobena kvantitativní analýze, neukázala existenci zvlášť nápadných signálů stylu. Je tomu jistě i proto, že nebyly odlišeny texty různých úrovní odborné komunikace a že mezi prakticky odborným a publicistickým vyjadřováním je plynulý přechod.

Specifika odborného vyjadřování bychom mohli najít v repertoáru **předložkových** a **spojovacích výrazů**: není rozdílu v podílu spojení spojkových a pomocí relativ, v odborném textu je však větší repertoár sekundárních předložek a spojek (zejména ve spojeních souřadných); volba spojovacího prostředku je už otázkou lexikální stavby textu.

Jinak je tomu, oddělíme-li od sebe odborné **vyjadřování mluvené a psané**.

Tu se ukázaly významné rozdíly v délce větných celků a vět. V psaném projevu je věta průměrně delší, zatímco větný celek kratší, tj. souvětí tvoří méně vět. Vzhledem k tomu, že s délkou věty roste i její nasycení informací, sevřenost, úspornost a ekonomičnost vyjádření, odpovídá tento stav větší pojmovosti psaných odborných textů. Podobně je v psaných textech více podřadných souvětí a vedlejších vět přívlastkových, nepřibývá však vět příčinných, neboť tento vztah se vyjadřuje lexikálně. Paradoxně je struktura delších souvětí v psaném textu jednodušší než v textu mluveném. V mluveném odborném projevu je souvětí delší, jednoduchá věta naopak kratší. Vyjadřování tu vykazuje rysy redundantní (opakování, kontaktové i jiné vsuvky, výplňková slova), vyskytuje se však i elipsa, která je prostředkem kondenzace. Souvětí je nejen delší (proti průměrné délce psaného souvětí 2,73–2,82 vět je v mluveném 3,36 vět), ale i syntakticky méně přehledné a celková syntaktická struktura je variabilnější. Také mezi jednotlivými mluvenými texty jsou rozdíly větší než u textů psaných.

V mluveném textu odborné povahy, který je většinou částečně připravený, se přirozeně odrážejí některé zákonitosti syntaktické stavby projevů spontánně mluvených.

Kvantitativní rozbory zabírající širokou oblast odborných textů z různých disciplín ukázaly i některé rozdíly mezi texty společenskovědními a přírodovědními a technickými. Společenskovědní texty psané mají tendenci k delší větě i větnému celku a jsou variabilnější, v mluvených projevech je rozdíl nepatrný.

Důležitou složkou syntaktické stavby textu je také jeho aktuální členění. V odborném sdělování je základní objektivní pořádek, v němž se réma umisťuje na konce výpovědi a stává se tématem pro následující výpovědi. V mluvených projevech se objevuje i osamostatňování tématu.

Celkové vyjadřovací tendence odborného textu směřují k ekonomičnosti vyjádření, zbavení textu nejen redundantních informací, ale zejména balastu slov. Tomu slouží prostředky **syntaktické kondenzace** vedoucí v psaném textu ke kumulaci informace do jednoduché věty pomocí konstrukcí infinitivních nebo využitím dějových substantiv a adjektiv. Podobnou funkci mají i konstrukce přechodníkové, jejich podíl na textu však je zanedbatelný (v odborných textech tvoří přechodníky kolem 0,6 % všech slovesných tvarů, je to však daleko více než v jiných typech textů).

Jiným prostředkem kondenzace informací v textu je vytváření textu nespojitého. Vyjádření v podobě tezí má místo ve speciálních žánrech odborného stylu.

Prostředkem kondenzace je i užívání různých značek a symbolů, obvyklé dnes i v textech společenskovědních.

### d) Morfologická stránka textů

Morfologickou stavbu zejména psaného odborného textu charakterizuje především jeho spisovnost. V rámci spisovného jazyka najdeme pak v odborných textech některá specifika ve frekvenci jednotlivých slovních druhů a jejich kategorií. Uvedené práce o kvantitativních poměrech v češtině připomínají např. vyšší podíl deiktických zájmen (posilující kohéznost textu) nebo vysokou četnost prézentu, která souvisí s nadčasovostí obsahu sdělení a jeho obecností, větší repertoár spojek (75 různých proti jen 42 v administrativních textech) apod.

Detailnější poznatky můžeme vyčíst ze starší knihy Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v češtině (1961), kde jsou zvlášť pojednány texty popularizující a vědecké. Tak např. v odborných textech je silný podíl substantiv (32,9 % – novější údaje z jiného souboru textů, 1983, mluví dokonce o 44,35 % různých lexémů) a adjektiv je dokonce relativně více než v textech jiných (16,25 %), sloves naopak méně (14,15 %, v materiálu z r. 1983 14,96 %), dosti vysokou frekvenci mají předložky (10,73 %). Ve vlastních vědeckých textech je překvapivě o něco méně substantiv i adjektiv a sloves, zato přibývá zájmen. Ve srovnání s jinými typy textů je významný především nižší podíl sloves, která jsou kromě toho poměrně stereotypní.

Pokud jde o jednotlivé morfologické kategorie, je v textech zaznamenán vysoký podíl tvaru genitivu obou čísel nebo relativně vyšší podíl substantiv typu *kost* a *stavení*. Ze slovesných tvarů je nejčastější 3. os. sg. (67,7–69,4 % prézentních tvarů), relativně více je ve srovnání s jinými texty doložena 1. os. pl. (10,7 až 11,4 %), jistě i dík plurálu autorskému. Z modů je samozřejmě základní indikativ, méně než jinde je zaznamenán imperativ, ale i kondicionál. Z časů je skutečně základní prézens, složené futurum má naopak minimální užití. Potvrdila se vyšší míra pasiva v textech. Celkově nejsou specifické rysy morfologické stavby odborných textů příliš nápadné a neodráží se v nich autorský subjekt.

### e) Slovní zásoba odborných textů

Nejcharakterističtější rysy odborného vyjadřování se tradičně nacházejí v oblasti slovní zásoby. Zde se v odborných textech a pro jejich potřeby vytvořila specifická vrstva lexikálních jednotek – **termínů, odborných názvů** – většinou substantiv a sdružených pojmenování, méně sloves a jiných slovních druhů. Ty tvoří odbornou stylovou vrstvu. Termínem se z hlediska lexikologie rozumí takové pojmenování, které je v rámci disciplíny jednoznačným pojmenováním pojmu oboru. Jde o pojmenování nocionální, neexpresivní, má funkci nominativní a kognitivní. Termín je v rámci oboru ustálený a je buď definován, nebo fixován konvencí oboru, jeho význam je tedy ostřeji ohraničený než u jiných vrstev slovní zásoby a bývá někdy identifikovatelný nezávisle na kontextu. Význam termínu se vyvíjí a upřesňuje spolu s vývojem oboru. Názvosloví se ustaluje kolektivně, dnes však vzniká potřeba je normalizovat a tím upevnit v povědomí a ustálit i pro další vývoj oboru.

Terminologie směřuje k internacionalizaci. Po období minulého a počátku tohoto století, kdy bylo snahou vytvořit kompletní paralelní českou terminologii k terminologii mezinárodní, jsme svědky zániku některých utvořených termínů českých (zanikly např. termíny *mluno, umnice, lučba*, ustupuje i *zdravověda, uměnověda, mravověda* ap.); běžně se české termíny udržují v oblastech, kde má obor rozvinutou literaturu popularizační. I dnes se sice kalkují termíny cizí (mluví se např. u počítače o *uživatelské přítulnosti* nebo o *paměti*), ne vždy však termín zobecní. Vedle aktuálně užívaných termínů najdeme v některých textech i názvy s rysy termínů, ale dosud neustálené nebo nepřijaté kodifikací, např. zastaralé výrazy nebo zkrácená synonyma názvů několikaslovných (*majzl* „sekáč", *karb* „hasnice", *kožař* „kožní lékař"). Zjednodušené názvy, tvořené často ze spisovných prostředků nebo vytvářející se v odborných kruzích při adaptaci cizí terminologie (*vyresetovat, kliknout*), které fungují v mluvených odborných textech ve stejném významu jako termíny, se označují jako **profesionalismy**. Vedle nich se stále vytvářejí i **pojmenování slangová**. Mezi termíny, profesionalismy a slangovými názvy nejsou pevné hranice, profesionalismy se mnohdy postupně stávají samostatnými termíny, slangový výraz se může ustálit a přejít v profesionalismus. V terminologii není v zásadě synonymie (kromě případů termínu domácího a přejatého nebo termínu explicitního a zestručněného), nežádoucí je homonymie, přesto však se objevuje (o polysémii jde u přenesení termínu z jedné oblasti do jiné – např. u terminologie informatiky, která navázala na terminologii sdělovací techniky: *kanál, šum, vstup, výstup*; jindy o homonymii – *pedologie* = a) půdoznalectví, b) nauka o dítěti). Také neemotivnost termínu lze posuzovat jen v rámci terminologické soustavy oboru, mnohé termíny mohou pro náhodného posluchače znít nezvykle nebo i komicky (např. označení částice *mezon se skrytou krásou* je mimo fyzikální text velmi příznakové). Celkovou problematiku terminologie, její tvorby a struktury terminologických soustav jednotlivých oborů studuje lexikologie. Ze stylistického hlediska je důležité zapojení termínu do textu a jeho působení na stylovou charakteristiku textu samého. Termíny patří k výrazům se stálou stylovou hodnotou, to znamená, že příznak „příslušnost k odbornému vyjadřování" je u nich patrný někdy i mimo vlastní text. Užití termínu v textu spoluvytváří odborný styl, ovšem až v kontaktu s jinými složkami sdělení. Jinak bychom museli jako odborný chápat např. následující text umělecký, v němž je několik odborných názvů botanických:

*Děkuju za optání, už toho bude* (kvést) *hromada: narcisy, hyacinty i tacety; viola cornuta a pupkovec, lomikámen, draba i arabis i hutchinsia a petrklíče a jarní vřes, a co toho rozkvete zítra nebo pozítří, to budete koukat.* (K. Čapek)

Termíny se od výrazů neterminologických liší mj. tím, že k jejich porozumění je třeba určitého vzdělání v oboru nebo přinejmenším zkušenosti. To platí jak pro termín mezinárodní, přejatý, tak pro termín český, protože ani motivované české termíny nemusejí být pro laika srozumitelnější – např. pojem vyjádřený slovem *gravitace* není „těžší" než *přitažlivost, frekvence* obtížnější než *kmitočet*, termín

*nemoci chronické* je pro běžného uživatele běžnější než *nemoci počasné, infarkt* než *záhať*. Proto se v textech, které mají být přístupny i méně zkušenému čtenáři, některé termíny vysvětlují příkladem nebo je vysvětlení zahrnuto do výkladu. Běžně se odkazuje na termín jiný, např. se vedle sebe užijí termín český a přejatý, jindy se, zejména v učebnicích, přidává terminologický slovníček. Porozumění významu termínu je totiž podstatné pro pochopení textu. Nový termín má být vždy přesně vymezen při prvním užití v textu, vždy má být vysvětleno posunuté užití termínu, zvláště u odborných názvů běžně užívaných. Způsob, jakým autor s termínem pracuje, je jedním z měřítek jeho kultury vyjadřování. V zásadě je užitá terminologie tím náročnější, čím je text blíže vyjadřování vědeckému, kvantifikace těchto údajů však nemáme k dispozici. Srovnejme tedy alespoň různě zaměřené texty zachycující v podstatě tutéž tematiku:

*Rentgenové paprsky vznikají tehdy, když za určitých podmínek rychlé elektrony dopadají na kovový terčík. Rychlé elektrony se vytvářejí v nízkotlakové trubici obsahující žhavé vlákno, které tyto elektrony vystřeluje. Silné elektrické pole mezi vláknem a terčíkem tyto elektrony urychluje. Když pak elektrony dopadnou na terčík, způsobí emisi rentgenových paprsků. Obecně platí, že čím jsou elektrony rychlejší, tím silnější je také rentgenové záření. Napětí, jímž se elektrony urychlují, aby tvořily rentgenové záření, jaké je potřebné k běžnému snímkování hrudníku, dosahuje 10 000 voltů. Rentgenové paprsky procházejí měkkými částmi těla a zastavují se na tvrdých kostech, čímž vzniká obrázek hrudního koše.* (Odborná práce určená mládeži)

*Rentgenka, rentgenová lampa, obr. Žhavné vlákno ohřeje katodu, tím se z ní uvolňují elektrony. V katodě i anodě je napětí i přes 200 000 V, vzniklé el. pole zrychluje elektrony (katodové záření) dopadající na anodu. Na anodě vznikají rentgenové paprsky, pronikající neprůhlednými látkami.* (Příruční slovník vědy a techniky)

*Rentgenovo záření je buzeno v rentgenových lampách, jejichž obecné schéma je na obr. III.32. Elektrony emitované žhavenou katodou jsou urychlovány vysokým potenciálovým rozdílem udržovaným mezi katodou a masivní kovovou anodou. Anoda bývá zpravidla měděná (někdy s vodním chlazením), v čelní ploše anody V je vložen pod jistým úhlem vůči elektronovému svazku materiál, na který elektrony dopadají a ze kterého vylétají paprsky X. Vlastní výbojová trubice je vyčerpána, paprsky X procházejí stěnou rentgenky. Již klasická termodynamika vysvětluje vznik spojitého brzdného elmg. záření při zastavení rychlých elektronů v materiálu anody rentgenové lampy. Ve spektrech X paprsků se však vyskytují značné rozdíly vyzařovaných vlnových délek, které nelze vysvětlit klasickými teoriemi. Spektra X paprsků vykazují zejména následující vlastnosti:...* (Vysokoškolské skriptum)

Pro styl textu je významná i volba mezi **termíny synonymními**: ve vědeckých textech se dává přednost terminologii mezinárodní a objevují se plná znění termínů, popularizující texty užívají terminologie české a častěji se v nich objeví zkrácené podoby oficiálních termínů a pronikají i názvy profesní. Profesionalismy jsou stylově neutrální v projevech mluvených. Jisté zjednodušení terminologie v těchto textech není na škodu přesnosti sdělení, neboť pojem je upřesněn kontextem.

Užívání terminologie není jedinými rysem lexika textů odborné komunikační sféry. Je jím i zvýšený **podíl slov přejatých**. Tak např. synchronně cizí slova ve vzorcích o 1 000 slovech tvořila ve vysokoškolské učebnici chemické technologie 15,9 % textu, v jazykovědné vědecké práci 17,5 %, v sociologické studii dokonce 19,3 %. Tyto údaje nelze sice absolutizovat, o jejich platnosti se však můžeme kdykoli přesvědčit při studiu odborné literatury. Kromě toho se v textech vedle termínů objevují i **výrazy slaběji terminologizované**, např. *operace, systém, báze, struktura, stadium, odchylka, četnost*. Jsou označovány i jako **termíny mezioborové**.

Důležitým rysem odborného vyjadřování je **tendence k nominalizaci**, tj. k relativně vyššímu podílu substantiv a celé nominální fráze (substantivum s rozví-

jejícími větným členy) v textech. Kvantitativní údaje o tom jsme uvedli výše. Nominalizaci přispívá **multiverbizační** tendence odborného vyjadřování – místo konkrétnějšího slovesa se objevují spojení slovesa neplnovýznamového nebo s obecnějším významem a substantiva: změřit – *provést měření*, podobně *provádět abstrakci, klást meze, být odrazem, mít odraz, mít k dispozici, přivodit zánik*. Naopak repertoár slovesných tvarů je chudší a i variabilita sloves je menší. Psané a mluvené projevy se přitom ve slovní zásobě ne zcela shodují, vliv na slovní zásobu však má i tematika.

Je to patrné z materiálu knihy Frekvence slov, slovních druhů a tvarů (1961): V souboru 1,6 miliónu slov má četnost lexému 50 a vyšší 3585 slov. Pomineme-li vlastní jména, která do souboru přešla úplnou excerpcí jednotlivých děl, jde většinou o výrazy stylově neutrální, které jsou doloženy ve všech excerpovaných typech textů. Omezené užití jen v 1–3 ze sledovaných osmi typů mělo pouhých 54 slov, z nichž 40 patřilo pouze do textů odborných a vědeckých, s menším výskytem i v publicistice. Jde o výrazy (v pořadí podle celkové frekvence) *uhličitý, výrobní, kultura, pist, kapitalista, odchylka, individuální, průměrný, struktura, balneace, hřídel, zdvih, tkáň, stadium, výfukový, komprese, psychoanalýza, terapie, otáčka, klikový, neuróza, palivina, karburátor, pozorovatelný, schéma, četnost, vlastník, nasávati, výzkum, celostní, vstřikovati, architekt, ojnice, hypertenze, pružina, spermie, fyziologický, významnost, virus, klimatický*. Tento přehled nenechá nikoho na pochybách, že byl excerpován text týkající se spalovacích motorů a text lékařský.
V textech z konce 70. let ukázala kvantitativní analýza (1982, 1983) vyšší frekvenci i u běžných slov *práce, rok, způsob, otázka, druh, řada, doba, oblast*; podíl slov spojených s tematikou zůstává stále výrazný.

Jak je vidět z uvedených údajů, vykazuje slovní zásoba odborných textů jistou **stereotypnost** a index opakování slov (tj. poměr mezi počtem slov v textu a počtem různých lexémů) je vyšší než u textů jiných stylů: u textů vědeckých byl (1961) určen na 6,3, v prakticky odborných 6,2, zatímco průměr pro celý korpus materiálu je 5,4. Menší rozmanitost tu souvisí se zúžením pozornosti při sdělování na vybraný okruh jevů a s tím, že u pojmenování je omezena synonymie a není možnost volby pojmenování přímého a nepřímého jako např. v krásné literatuře.

Zvláštní výrazový prostředek odborného stylu se rozvíjí a propracovává až v posledních desetiletích: jsou to nové **nevlastní předložky** vznikající přechodem předložkového pádu substantiva do funkce předložky. Užívají se i v publicistice a v administrativních textech, tj. tam, kde vzniká potřeba přesně vyjádřit složitější sémantické vztahy.

Kvantitativní údaje o jejich frekvenci ve věcných textech ukázaly značné rozdíly v repertoáru mezi odbornými a dalšími texty; ze 120 sekundárních předložek je pouze 38 % doloženo ve všech složkách věcného stylu, nejčastější jsou *na základě, z hlediska, v rámci, vzhledem k, v průběhu, spolu s, v souvislosti s, prostřednictvím, v důsledku, ve spolupráci s*.

Sekundární předložky se většinou uplatní jako součást příslovečného určení způsobu. Užívají se samozřejmě především v psaných projevech.

Pojmovost a konkrétnost odborného textu je konečně posilována i užíváním **konkrétních údajů** (v závislosti na charakteru textu jsou to např. vlastní jména, data, značky fyzikální či chemické, matematické symboly atd.). V případě číslic, značek a symbolů nejde už o výrazy přirozeného kódu, ale o konvenční znaky „jazyka vědy". V mluvených projevech se převádějí do přirozeného jazyka a zastupují někdy i predikační jednotku (= rovná se; ≧ je větší nebo rovno apod.). Jsou

normovány a tvoří součást terminologie oboru. V popularizujících pracích bývají vysvětleny nebo nahrazeny opisem.

Celkově je stylová norma odborných textů poměrně jednotná, cíli – předání věcné informace – jsou podřízeny všechny úrovně textové výstavby od kompozice až po lexikum. Dokonce i vnějšková stránka textů (grafické ztvárnění, ev. výslovnost) se tomuto cíli podřizuje. Zákonitosti jsou natolik ustáleny, že mohou být i parodovány (např. ve „vědeckých seminářích" Divadla Járy da Cimrmana) nebo využívány jako prostředek aktualizace v jiných typech textů. Styl odborných projevů se postupně stal vedle stylu uměleckého významným i pro rozvoj jazyka spisovného, neboť jeho vyjadřovací potřeby jsou impulsem pro rozvíjení inventáře spisovných prostředků. Dnes už přejímá tuto roli zvláště styl publicistický, který je ve větším kontaktu s uživateli národního jazyka, a může tedy pohotověji a účinněji formovat jejich jazykové povědomí a kulturu vyjadřování.

## 4. Diferenciace stylu odborných jazykových projevů

Již výše jsme připomněli, že stylová oblast odborného vyjadřování je vnitřně diferencovaná, a při popisu stylové normy jsme se této diferenciace dotkli na více místech. Zde tedy jen shrneme poznatky. Připomeňme, že každá z diferenciací se dotýká všech rovin textu od pojetí tématu až po vnější formu. Diferenciace na **projevy mluvené a psané** je zdánlivě založena pouze na volbě kódu (mluvenosti – psanosti), ve skutečnosti se však dotýká podstatně i jazykové stavby textů. Odborné projevy jsou většinou psané, i při mluvené realizaci bývá psaná předloha podkladem nebo alespoň oporou mluvčího. Kompozičně jsou oba typy připravené, v mluvených projevech však je vzhledem k možnostem vnímatele limitována délka a je prostší horizontální a vertikální členění textu. Syntaktická stavba mluvených projevů je charakterizována větším podílem souvětí, v psaných projevech je informace častěji soustředěna do věty jednoduché, která je také delší. Mluvený projev jeví ve větné stavbě větší rysy redundance. Tvaroslovná složka psaných projevů je přísně spisovná, v mluvených projevech se uplatňují také prvky hovorové a i některé rysy nespisovné. V lexiku jsou psané projevy terminologicky nasycenější, v mluvených projevech se vedle termínu vyskytují i výrazy profesní, jsou omezeny faktografické údaje. V předčítaných projevech by měl autor pamatovat na zákonitosti zvukové percepce již při tvorbě rukopisu.

Důležitou diferenciací odborných projevů je rozdíl mezi projevy se zaměřením buď na teoretické, nebo spíše praktické otázky oboru. Toto zaměření podstatnou měrou ovlivňuje jazykový styl výsledného textu. Za základní můžeme pokládat toto rozčlenění:

**Styl vědeckých (teoretických) textů**, textů podávajících nové nebo zcela nově pojaté myšlenky a poznatky, se obrací k poučenému vnímateli, odborníku v dané oblasti. Podstatnou vlastností vědeckých textů je formulace alternativních koncep-

cí, nejde jen o výčet faktů, ale (a především) o jejich interpretaci z hlediska autora. Kompozičně i jazykově jsou tyto texty nejvíce propracovány. Základem je úvahový a výkladový slohový postup doplněný odborným popisem. Volba jazykových prostředků směřuje od neutrálnosti ke knižnosti, v lexikálním plánu se dává přednost mezinárodní terminologii a celkově narůstá podíl přejatých slov.

**Styl prakticky odborných textů** počítá s poučeným čtenářem, znalým základní problematiky daného oboru. Poznatky, které text přináší, nemusejí být nové z hlediska oboru, obracejí se však k praktické činnosti. Tomu odpovídá i stylizace textu – vyjadřování je tu méně exaktní. Kompozice je prostší, a pokud jde o texty v opakujících se situacích, vznikají pro ně textové modely. Vyjádření je sice spisovné, ale v jeho rámci se užívají i hovorové prvky, v lexiku se vedle termínů objevují profesionalismy. Oblast prakticky odborné komunikace se může dále dělit podle oborů lidské činnosti, tak nacházíme specifika ve stylu textů vojenských, právnických atd. Obec vnímatelů těchto textů je pak často omezena jen na okruh příslušníků jediné profese, jediného podniku, a proto jsou v textu obvyklá i výrazová zjednodušení (podnikové zkratky, neterminologické výrazy).

Zvláštní styl se utváří u textů, jejichž obsah si má vnímatel v maximální míře osvojit – u textů učebnicových. **Učební styl** má nejen zprostředkovat předání určitých nutných informací, ale také aktivizovat zájem o ně, kontrolovat postup osvojení informací atd. Záměrné působení na adresáta je (vedle funkce odborně informativní) důležitým faktorem formujícím tento styl. Stylizace učebních textů je ovlivněna i tím, že učebnice, především školní, tvoří systém, jenž musí obsahem i formou splňovat nejen požadavky odborné, ale i didaktické.

V posledních desetiletích se značně rozvíjí **styl populárně naučný**. Tyto texty se obracejí k zájemci, který má jen nevelké poznatky z oboru, a tomu se podřizuje jak výběr faktů, tak i forma zpracování, které se beletrizuje. Jednotlivé texty mají pak blíže k publicistice nebo k literatuře krásné. Charakteristické je omezení terminologie na nezbytnou míru, větší šíře vyjádření a doplňování textu vedlejšími informacemi (např. zapojením vyprávění do textu). I vyjadřování může být hovorovější. Významnou úlohu dnes hraje popularizace vědy v rozhlase, a zejména v televizi; jazykový styl těchto projevů nebyl zatím analyzován.

Specifické stylové vlastnosti najdeme i v eseji, žánru odborné komunikace, který se formoval na základě vědecké úvahy zesílením subjektivity, zvýrazněním estetické složky informace a posílením zřetele k vnímateli textu. Pro **esejistický styl** je charakteristické sepětí prvků odborného a uměleckého stylu, jindy je jazyk a styl textu bližší publicistice. Kompozice je uvolněnější než v jiných odborných textech, je potlačeno formální členění i poznámkový aparát. Velmi vzrůstá význam osobnosti autora, který ručí za pravdivost východisek a samozřejmě i závěrů svou autoritou.

V posledních letech se termín „esej" vztahuje vlivem angloamerické tradice i na cvičné práce adeptů vědy, a dokonce i studentů. Tradiční pojem se tak vrátil k původnímu významu slova (*esej* „pokus"). V eseji vzrůstá podíl příznakových slov, častěji se objeví slova knižní nebo obrazné vyjádření, uplatní se variabilnější stavba

souvětí, v jednoduché větě najdeme častěji několikanásobné větné členy nebo přívlastkové konstrukce, užívají se i modálně příznakové druhy vět apod.

V české situaci se eseje uplatnily především ve společenskovědních oborech. Autorem velmi oblíbených esejů o češtině byl P. Eisner. Připomeňme si jeho styl:

*Čeština má mnoho zdrobnělin, a bývají cizincům nápadné – ať už svou hojností, ať – některé – svou povahou. A opravdu slova jako kafíčko, mlíčko, polívčička, pivíčko, bifteček, párečky, rohlíčky, koláčky, knedlíčky, nudličky, pošušňáníčko, gulášek, paprička, kolínko (to jedlé!), jitrničky, pohodlíčko, do nebíčka – do peklíčka, božínku, vymezují český život od toho drahého bříška až po samého pánaboha velmi pozoruhodným růženečkem zdrobnělin a zdrobnělinek. Jak značné možnosti zde čeština má, ukazuje dobře slovo jako velebníček, k němuž v jazykové praxi není vůbec nijakého základu velebník: nu, zdrobnit velebnost, toť opravdu již výkon.*

Srovnejme, jak se podobné téma ztvárňuje v expozici výkladu vědeckého (v Mluvnici češtiny I):

*1.1.3.1. Názvy zdrobnělé*

*1.1.3.1.0. Kategorie názvů zdrobnělých (deminutiv) je charakterizována velkou početností a produktivitou tvoření. Proces tvoření není uzavřen; existuje vždy potenciální možnost tvořit je od slov nově vzniklých nebo přejatých stejně jako od starých slov z důvodů stylistických nebo významových.*

*1.1.3.1.0.1. Inventář přípon je uzavřen a vyznačuje jej...*

## 5. Slohové útvary odborné komunikace

Slohové útvary odborného stylu jsou založeny na logických postupech indukce, která je náročnější, ale i zajímavější, nebo dedukce; deduktivní postup je běžný v kratších útvarech populárněvědných. Ve vědeckých textech induktivních je základním postupem analýza, neboť podává fakty v procesu odkrývání.

V odborném stylu se uplatňují útvary formované na základě slohového postupu výkladového a úvahového nebo na základě postupu popisného. Mezi útvary a jednotlivými oblastmi odborné komunikace existuje vztah, který formuje jazykově-stylovou složku textu. Hranice jednotlivých útvarů nejsou pevné a některé se současně uplatňují i v textech publicistických.

Na základě **výkladového slohového postupu** lze vydělit větší počet útvarů.

**Disertace** (rigorózní, doktorská; monografie) je rozsáhlá vědecká rozprava, která řeší složitý teoreticky závažný problém. Jazyk a styl disertace odpovídá jazyku vědeckému. Menší rozsah má **studie**. Oba útvary mají přísně monologický charakter. **Článek** patří svým charakterem do stylu populárně naučeného, aplikuje na menší ploše vědecké poznatky ucelenou formou, ale s ohledem na možnost percepce adresátem. Modifikace článku se užívá i v publicistice. **Úvaha** je hybridním útvarem, autor v ní zaujímá subjektivní postoj k různým jevům, podstatou je nalezení nového zorného úhlu. Forma úvahy je sevřená, výrazové prostředky jsou variabilní. Úvaha je natolik svébytný útvar odborného stylu, že se někdy (i v této Stylistice) vyděluje i zvláštní slohový postup – postup úvahový. Do okruhu výkladových útvarů se může zařadit i **esej**, kratší úvahový text s beletrizovanou formou a nekompaktním způsobem podání. Styl typický pro esej – esejistický styl – bývá chápán jako specifický (viz výše).

Další útvary vznikají za kontaktu s vnímatelem, tj. jsou to **útvary situační**. I když mohou existovat i v psané podobě, odráží se v nich bezprostřední vztah k vnímateli. Vedle výkladového slohového postupu se v nich uplatní i popis. **Refe-**

**rát** existuje v psané i v mluvené podobě. Informuje o výsledcích vědeckého bádání a vysvětluje je, uplatní se i na úrovni komunikace prakticky odborné a populárně naučné. S ním souvisí **koreferát**, kratší text zaměřený na jediný aspekt problematiky a reagující na předchozí referát. **Přednáška** je mluvenou paralelou odborné stati nebo článku; zveřejňuje a popularizuje vědecké výsledky. V přednášce určené studentům je důležitá didaktická složka, časté jsou prostředky posilující zájem a pozornost vnímatele, slovník je obecněji srozumitelný a nevyhýbá se ani slabším prostředkům emotivním.

Dialogický charakter mají **diskuse, polemika a debata**, jejich složkou je pak **diskusní, polemický** nebo **debatní příspěvek**. Slovník těchto útvarů je podobný jako u přednášky, polemika je expresivnější. Příspěvky jsou krátké, mají jednoduché textové členění a jejich charakter lze hodnotit jen ve vztahu ke kontextu celé diskuse.

Hodnotícím textem je **posudek**, v němž autor svá tvrzení opírá o argumentaci; jde tedy vlastně o odbornou analýzu. Hotový, publikovaný text hodnotí objektivním způsobem **recenze**, zatímco **kritika** je vyhroceným, přísným pohledem na hodnocenou věc: jazyk kritiky je emotivnější, neměl by však být zcela subjektivní.

Zvláštním typem útvaru je konečně **pracovní návod**, krátký, jasný, obecně srozumitelný popis pracovního postupu.

Tradičními **speciálními útvary** odborné literatury jsou encyklopedie, repetitoria nebo kompendia, která zpracovávají fakta v podstatě slovníkovou formou. Výběry odborných textů obsahují chrestomantie a antologie. Vývoj vědy a potřeby výměny vědecké informace vedou ke vzniku nových útvarů, které mají charakter metatextu – textu odvozeného z jiných textů: rešerše a anotace jsou typickým žánrem tohoto typu. Uplatňují se v informatice.

Toto tradiční rozdělení vychází více z tvaru hotového textu a méně si všímá faktu, že odborný text je především komunikátem, diskursem tvůrce s adresáty, v němž se orientace na obsah sdělení stýká s orientací rétorickou.

## Literatura


Vedle souborných prací o stylu a stylistice se otázkami jazyka a stylu odborných textů zabývají zejména tyto novější práce:

Bečka, J. V.: *Lexikální složení českých odborných textů technického zaměření.* I – úvodní studie. Frekvenční seznam. Acta Universitatis XVII. Novembris. Praha 1973.

Čechová, M.: *K expanzi předložky na v současné jazykové praxi.* NŘ 64, 1981, s. 33–45.

Čechová, M.: *K tvorbě odborného textu.* In: Termina 1994. M. Žemlička (ed.). Liberec 1995, s. 30–37.

Čechová, M.: *Postup při tvorbě odborného textu.* ČJL 45, 1994/5, s. 156–162.

Čmejrková, S.: *Normy vědeckého dorozumívání.* In: Termina 1994. M. Žemlička (ed.). Liberec 1995, s. 55–66.

Daneš, F.: *K mluvenosti a psanosti ve vědecké komunikaci.* In: Termina 1994. M. Žemlička (ed.). Liberec 1995, s. 174–189.

Daneš, F.: *O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu.* SaS 40, 1979, s. 257–270.

Daneš, F.: *Text a jeho ilustrace.* SaS 56, 1996, s. 174–189.

Daneš, F.: *Typy tematických posloupností v textu (na materiále českého textu odborného).* SaS 29, 1968, s. 125–141.

Dvořák, E.: *Přechodníkové konstrukce v nové češtině.* AVC, Praha 1978.

Filipec, J.: *Funkce odborného a běžného lexika v odborných textech a v lexikálním systému.* In: Termina 1994. M. Žemlička (ed.). Liberec 1995, s. 37–46.
Filipec, J.: *Rozbor odborného stylu a jeho vnitřní diferenciace.* SaS 16, 1955, s. 37–52.
*Frekvenční slovník současné češtiny věcného stylu.* Těšitelová, M., a kol. ÚJČ Praha 1983.
*Frekvenční slovník současné odborné češtiny.* Těšitelová, M., a kol. ÚJČ Praha 1983.
Gafronová, J., Bečka, J. V.: *Stylistika hospodářských písemností.* Praha 1985.
Hausenblas, K.: *Explicitnost a implicitnost jazykového vyjadřování.* SaS 33, 1972, s. 98–105.
Hausenblas, K.: *Ke specifickým rysům odborné terminologie.* In: Problémy marxistické jazykovědy. Praha 1962, s. 248–262.
Hausenblas, K.: *Termíny a odborný text.* Čs. terminologický časopis, 2, 1963, s. 7–15.
Hausenblas, K.: *Učební styl v soustavě stylů funkčních.* NŘ 55, 1972, s. 150–158.
Havránek, B.: *Terminologie.* In: Studie o spisovném jazyku. Praha 1963, s. 81–84.
Hoffmann, L.: *K vertikálnímu rozvrstvení odborných projevů.* SaS 35, 1974, s. 107–112.
Hoffmannová, J.: *Teorie kontextualizace: vzájemné působení jazyka a neverbálních prostředků.* SaS 55, 1994, s. 51–57.
Hošnová, E.: *K vývoji české syntaxe.* Karolinum, UK, Praha 1994.
Jedlička, A.: *Dynamika současné češtiny a odborný styl v ekonomické oblasti.* In: K novému pojetí vyučování českému jazyku a literatuře na SEŠ. VÚOŠ Praha 1971, s. 3–16.
Jedlička, A.: *K vymezení a charakteristice esejistického stylu.* Studia Slavica Pragensia. Praha 1973, s. 167–178.
Jelínek, J., Bečka, J. V., Těšitelová, M.: *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů.* Praha 1961.
Jelínek, M.: *Charakteristika stylu učebních textů.* In: Učební text – jeho funkce, produkce, recepce a interpretace. PedF UK, Praha 1996, s. 54–65.
Jelínek, M.: *Kultura jazyka a odborný text.* Termina 1994. M. Žemlička (ed.). Liberec 1995, s. 7–29.
Jelínek, M.: *Odborný styl.* SaS 16, 1955, s. 25–37.
Jelínek, M.: *Styl administrativně-právní.* In: Jazyk a jeho užívání. FF UK 1996, s. 240–250.
Jelínek, M.: *Syntaktické tendence odborného stylu.* Čs. terminologický časopis 2, 1963, s. 65–84.
Jelínková, J., Jelínek, M.: *O funkčním stylu literárněkritickém.* Sb. Umění a kritika, Brno 1980, s. 131–143.
Kleibl, J.: *O jazyku vědy v rozhlase.* Novinář 33, 1981, č. 4, s. 18–19.
Kraus, J.: *K současným vývojovým proměnám vědeckého a odborného vyjadřování.* NŘ 77, 1994, s. 14–20.
Kraus, J.: *K soustavě žánrů akademického diskurzu.* In: Rozumět jazyku. Praha 1995, s. 58–65.
Kraus, J.: *K stylu pracovních návodů.* Inf. bulletin pro otázky jazykovědné. Praha 1965, s. 38–45.
Kraus, J.: *K vývojové dynamice vědecké komunikace.* In: Termina 1994. M. Žemlička (ed.). Liberec 1995, s. 81–94.
Kraus, J., Hoffmannová, J.: *Písemnosti v našem životě.* Fortuna, Praha 1996.
Kroupová, L.: *Sekundární předložky v současné spisovné češtině.* Linguistica XIII, Praha 1985.
Křístek, V.: *K otázce funkčního rozpětí odborného stylu.* SaS 33, 1972, s. 173–178.
*Kvantitativní charakteristiky současné odborné češtiny (v rámci věcného stylu).* Tabulky a přehledy. Těšitelová, M., a kol. ÚJČ Praha 1983.
Macháčková, E.: *K některým vyjadřovacím prostředkům pracovních návodů v kuchařských knihách.* NŘ 67, 1984, s. 184–188.
Mistrík, J.: *Žánre vecnej literatúry.* Bratislava 1975.
Müllerová, O.: *Korektury, rektifikace, parafráze a modifikační explikace v odborném mluveném textu.* SlavPrag 26. Problémy stylistiky. Praha 1982 (1987), s. 119–126.
Nebeský, L.: *O jazyku matematického textu.* SaS 43, 1982, s. 88–92.
Nebeský, L.: *Znovu o jazyce matematického textu.* SaS 45, 1984, s. 121–127.
Obdržálek, J.: *O fyzikální terminologii.* NŘ 78, 1995, s. 145–148.
Polanský, M.: *Funkčně stylistická klasifikace a terminologická charakteristika českého ekonomického stylu.* In: K fungování jazyka v některých společenských oblastech. Praha 1982, s. 55–66.
Poštolková, B., Roudný, M., Tejnor, A.: *O české terminologii.* Praha 1983.
Poštolková, B.: *K vlivu odborné terminologie na národní jazyk.* SaS 38, 1977, s. 112–120.
Poštolková, B.: *Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny.* Praha 1984.
*Psaná a mluvená čeština z kvantitativního hlediska.* Těšitelová, M., a kol. ÚJČ Praha 1983.
Richter, K., Švarc, F.: *Vojenský jazyk a styl.* Praha 1957.
Rulíková, B.: *K charakteru větné stavby současných odborných projevů.* NŘ 61, 1978, s. 7–18.
Rulíková, B.: *K některým vývojovým tendencím v syntaktické složce odborného stylu.* SlavPrag 21, 1978, s. 263–271.
Rulíková, B.: *Vsuvky v stylu publicistickém a populárně odborném.* NŘ 54, 1961, s. 207–218.
Slančová, D.: *Jazykovo-štylistická charakteristika eseje a esejistického štýlu.* (Autoreferát kandidátské práce.) Bratislava 1983.

Slančová, D.: *Pokus o zachytenie vlastnosti eseje a esejistického štýlu.* SlavPrag 26. Problémy stylistiky. Praha 1987, s. 107–111.
Stromková, Z.: *Percepce odborného stylu.* In: Využití lingvistických přístupů v informatice. Praha 1982, s. 151–158.
Štícha, F.: *O jazyce soudních rozhodnutí.* NŘ 68, 1985, s. 65–77.
Těšitelová, M. a kol.: *Kvantitativní charakteristiky současné odborné češtiny.* Praha 1983.
Těšitelová, M.: *Využití statistických metod v gramatice.* Praha 1980.
*Učební text – jeho funkce, produkce, recepce a interpretace.* Machová, S. (red.). PedF UK, Praha 1996.
Vlková, V.: *K problematice tzv. multiverbizačních spojení, zvláště v odborném stylu.* SaS 39, 1978, s. 106–115.

# VIII. Direktivní a operativní funkce jako konstituující faktor – funkční styl administrativní

Současná společnost potřebuje pro své fungování racionální činnost administrativní (rokovací, jednací). Má vypracovaný systém úředního styku, a tak vzrůstá potřeba věnovat pozornost této oblasti vyjadřování i z hlediska lingvo-stylistického posuzování a ovlivňování procesu tvorby administrativních komunikátů. Přitom tato oblast, z hlediska stylistického málo atraktivní, zájem stylistiků příliš nepřitahovala. Považujeme však za užitečné se jí zabývat.

## 1. Vymezení stylu

Dřívější stylistiky nevyčleňovaly samostatný funkční styl administrativní; v rámci odborného stylu rozlišovaly oblast praktickou a teoretickou, přičemž k praktické oblasti přičleňovaly styl jednací, někdy projevy prakticky odborné a jednací ztotožňovaly (např. Daneš a kol., 1957). Jako samostatný je uváděn úřední styl u Trávníčka (1953), jeho stručné výklady však nebyly rozpracovány. O vydělování samostatných úseků v rámci odborného stylu, které se v dosavadním vývoji stylově vyhranily, mluví Základy české stylistiky (1970), které zařazují do stylové oblasti odborné administrativně právní úsek. Naznačily tak vývoj, který probíhá před našima očima: vyhraňování a osamostatňování dalších stylových oblastí. Jednou z nejvýraznějších těchto oblastí je právě oblast administrativní, M. Jelínek mluví o stylu administrativně-právním (1996) na rozdíl od J. V. Bečky (1992), který začleňuje styl normativní (kam řadí zákony, vyhlášky, předpisy, směrnice), jednací (vnitropodniková agenda) a hospodářský do tzv. stylů pragmatických. My všechny okruhy týkající se řízení veřejné správy, tj. projevy administrativně-právní, hospodářsko-administrativní začleňujeme pod styl administrativní (nepatří tam ovšem odborné projevy zákonodárců ani ekonomů).

Postupné vydělování funkčního stylu administrativního můžeme sledovat i ve slovenštině. Ve starších pracích Mistríkových je administrativní styl zařazen do rámce jazykových stylů veřejného styku (společně jsou nazývány odborný styl): Ve Slovenské štylistice (1965) se uvedená „skupina stylů" člení na administrativní (rokovací, tj.

jednací), naučný (odborný v užším slova smyslu) a publicistický styl. V jeho poslední Stylistice (1985) se konstatuje, že administrativní styl je nejmladším stylem ve slovenštině.

Staré praktické slohové příručky školské věnovaly z praktických důvodů rozmanitým tzv. jednacím písemnostem (úředním dopisům, účtům, kvitancím...) výraznou pozornost, avšak s příchodem tzv. volného slohu do škol na přelomu 19. a 20. stol. tyto jednací útvary ustoupily. Jejich praktická potřeba však nezmizela. Se vznikem československé samostatnosti, zvláště pak s rozmachem života hospodářského a politického od 20. let započal proces, v němž se s rozvojem řídicích funkcí vyhraňovala slohová oblast oficiálních veřejných projevů úředního charakteru; postupně se vytváří administrativní stylový typ.

## 2. Funkce administrativních textů

Administrativní styl (užívalo se i termínů styl jednací, styl úřední) je stylem komplexním. **Funkce řídicí (direktivní)** jako příznačná pro administrativu je vázána na **funkci sdělovací (zpravovací)**, a to odbornou funkci administrativních textů. Touto funkcí a pojmovým charakterem textů je svázán styl administrativní stále se stylem prakticky odborným, vyděluje se však z něho vyhrocenou funkcí řídicí a **operativní (správní)**. Sledovaná oblast přitom není jednolitá, v různých projevech se uplatňují základní funkce (direktivní, zpravovací a správní) v různé míře, zvýrazňují se, popř. ustupují jisté vlastnosti.

Do rámce administrativního stylu lze začlenit jako podstyly styl jednací a styl direktivní, popř. styly další (jako je reklamní, který ovšem spadá spíše do stylu publicistického vzhledem k vyhrocené funkci získávací), začleňujeme sem i styl inzerce. Hranice administrativního stylu s ostatními styly věcnými (odborným a publicistickým) není zcela zřetelná, zařazení textu k té které oblasti by mělo být závislé na jeho převládající funkci.

## 3. a) Normy administrativní komunikace

Administrativní oblast je velice náročná na dodržování norem v oblasti věcné i formální, neboť administrativní komunikáty musejí být věcně správné, bez mezer, účelně formulované a měly by být i formálně dokonalé: to vše vyžaduje kvalifikované pracovníky i po stránce jazykové. Očekává se dodržování předepsaných norem, takže autor má relativně malou volnost stylové volby; jak žánr, tak jazykové prostředky jsou předem určeny funkčními činiteli, textové matrice jsou petrifikované. Produkování administrativního textu je do značné míry profesionalizováno, je předmětem odborné výuky na ekonomicko-právně zaměřených školách, v nichž se pracuje s učebnicemi úřední korespondence, obsahujícími prototypy textů, modely, které jsou v praxi víceméně naplňovány a dodržovány. Předpisy se týkají

nejen obsahové a jazykové stránky textů, ale např. u úřední korespondence i formátu papíru, rozvržení jeho plochy, grafické úpravy (přitom grafická úprava často supluje prostředky syntaktické).

**Autor** (pisatel, mluvčí) administrativního textu ustupuje do pozadí, ale také osobní vztah k jednotlivému konkrétnímu **adresátovi** bývá zastřen (adresátem bývá „právnická osoba" – podnik, ústav, úřad), adresát může být „neosobní", institucionální. Významným prvkem administrativního stylu je tedy i existence tzv. právnické osoby; tou je autor, adresát nebo oba. Jde o projevy zbavené subjektivnosti pisatele i vztahu k adresátovi. V dané stylové oblasti se neprojevuje úsilí po variantnosti, pestrosti, expresivnosti a názornosti vyjadřování, neboť to by odporovalo snaze po věcnosti, snadnosti, rychlosti i jednotnosti vyhotovení, ekonomičnosti a stručnosti vyjádření. Pokud se subjektivita v textu projeví, je považována za nedostatek.

Častý pluralitní adresát a nutná operativnost jednání vyžaduje snadné a rychlé vypracování administrativních textů i možnost jednotného a rychlého zpracování vyžádaných údajů, což vede k silné **standardizaci** těchto textů. K výrazným znakům patří i převažující **písemný charakter** administrativních projevů, avšak nejde jen a výhradně o projevy psané, neboť mezi administrativní projevy patří i ústní hlášení a vůbec jednání úřední povahy, tedy projevy monologické i dialogické.

Z poslání administrativních projevů vyplývají požadavky na charakter textů: věcná správnost spolu s výstižností, snaha po maximální objektivnosti. I tyto vlastnosti spojují administrativní styl se stylem odborným. Ne tak požadavek stručnosti, snadnosti a rychlosti zpracování, ty vycházejí z úsilí o ekonomičnost práce administrativních pracovníků; spis téhož obsahu se mnohdy zasílá různým institucím i řadě jednotlivců, ale jeho text se zpracovává jenom jednou, a to co nejstručněji, avšak zřetelně, určitě a co nejpřehledněji. Administrativní projevy mají umožnit jednotný výklad i jednotné zpracování (i statistické) získaných údajů (např. do přehledných tabulek, výkazů, hlášení).

## 3. b) Stylová norma administrativních textů

Maximální rychlost, formulační snadnost a jednotnost zpracování údajů (i strojového) zajišťují předtištěné formuláře (dotazníky aj.). Ty adresát vyplňuje zpravidla heslovitě (bez slovesných přísudků). Vedle toho se užívají i žánry textové, ale i v nich se uplatňují **textové vzorce**, variabilita v kompozici je nevhodná.

Ovšem i administrativní modely jsou dobově proměnné, dnes se přechází i u nás na celoevropské normy. Vcelku však je **textová výstavba** administrativní velmi pevná.

Z požadavků kladených na administrativní oblast vyplývají vlastnosti jazyka a stylizace administrativních projevů.

V **rovině syntagmatické** a **syntaktické** se projevuje úsilí po stereotypním úsporném, ale explicitním a jednoznačném vyjádření. V administrativní oblasti se

ustálily určité obraty, spojení, fráze, vlastně „panely", bloky, šablony, které se zařazují do textu celé. Ty umožňují rychlou a jednotnou tvorbu textu. Př.: *...na základě předběžného jednání s Vámi...; ...jmenuji Vás členem... komise s účinností od...; smlouva vstupuje v platnost...; současně si dovolujeme upozornit...; kde Vám bude předán...; vyhovuji Vaší žádosti ze dne...; děkujeme předem za kladné vyřízení naší žádosti.*

Typické je poměrně zhuštěné vyjadřování jednoduchou větou s vyšší frekvencí jmenných konstrukcí. Jmenný charakter vyjadřování se odráží i ve stavbě větné – objevují se jmenné věty jednočlenné (větné ekvivalenty), popř. dvojčlenné s elipsou sloves. Potřeba jednotného a rychlého zpracování administrativních projevů mimo jiné někdy potlačuje vyjadřování souvislé, takže se setkáváme i s agramatickým vyjádřením, s hesly a elipsami (tj. větami po formální stránce neúplnými). To na druhé straně vede k výskytu vysvětlujících přístavků.

Explicitnímu vyjadřování slouží jednoznačné spojky a předložky, zvláště knižní i víceslovné předložkové a spojkové výrazy. Srov. růst užívání podob *oproti* (ve srov. s *proti*) ve významu konfrontačním a podoby *dle* vedle podoby *podle*. Na druhé straně nivelizace původních předložek postihuje i oblast administrativní. Např. předložka *na* se užívá nediferencovaně a bez ohledu na sémantiku na úkor jiných předložek: *žádost na vedení podniku; zaslat na tyto podniky,...* Časté jsou sekundární předložky a předložkové výrazy jako: *zásluhou, následkem, vlivem, v důsledku, vzhledem k, v souvislosti s; na úseku, se zřetelem k, za příčinou, na základě...*, spoj. výrazy jako: *zatímco/mezitímco, jakožto, jakož i, přestože, a tudíž...*, znovu oživuje užívání výrazů považovaných už za zastaralé: *stran, z titulu..., potažmo.* Tyto výrazy se objevují nesourodě i v projevech jiných oblastí, např. i v projevu publicistickém a řečnickém. Z užívání vycházely – dříve užívané – později zastarávající formule (*níže podepsaný, výše jmenovaný...*), nyní se znovu v úředním styku občas uplatňují. Zanikla už však patetická oslovení a pozdravy (např. *Světu mír* v odpovědi na reklamaci). Pomocí uvedených prostředků se vyjadřování stává explicitní, avšak někdy méně obratné. Běžné je užívání pasivních konstrukcí – M. Těšitelová (1985) uvádí, že každé čtvrté až páté sloveso je v pasivu (viz *smlouva byla vrácena; pracovní úkol bude splněn; byl přijat...*), a to i u sloves nedokonavých, srov. v projevech na jednáních, schůzích: *bude hovořeno, jednáno, mluveno, je zmiňována* (problematika), místo zvratného pasiva nebo aktiva. S tím souvisí častá postavení patientu v podmětu (*je zpracováván inventární seznam*). Frekventované jsou multiverbizované jednotky, zvláště rozložené vazby slovesně-jmenné (*provádět sběr* (dat), *konat poradu*).

Autoři administrativních útvarů určených laikům by se měli vyhnout přetíženému, příliš kondenzovanému vyjadřování v bohatě rozvitých větách nebo v složitých, zvláště „tasemnicovitých" větách typu $V_1$h, který $V_2$v, který $V_3$v..., neboť tím působí adresátům potíže při recepci a interpretaci textů.

**Morfologická stránka textů** je zásadně spisovná, užívá se tvarů neutrálních, popř. knižních. Administrativní oblasti nejsou vlastní tvary hovorové. Odchylky od

spisovné kodifikace morfologické nebývají v textech motivovány subjektivní touhou pisatele po originalitě ani po lepší výstižnosti, ale jde zpravidla o neznalost kodifikačních pravidel. Vedle vnášení prvků hovorových se objevuje i vnášení podob hyperkorektních (např. v 1. pl. jmen *-é* na úkor *-i*: *reprezentanté, atleté...*), a to ze snahy po podtržení spisovnosti.

V administrativních textech najdeme specifika ve využití **slovních druhů a tvarů**. Z publikace Kvantitativní charakteristiky gramatických jevů v současné administrativě (1983) můžeme vyvodit následující zjištění:

Administrativní projevy svým nedějovým charakterem, zaměřením na fakta vedou k tomu, že v porovnání s jinými oblastmi (uměleckou, prostěsdělovací) mají vyšší frekvenci jmen: substantiv ve spojení s tzv. syntaktickými adjektivy (ve funkci atributu), ale i relativně vyšší frekvenci číslovek, naopak nižší frekvenci určitých slovesných tvarů. Z pádů je častý genitiv a nominativ, genitivu adnominálního se někdy užívá nadměrně, dokonce i na úkor srozumitelnosti, a to hlavně tehdy, hromadí-li se substantiva stejného typu skloňování, zvláště verbální substantiva (*podání hlášení vedení podniku*); častý je i nominativ jmenovací: *OÚ Benešov, UK Praha*; také vokativ – pád vcelku s nejnižší frekvencí – se objevuje v administrativních projevech relativně častěji – z potřeby oslovit adresáta projevu.

Obdobně je pro administrativní oblast příznačný výskyt deverbativních adjektiv: *splatný, vypuštěný, vyhotovený, podepsaný, započatý, poskytnutý, zajišťující, realizující, odstoupivší, nahradivší*; v administrativě se bohatě využívá infinitivu, protože je vhodný k vyjadřování direktivních příkazů a zákazů.

Z určitých slovesných tvarů je frekventovaný indikativ všech časů a neosobní tvary sloves (3. os.). V administrativních projevech se adresátům zpravidla vyká, častější je tedy i 2. os. pl.; 1. os. pl. se užívá v souvislosti s činností odesílatele: *žádáme Vás, zasíláme Vám...* Za slohově nevhodné, zastaralé se považuje užití 2. os. pl. zvratných sloves typu *žádáte se, vyzýváte se*; tento typ vyjádření může vést i k věcné záměně (*pracovníci se chválí, se vyznamenávají*), tady je na místě nezvratné aktivum: *ředitel chválí pracovníky*, nebo opisné pasivum: *byli vyznamenáni* + 7. p. vyjadřující agens (× *sportovci se vyznamenali vynikajícími výkony*). U pokynů, příkazů a zákazů se vyskytuje zcela pochopitelně imperativ.

V administrativních projevech se užívá častěji nedějových sloves *být, mít*, modálních *muset, moci*, slovesa *zajistit...*, predikativ, zvl. modálních (*je nutno, je třeba, možno, lze*) vyjadřujících nutnost, možnost aj. voluntativní poměr pisatele (mluvčího) nebo adresáta k realizaci děje – to souvisí s funkcí administrativních textů – funkcí direktivní, popř. doporučující.

I **lexikální stránka** administrativních textů odpovídá jejich funkci. Věcnosti sdělení se dosahuje citově neutrálními, jednoznačnými pojmenováními, často i víceslovnými, k přesnosti přispívají především termíny. **Termíny** tedy nejsou prostředky příznačné jen pro oblast odbornou; také oblast administrativní má v praxi vypracovanou vlastní terminologii, ale pracuje i s terminologií různých oborů – podle toho, které odborné oblasti příslušná administrativa slouží, např.

*odběratel, poplatník, urgence, faktura, splátka, dlužná částka, stanovená lhůta, platební výměr, daň (domovní, zemědělská, z příjmů, z literární a umělecké činnosti), smlouva (nájemní, pojistná, pracovní), řád (bytový, poplatkový, platový), pojistná událost* i *likvidace pojistné události*..., frekventované jsou zde dále názvy měrových jednotek (měr, vah, časových údajů: *metr, gram, sekunda*...), potřebné jsou číselné údaje (uvádějí se přesně, na rozdíl od projevů řečnických, popř. publicistických), častější než jinde jsou vlastní názvy nejen osobní a místní, ale např. i názvy institucí a výrobků. Snaha o rychlost zpracování a ekonomičnost vyjádření vede v rovině lexikální k častému užívání **zkratkových slov**, někdy i ne plně spisovných (*Čedok, Čebus, zamini, genštáb*) a **zkratek** (*CK, spol. s r. o.*) a **jejich odvozenin** (eseročko → eseročkový) i **značek** (*typ 512, T 80*): nutné je, aby byly identifikovatelné jak autorem projevu, tak jeho adresátem. V praxi se někdy zkratek a zkratkových slov nadužívá a to vede k nezřetelnosti textu.

Snahou po jazykové ekonomii vysvětlíme i užívání **univerbizovaných výrazů**, často nespisovných. I administrativa má bohatý inventář **profesionalismů** a **slangismů** – a nejde jen o názvy technických a administrativních pomůcek, jako *koníček* (posuvný jezdec), *žrádýlko* (náplň do sešívacích strojků – srov. univerbizované: *sešívačka*), jichž se užívá v projevech mluvených. Kromě již uvedených typů nespisovných zkratkových slov a jejich odvozenin jde i o odvozeniny další, zvláště slovesné, tvořené pomocí předpon *vy-, od-, na-* aj., srov. *aby požadavky byly vykryty, zprávu je třeba přeodsouhlasit, navýšit finance*...

Vcelku je oblast administrativní po stránce lexikální ve srovnání s jinými oblastmi chudá, používá se relativně nerozsáhlé slovní zásoby.

Některé prostředky silně frekventované v administrativní oblasti bývají uživateli odmítány jako nesprávné. Motivace tohoto odmítání vyplývá z jejich nemotivované kumulace v některých projevech. Jde často o prostředky zhuštěné větné stavby, o jmenné konstrukce, o rozložené konstrukce slovesně-jmenné, o multiverbizovaná vyjádření. Pokud však plní v dané oblasti určité specifické funkce, nelze je odmítat, ale také není vhodné přenášet je do oblastí jiných, kde nejsou funkční nebo kde jsou nepřiměřené situaci projevu. Jazykové prostředky je třeba vybírat s ohledem na stylotvorné činitele.

V 70.–80. letech se např. často užívalo ve veřejném styku – v oblasti administrativní, praktické odborné i publicistické – spojení *zajistit (zabezpečit) realizaci projektu (splnění plánu)*... Vysoká frekvence těchto výrazů vedla některé uživatele k odmítání slov *zajistit, zabezpečit* a spojení, v nichž se jich užívá, jako slov a spojení módních, neúčelných nebo málo obsažných, popř. neobsažných. Pokud sloveso *zabezpečit/zajistit* nepřináší do spojení žádnou další informaci, je redundantní a v administrativě nežádoucí, toto spojení pouze signalizovalo, že jde o oficiální, formalizovaný projev. Jindy však takovéto spojení může mít význam specifický: *instituce XY zajistí realizaci projektu* (instituce sama nebude projekt realizovat, ale najde, určí, vybere někoho, kdo bude projekt realizovat). Je třeba však dbát na to, aby obdobná vyjádření neumožňovala dvojí výklad (*zajistit pracovníky* – obstarat je, aby na něčem pracovali × internovat je, protože se např. něčím provinili).

V oficiálních veřejných projevech administrativních se můžeme setkat i s tím, že se někteří pisatelé (popř. mluvčí) snaží vyhýbat neutrálnímu způsobu vyjadřování a usilují o vyjádření tzv. „vybraně" spisovné. Výsledkem může být projev strojený, nepřirozený, slohově nevyvážený, někdy i věcně nepřesný. Bývá přesycen

zhuštěnými jmennými konstrukcemi, sekundárními předložkami, zastaralými výrazy apod.: *na základě právě Vámi vyplněného dotazníku; námi již vícekrát urgované, leč nedodané zboží; z titulu mimořádného významu; v zájmu urychleného vyhotovení.*

Vhodnost nebo nevhodnost jednotlivého prostředku je v administrativním textu nutno hodnotit velmi citlivě. Nevýznamné není ani to, že některé z administrativních prostředků pronikají nejen do publicistiky, ale i do sféry prostěsdělovací.

## 4. Slohové útvary administrativní komunikace

V oblasti administrativní existuje tematicko-obsahová disparátnost, která se odráží ve značné **žánrové rozmanitosti**. Žánry se mezi sebou liší i jazykově, zvláště v syntaktické stavbě. Zjištění, že v administrativě převládají dlouhé věty, delší než v publicistice a v odborných textech (viz Současná česká administrativa..., 1985, s. 86), se pravděpodobně týká jen jistých žánrových forem (předpisy, výnosy...), nikoli např. prostých úředních oznámení a běžných zpráv.

V oblasti administrativní se uplatňuje celá řada slohových útvarů a **žánrových forem**: protokol, zápis, rozsudek; žádost, životopis, posudek; podnikový dopis, oběžník, objednávka, hlášení, výkaz, zpráva a oznámení, inzerát... Tyto formy by bylo možno třídit podle různých hledisek. J. Mistrík (1985) např. člení projevy na dokumentární, oznamovací a heslové – tím kříží hlediska (obsahové a formální). Podle způsobu vyjadřování můžeme administrativní texty rozčlenit na útvary textové a heslovité. **Textové** jsou zpracovány formou souvislého vyjadřování, jsou po stránce syntaktické stavby úplné, i když jejich textová koheze bývá slabší. **Heslovité útvary** nemají uvedené vlastnosti, jsou schematické, bez vypracování souvislostí, často rozčleněné do rubrik (nahrazujících členění do odstavců, popř. vět), používají se v nich rubriky vodorovné i svislé, členící údaje do dvou rovin. Sem patří: soupisy, dotazníky, inventární a jiné seznamy, školní vysvědčení, různé poštovní tiskopisy apod. Některé administrativní útvary využívají výrazného grafického uspořádání a členění. Z **textových útvarů** je pro administrativu základní **úřední dopis**. V posledním období, po r. 1990, se rozvíjí zvláště soukromá hospodářská korespondence, uzavírají se hospodářské smlouvy mezi soukromníky, dosud neznalými a neškolenými v dané oblasti. Tak se objevují jak po stránce právní, tak po stránce jazykové mnohé nedomyšlenosti, způsobující nežádoucí víceznačnost sdělení, autoři neznají často ani administrativní normu. Tyto skutečnosti poznamenávají jednání týkající se dodržování/nedodržování smluv – finančních závazků, termínů apod. Znamená to tedy, že neznalost administrativních norem a jejich jazykových zákonitostí vede i k ekonomickým ztrátám, mj. proto v posledních letech vzrůstá prestiž jazykového vzdělání a znalostí administrativních.

Úřední dopis je komunikát oficiální, úřední povahy, takže by měl mít standardizovanou podobu, projevující se jak v tematickém uspořádání, tak v stylovém cha-

rakteru – objektivním, citově neutrálním. (Není úkolem této knihy uvádět vzory písemností, k tomu slouží speciální příručky, viz např. Kraus–Hoffmannová, 1996).

Mnohé útvary jsou společné pro administrativní a některou další komunikační oblast: užívají se např. v publicistice (zpráva, oznámení, referát, inzerát, reklama...), v oblasti prostěsdělovací, běžnědorozumívací (zpráva, oznámení, žádost...), navázat na jejich model může i ztvárnění umělecké; časté jsou např. beletrizované životopisy různých osob, do uměleckého textu lze stylizovat i protokol, hlášení (např. v Páralově Soukromé vichřici). Nejblíže administrativní oblasti stojí oblast odborná, zvláště v komunikaci právní nebo ekonomické se vyskytují protokoly, zápisy, žádosti, úřední korespondence aj.

Nejširší použití má z administrativních útvarů **zpráva, oznámení, pozvánka** a **referát**. Vedle nich se uplatňují v dané oblasti útvary povahy dokumentární, zápis a protokol, tj. projevy s vyhrocenými požadavky na přesnost a úplnost. Z jednání, konferencí, seminářů a porad se pořizuje **zápis** (zachycující podstatu jednání) s usnesením, o němž se hlasuje a které je závazné pro přítomné, resp. pro instituce, které přítomní zastupují, nebo protokol obsahující doslovný a ověřený záznam výroků zúčastněných osob.

K nejzávažnějším písemnostem tohoto druhu z oblasti administrativně-právní patří rozsudek, uplatňující vztah k odbornému textu zákonů. **Protokol** a **rozsudek**, dokumentární útvary, mající silně standardizovaný charakter, jsou vytvářeny podle právní normy, jež předepisuje jejich obsah a výstavbu, takže jsou tvořeny podle textového vzorce s používáním normou či konvencí daných i nižších „vyjadřovacích panelů", tzn. že jsou vlastně naplněním modelu konkrétním obsahovým a jazykovým materiálem. Např.: Úvod (1. část) rozsudku tvoří předtištěná hlavička ROZSUDEK (a na zvl. řádku) JMÉNEM REPUBLIKY; předtištěné a předepsané závazné formuláře s vynechaným místem pro konkrétní údaje: z čí vůle soudce své rozhodnutí vyhlašuje (z vůle státu), označení soudu (jeho název, jména soudců), datum vyhlášení rozsudku, označení obviněného (jeho základní data). 2. Výroková část (obsahuje výrok rozsudku) se skládá z: A. Výroku o vině, B. Výroku o trestu (u rozsudků odsuzujících) nebo o upuštění od potrestání (u rozsudků zprošťujících). Rozsudky odsuzující obsahují: C. Výrok o náhradě škody a D. Výrok o ochranném opatření. Ve výroku o vině se odlišuje věta skutková, věta právní a ustanovení o použité právní kvalifikaci. 3. část: Odůvodnění (výroku o vině, o trestu, o náhradě škody a o ochranném opatření). 4. část: Poučení o opravném prostředku (tj. o lhůtě a místě podání odvolání). Text rozsudku je zakončen po údajích o místě a dni zpracování jménem soudce, který odpovídá za správnost vyhotovení rozsudku. Každá z uvedených obsahově-formálních částí má své specifické „vyjadřovací panely" vedle normované terminologie.

Pro širší veřejnost bývají určeny plakát, vyhláška, ev. oběžník a inzerát, z nichž zvláště první dva jsou náročné na zpracování i po stránce výtvarné/grafické.

Hlavní funkcí **inzerátu** je funkce sdělná a výzvová, inzeráty většího rozsahu, publicistické, kromě toho mají ještě funkci přesvědčovací a získávací, tj. podobnou

funkci jako reklama. Vymezit hranici mezi inzerátem a reklamou je nesnadné a nejednoznačné (srov. inzerát a reklamu obchodní, pracovních míst, učebních oborů apod.). Komunikát je pokládán za inzerát, pokud v něm nepřevažují reklamní prvky, přitom může jít o inzertní zprávy nebo oznámení, ev. s výzvou, nabídkové, poptávkové, a to psané nebo mluvené (v rozhlasu, v televizi). Publicistické inzeráty bývají nabídkové. Inzeráty jsou tvořeny podle vzorce obsahujícího tyto náležitosti: kdo (subjekt); hledá, přijme, koupí, seznámí se × nabízí, prodává… (činnost); koho/co (předmět); za kterých podmínek (okolnosti); ev. značku – ta se může krýt s předcházející nebo následující složkou, tj. adresou, telefonním číslem, sloužícími ke kontaktu adresáta s inzerentem. Př. *Sběratel koupí staré panenky (značkové, celuloidové). Platím v ATS. Zn.: T. (8–16 UTE), tel. 02/...*

Má-li plnit inzerát (i reklama) své funkce, měl by být po stránce věcné úplný, po stránce výstavby přehledný a jasný (subjekt může být uveden i v závěru, nikoli jen v úvodu inzerátu), stylizačně jednoduchý a srozumitelný.

**Drobnější administrativní útvary** určené pro veřejné prostranství obsahují stručné faktické údaje a informace; vynikají přehledností, grafickou úpravou, jimiž mají upoutat čtenáře. Jejich vyjádření je často eliptické, heslovité, nekohézní. **Vyhláška** a **oběžník** mají naopak charakter souvislého textu. Na rozdíl od vyhlášky není oběžník tak stroze stylizován (třebaže i on má za úkol informovat, sdělovat, dávat příkazy a pokyny), oběžník také pokyny komentuje.

K běžným útvarům administrativního stylu, jež zpracovávají i lidé méně zkušení, pracovníci z oblasti mimo administrativní sféru, ale pro její účely, patří žádost, životopis, popř. dopis instituci. Jak ukazuje jazyková praxe, pisatelé mnohdy neovládají základní normy jejich zpracování, nedovedou text formulovat tak, aby byl srozumitelný, přesný a jasný – a tedy komunikačně úspěšný. Proto musí škola i jazyková osvěta věnovat jmenovaným žánrům administrativního stylu neustálou pozornost (jsou předmětem výuky).

## Literatura


Vedle souborných prací o stylu a stylistice a zvláště o stylu odborném se otázkami jazyka a administrativních textů zabývají zejména tyto novější práce:

Čechová, M.: *Charakteristika administrativního stylu.* NŘ 72, 1989, s. 1–10.

Čechová, M.: *K expanzi předložky na v současné jazykové praxi.* NŘ 64, 1981, s. 33–45.

Čechová, M.: *K užívání sloves zajistit, zabezpečit.* NŘ 62, 1979, s. 17–22.

*Frekvenční slovník současné české administrativy.* Těšitelová, M. a kol. ÚJČ Praha 1980.

Freml, V.: *Normalizovaná úprava písemností.* Praha 1987.

Gafronová, J., Bečka, J. V.: *Stylistika hospodářských písemností.* Praha 1985.

Jedlička, A.: *Dynamika současné češtiny a odborný styl v ekonomické oblasti.* In: K novému pojetí vyučování českému jazyku a literatuře na SEŠ. VÚOŠ Praha 1971, s. 3–16.

Jelínek, M.: *Styl administrativně-právní.* Sb. *Jazyk a jeho užívání.* FF UK 1996, s. 240–250.

Kraus, J., Hoffmannová, J.: *Písemnosti v našem životě.* Fortuna, Praha 1996.

Kroupová, L.: *Sekundární předložky v současné spisovné češtině.* Linguistica XIII, Praha 1985.

Štícha, F.: *O jazyce soudních rozhodnutí.* NŘ 68, 1985, s. 65–77.

Těšitelová, M. a kol.: *Kvantitativní charakteristiky gramatických jevů v současné administrativě.* ÚJČ, Praha 1983.

Těšitelová, M. a kol. ÚJČ: *Současná česká administrativa z hlediska kvantitativního.* Praha 1985.

Těšitelová, M.: *O češtině současné administrativy.* NŘ 70, 1987, s. 21–29.

Vančura, Z.: *Hospodářská stylistika.* Praha 1934.

Vlková, V.: *K problematice tzv. multiverbizačních spojení, zvláště v odborném stylu.* SaS 39, 1978, s. 106–115.

# IX. Získávací a přesvědčovací funkce jako konstituující faktor projevu – funkční styl publicistický

## 1. Stylová sféra publicistická a její funkce

Publicistika je známa jako mezilidská komunikace informující o aktuálních společenských a politických událostech a komentující je. Pro tuto svéráznou veřejnou sféru a jí odpovídající (resp. jí sloužící) oficiální komunikaci se vyvinul specifický objektivní styl – styl publicistický. Jako jeden z funkčních stylů současné češtiny představuje zobecněné a nadřazené označení pro všechny typy jazykových projevů (verbálních komunikátů), které vedle své **funkce sdělné**, informativní, komunikační plní ještě funkci ovlivňovací, **přesvědčovací** a **získávací**.

Je už tradice, že česká stylistika zobecňovala stylové jevy textů hromadných sdělovacích prostředků. Užívala pro tento styl nejčastěji termínu styl publicistický. Na neadekvátnost pojmu už upozorňoval J. Kraus, J. Bartošek aj. Je evidentní, že **žánry zpravodajské** (event. existující styl zpravodajský) jsou v mnohých jevech stylově jiné než žánry **analytické** (styl úvodníků, komentářů apod.) a **beletristické**. Také pojem styl žurnalistický by pokrýval pouze část námi uvažované publicistiky. Jsme si vědomi této skutečnosti a terminologické rozkolísanosti, ale přesto se přidržujeme tradic české stylistiky a pro stylové jevy komunikátů v publicistice i nadále užíváme (při největší míře zobecnění sledovaných jevů) termínu styl publicistický. (Ostatně i v textech politického zpravodajství se objevují prvky působení, ovlivňování, persvazivnosti.)

Styl je vzhledem k žárovému rozpětí nesmírně bohatý. Základ publicistiky je ve zpravodajských žánrech a v některých analytických. Stylové rozpětí publicistiky obsáhlo informující novinové zprávy s prostou funkcí sdělnou (komunikační), zahrnuje slohové útvary informačně analytické s funkcí komunikační a současně získávací a ovlivňovací, objektivní výkladové pasáže komentující se střídají s objektivizovanými úvahami. Nadto se výrazně liší politická publicistika od publicistiky sportovní, expresivně podbarvené glosy a fejetony (místy beletrizované nebo tíhnoucí až k familiárnosti) se nacházejí vedle strohých, nocionálně stylizovaných novinářských komuniké. Právě široký tematický záběr publicistických projevů, které spojuje funkce agitační a uvědomovací, spolu s rozsáhlou publicitou je pro tuto komunikační sféru příznačný.

Do publicistiky patří **projevy publicistiky psané i mluvené**. Styl textů psané publicistiky lze pak úže označit jako styl novinářský nebo žurnalistický, tj. styl

textů periodického tisku. Mluvenou publicistiku reprezentují publicistické pořady vysílané rozhlasem a televizí. Ke sféře publicistických projevů lze přiřadit i oblast agitace a propagandy, dílčí stylovou oblast reklamy.

Žánrová pestrost publicistiky je značná. Při vymezení a charakteristice publicistického stylu jako jednoho ze stylů objektivních přistupujeme k publicistickým textům na obecnější úrovni a od žánrové a tematické vnitřní diferenciace abstrahujeme.

Celkový charakter projevů publicistického stylu je podmíněn jejich širokým společenským posláním – úkolem rychle, výstižně a co nejúčinněji informovat adresáta nejrůznějšího sociálního zařazení, věku a vzdělání, zprostředkovávat myšlenky s maximální srozumitelností a sémantickou jednoznačností, bezprostředností a přesvědčivostí, získávat čtenáře nebo posluchače pro přístup k problémům v duchu názorů, které publicistický orgán reprezentuje. (V části tisku se projevuje navíc snaha ekonomická – prodat tisk.)

Publicistický styl je **styl** výrazně **dynamický**. Už při prostém srovnání současné publicistiky s texty z počátku století nebo jen s projevy vzniklými před r. 1989 zjišťujeme, jak se publicistický styl vyvíjel a dále dnes vyvíjí. Vždy odpovídal době, s níž se měnil, nesl její pečeť. Má dosti společných rysů se stylem odborným, neboť ve větší nebo menší souvislosti s ním se vyvíjel a část svého výraziva čerpal právě ze sféry odborné. Mnohé odborné poznatky vnáší do širokého společenského povědomí, ale nikoli jen na bázi popularizace vědeckých poznatků a rychlé informace laické veřejnosti, ale i s průvodní funkcí ovlivňovací a agitační. V mluvené podobě některé projevy respektují základní rysy řečnictví, i když patos rétoriky, známý z antiky i z dob pozdějších, je nyní už značně setřen. Výrazové publicistické prostředky odrážejí politicko-ekonomickou situaci a styl získává s novými společenskými podmínkami i novou vnější podobu. Publicistické projevy už nejsou charakterizovány nadneseností, obraty a vazbami výrazně knižními, v těchto projevech se běžně objevují prvky jiných stylů. Na jedné straně přibývá odborného a profesního vyjadřování, na druhé straně jsou hovorovější, zvláště ve zpravodajských útvarech a v rozhovorech rozhlasových a televizních.

## 2. Místo publicistického stylu mezi funkčními styly

Oblast veřejných projevů s funkcí sdělnou, získávací a přesvědčovací existovala nepochybně už po staletí, tj. mnohem dříve, než jí byla věnována náležitá pozornost badatelská. Pro dnešní publicistiku se počítá s vývojovou linií od antiky. Část mluvených publicistických projevů se z některých aspektů jeví jako pokračování antického řečnictví. Později se projevy publicistiky, i když v elementární podobě, objevovaly v projevech nejen světských, ale i náboženských. Nelze opomenout, že v celém období vývoje jazyka byla projevem publicistiky také homiletika a jazyk a styl postil byl převážně publicistický. V novější době pak svědčí o roz-

květu publicistiky projevy z doby obrozenské; typické ukázky textů publicistického stylu nalezneme např. v 19. století u K. Havlíčka Borovského (o tom viz u A. Sticha, 1974).

Po první zmínce o novinářském jazyku, kterou nalezneme ve 30. letech u B. Havránka (1932), si bohužel v dalším vývoji stylistická teorie všímá jen ostatních komunikačních sfér. Dokonce první česká knižní práce učebnicového charakteru s názvem Úvod do české stylistiky (1948) od J. V. Bečky se ještě o publicistickém stylu šíře nezmiňuje a jen v souvislosti se stylistickým posouzením jazyka autor připomíná jazyk novinářský jako součást jazyka praktického. Podle J. V. Bečky „jazyk praktický se dělí ve tři skupiny, v lecčems od sebe odlišné: v jazyk úřední, hospodářský (se zvláštní skupinou jazyka obchodního) a v jazyk novinářský" (Bečka, 1948, s. 23). Na jiném místě v témže díle v souvislosti s dobovými typy slohu je zmínka o slohu novinářském, ale v podstatě šlo jen o novinářský jazyk, nikoli sloh.
Později hovoří o existenci publicistického stylu F. Trávníček, který mezi šesti uváděnými „druhy spisovných slohů" uznává jako samostatný i sloh novinářský, považuje jej za důležitého činitele ve vývoji jazyka, ale blíže jej nevymezuje (Trávníček, 1953).

A tak se na širším lingvistickém fóru hovoří o publicistickém stylu až v 1. pol. 50. let, a to přibližně od lingvistické konference věnované stylu a stylistice a uskutečněné v r. 1954 v Liblicích (Hausenblas, 1955). Od té doby je publicistickému stylu věnována intenzivní badatelská pozornost.

Ze starších knižních prací, které dotvrzovaly existenci publicistického stylu, je třeba uvést monografii M. Jelínka O jazyku a stylu novin (1957) a kolektivní práci Kapitoly z praktické stylistiky (1955, 1957). V obou případech nejde o teoretické studie, které by odhalovaly podstatu publicistického stylu, ale o práce, které už s existencí publicistického stylu počítají a jsou určené především novinářské praxi.

Od konání liblické konference byly pak v 50. a 60. letech otázky publicistického stylu zpracovávány českými lingvisty sice intenzivně, ale nekoordinovaně, v různé šíři a z různých aspektů. Také atribut publicistický koexistoval ve stylistické terminologii s atributem novinářský a žurnalistický a vymezení pojmů se teprve postupně vyjasňovalo (viz výklady předcházející). Stylovým otázkám publicistiky byla věnována pozornost v Naší řeči, Slově a slovesnosti, ve sbornících fakult, pro potřeby novinářské praxe pak v periodicky vydávaném Novinářském sborníku, v Sešitech novináře aj. Komplexněji (i když s ohledem na literaturu učebnicového charakteru stručně) je publicistický styl pojat při klasifikaci funkčních stylů v práci A. Jedličky a kol. Základy české stylistiky (1970). A. Jedlička charakterizuje existující **stylovou oblast**, specifikující se **stylovou vrstvou** jazykových prostředků (tzv. prostředky lexikálně automatizované aj.) a současně už existující a utvářející se **stylový typ**. Rovněž tak v monografii Spisovný jazyk v současné komunikaci (1974[1], 1978[2]) A. Jedlička považuje publicistickou sféru za jednu ze sfér základních, obdobně jako byly přijímány sféry hovorová, odborná a umělecká. K objasnění stylové charakteristiky publicistických projevů přispěl rovněž J. V. Bečka knižní prací Jazyk a styl novin (1973), jíž především pomohl novinářské stylizační praxi.

Mnoho nových myšlenek o stylu publicistických textů přinesly odborné stati Ústavu pro jazyk český ČSAV, které byly publikovány např. ve Stylistických studiích I, II (1974) a III (1976) a jinde. K propracování teorie publicistického stylu a k objasnění jeho postavení mezi ostatními funkčními styly mj. přispěl i J. Chlou-

pek statí Dialektika stálého a proměnného v publicistickém stylu (Slovo a slovesnost, 1978), přednáškou pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů (Záhřeb 1978) nazvanou Publicistický styl jako pole jazykového vývoje (Československé přednášky 1978) a monografií Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti (1986). Při výkladu užitých jazykových prostředků se autor zaměřil na postižení toho, co se s nimi právě v publicistice děje.

K publicistickému stylu se vyjadřovaly také specifická konference stylistická organizovaná FF UK r. 1983 (viz SlavPrag 1987, sb. Problémy stylistiky) a také lingvistické konference posledních let, např. konference na téma Spisovná čeština a jazyková kultura 1993 (Olomouc), Spisovnost a nespisovnost v současné jazykové a literární komunikaci (sb. Spisovnost a nespisovnost dnes, Brno 1995) aj.

Ve slovenské odborné literatuře (s níž je česká stylistika po dlouhou dobu v úzkém kontaktu) je zpracována problematika publicistického stylu jako součást širších prací především ve stylistických kompendiích J. Mistríka, dále se problematiky publicistického stylu dotýkají monografické práce a stati J. Horeckého, M. Marka, M. Ivanové–Šalingové, M. Darovce, J. Jacka aj. Mnoho podnětných studií najdeme ve sbornících a časopisech Otázky žurnalistiky a Žurnalistika v tlači, rozhlase a televízii.

Současný stav zkoumání publicistického stylu přináší jednoznačné závěry, že se stylová sféra publicistických projevů plně vyčlenila z ostatní komunikace jako osobitá komunikační sféra a adekvátně s ní vznikal i funkční styl publicistický. Vždy se vyvíjel s dobou, nesl její pečeť, doba a její společensko-politická situace jej ovlivňovala a modifikovala až do dnešní podoby.

Styl publicistický více než kterýkoli jiný funkční styl je v těsné souvislosti s ostatními. Vstřebává do sebe jak prvky mluvených projevů prostěsdělovacích (k nimž patří např. specifické užití lidové frazeologie), tak jsou uplatněny i prvky stylu odborného (výskyt nedynamických nebo sémanticky širokých sloves). Ve stylu publicistických projevů lze nalézt i prvky stylu uměleckého, i když snaha po obraznosti vyjádření je provázena jiným záměrem a užité obrazy mají v publicistice zcela jiný charakter a jinou funkci. Přestože se stylu publicistickému dnes věnuje nemalá pozornost, nejsou jeho hranice dostatečně vymezeny ani se stylem odborným (v žánrech publicistiky racionálního typu), ani se stylem uměleckým (v žánrech umělecké publicistiky) a přesahy do stylové sféry prostěsdělovací narůstají. Připravené monologické projevy mluvené publicistiky pak inklinují k řečnictví.

## 3. Jazyková stránka publicistických projevů

Stěžejní úkoly publicistiky spjaté s jejími základními funkcemi získávacími a přesvědčovacími ovlivňují výběr jazykových prostředků a jejich užití. Současně je třeba si uvědomit, že publicistický text mluvený i psaný vždy vznikal a vzniká poměrně rychle a často i s minimální možnou přípravou. Novinový článek se na stránkách denního tisku objeví již následující den, televizní zprávy týž večer, mluvená sportovní reportáž souběžně s utkáním, psaná zpravodajství o něm v co nej-

kratší době po jeho skončení. Přitom si musí udržet publicistika, zvl. zpravodajská, dobrou úroveň nejen obsahovou, ale i formální. Publicistovi usnadňuje práci jistá **modelovost** způsobů **vyjádření**, která je v souhlase s opakujícími se situacemi, o nichž zejména zpravodajská část publicistiky informuje. Modelový charakter má už kompozice jednotlivého čísla novin, rozsah a sled umístění rubrik v tisku, v rozhlase a televizi zase pravidelný sled informací z domova a ze světa. Modelovost výstavby textu pozorujeme i v jednotlivých žánrech publicistiky a v některých typech článků.

Zdůrazňovaná ustálenost a setrvávání na automatizovaných modelech této komunikace by bylo výhodné pro plnění informační funkce, nevyhovuje však funkci získávací, protože nepodněcuje zájem čtenáře. Publicisté uvědoměle této stereotypnosti využívají, ale na druhé straně ji stejně vědomě porušují. Nejde jen o to, že se novinář brání stereotypnosti titulkem a různými podtitulky nebo mezititulky, výrazněji vytištěným prvním odstavcem celého textu (s rozmanitou funkcí), obrazovým a jiným dokumentačním materiálem, hlasatel či komentátor v televizi doprovodným filmovým materiálem, ale záměrné a **cílevědomé porušení modelovosti** a očekávané stereotypnosti probíhá i v užití jazyka. Rovněž i při volbě jazykových prostředků publicistiky pozorujeme vedle tendence k modelovosti také průvodní jev opačný. Opakovanost je trvale překonávána užitím vyjádření nového, stylově aktivního. Nadto se výrazové prostředky publicistiky s rozvojem celé stylové oblasti rozvíjejí a mění a dochází k jejich diferenciaci a specifikaci (jejich výskyt a funkce se např. specifikují dle žánrů).

Příznačné pro styl publicistický je těsné sepětí celé stylové oblasti s dobou, a to v daleko větší míře než k němu dochází u jiných funkčních stylů. Dobové zakotvení projevu se netýká jen obsahu, ale i výrazu. Většina jazykových prostředků se jeví vzhledem k dané době sice relativně pevná, stabilní, ale s vývojem společenského dění také dobově proměnná. Tyto osobité výrazové prostředky publicistické stylové vrstvy nazýváme **publicismy**. Z hlediska struktury pojmenování představují pojmenování jednoslovná (*masmédium*) i víceslovná (*časový horizont*); patří k nim také ustalující se nebo už ustálené frazémy (*otázky zajímající obě strany*). Užívaná stylová vrstva prostředků publicistického stylu představuje vzhledem k různým aspektům (jimiž jsou např. spisovnost a nespisovnost, frekvence užití výrazu, jeho dobový výskyt aj.) vrstvu veskrze nehomogenní. Např. styl publicistický je jeden ze stylů spisovného jazyka, ale specifický rys publicistických projevů dotvářejí a základní funkci publicistiky pomáhají někdy uskutečnit i prostředky nespisovné (v písmu někdy uváděné v uvozovkách).

Přesto je základem textů publicistického funkčního stylu neutrální spisovný jazyk. Stylová vrstva publicistická vykazuje dvojpólové rozčlenění. Jedna skupina jazykových prostředků užívaných v publicistické sféře se jeví jako relativně stálá, neměnná. Jde o ustálené a stereotypně se opakující konstrukce a obraty, po nichž publicisté v určitých situacích sahají téměř mechanicky. Svědčí to o procesu **automatizace jazykového vyjadřování**. Při konfrontaci výskytu tohoto jevu s mož-

nostmi užití v jiných komunikačních sférách je třeba konstatovat, že u jiných funkčních stylů k automatizaci výrazu v tak velkém rozsahu nedochází, až na sféru administrativní, částečně právní, ev. při jazykové komunikaci ve sféře vojenské apod. Sledujeme, že především lexikální prostředky vykazují vzhledem k určité době jistou stabilitu a slovník vážící se k době a procesům v ní probíhajícím se často opakuje. Právě v publicistice sledujeme vzhledem k době jistou formalizaci jazyka; část publicismů minulého (předchozího) období vždy přetrvává (konkrétní příklady viz dále na s. 182–186).

Na druhé straně lze sledovat i **obměňování stabilizovaných výrazových prostředků**. Při závislosti komunikace na společenském a politickém dění, k němuž publicista formuje postoj vnímatele, se užívané prostředky mění, aktualizují, jsou výrazně proměnné i v rámci kratších časových úseků a svou novostí pak výrazněji působí na adresáta. Výrazové prostředky publicistiky se relativně jeví jako **stálé** a současně jako **proměnné**. Vývoj stylu nám ukazuje neustálé změny, kdy **stálé přechází v proměnné a naopak**, kdy se dobově proměnné prostředky ustalují, automatizují, stabilizují. Současně dochází ke stálé aktualizaci vyjádření, tj. ke vzniku nových výrazových prostředků, které se jeví jako **stylově aktivní**. Přitom aktualizaci, resp. aktivizaci mohou podléhat i prostředky v určitých textech už automatizované.

Pojmy automatizace a aktualizace nejsou v jazykovědě nové. Už ve sborníku Pražského lingvistického kroužku (1932) užívá B. Havránek obou pojmů a definuje je takto: „Automatisací rozumíme tedy takové užívání jazykových prostředků, a to buď isolovaných nebo vzájemně spojovaných, jaké je obvyklé pro určitý úkol vyjádření, totiž takové, že výraz sám nebudí pozornost, vyjádření po stránce formy jazykové se děje a je přijímáno jako konvenční... Aktualisací naopak rozumíme užití jazykových prostředků takovým způsobem, že samo budí pozornost a je přijímáno jako neobvyklé, jako zbavené automatisace, disautomatisované, na př. živá básnická metafora (na rozdíl od lexikalisované, která je automatisována).“ (S. 52 až 53.) Uváděné pojmy však B. Havránek ještě nevztahuje na styl publicistický. Vývoj výraziva v publicistickém stylu v souvislosti s procesy automatizace a aktualizace lze pokládat za vlastnost tohoto stylu. Právě v současné publicistice se projevuje při vzájemném působení obou tendencí (tj. tendence k vyjádření stabilizovanému, automatizovanému a tendence k vyjádření novému, neustále obměňovanému, aktualizovanému a stylově aktivnímu) naplňování získávací a přesvědčovací funkce (Chloupek, 1978, 1986).

Z tohoto aspektu se hlavní typy výrazových prostředků publicistiky psané i mluvené jeví jako: 1. **prostředky automatizované a automatizující se**, 2. **prostředky stylové aktualizace**, resp. **aktivizace**. Ostré rozhraničení mezi nimi při vědomí „ustalování proměnného a rozrušování ustáleného“ nelze předpokládat (Chloupek, 1986, s. 21).

Současná publicistika využívá těchto výrazových prostředků, pro ni specifických:

a) Obrazné vyjádření

Obrazy objevující se v publicistice jsou (ve shodě s jinými) v podstatě založeny na využití konotovaných významů, na určitém typu přenášení podoby myšlenky, vlastnosti, jevu a děje, na metaforičnosti v celé šíři. Obrazná vyjádření metaforické povahy, k nimž v nejširším pojetí lze vedle tradičně chápaných metafor zařadit také přirovnání, metonymii, synekdochu, personifikaci aj., plní v publicistickém projevu nejen svou funkci sdělnou, ale poutají čtenářskou pozornost a dodávají jazykovému projevu živosti a naléhavosti. Jimi obohacený jazykový projev pak bývá emocionálnější, procítěnější. Užitím obrazného vyjádření nedochází jen k pouhému konstatování sdělovaného, ale právě prostřednictvím obrazů jsou odhaleny i projevy kladného nebo záporného vztahu autora k obsahu sdělení a projev by měl nabývat větší působivosti.

Zesilující působení publicistických projevů zajišťují zvláště obrazná pojmenování nová, která můžeme v publicistickém projevu považovat za základní prostředek stylové aktivizace. Patří k nim *srdce města opět pulsuje, rozehrávají se nástroje bohatého politického arzenálu, hokejová ruleta se roztáčí* apod. Často se přitom využívá už existujících ustálených obratů a reminiscencí, které se nově stávají zdrojem dalšího obrazného vyjádření, porušujícího stereotyp, jak o tom svědčí spojení *závod ve stínu Medarda, svlékání ze železné košile, čirá recese se silně gogolovskou příchutí sarkasmu přes slzy* apod.

Aktualizace opět podléhá při častém opakování postupné automatizaci. Výsledkem probíhajícího procesu jsou obrazná vyjádření vžitá a opakující se, neboť si je znovu vynucuje opakující se komunikační situace. Např.: *ochlazení vztahů mezi zeměmi, město naladilo sváteční tvář, rozbouřit hladinu mínění, slovo mají sečí stroje (pluhy, podmítače), start do nového roku, nová tvář města (vesnice)* aj. Nejnověji jsme mohli např. v novinách po listopadu 1989 zachytit: *Václavským náměstím zaduje vítr naděje..., svíčky jako symboly pravdy promlouvají ke všem* aj. K novým obrazným vyjádřením (a už opět automatizovaným) lze přiřadit i *ropný šok, pomlčková válka, senátní výsluní, ústavní matematika* apod. Někdy dokonce vznikají na základě metaforické obraznosti, přímých příměrů a rozmanitých analogií celé texty nebo jejich části. Např.: *Dosti uboze byl před volbami probuzen džin „podzemní politické hry". Už nestačil kalibr podezírání ze zákulisních kšeftů. České ucho je prý naladěno na hry tajných služeb. A vyškoleno ještě z dob Bretschneidera i z dob spanilé jízdy StB alias KGB. Podle této dobře živené teorie má politika – stejně jako ekonomika – svou šedou zónu. Aneb podle Švejkova známého: „Uvnitř zeměkoule je ještě jedna větší"... může bublina šedé zóny splasknout.* (Denní telegraf)

Časté užití opakujících se výrazů nebo celého ustáleného obrazného vyjádření vede k lexikalizaci, popř. ke vzniku ustáleného obrazného rčení; některá už považujeme za novinářská klišé, př. *ovzduší přátelství a vzájemného porozumění.* Tak jsme nalézali mnoho dokladů obraznosti s výrazy *boj, bitva, zápas*, jak o tom svědčí spojení: *bitva o zrno, žňová bitva, zápas o vyšší úrodu, boj o nové myšlení.*

S narůstající frekvencí užití obrazného vyjádření stylová aktivnost klesá. např.: *otevřely se brány výstaviště (veletrhu, škol), otevírají se brány naší nejvyšší hokejové soutěže* aj.

Typ a motivace obrazů samých jsou značně proměnlivé. Srovnejme doklady z tisku staršího data: *armáda nezaměstnaných, kráčet cestou pokroku, zacelit rány války, vítězná píseň svobody, roztočit kola pětiletky*. Rovněž prostá přirovnání typu *Ostrava – ocelové srdce republiky, Beskydy – plíce Ostravska, Chile – krvácející země* jsou staršího data.

Metaforika obrazných vyjádření publicistického stylu nebývá složitá a publicistický obraz na rozdíl od metafory umělecké lze vždy v podstatě jednoznačně dešifrovat. (Např. spojení *mnoho lidí* a *moře* jako představa něčeho velkého a mohutného vede ke vzniku často užívaného spojení *lidské moře*.)

K nejčastějším postupům při vytváření obrazného vyjádření patří personifikující spojení typu neživost a živost, tj. spojení neživého činitele děje s činností příznačnou pro živé tvory (*lesy žalují, čísla hovoří jasnou řečí, nová technika má slovo*). V hojné míře se také objevuje spojení výrazů náležejících svou sémantikou do jiné komunikační sféry (*kolotoč spekulací, režiséři ekonomiky, budova míru*) a prosté metaforické přirovnání (*nešvar vybujelý jako plevel*).

Všechny tyto obrazné výrazové prostředky (z nichž některé se jeví na první pohled jako prostředky estetizující) jsou ve větší nebo menší míře stylově aktivní, aktualizující. V publicistice se objevují i v žánrech a útvarech nebeletristických, čistě zpravodajských (novinová nebo rozhlasová a televizní zpráva, noticka) a analytických (úvodník, komentář, referující novinový článek).

### b) Módní výrazy a výrazy odrážející dobu vzniku

Informační složka publicistiky je zaměřena na aktuální zpravodajství. Ve slovní zásobě publicistiky nacházíme proto mnoho pojmenovávacích jednotek odrážejících dobu. Jde nejčastěji o jednoslovná nebo víceslovná pojmenování, popř. o ustálená spojení užívaná s velkou frekvencí v politice, ekonomice, kultuře, ve sféře obchodní, státoprávní, diplomatické aj. V uvedených oblastech jsou tyto výrazy součástí příslušné terminologie a s informacemi o dané oblasti se přenášejí do publicistiky, např. *patová situace, spotřební koš, zprůhlednění trhu*. Některé výrazy a sousloví mohou také přímo vznikat v publicistické sféře. Patří k nim např. tyto doklady minulých let: *společenská objednávka, společenská angažovanost, upevnění jistot* apod. Tyto výrazy a uvedená spojení jsou vždy poplatné době vzniku a v daném období se jich užívá téměř mechanicky, sahá se po nich jako po prostředcích v dané době stálých, neměnných (standardních).

Publicistický styl je výrazně ovlivněn jazykem soudobé politiky. Nová slova vnášená z politiky do publicistiky odrážejí nové reálie politické a společenské a dnes souvisejí s transformací společnosti. Ostatně nejde jen o změny ve slovní zásobě publicistického stylu, ale platí to o celé slovní zásobě češtiny (Čechová,

1993; Uher, 1996). Slova nebo obrazy nově užívané podléhají posléze automatizaci a užívají se obecně (viz též část 3., odstavec a) a c). U některých známe i jejich autora, např. vyjádření *dvojdomek* (Pithart), *smysluplný* (Havel), *pestrobarevný Senát* (Zeman) aj.

Slova a spojení z veřejného a politického dění bývají v odborné literatuře lexikologické hodnoceny jako terminologie politická, politologická, slova politicko-společenského charakteru, popř. též jako žurnalismy. Slovník spisovného jazyka českého charakterizuje některé jako publicismy, např. *ozdravit*, *masmédium*.

S dobou často přichází na stránky novin větší množství přejatých slov, dnes např. *leadr, boss, konsensus, firemní know-how*. (V některých textech pak jejich podíl znesnadňuje plnění základní, tj. sdělné funkce textu.)

Vztah k době představuje i stálé užití hodnotících adjektiv, která s příslušným substantivem vytvářejí ustálená spojení, přecházející až v novinářské klišé. Porovnejme např. výskyt a funkci spojení *palčivé otázky, drtivá porážka, bouřlivé ovace*.

Jako publicismy jsou v současnosti přijímány také tyto výrazy: *mechanismus – ústavní* nebo *tržní mechanismy, navýšit – navýšit povinnosti senátorů, zmapovat* a *zmapovaný* aj. Všechny uvedené doklady také nově s označením publ. zachycuje SSČ (1994).

Mezi dobovými publicismy se mnohdy uplatňují výrazy z odborné sféry. Publicisté užívají původního termínu v jiných a zcela nových souvislostech, dochází k desémantizaci a význam termínů se rozšiřuje. Srovnejme např. tyto výrazy: *spektrum* – původní fyzik. termín, nyní i publ. – *spektrum nových úkolů; stimulace* – pův. biolog. termín, nyní i publ. – *hmotná stimulace, stimulace soukromého podnikání*; *filozofie* – nyní i *filozofie trhu, podnikání* (dokonce i *prodeje aut*); *artikulovat* (*problémy*), *mantinel* (*diskuse se vymanila z mantinelů*).

Některé z publicismů jsou slovy módními, např. *kauza, dopad* (*dopad ekonomické reformy*), *scéna* (*politická, senátní, bankovní*), *časový horizont, zprůhlednit, (ne)průhledný, (ne)průchodný* (*návrhy v Parlamentu byly neprůchodné*). U běžných sloves se setkáváme s novými předponami nebo s jejich hromaděním, např. *přerozdělit, předjednat, zapracovat, zprůtočnit* (*jednání*), *zmapovat* (*situaci*), *odstartovat* (*odstartovat kuponovou privatizaci*), bylo zachyceno i slovo *odprivatizovat*. Módní publicismy nalézáme také mezi frazémy (viz část c).

Pozoruhodné pro styl publicistický je také časté opakování hesel doby. Např. v poválečném období jsme v tisku neustále četli *Roztočme kola pětiletky*, v 50. a 60. letech heslo *Ani zrno nazmar*, po listopadu 1989 publicisté uplatňovali *Jsme s vámi, buďte s námi*, posléze pak *Pravda a láska zvítězí*.

### c) Frazémy a jejich modifikace

Pro současný publicistický styl je příznačné **užití frazeologických a idiomatických jednotek** všech známých (běžných) typů. Pouze frazémy a idiomy (pozn.: dále pouze frazémy) slangové se vyskytují sporadicky. Charakteristickým rysem je právě koexistence frazémů zcela stylově protikladných, neboť shledáváme tradiční

frazémy lidové, kolokviální, ale současně i knižní, označované někdy jako literární, kulturní, z nichž mnohé mají původ v antické slovesnosti nebo v bibli.

Nejrozšířenějším typem se jeví frazémy lidové a kolokviální, tj. ty, které jsou vlastní spontánní běžně mluvené komunikaci, např.: *připsat k dobru, být trnem v oku, nechat si zadní vrátka, vehnat* (někoho) *do slepé uličky, klepat na dveře, držet na uzdě, mít na svém kontě* aj. V tisku se objevila např. tato vyjádření: *Rozpočet je již za dveřmi. Na olympijské vavříny si brousí zuby celý maratónský svět.*

Kolokviální ráz vnášejí do stylu např. spojení: *být jako ze škatulky, mít na kahánku, udělat kotrmelec, mlet svou, dělat* (něco) *pod psa* aj., jak o tom svědčí konkrétní uplatnění: *současná burza má na kahánku, atletika udělala nemálo kotrmelců, domácí celek hrál pod psa* apod. Za slangová, ev. pův. argotická lze považovat spojení: *být v čudu, vydat se všanc, dávat si bacha* nebo *majzla* aj.; jsou vesměs uplatňována ve sportovních publicistických textech, popř. v mluvené publicistice.

Častá jsou ustálená (již téměř bezpříznaková) spojení typu: *husarský kousek, medvědí služba, zelené zlato, horká jehla, zimní spánek, tvrdý oříšek* (event. *rozlousknout tvrdý oříšek*).

Ve stylu publicistickém nelze opomenout ani výskyt sportovních frazémů. Setkáváme se s nimi nejen v textech mluveného a psaného sportovního zpravodajství a v článcích, reportážích a komentářích se sportovní tematikou, např. frazémy *proměnit šanci* nebo *penaltu, domácí půda, ladit formu, zmařit naděje, ztratit šanci* atd., ale sledujeme také jejich pronikání do komunikátů „nesportovních". Objevují se ve stylu ekonomického, společenského a politického zpravodajství, a to s výraznou funkcí aktualizační nebo intenzifikační. Např.: *nasadit laťku vysoko*, event. *posadit* nebo *dát* (*poslanci nasadili v diskusi laťku příliš vysoko*), *ladit formu* (*podnikatelé teprve začínají ladit formu*), *horký favorit* (*senátní jednání ukázala horkého favorita*) aj.

Snaha užívat pro rychlou a výstižnou informaci již hotových a ustálených syntagmat vede v publicistice také k přemíře frazémů knižních, literárních. Ojediněle se objevují i tzv. biblismy, ale jejich původní příměr a metaforičnost založená na religiózních prvcích a reminiscenci mohou být pro některého čtenáře i méně srozumitelné. Ostatně to platí i o frazémech a literárních rčeních jiných, např. z antiky. Při jejich časté frekvenci se opět vytrácí původní příznak knižnosti a svou stereotypností užití nabývají na nepříznakovosti. Nejčastější jsou tato spojení: *spatřit světlo světa, přilévat oleje do ohně, obětní beránek, alfa a omega, lví podíl, jablko sváru, Achillova pata, Damoklův meč* (*mít nad sebou Damoklův meč, visí nad hlavou* n. *nad něčím D. meč*), *trojský kůň, octnout se* nebo *být v jámě lvové, vstát z mrtvých, nést trnovou korunu* aj.

Publicistickému stylu jsou vlastní frazémy označované jako publicistické nebo **publicismy** (viz výklady předcházející). Považujeme za ně taková ustálená spojení, která vznikají v publicistické komunikaci nebo ve sféře politického nebo společenského života a která jsou publicistikou maximálně využívána. Častá jsou spojení substantiva s jeho shodným atributem, např. *zorný úhel, klíčový význam,*

*úhelný kámen, palčivá otázka, živná půda, horká půda, očitý svědek* aj. Z dalších frazémů uveďme ještě např.: *jít cestou* (event. substituce *kráčet cestou, dát se cestou, nastoupit cestu*), *naplňovat cíle, program* n. *záměry, korunovat úspěchem, otázky zajímající obě strany, být* nebo *stát se předmětem širokého zájmu, završit úkoly.*

Mnohé frazémy jsou staršího data (*obrátit kolo dějin, vstoupit do dějin*); v publicistice přetrvávají z období předcházejících a drží se poměrně dlouho, neboť si je vynucuje stále se opakující situace. Např. v 70. letech se objevilo spojení *vytvářet* n. *vytvořit prostor* (pro něco) a přetrvalo i v dalších desetiletích. Publicistické frazémy (podobně jako celá publicistická stylová vrstva) odrážejí dějinnou skutečnost a jsou dobově proměnné.

K frazémům poslední doby patří např. *sametová revoluce* (pův. obrazné vyjádření, nyní už povědomí terminologické), *politická scéna, politické spektrum, praní špinavých peněz, stará struktura, stávková vlna, společná řeč, vstup do Evropy* (se substitučními komponenty *cesta* nebo *krok do Evropy, vstoupit do E.*, popř. *jít, vejít, vkročit, kráčet do E.*; byly zaznamenány i doklady *skočit do Evropy, nepřivírejme si dveře do Evropy, pokulhávat za Evropou*).

Pro užití všech frazémů ve stylu publicistickém je příznačná právě jejich výrazná proměna a specifická funkce. Proměnou procházejí frazémy všech typů, ale ne stejnou měrou. (V jiných stylových oblastech bývá frazémů užito v rozsahu běžných substitucí a jejich výběr je většinou omezen územ.) Navíc jsou některé jejich obměny nečekané, neopakované (a snad i neopakovatelné). Srov. např. tyto obměny: Původně hovorové spojení *pozdě bycha honit* bylo v komunikátu uplatněno takto: *nastal čas konce honění bycha, konec honění bycha*; původ. *mít dlouhé prsty* bylo upraveno na spojení *veksláci už mají zkrácené prsty*; původ. *co Čech, to muzikant* se objevilo v této souvislosti: *dnes je už možné říci, že co Čech, to vydavatel.* Inovacemi procházejí také přísloví, rčení a pořekadla uplatňovaná v nových souvislostech. Např. k obměně původně ustáleného spojení došlo v případě vyjádření *dvakrát měř a jednou stříhej* (nikoli *řež*), *člověk nad zlato* (*sůl*) aj. Pro publicistiku je rovněž charakteristické nedokončení frazému, tj. např. nedopovězení celého rčení nebo přísloví, kdy publicisté sahají většinou jen k jeho první části, např. *vrána k vráně* (*sedá, rovný rovného si hledá*), *až se léto zeptá* (*cos dělal v zimě*), *jiný kraj* (*jiný mrav*) aj. (Srov. popis pohybu ve frazeologii a uplatnění v současné komunikaci – Čechová, 1986 a 1993; Čechová–Karhanová, 1995.)

Doklady svědčí o tom, jak mnohotvárně nakládá styl s bohatstvím jazyka. Uvedená záměrná porušení původně pevné strukturní pozice jednotlivých komponentů frazému je právě jedním z osobitých rysů současné publicistiky. Funkčnost frazémů v publicistice spočívá v jazykové aktualizaci a intenzifikaci výrazu (i když z hlediska kultury řeči jde o jev někdy pozitivní, jindy negativní).

### d) Výrazy zobecňující sdělení

Proti obecné tendenci publicistiky informovat věcně a výstižně, tj. uvádět konkrétního činitele děje a přesná fakta, se na druhé straně objevuje přímo záměrná

a vědomá tendence protichůdná – vyjádření neurčité, povšechné, popř. obecně shrnující. Vyskytují se výrazy zobecňující sdělení, jde o **zneurčitění propozice** (Chloupek, 1978, 1986). Patří sem spojení s výrazy *zdroje, síly, živly, masy, kruhy, směry, veřejnost, fórum, odpovědná místa, odpovědní činitelé*, nejnověji *struktury, subjekty*. Např.: *pořádek narušily asociální živly, sešlo se zastupitelské fórum široké mezinárodní veřejnosti, široké kruhy veřejnosti, obchodní kruhy; solidaritu projevují nejen pokrokové síly, ale i veřejné směry různého politického zaměření, vyjádřila se odpovědná místa všech zainteresovaných kruhů, politické* nebo *vojenské subjekty* apod.

Důvody k užití mohou být různé. Buď autor projevu není o skutečnosti podrobně informován a konkrétní údaje nezná, nebo se vědomě snaží zachovávat určité zásady diplomacie, podrobnější fakta neuvádí a tam, kde bychom očekávali konkretizaci činitele děje, je shrnující výraz s významem širokým, obecným. Často užívaná zneurčitění propozice, vyskytující se v obdobných a opakujících se situacích zcela stereotypně, nabývají charakteru fráze. Výrazy zobecňující sdělení se jeví mezi ostatními výrazovými prostředky publicistiky při snaze o podání rychlé informace jako typické jazykové prostředky automatizované.

### e) Specifický shodný atribut

V projevech publicistického stylu se **shodný atribut** objevuje jako výrazný syntaktický prostředek stylové aktivizace, aktualizace. Jde o specifický atribut publicistický, vytčený. Při rychlém sledu informací, které musí publicistika v co nejkratší době zprostředkovat, dávají mu publicisté přednost pro jeho jednoduchost, stručnost a přímost. To jsou nesporné přednosti ve srovnání s možností uvedenou sémantiku sdělení vyjádřit stylizací širší, opisem, užitím vedlejších vět, popř. užitím neshodného atributu explicitního (vyjádřeného pády prostými nebo předložkovými). Nejen v publicistice, ale i v jiných komunikačních sférách (kromě literatury umělecké) se objevuje vyjádření tohoto typu: *výkonová bilance, finanční rok, vývozní úkoly, tunový plán, devizová situace*. Některá spojení se častým užitím už natolik vžila, že v komunikační praxi převládají a získávají pojmový charakter. Srovnejme např. *zájezdová doprava, stolová kapacita, kalamitní plochy, termínový kalendář* apod.

Speciálně v publicistice vznikla spojení: *tenisový bronz* (tj. bronzová medaile získaná v tenisu), *zlatá raketa* (sdělení o zlaté medaili tenisového reprezentanta), *průzkumový barometr* (jev, na němž ověřujeme zájem o něco) atp.

Při tvorbě nových shodných atributů v publicistických textech pozorujeme, že při vzniku kratšího eliptického vyjádření bývá vynecháno jedno nebo více významových jader. Tím se výraz pro neinformovaného adresáta stává více nebo méně srozumitelným, popř. k pochopení je nezbytný kontext. Při vynechání několika významových jader sdělení stylová aktivizace tohoto typu shodného atributu roste (Chloupek, 1986). Např. *mladé mantinely* chápeme jako zápasy mladých, dorostu; *pohárová středa* označuje den, v němž probíhají v Evropě fotbalové zápasy; *fot-*

*balová Evropa* představovala vybrané fotbalové celky Evropy; *olympijská televize* znamenala přenosy z olympijských her aj.

Jen kontext nebo předběžné znalosti čtenáře nebo posluchače rozhodnou o tom, zda titulek *Dva francouzské otazníky* může být interpretován jako otazníky Francouzů, nebo bude vysvětlován jako otazníky Francie. Často je implicitnost nového spojení doprovázena expresivitou a přenášením pojmenování, jak o tom svědčí titulky z denního tisku: *Jablečná lavina z Vysočiny* (velká úroda jablek), *Štěkající výstava* (výstava psů).

Je-li dosavadní užití takového atributu méně časté nebo jde-li o záměrné a promyšlené spojení nové, je právě novost, nevšednost, neotřelost, popř. i vtipnost vyjádření předpokladem aktualizace. Na druhé straně vede časté užití k automatizaci, např. *diskutovaný problém, diskutovaná oblast* n. *otázka.*

### f) Parenteze specificky publicistické, uplatnění citátů

S rozmanitými parentezemi se běžně setkáváme ve všech funkčních stylech. Přesto existují takové, které lze označit za specificky publicistické. Patří k nim parenteze vyjadřující postoj jiných. Buď adresátovi připomínají obecné, veřejné mínění, např. *jak se říká, jak známo, jak je obecně známo, jak se lidově říká, jak říká staré české přísloví* aj., nebo se dovolávají svědectví jiného pramene, a to konkrétního. K tomuto typu patří *jak* (někdo, něco) *řekl, jak* (někdo) *napsal, jak to uvedl* (někdo), *jak to připomněl* (někdo). Např.: *Tím nechci říci, že dobrá rada, jak říká staré české přísloví, je nad zlato. Žně se letos, jak známo, ukončí díky počasí brzy. Někteří lidé by chtěli, jak se říká, přijít ke všemu zkrátka. Vždyť, jak říká pisatel uvedeného článku, okrádáním veřejné dopravy jsme poškozeni všichni. Pařížský soud přišel – jak píší francouzské listy – k závěru, že...*

Tyto prostředky vnášejí do stylu publicistických projevů bezprostřednost sdělení, naléhavost argumentu, závažnost agitace, projev oživují, a proto se jeví jako prostředek stylové aktivizace. Ta bývá navíc zvýrazněna tím, v jakém rozsahu a s jakou naléhavostí se zároveň v parentezích objevuje také kladný nebo záporný postoj autora; např. *Právě proto, že zvyk je leckdy skutečně železnou košilí, jak správně říkáme, najdou se lidé, kteří... Nové garáže rostou, jak výstižně lidově říkáme, jako houby po dešti.*

V textech je však repertoár jednotlivých typů poměrně malý, u některých parentezí už pozorujeme jistou ustálenost, stereotypnost a bez větší stylové aktivity nabývají charakteru publicistické fráze, např. *jak hlásí prezidentská kancelář, jak to uvádějí zahraniční zpravodajové, jak to oznámil našemu zahraničnímu zpravodaji (dopisovateli), jak čteme na stránkách tisku, jak uvedl mluvčí* aj. Často bývají k vlastnímu obsahu sdělení teprve připojovány.

Osobitý typ tvoří ty případy parentezí, které buď uvozují přímou řeč, nebo kterých se užívá při předávání již jednou někým vyřčené myšlenky. Např.: *Pochopili – připomenul pan Novák – že to znamená... Naše nároky, pokračoval referující, neustále rostou. Umět hospodařit, jak zaznělo v diskusi, znamená umět řídit.*

Vložené poznámky a odkazy projev většinou aktualizují, zesilují autentičnost informací, získávací a přesvědčovací funkce je zvýrazněna připomínkou myšlenek významných lidí, odvoláním na trvale platné hodnoty lidové frazeologie nebo na rozmanitá okřídlená rčení. Druhá, vložná komunikační linie je vlastně projevem tendence opírat se o názor autority a integrovat cizí poznatky.

Uváděné parenteze bývají ponejvíce spojovány s uplatňováním výroků jiných, často konkrétních osob. Skládání publicistických textů z myšlenek a přímých citací s využitím uvozovek je jev už dlouho známý (Chloupek–Minářová, 1983), ale dnes zvláště oblíbený (Binar, 1995). Uplatňování přímé řeči v publicistice narůstá a zvláště zpravodajské texty profesionálních novinářů a hlasatelů jsou někdy doslova poskládané z přímé řeči a průvodních uvozovacích vět. Vzniká tak nový publicistický komunikát z částí jiných, jakýsi „text z textů". Např.: *„Žádný z našich klientů nám objednaný zájezd neodřekl," sdělil našemu listu ředitel cestovní kanceláře XY. „Včera s námi odletěla další skupina turistů," dodal. „To, k čemu došlo na Nilu, je strašné, ale jedná se o nepředvídatelnou nehodu. Stejně jako kdyby vykolejil vlak či došlo ke srážce autobusů," uzavřel ředitel. Podle něj jsou všechny zájezdy do Egypta na letošní sezonu zcela vyprodány.* (Mladá fronta Dnes)

### g) Specifické užití jiných jazykových prostředků spisovného jazyka

Kromě jazykových prostředků výrazně stylově aktivních nebo naopak plně automatizovaných, které charakterizují výrazový materiál současné publicistiky, jsou pro některou její dílčí oblast a pro některé žánry typické ještě jiné jazykové prostředky.

Pro sportovní publicistiku jsou to syntaktické konstrukce typu *mužstvo útočilo Dvořákem*, pro úvodník nebo naléhavě přesvědčující politický komentář a pro sportovní zpravodajství je charakteristický **vytýkací opis** typu *byl to dobrý kolektiv, který dokázal..., byl to výborný hokej, který odvedli domácí...* apod.

Stylová sféra publicistická, zvl. psaná podoba stylu, využívá také prostředků kondenzačních, zajišťujících sevřenou syntaktickou stavbu. Tomu napomáhají některé **konstrukce s nepůvodními předložkami** a s výrazy předložkové povahy, které mají charakter prostředků automatizovaných a při stylizaci je jim dávána přednost před možnou variantou jinou. Nejčastější jsou: *u příležitosti, v rámci, v zájmu, v duchu, v okruhu, na úseku.* Nejde o jev osobitý jen pro stylovou sféru publicistickou, neboť uvedená spojení jsou příznačná také pro oblast odbornou a pro styl textů administrativních. V publicistice však mají velkou frekvenci a jsou součástí celých zautomatizovaných konstrukcí a obratů. Např.: *v rámci prohlubování spolupráce, v zájmu míru a bezpečnosti, v zájmu lidskosti, v duchu závěrů jednání, v okruhu působnosti* apod. Publicistické jsou vazby se spojením *u příležitosti*, např. *u příležitosti státního svátku, návštěvy delegace, oslav...* proti neutrálnímu *při příležitosti.*

Získávací a uvědomovací funkci publicistiky podporují také **prostředky signalizující kontakt s adresátem**. Patří k nim užívané imperativy, a to nejčastěji pro 1. os. pl., zřídka i pro 2. os. pl., např.: *mějme daleko vyšší nároky na kvalitu, učiňme vše pro smíření, zabraňme velkým ztrátám při žních, posuďte sami nově přijatá opatření* apod. Tutéž funkci plní užívané věty tázací, zvolací a přací, zvl. řečnické otázky, např. titulky *Dospěli k dohodě?, A kdo jej chválí? Především masové sdělovací prostředky.* V případě psané publicistiky jde o kontakt nepřímý, který ostatně zajišťují také všechny prostředky stylově aktivní.

Rozšířeným jevem v jazykové komunikaci, zvl. ve sféře mluvených projevů, jsou tzv. **nepravé věty vedlejší**, nejčastěji vztažné věty přívlastkové, věty příslovečné místní, časové aj. V publicistice je jejich výskyt nápadný a zvláště v tisku představují syntaktický prostředek pro určité situace téměř zmechanizovaný. Konstrukce s nimi najdeme v různých typech publicistického zpravodajství. Např.: *XY přijel (zavítal, přibyl, přicestoval)...* (někam), *kde se sešel (setkal)* (s někým) atd. – *V diskusi vystoupil XY, který zdůraznil (připomněl, hovořil)* atp. – *Zápas skončil nerozhodně, když ještě v poločase vedli domácí...*

V celé šíři publicistiky, zvláště pak v oblasti politického zpravodajství, dochází často k hromadění přenášených informací. Výpověď je sémanticky nasycena spoustou údajů. Převážně jde o **hromadění genitivních vazeb**, které vznikají lineárním řazením termínů a terminologizovaných sousloví. Např.: *účastníci londýnského zasedání pracovní komise světového kongresu mírových sil jednali o...* atd. Publicistika zná také „umělé" vytváření závislostí se slovy *otázka, problém, problematika.* Např. *v popředí zájmu byly otázky plnění úkolů ve sféře problematiky ochrany životního prostředí.*

Informační a agitační působení publicistických projevů je výrazně podtrženo záměrným uplatněním výrazů emocionálních, expresivních. Pramenem těchto výrazů není jen spisovný jazyk, ale i ostatní útvary a poloútvary národního jazyka; mnohdy se emocionality vyjádření dosahuje obrazností a celým kontextem. **Emocionalita** textu je vždy omezena veřejností publicistického sdělení a žánrovým charakterem textu.

### h) Využití jazykových prostředků z jiných útvarů a poloútvarů národního jazyka

Základem jazyka publicistiky (stejně tak jako většiny jiných stylových sfér) je neutrální spisovný jazyk. Všechny výrazové prostředky jiných vrstev spisovného jazyka, např. prostředky knižní nebo hovorové, a zejména prostředky za hranicemi spisovného jazyka se v publicistice stávají příznakovými a mohou funkčně vystupovat jako prostředky stylově aktivní. Psaná publicistika tak využívá především lexikálních prostředků knižních a slov citátových. Podíl výrazů profesních a slangových narůstá v tisku lokálním nebo závodním, obecná čeština proniká do bezprostředního rozhlasového a televizního vysílání, zvl. z prostředí Čech. V některých typech mluvené publicistiky obecná čeština převládá. Přesto musíme

konstatovat, že se funkčnost některých slangismů a jiných nespisovných prvků při konfrontaci s předpokládanými postuláty řečové kultury oficiálních projevů jeví často problematická.

i) Metajazykový charakter vyjadřování

Průvodním jevem jazykové stránky publicistického projevu bývá **metajazykový charakter vyjádření**, odrážející jisté hodnotící metajazykové uvědomění autora (Chloupek, 1986). V dnešní publicistice se mnohdy objevují jevy vymykající se současnému lexiku spisovného jazyka a stylovým normám publicistickým. Některé výrazy a spojení s nimi jsou nespisovné (viz výše) a autor projevu si tuto skutečnost plně uvědomuje. V psaném projevu ji signalizuje uvozovkami, jimi nespisovnost výrazu omlouvá: např. *směrnice nestačí jen „hodit na papír", nová „samoška" problém sídliště nevyřeší.*

Jindy jsou výrazy v uvozovkách v souladu s kodifikací, ale přesvědčení o jejich nevhodnosti při stylizaci oficiálního textu nebo vědomí nenáležitosti k publicistickému stylu (obecně, popř. jen ke konkrétnímu žánru nebo útvaru) a existence jisté příznakovosti je opět vyčlení z textu. Např.: *nahlédnout hlouběji „pod pokličku" investorům, „rajčata" ve finiši* (sklizeň rajčat). Užití uvozovek naznačuje uvědomělý postoj pisatele ke zvolenému výrazivu, např. vyjádření v uvozovkách je přisuzována určitá funkce. Právě uvozovky ji signalizují a zdůrazňují. Jde o stylovou příznakovost jako zřetelnou stylovou aktualizaci jazykového prostředku. Uvozovky se objevují v souvislosti s metaforičností vyjadřování, s užitím frazeologických obratů lidových i knižních, někdy provázejí vyjádření expresivní. Upozorňují na určitý záměr autora nebo na možné vznikající konotace.

## 4. Stylové normy a žánrová diferenciace

a) Stylové normy obecně

Přes určité společné rysy publicistiky nejsou stylové normy uvnitř stylové sféry publicistické vždy jednotné, ale jsou vnitřně diferencované. Jejich specifičnost plyne z odlišných žánrů a útvarů publicistiky. Stylové normy publicistiky jsou vždy adekvátní příslušnému žánru a útvaru a nelze je (na rozdíl od norem jiných funkčních stylů) zcela jednoznačně zobecnit. Můžeme tvrdit, že jiné normy platí pro stylizaci zpráv, jiné zase pro komentář, úvodník, analyzující novinářský článek, sloupek, fejeton apod. Odlišnosti také plynou ze svéráznosti projevů publicistiky mluvené a psané. Nadto se některé publicistické projevy blíží svým stylovým charakterem oblasti umělecké (fejeton, některé typy reportáže), jiné zase stylové oblasti odborné, zvl. popularizační (publicistický referát). Publicistický styl jako celek zahrnuje výrazové prostředky zcela protikladné: hovorové i knižní, nocionální i emocionální, vedle českého jazykového materiálu se objevují i slova přejatá, zvl. internacionalismy.

Užívání slov přejatých je pro současnou publicistickou komunikaci zvláště charakteristické. Cizí slova pronikají do publicistiky z různých oborů, zvl. z ekonomiky, počítačové techniky, ze sféry obchodování apod. Např.: *marketing, manažer, multimediální, deficit, mailingové služby* atd. (Současně s užíváním dochází často k počešťování jejich podoby.) Výskyt slov přejatých v publicistických textech je výrazný i tehdy, kdy se pro komunikaci nabízejí české protějšky, plně adekvátní významově i funkčně, navíc zcela běžně užívané v jiné komunikační sféře (*brífink, párty*).

K poznání dobové jazykové stránky publicistiky přispěla provedená kvantitativní analýza publicistických textů (Těšitelová a kol., 1982).

Komplexní charakteristiku publicistiky nelze podat v zobecněné podobě, neboť uplatnění jazykových prostředků je vzhledem k šíři a žánrové různorodosti publicistiky značně variabilní. Přitom se v současnosti častěji prosazuje potřeba být originální, neotřelý, vyniknout a upozornit na obsah sdělení i jazykem; v některých žánrech se zdůrazňuje také specifičnost adresáta a zřetel k němu (respekt k němu). Přítomnost jazykových prostředků automatizovaných a stylově aktivních za existující souvislosti stálého a proměnného je však v publicistice nesporná a pro ni charakteristická.

Publicistické projevy se stávají důležitým pramenem pro poznání vývojových tendencí spisovného jazyka. V souvislosti s vývojem jazyka, s přibývajícími úkoly a s novou společenskou funkcí, kterou politická publicistika v procesu masové komunikace plní, lze také předpokládat vývoj rozsahu a kvality nejen stylové vrstvy publicistické, ale celého publicistického stylu, včetně vývoje specifických žánrů a útvarů.

### b) Mluvená a psaná publicistika

Zatím jsme se převážně věnovali publicistice psané. Mluvená publicistika představuje souhrn komunikačních činností, které vyvíjejí pracovníci hromadných sdělovacích prostředků. Patří k ní rozhlasová a televizní zpravodajství (pokud budeme zpravodajství pokládat za dílčí stylovou oblast publicistického stylu), komentáře, besedy k aktuálním událostem, reportáže a rozhovory s významnými lidmi a různé tematicky zaměřené pořady rozhlasu nebo televize. S pasážemi mluvené publicistiky se setkáváme také v některých řečnických projevech, zvl. v politickém řečnictví. (Navíc jsme si vědomi toho, že ne všechny komunikáty v mluvené publicistice jsou tvořeny ve stylu publicistickém.)

V mluvené rozhlasové a televizní publicistice se stává základem jazykové komunikace hovorová vrstva spisovné češtiny, ale v některých typech pořadů vstupují do vyjadřování fonologické a morfologické prvky nespisovné, především obecněčeské. V syntaxi se setkáváme s dvěma extrémy: buď převládají krátké, až nepřirozené věty, nebo syntax mluveného komunikátu je téměř autentická s obvyklou syntaxí psaných textů a při mluvě působí hyperkorektně. Kompaktní

a knižní syntaktická stavba většinou svědčí o připraveném komunikátu v psané formě, který byl teprve druhotně přednesen jako mluvený. Aktualizace lexikálními prostředky nespisovnými, tj. interdialektovými, zvl. obecněčeskými (*céděčko, flákač, poslechovka, kšeft*), profesními a slangovými (*eseróčko, espézetka, mančaft*) je častější než v psané publicistice, patrně i vlivem stylizované předstírané spontánnosti mluvených pořadů.

Mluvený publicistický projev (stejně jako jiné mluvené projevy) se nevyhne i průvodním negativním rysům mluvenosti. I v mluvené publicistice by bylo namístě hovořit spíše o spontánnosti projevů (Krčmová, 1995), především moderátorských, i když bývají v různé podobě připravené (komplexně psané, připravené v bodech, tezích, jako osnova). Mluvčí se přesto od přípravy odpoutávají, ale dopouštějí se přeřeknutí, opakování výrazů, zařazují do projevu výplňková a nefunkční slova. K těmto skutečnostem bývá posluchač nebo televizní divák kritický. Nadto sledujeme v projevech současných hlasatelů, redaktorů i moderátorů až příliš vysoké tempo projevu. (Je otázka, zda napodobují jiné, zahraniční vysílací stanice, zda je to módní záležitost, nebo jsou spíše jen pod tlakem vymezeného času.) Vše je pak ke škodě posluchačů a funkce sdělení.

Stylová vrstva, která je převážně publicistická, je ovlivněna všemi rysy mluvenosti a spontánnosti. Objevují se kontaktové prostředky, zvl. oslovení a řečnické otázky. V poslední době vzrůstá opakování téhož vyjádření tohoto typu: *Senát je Senát*; *rozhodl jsem se, jak jsem se rozhodl*; *co bylo uvedeno, bylo uvedeno* apod. Uvádění nelogického argumentu je dokladem nefunkčnosti vyjádření, které se stává publicistickým (event. politickým) klišé. K osobitým prostředkům mluvených komunikátů patří též prostředky mimojazykové (extralingvální – mimické a gestikulační) a parajazykové (paralingvální – intonace, frázování projevu, pauza, tempo řeči, síla hlasu aj.).

Mluvenou publicistiku představují jak **projevy** vysoce **oficiální**, tak „nevázané", **bezprostřední**. Sledujeme, že stále více vystupuje do popředí obsah a bezprostřednost jeho podání, ztrácí se okázalost a oficialita projevu a jeho přednesu. Zvláštní typ mluvené publicistiky vytvářejí dialogické projevy (pořady) v rozhlase nebo v televizi. Jejich stylová stránka bývá ovlivněna nejen obsahem dialogu, mírou přípravy, ale i počtem komunikujících, přítomností moderátora a jeho kvalitami (Müllerová, 1995). Závažné pro posouzení stylu je také současné vnímání obrazu a zvuku.

### c) Styl reklamy

Svou informativní funkcí společně s funkcí ovlivňovací, přesvědčovací a získávací jsou texty reklamy spojovány s publicistickým stylem, kdežto texty inzerce oscilují mezi stylovou oblastí administrativní a publicistickou. Často však přesvědčování zachází za únosnou a přijatelnou mez a dochází k manipulaci s adresátem, k vnucování něčeho, takže za informativností a persvazivností textů je zřejmá komercionalita jejich původce. Styl reklamy nadto ovlivňuje adresáta nejen argu-

menty, ale také působí na jeho city a předstírá empatii. (Ostatně se o to pokoušejí také texty analytického žánru.) Nezanedbatelné je rovněž vytváření reklamních textů s ohledem na motivační chování adresátů, např. zdůrazňováním touhy po životní harmonii, trvalých hodnotách aj. (Bartošek, 1993.)

Všem těmto funkcím a cílům reklamy je podřízena jejich jazyková a stylová stránka. Volba výrazových prostředků je záměrná, ale ne vždy promyšlená. Reklamní texty využívají prostého nebo metaforického přirovnání, např.: *Sony – vaše vánoční hvězda, Vánoce s kávou Jacobs Krönnung – dárek pro každého, Octavia – Škoda s novou tváří, Opel Vectra – harmonie tvarů* apod. Jiné texty se vnucují otázkou, na niž vzápětí odpovídají: *Únava? Apatie? To chce vitamíny! – Jste sami? Objednejte si denní tisk!* Časté je užití imperativu, uplatnění přísloví a různých příměrů (popř. v závislosti na průvodní grafické stránce reklamy) a věty jsou stylizovány jako nabádání nebo přímo výzva: *Nekupujte zajíce v pytli! – Spořte s liškou! – Hrajte s Meritem!*

Také reklamy s delším textem bývají založeny na metaforickém nebo metonymickém přirovnání, na alegorii (někdy jde o vyjádření heslovité), např.: *V bouřích finančního světa představujeme sílu a tradici. Vlajková loď výhodného spoření. Růstový spořitelní program vzdoruje finančním bouřím a otřesům.* Také často nalézáme anaforu nebo epiforu, např.: *Jsou věci, ze kterých se mohou vaše děti těšit týden... Jsou věci, ze kterých budou mít užitek, po celý život!*

Vtip a pointa nechybějí reklamám založeným na hře s jazykem, počítajícím s využitím metajazyka a literárních nebo kulturních předloh, které pozměňují, např.: *Boty pro bosé – boty pro bosse.* Setkáváme se s nápodobou známých výroků a spojení: *S Teslou mě baví svět. – Což takhle dát si Senát?* (Reklama na přímý přenos ze Senátu.) Pro reklamní vyjádření je specifický také výběr hodnotících atributů. Jejich počet je omezený a opakují se. Např. nabízené *výrobky* jsou vždy *perfektní, skvělé, dokonalé, precizní* nebo také *super*; *ceny* bývají *úžasné, neskutečné, neuvěřitelné, super* a zvláště ty „zaváděcí" jsou *exkluzivní, fantastické, špičkové, bezkonkurenční, absolutně nejnižší, zázračné* a *neodolatelné. Sortiment* bývá v reklamě vždy specifikován adjektivem *široký*, *zboží* bývá *značkové* a *nákup pohodlný* atd. V reklamě jsme svědky nečekaného a neobvyklého sémantického spojení, např.: *zažij si tu pravou svěžest, výrobky budou chutnat i vašim očím, ochutnejte novou vůni* apod.

**Inzerát** představuje krátký útvar zpravodajského typu mající místo i v periodickém tisku. Jde o modelové vyjádření v podobě stručné zprávy osobitého stylu, která zveřejňuje poptávku nebo nabídku. Jiného typu jsou inzeráty seznamovací. Obvyklé komunikační stereotypy v inzertní části tisku odlišují inzertní oznámení nebo zprávu od publicistických. I když mívá inzerce konvenční kompoziční schéma, vždy se typově mění podle místa zveřejnění. (Jiné jsou inzeráty v denním tisku, na reklamních tabulích s průvodní grafikou apod.). Styl inzerátu se vyznačuje jazykovou strohostí, heslovitostí vyjádření a přemírou zkratek. Přílišná sevřenost vyjádření může někdy neinformovanému čtenáři bránit v porozumění, např.: *Vys.*

*kvalif. svářeč, B – E 169, Z – GI, Z – MI. Přijmu práci i v zahr., potř. byt. DK 53498.* (Viz kap. VIII.)

d) Žánrová diferenciace dnešní publicistiky a kompozice komunikátů

Roviny tematická a obsahová odrážejí aktuální události současnosti. Vedle zpráv z politického a společenského života a komentářů k nim přináší současná publicistika stále více informací ze sféry odborné. Narůstající popularizace odborných poznatků a jejich široká publicita v denním tisku a sdělovacích prostředcích se týkají těch vědních oborů, které se významně podílejí na rozvoji společnosti.

S dílčími funkcemi publicistické komunikace (tj. s funkcí sdělnou, vzdělávací a uvědomovací, přesvědčovací, získávací aj.) souvisí také volba základních komunikačních schémat – **slohových postupů a útvarů**.

Ve sféře publicistické je nejvíce uplatňován slohový postup informační. Spočívá v zachycení základních údajů o sdělované skutečnosti a ve výčtu nezbytných informací bez průvodního objasňování a zdůvodňování faktů. Řazení faktografických údajů shledáváme především v oblasti publicistického zpravodajství, zvl. v krátkých publicistických zprávách a oznámeních, dále rovněž v inzerci. Mimo zpravodajskou oblast bývá slohový postup informační uplatňován současně s postupy jinými, např. s výkladovým, event. s úvahovým.

Požadavek publicity, aktuálnost informací a rychlost a pohotovost v komunikaci směrem k adresátovi napomáhají nejen k ustalování jazykových prostředků výrazových. Ustálenost a modelovost v publicistice se projevuje také v kompozici. Některé slohové útvary publicistické stylové sféry, např. krátké zprávy, jsou stabilizované, že nejen syntaktické schéma, ale i tektonika textu zůstávají stejné a mění se jen fakta.

Základní **žánry a útvary publicistiky** jako realizační formy užitých slohových postupů se přes svou stálost postupem doby částečně mění. Vývoj útvarů publicistiky souvisí s narůstáním funkcí jazyka ve společnosti a s rozvojem celé komunikační sféry publicistické. Specifické publicistické funkce jako konstituující faktory projevu jsou v některých útvarech více nebo méně skryté, jinde výrazně působící. Menší persvazivní působení umožňují krátké zprávy, větší poskytují rozsáhlejší publicistické útvary, zejména úvodníky a komentáře.

V celé šíři publicistiky dochází k diferenciaci útvarů. Útvary publicistického stylu jsou široce rozvětveny podle charakteru jednotlivých publicistických žánrů. Ve shodě se stylistickou literaturou slovenskou (Mistrík, 1985) rozlišujeme tři **druhy žánrů**: 1. **zpravodajské**, 2. **analytické**, a 3. **beletristické**.

Ke **zpravodajským žánrům** patří tyto útvary: publicistická zpráva, krátká zpráva (noticka), rozšířená zpráva mající v novinách charakter článku a blížící se novinářskému referátu (riport), oznámení, reklama, ev. inzerát, komuniké, interview, publicistický referát aj.

**Zpráva** je považována za klasický útvar publicistický, i když se vyskytuje také v ostatních komunikačních sférách. V publicistice má různý rozsah. Většinou

představuje komunikát maximálně stručný a výstižný. Ve výčtu informací nechybějí údaje o místě, času, event. o jiných průvodních okolnostech. Ať je obsahová náplň jakákoli, při řazení faktů bývá zachovávána určitá posloupnost. Publicistické zprávy přinášejí v první části textu většinou nová fakta, za nimiž pak následují zpřesňující údaje. Podstatným rysem je rovněž odkaz na pramen informace, tj. zveřejnění agentury, která zprávu zaznamenala a dále šíří. Širší zprávy s průvodním vysvětlováním už přecházejí v žánry analytické. Delší zpráva s prolínáním slohového postupu popisného se v některých znacích blíží reportáži.

**Rozšířená zpráva** přebírá už vlastnosti publicistického referátu (riportu) a kromě základních informací, které jsou uváděny ve výčtové linii slohového postupu informačního, obsahuje rozsáhlejší zpráva také informace průvodní, doplňující popis situace kolem události. Právě pronikání rysů slohového postupu vyprávěcího a náznak postupu výkladového, popřípadě zařazení prvku hodnotícího, přibližují rozšířenou zprávu publicistickému referátu nebo komentáři.

**Oznámení** má obdobné charakteristické rysy jako zpráva, ale seznamuje s událostí, která teprve proběhne. Pro objektivní informaci jsou u oznámení zcela nezbytné údaje o akci, tj. název akce, místo a čas konání. Oznámení mobilizující k účasti na oznamované akci bývá mezi útvary označováno jako **výzva**.

Ovlivňovací a přesvědčovací funkci má také **reklama**. Představuje slohový útvar jazykově stručný, navíc zvýrazněný záměrnou grafikou textu. (Blíže viz kap. 4, část c.)

Častým jevem publicistické komunikace je **komuniké**. Jde o druh hlášení nebo oznámení o konání významné akce, o jednání a jeho výsledku. Komuniké mívá větší rozsah než oznámení a vzhledem k oficiálnosti komunikace má stylizaci propracovanější, s vyšší mírou intelektualizace textu a s rysy stylového typu komunikace odborné.

**Interview** plní rovněž sdělnou, uvědomovací a získávací funkci zpravodajského útvaru. Šíří se, neboť významné osobnosti nemívají na celé články čas a novináři lépe vědí, co lidi zajímá. V dialogické komunikaci je v interviewu buď představena osoba a zveřejněny její názory, nebo právě prostřednictvím otázek a odpovědí mezi komunikujícími dochází ke zveřejnění předávaných informací.

**Publicistický referát**, který bývá také pojímán jako útvar zpravodajský, se odlišuje od odborného referátu nejen výběrem výrazových prostředků a jejich užitím, ale především svým základním funkčním zaměřením a cílem. Ten spočívá v úplném přiblížení skutečnosti, o níž informujeme. Ustálenost v kompozici vede k tomuto schématu: Po základních údajích o předmětu komunikace přistupuje komunikant k vystižení celé události, včetně jejího významu a přínosu. Po užití slohového postupu informačního dochází k prolínání ostatních postupů, tj. popisného a výkladového, popřípadě s prvky postupu vyprávěcího. Funkce přesvědčovací bývá různě intenzivní.

K **analytickým žánrům** řadíme úvodník, komentář, glosu, novinářský posudek, novinářskou recenzi a kritiku, případně také projev, proslov, řeč, diskusi, debatu, polemiku aj.

**Úvodník a komentář** jsou vedle zpráv pro publicistickou komunikaci nejtypičtější. Přinášejí spoustu dalších faktů o události, o níž už základní informace proběhla, nebo se týkají nejaktuálnější události doby. Událost osvětlují, analyzují její podstatu, uvádějí o ní úvahu a ústí v zobecňující závěry. Úvodník jako závažný komunikát psané publicistiky má na první straně novin čelné místo. Komentář je vlastní publicistice psané i mluvené. Kromě faktů a informací zveřejňuje postoj k obsahu komunikace. Někdy jde o názory autora, jindy o stanovisko redakce nebo odvolání na oficiální názory jiných. Silné ovlivňovací a uvědomovací působení úvodníku a komentáře bývá vždy zřejmé.

**Glosa** je stručná zpráva a komentující poznámka k události, o níž už byly základní informace podány. Může být kritická se sklonem k ironii, jindy se přibližuje beletristickému podání skutečnosti.

V publicistice, zvl. v její psané formě, se objevuje také **posudek, recenze** a **kritika**. Primárně jde o útvary komunikace odborné, ale částečné uvolnění norem odborného vyjadřování v souvislosti s popularizací odborných poznatků a úsilí o publicitu vedou k přizpůsobování těchto útvarů stylovým normám publicistickým.

Rovněž některé další útvary, s nimiž se můžeme v současné publicistice setkat, a to **projev, proslov, řeč, diskuse, debata** a **polemika**, mají také své místo v jiných komunikačních sférách, především v řečnictví. Odborné projevy přebírají v publicistické komunikaci osobité rysy publicistického stylu.

**Beletristické žánry** jsou zastoupeny typickými útvary, k nimž patří především črta, sloupek, reportáž a novinářský fejeton. Svou funkcí a některými vlastnostmi je řadíme mezi útvary publicistické, i když užitý výrazový materiál, jeho stylizace v textu a charakter kompoziční výstavby se blíží stylu umělecké literatury.

**Črta** představuje publicistický článek inklinující k beletrizaci textu, ale uvádějící přesné a konkrétní údaje. **Sloupek** je krátký útvar publicistiky psané. Jako dílčí postřeh ze života si neklade za cíl řešit aktuální problémy ani nepodává ty informace, které jsou z hlediska doby rozhodující. Do beletristického zpracování nenáročných témat pronikají prvky bezprostřednosti a hovorovosti. **Publicistická reportáž** přináší svědectví o určité události. Jde o líčení skutečnosti, jejímž je autor bezprostředním svědkem. Beletristicky zaměřený text **novinářského fejetonu** vzniká prolínáním několika slohových postupů, např. vypravování nebo úvahy, bývá více nebo méně subjektivní. Může být kritický, vtipný, humorný nebo ironický a provokující.

Některé komunikáty stojí na rozhraní dvou i více stylových oblastí a vstřebávají více či méně jejich prvky. Tak např. od klasického novinářského fejetonu je zřetelně odlišen fejeton umělecký; publicistický článek nebo referát se mnohdy přiklání k populárně odbornému a do publicistických reportáží pronikají jednou hovorové prvky, jindy umělecké.

Uvedený výčet útvarů publicistické stylové oblasti je pouze orientující a nezachycuje (vzhledem k rozsahu této knihy) celou žánrovou a útvarovou problematiku, nevšímá si např. útvarů hybridních (Zeman, 1995).

V neposlední řadě je rozmanitost a vnitřní diferencovanost publicistických žánrů a útvarů dána odlišnostmi komunikační sféry mluvené a psané. Také specifičnost přenosu informací se promítá do jazykové a kompoziční výstavby příslušných

textů. Jiné jsou zprávy, oznámení a komentáře v tisku, jiný stylový charakter mají tytéž publicistické útvary rozhlasové a televizní. Také vnitřní tematické rozčlenění publicistické sféry napomáhá určité diferenciaci. Například reportáže z pracovního prostředí se stylově liší od sportovních reportáží, výrazně dynamických, dějových.

Na publicistický styl můžeme pohlížet i z jiných aspektů a docházet k jiné diferenciaci komunikátů. Tak např. bývá uváděna existence vyššího publicistického stylu (uplatňovaného v syntetických publicistických pracích). Zřetelně se od sebe odděluje publicistika oficiální – celostátní, regionální – místní, popř. resortní a závodní; svá specifika má tzv. psaná bulvární publicistika (viz Švehlová, 1995).

Vedle svérázností v uváděné makrokompozici neboli architektonice (Mistrík, 1985) publicistiky, spočívající v užitých slohových postupech a útvarech, shledáváme v publicistice také některé charakteristické rysy v rovině tektonické, v mikrokompozici (Mistrík, 1985). Klasické složky horizontálního členění textu bývají nevykrystalizované a jen u delších publicistických útvarů jsou některé z nich zřejmé. Kupříkladu publicistický referát a publicistický posudek můžeme rozčlenit na úvod, stať a závěr, i když i posloupnost těchto částí textu bývá zpravidla porušena. Publicistické komunikáty převážně začínají stěžejní informací, nikoli tedy tím, že by k ní dospívaly. Tu pak dokládají a objasňují. Proto v psané publicistice není neobvyklé, že úvod jako expozice obsahu dalšího textu odpadá a obvyklé orientující údaje doplňují sdělení až ve střední části komunikátu, nebo bývají zveřejněny v závěru. S největší faktografickou nasyceností publicistického textu se setkáváme v jeho prvních částech a směrem ke konci pak klesá. Právě proto se jeví počátky psaných textů z hlediska významového závažné, výrazně dominující vůči ostatnímu textu a rovněž celé vertikální členění textu (komunikátu) je jim přizpůsobeno.

Lze říci, že v psané publicistice se přímo záměrně setkáváme se zvýrazněním počátku komunikátu. Děje se tak buď uvedením výrazného **titulku**, nebo zařazením **nadtitulku, podtitulku**, event. začleněním **mezititulků**.

**Titulky** jsou osobitou a plně funkční součástí psaných komunikátů a jejich stylizace je vždy ukázkou tvůrčího přístupu původce komunikátu k jeho obsahu, funkci a cíli.

Při hodnocení titulku ve vztahu k obsahu komunikátu shledáváme titulky dvou typů. Jedny titulky se snaží podat co nejstručněji a nejvýstižněji maximální množství informací, tj. resumé následujícího textu (*Zemědělci využívají příznivých dnů; Ocenění školských pracovníků; V dubnu levnější uhlí*), titulky druhého typu sledují záměr jiný – podat jen informace částečné, které by měly vzbudit pozornost k dalšímu obsahu (*Dárek matkám; Odpověď na kritiku; Rozhodnutí komise FIFA*). První typ plně zajišťuje rychlou orientaci v tisku právě svým vypovídacím charakterem, druhý je účinnější, svou nedopovězeností a neúplnou informací přiměje čtenáře k přečtení celého komunikátu. V tisku poslední doby ubývají titulky heslovité a stylizované jako jednočlenné věty (větné ekvivalenty), naopak vzrůstá obliba užívat v titulcích rozvité věty dvojčlenné nebo celá souvětí.

Titulky by měly být aktuální, dynamické, nové, a tedy účinné. Zvláště titulky s metaforičností výrazu, s rozmanitou obrazností vyjádření a titulky využívající různě modifikových frazémů bývají stylově aktivní, působivější, výraznější (*Hradec a Bohemians u dna; Kardiogram ocelového srdce*). Menší část titulků se často opakuje a pro určitou situaci se staly už standardní (*Pomoc našim lesům; Zavřely*, event. *otevřely se brány škol; Pole ožila ruchem*). Titulky, které již plně přešly k automatizaci výrazu, ztrácejí na působivosti (*Vykročíme do nového roku*).

Charakteristickým rysem tektoniky psaného publicistického komunikátu je rovněž zvýraznění prvního odstavce, a to zvýraznění zamýšlené už při koncipování textu, nikoli jen grafické zdůraznění tučně vytištěnou sazbou.

V české odborné literatuře dosud nebyla tomuto jevu věnována větší pozornost (Minářová, 1991). Ve slovenské stylistické literatuře si prvního zvýrazněného odstavce s označením **lead** [líd] všímá J. Mistrík (1985). Jde o zvýraznění informující o obsahu textu a jeho původcem je sám autor. Stejné poslání má v psané publicistice i **perex** jako zvýraznění redakční. (Mistrík, 1985.)

**Zvýrazněný první odstavec** může být někdy pojat jako úvod k dalším informacím a sdělovat obecně to, co dále text přibližuje konkrétně, jindy je tento odstavec stručným resumé, anteponovaným před celý komunikát, ačkoli by mohl být samostatnou zprávou. Podnítí-li zvídavost čtenáře a jeho zájem o další části komunikátu, je pak plně funkční. V současné době přibývá příspěvků, jejichž první část je umístěna na první straně novin, pokračování je na stranách dalších. Tím se získává pozornost potenciálních čtenářů.

Také z hlediska vertikálního členění textu nalézáme při vnitřní útvarové diferenciaci publicistiky značnou různorodost v užití tektonických prostředků, např. různou hierarchii faktů a jejich vzájemnou posloupnost. Z hlediska obsahového je mezi anteponovanými částmi publicistického textu (tj. titulkem, podtitulkem, zvýrazněným prvním odstavcem) a dalším textem žádoucí určitá vyváženost v nasycenosti fakty, neboť čím více je počátek textu naplněn podstatnými informacemi, tím více sdělná hodnota dalšího textu klesá, popř. je redukována jen na údaje doplňující. Vedle převážné většiny monologických útvarů se rovněž objevují útvary se změnami v autorské perspektivě, např. reportáž.

Uváděná mnohostrannost publicistických komunikátů a různorodost jejich výrazového materiálu svědčí o šíři této komunikační sféry.

## Literatura


Vedle souborných prací o stylu a stylistice se otázkami jazyka a stylu publicistiky zabývají zejména tyto práce:

Bartošek, J.: *Jazyková kultura mluveného zpravodajství.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. Praha 1995, s. 166–171.

Bartošek, J.: *Jazyk současné politiky.* (Skripta.) Olomouc 1993.

Bečka, J. V.: *Jazyk a styl novin.* Praha 1973.

Binar, L.: *Integrace poznatků a opírání se o autority jako princip publicistické tvorby.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. Praha 1995, s. 158–161.

Čechová, M.: *Dynamika frazeologie.* NŘ 69, 1986, s. 178–186.

Čechová, M.: *Dynamika slovní zásoby dnešní češtiny.* Sb. Języki słowiańske wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej. Opole – Polsko 1993, s. 103–109.

Čechová, M.: *Kulturní frazeologie v současné komunikaci.* NŘ 76, 1993, s. 179–183.

Čechová, M., Karhanová, K.: *K recepci kulturních frazémů v současné komunikaci.* NŘ 78, 1995, s. 138–144.
Čmejrková, S.: *Když pohřeb, tak do země, když svěžest, tak beze mne.* NŘ 76, 1993, 184–191.
Čmejrková, S.: *Spisovnost a nespisovnost v současné rozhlasové a televizní publicistice.* In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Brno 1996, s. 191–194.
Hausenblas, O.: *Tendenčnost a manipulace.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. Praha 1995, s. 164–166.
Hlavsa, Z.: *K jazykovědné analýze komunikace v hromadných sdělovacích prostředcích.* SaS 51, 1990, s. 124–130.
Hlavsa, Z.: *K persvazivním prostředkům české publicistiky.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. Praha 1995, s. 149–154.
Hoffmannová, J.: *Mluvenost, nespisovnost a psaný text (v publicistice).* In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Brno 1996, s. 195–200.
Chloupek, J.: *Dialektika stálého a proměnného v publicistickém stylu.* SaS 39, 1978, s. 317–319.
Chloupek, J.: *Jazykové útvary při komunikativním aktu.* In: Sborník prací fil. fakulty brněnské university, A 27, Brno 1979, s. 61–68.
Chloupek, J.: *O stylu publicistickém.* In: SlavPrag XXVI. Praha 1983, s. 95–99.
Chloupek, J.: *Publicistický styl jako pole jazykového vývoje.* In: Čs. přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu. Praha 1978, s. 35–41.
Chloupek, J., Minářová, E.: *Výrazy v publicistickém textu označené uvozovkami.* NŘ 66, 1983, s. 14–22.
Jettmarová, Z.: *Mezitextové vazby a interference v české reklamě.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. Praha 1995, s. 184–187.
Jodas, J.: *K aktualizaci frazeologismu v české publicistice.* In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Nitra 1993, s. 194–200.
Krčmová, M.: *K pramenům specifika mluveného projevu. (Mluvenost či spontánnost?)* In: K diferenciaci současného mluveného jazyka. Ostrava 1994, s. 26–32.
Kvítková, N.: *K přesvědčovací funkci v textech revolučního období po 17. listopadu 1989.* NŘ 74, 1991, s. 199–207.
Minářová, E.: *Frazeologismy ve stylu publicistickém, jejich proměny a funkce.* In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Nitra 1993, s. 275–281.
Minářová, E.: *K povaze vyjadřovacích prostředků publicistického stylu.* In: Štylistické otázky textu. Prešov 1984, s. 87–93.
Minářová, E.: *Obrazná vyjádření ve stylu publicistickém.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. Praha 1995, s. 181–184.
Minářová, E.: *Výstavba publicistického textu.* In: Sborník prací PedF MU v Brně, řada jazyková a literární č. 25, Brno 1991, s. 59–65.
Müllerová, O.: *Dialogické pořady v televizní publicistice.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. Praha 1995, s. 176–181.
Müllerová, O.: *Nespisovnost v rozhlasovém vysílání.* In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Brno 1996, s. 204–207.
Srpová, H.: *Poznámky k vhodnosti/nevhodnosti v psané publicistice.* In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Brno 1996, s. 208–211.
Stich, A.: *K textové výstavbě publicistických projevů.* In: Stylistické studie I, Praha 1974, s. 55–94.
Stich, A.: *Publicistický styl v soustavě funkčních stylů.* Stylistika, 1, Opole 1992, s. 98–106.
Šebesta, K.: *Reklamní texty, jejich funkce a výstavba.* Praha 1990.
Šlosar, D.: *Jazyk totality a jazyk dneška.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. Praha 1995, s. 110–113.
Švehlová, M.: *Cynismus – východisko i efekt současné psané bulvární publicistiky.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. Praha 1995, s. 161–164.
Těšitelová, M. a kol.: *Kvantitativní charakteristiky současné české publicistiky.* Linguistika II, Praha 1982.
Uher, F.: *Transformace společnosti a slovní zásoba češtiny.* In: Slovo. PedF MU, Brno 1996, II. roč., č. 1, s. 7–14.
Zeman, J.: *Charakteristika hybridních útvarů stylu odborného a publicistického.* In: Termina 1994. Liberec 1995, s. 47–54.
Zimová, L.: *Několik poznámek k jazyku současné regionální publicistiky.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. Praha 1995, s. 176–181.

# X. Persvazivní funkce jako konstituující faktor projevu – funkční styl rétorický

Persvazivní, tj. přesvědčovací funkce je latentně přítomna ve všech komunikátech. Na jejím uskutečnění se podílí jak obsah textu včetně argumentace, které ovlivňují myšlení příjemců, tak i výběr prostředků jazykových, a dokonce i nejazykových (např. vzhled produktora), působící především na posluchačovu vůli a cit. Podíl těchto složek se samozřejmě mění jak podle osobnosti tvůrce textu a zaměření jeho řeči k posluchači, tak i podle dobových zvyklostí.

Persvazi lze rozdělit do tří typů: vlastní **přesvědčování**, při němž se ovlivnění dosahuje především argumentací působící na předpokládaného myšlenkově aktivního posluchače, **propagaci**, při níž tvůrce projevu mající autoritu ovlivňuje myšlení a jednání předpokládaného více méně pasivního vnímatele, a konečně **agitaci**, která směřuje k řešení určité časově a místně blízké situace a obrací se většinou k posluchači, který je o správnosti budoucího jednání v podstatě sám přesvědčen a očekává pouze formulaci názoru. Typ persvaze je pro styl textu velmi významný.

## 1. Faktory konstituující řečnické projevy

Do popředí vystupuje persvazivní **funkce** v komunikaci, které se již od starověku říká **rétorická, řečnická**. Je pro ni charakteristické, že jde o mluvený projev jedince s přirozenou nebo delegovanou autoritou, který se obrací ke kolektivnímu vnímateli, jehož názory a postoje hodlá svým vystoupením ovlivnit. Adresát je produkci řečnického komunikátu bezprostředně (dnes i zprostředkovaně – při řeči přenášené v dnešní době rozhlasem nebo televizí) přítomen a je tak závažným objektivním slohotvorným činitelem. Sdělení řečníka jsou v těchto podmínkách přijímána jako obsahově a společensky závažná a mluvčí si je této závažnosti vědom: na vystoupení se předem připravuje, a to buď zcela včetně písemné opory, nebo alespoň v mysli. Podobně zodpovědně přistupuje dobrý řečník i k přednesu textu.

Toto základní vymezení rétorického projevu se postupně rozšířilo i na jiné veřejné promluvy: na méně připravená agitační vystoupení, která se uplatňují především v komunikaci politické, na diskusní projevy odborné povahy apod. V mezním

případě se rétorika chápe dokonce jako obecná nauka o úspěšné komunikaci a zahrnuje se do ní i konstruktivní dialog nebo polemika, diskuse, obchodní jednání apod. Toto rozšíření pojmu nachází uplatnění především v praktické aplikaci. Pro vlastní stylistiku je nepokládáme za vhodné, neboť směšuje typy komunikace vznikající za různých podmínek.

**Persvazivní funkce** je přítomna také **v publicistice**, zvlášť blízko má k rétorice publicistika mluvená. Přesto pokládáme za vhodné oba styly – publicistický a rétorický – odlišovat, neboť mají vedle styčných míst také mnohá specifika. Např. odpovědi politika na otázky novináře sice mohou v kontextu televizního zpravodajství působit persvazivně, jde však o doprovodný efekt: primární funkcí takového vystoupení je podat veřejně informaci.

## 2. Vymezení řečnického stylu

Rétorika jako nauka o veřejném projevu má kořeny již v řeckých demokraciích (za místo vzniku se obvykle považují řecké osady na Sicílii v 5. století př. n. l.), kde měl svobodný občan nejen právo, ale postupně i morální povinnost vyjadřovat své názory na otázky obce a promlouvat veřejně v záležitostech, které se ho osobně týkaly. Takové mluvené projevy nejen podávaly informace, ale také modifikovaly názor posluchačů na ně. Se vznikem rétorické komunikace se vytváří – jak zdůrazňují někteří autoři – záměrné užívání výrazových prostředků v textech a v důsledku toho také prvotní diferenciace stylová.

Je důležité, že rétorika byla od počátku chápána jako žádoucí jednota obsahové a formální stránky projevu a že se pozornosti dostávalo nejen **umění argumentovat**, ale – a to na předním místě – i otázkám **osobnosti** rétora, především etice jeho jednání. Ideál antického řečnictví je dodnes vnímán jako vzor. Proto byla a je jeho prezentaci a analýze věnována pozornost jak ve světě, tak i u nás. Dnes se však (zejména na stránkách novin) užívá mnohdy slovo „rétorika" pro označení formálně dokonalých, obsahově však prázdných nebo až lživých vyjádření, tedy ve smyslu negativním. Tento posun nemá ovšem se skutečným řečnictvím nic společného.

S řečnictvím jako specifickým druhem slovesnosti počítá již J. Jungmann (1845). Spojuje je s „mohútností žádací", řeč mu představuje „chuti (snahy, žádosti)", je „pohnouti spúsobná" a jejím hlavním rysem je „mocnost, pronikavost". Při konkretizaci vlastností rétorických projevů autor vychází ze starých poetik, když připomíná kromě obecných zásad vhodného postupu myšlenkového a argumentačního ve věcech obhajoby pravdy, krásy a dobra také specifické řečnické prostředky rozdělené na „přemlouvací", „dokazovací" a „kochací", tj. působící na vůli, rozum, a cit. Mnohé z nich se užívají i dnes.

Rétorický styl má ve své **dávné tradici** – na rozdíl od jiných funkčních stylů – existenci pevných norem, jimž se řečník po staletí musel, pokud se chtěl prezentovat jako vzdělaný člověk s dobrou znalostí věci i techniky jejího podání, přizpůsobit. Řečnický projev měl mít ve své přípravě **fázi invenční a dispoziční** (tematickou přípravu), **stylizační, fázi zapamatování připraveného textu** a ko-

nečně **fázi vlastního přednesu**. Doporučenou osnovu měla i dispozice, která mohla být buď „přirozená", tj. vyplývající z tématu, nebo ozvláštněná. Při vlastní stylizaci se pak očekávalo užití rétorických prostředků jak na úrovni tematické (především se uplatnila topoi – myšlenková výrazová schémata představení tématu a postupu argumentace), tak i ve vyjádření (tropy, figury, a také některé ustálené obraty). Tyto prostředky byly zevrubně popsány a analyzovány už ve starověkých rétorikách, na něž navazují poetiky středověké i zcela současné. **Ustálenost modelu textu** spojená s pečlivou přípravou umožňovala řečníkovi soustředit se v okamžiku řeči na přednes. Sám text mu mohl připravit někdo jiný, řeč však bylo třeba přednést zpaměti s promyšleným tempem, silou hlasu a intonací. Uskutečnění obecných požadavků však nemohlo být mechanické, **rétorika** totiž byla a je i **uměním** – uměním přizpůsobit daný model konkrétní situaci, v níž k ovlivnění posluchače dochází, a uměním posluchače zaujmout.

## 3. Stylová norma řečnických projevů

Obecné nároky posluchače na kvalitní řečnický projev jsou dnes stejné jako v minulosti: očekáván je projev jasný a konkrétní, srozumitelný, přiměřený situaci, působivý a účinný, formující jak intelekt posluchače, tak jeho city. Řečník pak musí hledat při tvorbě textu (tedy nikoli pouze při jeho jazykové stylizaci, i když té se v rámci této stylistiky musíme věnovat především) prostředky, jak těmto nárokům dostát.

I když je v současnosti oceňována originalita tvůrce, mají i dnešní řečnické projevy svou stylovou normu, přesněji řečeno stylové normy. Kromě obecných norem, vlastních všem typům veřejné mluvené komunikace, jsou tu totiž při pestrosti řečnických projevů i normy jednotlivých druhů a žánrů. Všechny lze chápat jako odraz specifických podmínek vzniku komunikátů v jejich stylizaci.

### a) Odraz veřejnosti promluv v textech

Základní vlastnosti řečnického stylu vyplývají z toho, že jde o komunikaci nejen veřejnou, ale současně i závažnou (obsahově, a také společensky): samozřejmostí je **spisovnost** jazykových prostředků, v jejím rámci se však podle žánrů pohybuje mluvčí na pomezí knižnosti (ve slavnostních projevech), ale jindy až na samé hranici hovorovosti (v politických agitačních projevech). Prostředky mimo spisovný jazyk jsou v řečnictví užívány pro aktualizaci výrazu a měly by se objevit pouze vědomě k aktivizaci posluchačova vnímání (viz dále). Podobně je tomu s užitím lexémů expresivních. Běžná je v řečnictví **intertextovost**, tj. propojení s jinými texty **formou citací** nebo **parafrází**: rétorický projev je tímto rysem výrazně spojen s kulturním okruhem, v němž se komunikace děje. Citují se především autority, v našem prostředí např. myšlenky významných osobností minulosti,

ale i současnosti, literátů, politiků, vědců, objevují se aluze (narážky) na významná nebo populární díla apod. V agitačních projevech se objeví i citace a narážky na přísloví a úsloví lidová.

b) Působení kontaktu s kolektivním adresátem

Typický rétorický komunikát je adresován určité fyzicky přítomné skupině posluchačů, která svými (většinou verbálně neprojevenými) reakcemi modifikuje jednání řečníka. Ten – pokud hodlá persvaze dosáhnout – musí předjímat některé postoje posluchače nebo na ně v průběhu řeči reagovat. Patrná je snaha odstraňovat komunikační bariéry a sblížit jazyk mluvčího s jazykem posluchačů.

**Zřetel k adresátovi** se uplatní při volbě argumentů a příkladů, tedy již na úrovni tematické a na úrovni dispozice. Je však přítomen i při stylizaci. Tak např. při volbě pojmenování se řečník rozhoduje mezi konkrétností a abstraktností, volí míru terminologičnosti svého textu, rozhoduje se mezi termíny cizími a domácími, zvažuje podíl cizích slov a uvažuje o možnosti užít pojmenování nepřímého (obrazného nebo opisného): z hlediska přesnosti by měl usilovat o co největší terminologičnost a abstraktnost, zřetel k posluchači, jeho předběžné znalosti, a také ne vždy ideální podmínky vnímání jej vede k oslabení této složky textu; nároky persvaze, kde působí nejen věcná argumentace, ale i estetické složky spojené s novostí na úrovni pojmenování, přesnost a jednoznačnost oslabují. Proto je nutno na jiných místech posílit **názornost projevu** příklady a paralelami nebo konkrétními přirovnáními. Pokud je text zapsán, vypadají taková místa někdy až primitivně, v skutečném rétorickém projevu jsou však velmi potřebná:

*Myslím si, že školu, a klasické gymnázium ještě víc, má otevírat spíše člověk vzdělaný než jenom ministr. Proto bych zde rád vystupoval jako vzdělaný člověk a chtěl bych vám říci ještě slovíčko o tom, co to znamená učit se jiný jazyk. Mateřský jazyk člověk má, ostatní jazyky se musí učit. V tom, že se nám dostane znalosti cizího jazyka, dostane se nám také znalosti jiného světa...* (Z projevu k budoucím studentům při zahájení činnosti osmiletého gymnázia.)

Je důležité si uvědomit, že zdánlivě týž stylově aktivní prostředek může mít různou motivaci: Např. při užití cizojazyčných lexémů řečník buď počítá s porozuměním vzdělaného posluchače (pak jde o prvek vytvářející kontakt s adresátem), nebo jde jen o způsob vytváření vlastní pozice řečníka (jako nadřazeného vzděláním a znalostmi), konečně může jít i o prostředek určitého žánru (v odborném řečnictví, ale v jiné poloze i ve slavnostní řeči). Záměr řečníka nemusí být posluchačem správně interpretován.

Styl řečnického projevu je ovlivněn i tím, že jde vlastně o **dialog s mlčícím kolektivním partnerem**, kterého je třeba aktivizovat. Již klasické řečnictví vymezuje prostředky, které tomu slouží. Jde především o rámcové složky projevu: Oslovení navozuje kontakt s posluchači; už na počátku, někdy navíc i v průběhu řeči se k získání posluchačské přízně užívá tzv. captatio benevolentiae, jasně vyjádřené pozitivní ocenění osobnosti posluchače (*Vím dobře, že jste se pro studium rozhodli z důvodů jiných než hmotných a zištných* – z projevu při imatrikulaci; *Jsem velice rád, že jsem mezi vámi, a jsem velice rád, že mohu na vašem setkání promluvit* – ze zahajovacího projevu k výstavě). Podobně bývá ocenění i na závěr řeči, které jednak shrnuje, jednak navozuje u posluchače pocit uspokojení, což velmi napomáhá

celkové persvazi. K tomu slouží i obvyklé poděkování za pozornost. Vedle toho posilují iluzi dialogu klasické prostředky – řečnická otázka a řečnická odpověď (*Můžeme takto uvažovat? – Jistě že ne.*) nebo obracení se na posluchače v průběhu řeči (*Zvažte sami, jak dále postupovat,* obvykleji s inkluzivním plurálem *Zvažme společně...*). Omezené užití má dnes apostrofa, oslovení nepřítomných osob nebo i věcí.

V řečnických projevech zprostředkovaných rozhlasem nebo televizí by se podobné prostředky měly užívat střídmě, protože jejich vnímatel nemůže být oslovován cíleně a iluze osobního kontaktu („mluvím jen k tobě, vážený posluchači") nepůsobí věrohodně.

### c) Zvuková realizace a její odraz v textu

Část vlastností rétorického komunikátu souvisí s jeho mluveností. I když má klasický rétorický projev psanou předlohu a měl být pouze zpaměti přednášen, odpovídá zpravidla **zákonitostem mluvených projevů** aspoň do té míry, aby jeho výstavba a jazyk nevytvářely komunikační bariéry. Rysy, které v důsledku toho má, se mnohdy v dodatečném zápisu řeči upravují. Jde především o rozvolnění textové a větné stavby: přednesený text musí počítat se sluchovým vnímáním, které neumožňuje vracet se k uplynulým úsekům sdělení, proto se častěji objevuje opakování přímé nebo synonymické, vnitrotextové odkazy, shrnutí. Poslech obsahově náročné řeči je velmi unavující, řečník proto vkládá do delšího textu uvolněné pasáže ve formě příkladů nebo vysvětlení. Pro sluchové vnímání jsou obtížné konkrétní údaje, jména, čísla, data, v rétorické komunikaci se proto objevují záměrně údaje jen orientační; potřebné přesné údaje se např. v odborném komunikátu poskytují posluchačům v psané formě.

Zvuková realizace projevu má vliv i na **charakter aktualizací textu**: veškeré ozvláštnění musí být dosti výrazné a současně poměrně jednoznačné v interpretaci smyslu; pokud řečník předpokládá, že dojde k nedorozumění, raději na ozvláštnění upozorňuje ustálenými metajazykovými obraty (*jak se říká*; *mohli bychom to nazvat*; *tato takzvaná...*) nebo změnou hlasu (vsuvky se např. vyslovují na nižší hlasové linii) či tempa (zpomalení umožní lépe aktualizaci vnímat) a důrazem. Výrazné estetizující aktualizace jsou možné jen v projevech slavnostních, kde více než o věcnou stránku jde o společný prožitek.

Mluvenost rétorické komunikace klade **nároky i na řečníka** samého: kromě nezbytné technické průpravy (zvládnutí dechu, hlasu a jeho proměn, činnosti artikulačního ústrojí, ortoepie) je potřebná i příprava konkrétnější: zvážení délky výpovědních úseků, aby odpovídaly jak obsahovému členění, tak artikulačním možnostem řečníka, umístění intonačních jader, nalezení vhodného rytmu silových a výškových proměn řeči, aby zvuk řeči hierarchizoval vlastní sdělení. Porušení členění řeči totiž může vytvářet nesprávné významové souvislosti: Např. *nemůže být hodnověrným partnerem kvůli své neochotě k spolupráci, prudkosti reakcí*

*a orientaci na osobní prospěch*: podle zvukového členění buď: *...kvůli své neochotě* + několikanásobný neshodný přívlastek, nebo *kvůli své neochotě...* + (*kvůli*) *prudkosti* + (*kvůli*) *orientaci*. Zvlášť důležitá je příprava tam, kde řečník realizuje projev velmi závažný nebo přednáší text připravený někým jiným.

S technikou řeči souvisejí také některá **výrazová zjednodušení**. Složité souhláskové skupiny jsou např. artikulačně náročné a mohou být snadno zkomoleny, proto se jim řečník raději již při přípravě textu vyhýbá. Podobně se raději vyhne příliš dlouhým slovům nebo souslovím, která by mu mohla přinést výslovnostní potíže.

### d) Vertikální členění řečnického projevu

**Hierarchizace informací** je v řečnickém projevu velmi důležitá. Jde při ní o to, aby se posluchač jednoznačně orientoval v myšlenkovém postupu textu a aby také správně hodnotil závažnost předkládaných argumentů a bez problémů je diferencoval od údajů doplňujících a podružných.

Významná je dobře uvážená dispozice tematických složek s **explicitně vyjádřenými vztahy** a hodnoceními (*nejdůležitější je..., znovu a znovu apeluji na..., upozorňuji zvláště na...*). Základní fakta lze zvýraznit **zvětšením objemu textu**, který je jim věnován (např. doplněním příkladů, aplikací). Hierarchizaci mohou sloužit **zvukové prostředky** (zpomalení či zřetelnost artikulace u podstatných pasáží textu; mírné zesílení hlasu – křik však vhodný není), ty však samy nestačí. Další možnost dává volba jazykových prostředků: na pozadí neutrálního jazyka je jakákoli příznakovost zároveň upozorněním na označované skutečnosti: tomu poslouží hovorové až nespisovné výrazy i obrazná pojmenování – kromě slavnostních projevů však jen jednodušší. Výrazným prostředkem hierarchizace jsou však zejména **figury**: opakování nejrůznějšího typu (zvláště se uplatňuje triáda), synonymní opakování na menším úseku textu, enumerace, regrese a akumulace, paralelismus, a také názorná přirovnání nebo faktografické údaje. Tyto prostředky najdeme snad v každém řečnickém projevu.

### e) Estetizující složky v řečnictví

Persvazivní funkce rétorického projevu může být splněna především tam, kde projev má kvality nejen intelektuální, ale i estetické. Na nich se podílí jak celkový **vzhled řečníka** a **zvuková složka projevu** (výhodou je zvučný a příjemný hlas, neutrální kultivovaná výslovnost), tak i tematická a **dispoziční stavba řeči**, např. uspokojující formulace úvodu a závěru nebo výběr exemplifikace vyhovující cítění předpokládaných adresátů. Z hlediska **stylizačního** nejde o estetické nároky srovnatelné s uměleckými díly (řeči antických rétorů ovšem dnes jako umělecká díla vnímáme, ale tu jde o texty dnes již jen psané, vzniklé za zcela jiných kulturních a společenských okolností), ale o zachování proporcí textu, variabilitu v pojmeno-

vání, poměrně průhlednou metaforiku, užití **figur**: *Tento smysl nelze uvažovat mimo kontext doby, kterou prožíváme, mimo kontext kultury, ve které jsme vyrostli, a mimo kontext země, která je nám domovem. Tato země v této době prochází rozumovou, mravní a citovou krizí. Touto krizí procházejí i některé okolní státy. Zamýšlíme-li se hlouběji nad tím, jak k této krizi došlo, proč právě teď, musíme si připustit některá velice nepříjemná, ale bohužel pravdivá fakta. To, co nyní řeknu, není projevem univerzitní povýšenosti ani sarkasmu. Je to suché konstatování skutečnosti.* (Z proslovu při jmenování profesorem; r. 1991.) Jak je z ukázky patrno, jde typem o stejné prostředky jako ty, které slouží hierarchizaci.

Dnešní doba příliš zdobnému rétorickému stylu nepřeje, častější užití tradičních obratů (*nehynoucí sláva*; *svátky lásky a pokoje*; *hranice mezi dobrem a zlem*; *legendární tvůrce*...) chápe posluchač oprávněně jako klišé.

## 4. Žánry řečnické komunikace a jejich normy

Už ze starověku je známo dělení řečnických projevů na řeči **deliberativní** (poradní, dnes politické – vyslovují se k otázkám obecného prospěchu), **soudní** (vyslovující se k otázkám dobra a zla) a **epideiktické** (slavnostní). Z té doby jsou známy i řečnické školy a s nimi spojené **řeči cvičné**. Staletí vývoje rétoriky rozšířilo repertoár o **řečnictví naučné** a **příležitostné** a dále diferencovalo uvnitř druhů jejich žánry. Sama podstata rétorické komunikace se však měnila jen nepatrně. Tvůrci řečí politických, soudních a církevních nebo odborných jsou i dnes lidé, pro něž je rétorické vystoupení součástí profese. Příležitostné řeči však častěji přednáší člověk bez řečnické průpravy.

Jednotlivé žánry se liší jak rozsahem, hloubkou propracování a celkovou orientací, tak i nároky na dodržení norem.

**Politické řeči** jsou různého druhu: programová prohlášení a podobná oficiální vyjádření mají po stránce obsahové charakter textu odborného a bývají předčítaná: persvazivní funkce se v nich uplatňuje jen okrajově. Skutečné politické řeči – agitační projevy – jsou charakterizovány výrazným vztahem k vnímateli; řeči nejsou příliš dlouhé a promyšleně střídají místa náročná s úseky posilujícími sounáležitost s posluchači. Časté jsou v nich názorné prostředky, neboť řečnickou argumentaci musí posluchači jednoznačně pochopit. Ve vysloveně populistických projevech se objevuje plochost argumentů a zjednodušení výrazu. Mluvčí může záměrně ustupovat od spisovnosti, a aby se sblížil s posluchači, užívá expresiva a často i nenáročná klišé. Složitější výrazové konstrukce nejsou vhodné.

**V soudních řečech** je forma značně ovlivněna soudním řádem země. V podstatě jde o představení problému, řeč žalobce a obhájce se liší především zorným úhlem, pod nímž se problém nazírá. Obhájce by měl na konci řeči akcentovat vše, co mluví ve prospěch jeho klienta. Soudní řeč v naší kultuře je aktem věcným a expresivita v ní nemá místo.

**Duchovní řeč** je součástí obřadu. Má vést posluchače k jistému etickému postoji a upevnit jej ve víře. Kázání se vyslovuje k obecným problémům morálky, napomáhá řešení aktuálních problémů z hlediska duchovního společenství a obrací se přímo k posluchačům. Homilie je naproti tomu výkladem určité myšlenky, v křesťanských církvích myšlenky Písma. Specifickou funkci mají příležitostné řeči, např. k jubileím světců. Argumentace duchovních řečí se opírá o autority, zejména církevní. V minulosti byly tyto řeči reprezentantem mluvené podoby vysokého stylu spisovného jazyka, v současnosti však v nich vzrůstá komunikativnost a tradiční modely ustupují stylizované bezprostřednosti ve vyjádření.

**Odborné řečnictví** může mít persvazivní funkci potlačenu, do popředí v něm vystupuje prezentace tématu samého. Při ní jsme častěji svědky vystoupení realizujících pouze zvukovou formou předem připravený psaný text. Přednášející pak není skutečným řečníkem a sám své vystoupení zbavuje možné bezprostřední reakce vnímatelů. V současnosti se tu norma mění a přednes projevu (místo pouhého přečtení) se stává v některých oborech nutností. (Viz i kap. VII.)

**Příležitostné řeči** tvoří velmi různorodou skupinu: patří sem dnes jak proslovy **slavnostní** tvořící součást obřadů – řeči svatební, jubilejní, smuteční, tak i řeči **spojené s profesní činností** – zahajovací a ukončovací proslovy při různých akcích, úvodní řeči oficiálních setkání, a konečně i **řeči méně veřejné** (přípitky apod.). Vlastní persvazivní funkce je v těchto řečech v pozadí, spíše bychom je mohli charakterizovat jako formální. Pro společenský průběh událostí jsou někdy nezbytné (promluva ke snoubencům, zahájení akce), jindy jen dotvářejí estetickou a společenskou složku události. Společné je pro ně velmi krátké trvání, jednoduchá forma řeči, v níž není jasně oddělen úvod a závěr od střední části, možnost exkluzivnějšího výběru jazykových prostředků. Často jde o projevy, jejichž model je ustálen společenskou praxí, a proto není ničím zvláštním, když si řečník hledá inspiraci v příručkách nebo rukopisných sborníčcích. Oficiální představitelé institucí mnohdy v těchto situacích využívají textů, jež jim připravil odborník. Společenská závažnost řeči totiž nutí k přesnosti v oslovení, uvádění názvů osobností nebo institucí, dat a faktů.

Příležitostné rétorické projevy působí někdy zcela spontánním dojmem. Je však sporné, zda takové skutečně jsou. Již Quintilianus připomínal, že řečnický projev je i svého druhu uměním: jednotlivec je pro tento typ projevů lépe nebo hůře disponován. Ale ani ten nejtalentovanější řečník nemůže přistoupit k projevu bez přípravy – i krátký přípitek je jen předvedením modelu, který si mluvčí dříve osvojil.

V současnosti se – i vlivem změn ve společnosti – role řečnických projevů výrazně zvyšuje. Rozhlas a televize způsobují, že mluvené veřejné komunikáty s persvazivní funkcí oslovují nejen bezprostřední posluchače, ale i ty, kdo jsou spojeni jen mediálně. Pro řečníka je situace složitější, neboť nemůže reagovat bezprostředně na ohlas u posluchačů, může jej však na základě zkušenosti předvídat.

Rétorický styl není jednotný a neexistuje obecný návod, jak dobrou řeč připravit. Dokonce i dobře připravený projev nemusí mít týž efekt, přednese-li se jiné skupině posluchačů, než jaké byl původně určen. Z tohoto hlediska nelze nikdy předem předpovědět, jaký úspěch bude i jinak kvalitní rétorický projev mít.

## Literatura


A:

Aristotelés: *Rétorika.* Přeložil Antonín Kříž. Praha 1948.

Kraus, J.: *Rétorika v dějinách jazykové komunikace.* Academia, Praha 1981.

Quintilianus, M. F.: *Základy rétoriky.* Přeložil V. Bahník. Praha 1985.

*Tribuni výmluvnosti. Výbor ze starověkých řečníků.* Uspořádal V. Bahník. Odeon, Praha 1974.

Tříska, J.: *Pražská rétorika.* Rhetorica Pragensia. UK Praha 1987.

B:

Brabcová, R.: *Mluvený projev v teorii a praxi.* Praha 1987.

Dohalská-Zichová, M.: *Dynamika verbální komunikace. Mluvené slovo v teorii a praxi.* Praha, UK 1991.

Dohalská-Zichová, M. a kol.: *Mluvím, mluvíš, mluvíme. Kapitoly z moderní rétoriky.* Praha, Svoboda 1988.

Hoffmannová, J.: *Veřejné mluvené projevy – specifičnost jejich produkce a funkce.* ČJL 43, 1992/93, s. 148–157.

Holman, J.: *O řečnických projevech.* Praha 1986.

Hubáček, J.: *Jak mluvit a přednášet.* Profil, Ostrava 1983.

Kohout, J.: *Rétorika. Umění mluvit a jednat s lidmi.* Management Press 1995.

Korolko, M.: *Sztuka retoryki.* Przewodnik encyklopedyczny. Warszawa 1990.

Kraus, J.: *Proměny řečnického stylu v češtině.* SaS 53, 1992, s. 1–9.

Kubát, V.: *Základní otázky rétoriky.* Svoboda, Praha 1988.

Langer, A.: *Úspěch veřejné promluvy.* Fortuna, Praha 1993.

Lotko, E.: *O figurách a tropech v moderní rétorice.* In: Studia Bohemica V. Praha 1989.

Mistrík, J.: *Rétorika.* 3. vyd. Bratislava 1987.

Plaňava, I.: *Jak (to) spolu mluvíme.* 2. vyd. Brno 1996.

Rybár, L.: *Základy rétorickej komunikácie.* Bratislava 1980.

Strakl, V.: *Novinář před mikrofonem.* Praha 1993.

Toman, J.: *Jak dobře mluvit.* 3. vyd. Praha 1981.

*Umění řečnit.* Uspoř. Jiří Valenta. Praha 1966.

# XI. Deklarování estetické funkce jako konstituující faktor projevu – funkční styl umělecké literatury

Základní funkce jazyka, funkce komunikační, je přítomna ve všech textech. Vedle toho jsou v nich realizovány i další funkce jazyka, mj. funkce estetická. Komunikáty věcné povahy, v nichž vystupuje do popředí obsah sdělení, směřují přitom z hlediska této funkce k neutrálnosti, a i když vnímatel může i takovým sdělením přikládat určitou estetickou hodnotu, autor o její dosažení vědomě neusiloval, nebyla součástí jeho komunikačního záměru. Jinak je tomu v textech, jejichž autor vědomě formuluje sdělení tak, aby bylo schopno estetickou funkci plnit, volí a spojuje výrazové prostředky s ohledem na ni a uváženě včleňuje své dílo do množiny ostatních esteticky účinných textů, které v daném národním jazyce (a zprostředkovaně i v jiných jazycích) vznikly, vznikají a vzniknou, chce vytvořit dílo umělecké.

Styl textů, v nichž je zvýrazněna estetická funkce sdělení, je možno chápat i jako protikladný všem ostatním objektivním stylům jazyka, neboť estetická funkce v nich proniká funkci komunikační natolik, že se promítá do všech složek textu, ty jsou přijímány a hodnoceny s ohledem na estetickou funkci celého komunikátu a stávají se tak – i když by mimo text estetickou informaci samy nepřinášely – složkou nové, specificky estetické informace.

## 1. Stylistika a poetika

Zvláštnosti uměleckého vyjadřování jsou předmětem studia od starověku. **Poetika**, „nauka o tvaru literárního díla" (Hrabák, 1977, s. 11), se vyvíjela v souvislosti se stavem literárního života, vývojem a diferenciací estetických kategorií a v souvislosti s rozvojem literární vědy přes středověk až po naše časy. Předmětem poetiky je popis osobitých prostředků uměleckého vyjadřování, a to na úrovni kompoziční a jazykové; všímá si především nepřímých pojmenování, figur, metra a rýmu a do jisté míry i jazykové kompozice. Přístup práce poetiky, zejména při analýze výstavby konkrétního díla, se blíží pohledu stylistiky. Přitom není vztah obou disciplín chápán vždy jednotně. Literární věda pokládá poetiku za nadřazenou stylistice uměleckého jazyka (viz Slovník literární teorie, 1977), neboť z jejího hlediska je vzhledem ke struktuře literárního díla poetika naukou komplexnější, zatímco stylistiku vidí především jako studium využití nižších jazykových plánů

v textu. Dnešní stylistika má však širší pole zájmu než poetika, neboť se zabývá jak textem v jeho celistvosti, tak i jeho jednotlivými jazykovými plány a sleduje jak specifické prostředky estetizace textu, tak i prostředky vyjádření dalších komunikačních funkcí uměleckého díla. Stylistika využívá poznatků propracovávaných poetikou i při analýze textů věcných. V oblasti studia stylu krásné literatury poetika a jazykovědná stylistika úzce spolupracují, i když těžiště stylistické práce leží především v analýze vyjadřovací složky díla a funkce jazykových prostředků v něm.

## 2. Jazyk autora a jeho styl

Při studiu textů se zvýrazněnou estetickou funkcí je více než v jiných oblastech komunikace nutno odlišovat pojmy jazyk (autora, textu) a styl. Zkoumání **jazyka** díla je poznáním individuální soustavy výrazových prostředků, které jsou v textu uplatněny, zatímco stylistické zkoumání odpovídá na otázku funkce těchto prostředků v textu. Jazyk díla studujeme ve vztahu ke struktuře jazyka, poznáváme složky jednotlivých útvarů národního jazyka v něm, rozsah slovní zásoby, tendence větné stavby atd. Významnou pomocí v tom je aplikace statistických metod. Takto zjištěné poznatky jsou jedním z možných pohledů na dílo, nemohou však být východiskem pro zhodnocení míry estetické informace v něm. Plně se zato uplatní při určování autorství textů anonymních, neboť jazyk je pro autora typický. Podobně je pro autora signifikantní i jeho **styl** – způsob, jímž pomocí spojování zvolených jazykových prostředků a jejich modifikací reaguje na objektivní okolnosti vzniku komunikátu a dosahuje uskutečnění jeho funkce. Autorský styl zjišťujeme stylistickým rozborem spojeným s konfrontací textů s přibližně stejnými objektivními slohotvornými činiteli, ale tvořenými autory různými. Výsledkem takového rozboru je odhalení všech typických rysů stylu jednotlivce.

V češtině byl statistickými metodami zatím zpracován jen jazyk menšího počtu literárních děl, nikoli však s cílem poznat estetizující prostředky uměleckého textu. Takové poznání není totiž dobře možné při nesmírné variabilitě autorských jazyků a stylů a jejich proměnlivosti, a tak všechny získané údaje mají charakter dílčí. Po hlubším zpracování kvantitativních charakteristik věcných stylů a po vytvoření korpusu českého jazyka bude však možno sledovat statistické údaje o jazyku jednotlivého uměleckého díla alespoň diferenčně a prohloubit tak naše poznávání specifika textu.

## 3. Styl umělecké literatury

### a) Singulární styl uměleckého díla a styl funkční

Styl utvářející se v textech, kde je komunikační funkce spojena s funkcí estetickou, se označuje jako **styl umělecké literatury** (umělecký styl). Okruh textů, v nichž jej nacházíme, tvoří všechna díla krásné literatury, která jsou v dané době v čtenářském oběhu, a potenciálně i díla dočasně zapomenutá. Jde tedy i o texty

starší, vzniklé za jiné jazykové a kulturní situace, o překlady. Celek těchto textů vytváří literární tradici, která působí přímo i nepřímo na utváření normy uměleckého stylu, ovlivňuje singulární styl nových textů a má vliv také na jejich percepci. Vedle toho se do oblasti uměleckých textů mohou přesouvat i díla tvořená původně s jiným záměrem. Takové přehodnocení známe u Nerudových fejetonů, Čapkových sloupků, „rozhlásků" Bassových nebo Kainarových, soudniček Těsnohlídkových či Němcových, „malých recenzí" Skácelových, posun nastává i u mnohých textů vzpomínkových a u cestopisů, které svým zaměřením patří spíše do literatury věcné.

Vymezování charakteristických rysů uměleckých textů je obtížné pro jejich mnohotvárnost; je těžké najít společné stylové rysy mezi reflexivní lyrikou, klasickou tragédií a třeba realistickou prózou, i když všechny tyto žánry nepochybně nejsou texty věcnými. Podobně je obtížné hledat jednotnější stylové normy spojující vyjadřování uměleckých osobností v různých generacích, a to i při stejném žánru (např. styl historického románu Jiráskova, Vančurova, Kratochvílova a Vrbové), ale i v generaci jediné (vyjadřování Čapkovo ve srovnání s Vančurovým, styl Páralův, Hrabalův, Fuksův, Vieweghův a Topolův atd.), někdy i mezi stylově různými texty téhož autora: styl J. Johna v Narodil se a Moudrém Engelbertovi; prózy V. Čtvrtka pro děti ve srovnání s prózami pro dospělé, ale i rozdíly ve stylizaci cyklu o Rumcajsovi proti jiným dětským knihám téhož autora. Proto se společné označení stylu textů se zvýrazněnou estetickou funkcí chápe někdy jako pouhé označení množiny singulárních stylů uměleckých děl, jindy jako souhrnné označení stylů autorských, nebo konečně jako souhrnný název pro samostatné styly jednotlivých literárních druhů, lyriky, epiky, dramatiky.

Domníváme se, že takové rozlišování je věcí míry abstrakce. Norma každého objektivního stylu se vymezuje na základě zobecnění vyjadřovacích tendencí, které se utvářejí v jednotlivých textech jako odraz objektivních okolností vzniku včetně jejich společenské funkce, i tam vycházíme tedy z textů, které nemusejí vykazovat vždy totožné stylové obrysy. V uměleckých textech je zvláštnost pouze v tom, že mnohost způsobů, jimiž se estetizace vyjádření dosahuje, je sama estetizujícím činitelem – jako „krásné", „hodnotné", „zajímavé" je ceněno dílo psané svébytným autorským stylem, zatímco text využívající hotových vyjadřovacích modelů uspokojí spíše nenáročného čtenáře. To však neznamená, že by estetický prožitek nemohlo přinášet i dílo výrazově prosté, tvořené záměrně bez vnějších signálů uměleckosti. Estetizace totiž není součtem zvláštností autorského vyjadřování.

### b) Funkce uměleckých textů

Stylistika věnovala vždy uměleckým textům mnoho pozornosti. Teoretická stylistika vznikající ve 20. století počítá od počátku s **uměleckým stylem jako stylem samostatným**. Někteří autoři spojovali dokonce s vyjadřováním uměleckým sám pojem „styl"; i když jejich definice je možno chápat jako vymezení jazykových stylů věcných i uměleckého, ve svých úvahách a v příkladech braných vesměs z krásné literatury naznačovali, že stylovou skutečností je pro ně především vyjádření umělecké. Vliv na to měla dobová koncepce stylistiky, která chápala styl v souvislosti s emotivními příznaky v textu, a také směr tzv. estetického idealismu v evropské filozofii, preferující individuálnost a estetické složky vyjádření; neza-

nedbatelný byl vliv ruského formalismu. Dodnes se ostatně při stylistických analýzách preferují díla krásné literatury (srov. Bibliografii české lingvistiky), zatímco jiné typy textů se spíše podrobují jazykové kritice.

Také **funkční stylistika** rozvíjející se od počátku třicátých let na půdě Pražského lingvistického kroužku vyhradila stylu umělecké literatury zvláštní místo. V rámci funkcí spisovného jazyka vymezuje specifickou funkci estetickou a jí příslušný funkční jazyk (k tomuto termínu viz kap. XII) chápe jako protikladný k ostatním. Jeho sémantický plán je v tomto pojetí charakterizován jako složený, poměr lexikálních jednotek k vyjadřovanému obsahu, úplnost a jasnost projevu jsou v něm určovány strukturou díla a tvoří se aktualizacemi.

Zde parafrázované vymezení Havránkovo (1932, s. 67–69), později upravované, plně odpovídalo dobovému názoru na krásnou literaturu a její podstatu. Z tohoto pojetí básnického jazyka vyšly jak jednotlivé starší studie Havránkovy, tak i početné práce z pera jiného člena PLK, literárního vědce J. Mukařovského. Jeho myšlenky o podstatě básnického jazyka připomeneme dále v souvislosti s charakteristikou stylové normy uměleckých textů.

Dnes se **funkce** textů umělecké literatury vymezuje jako **esteticky sdělná**, ev. jako **estetická a sdělná**. Problém **sdělné funkce** uměleckého slovesného díla, vztahu umělecké výpovědi a reality sleduje literární věda a v jejím rámci literární teorie. Literární dílo je zobrazením skutečnosti vedeným ze subjektivního pohledu autora a subjektivně interpretovaným čtenářem. Z toho vyplývá, že ani zdaleka nemusí jít o realistický popis skutečnosti.

**Estetickou funkcí** literárního díla rozumíme, že umělecký projev formuluje svou výpověď tak, aby podněcovala představy a působila i na citovou stránku vnímatele, obohacovala jeho vnitřní život, nutila jej zaujímat věcné, etické a emotivní postoje k uměleckému sdělení a jeho prostřednictvím k zobrazované realitě. Z vlastností, které mohou takto esteticky působit, je důležitá jak celistvost, ukončenost uměleckého textu ve smyslu formálním (nikoli obsahovém), tak mnohotvárnost, která vytváření představ podněcuje. Míra a charakter estetické informace mohou však být velmi různé: Liší se např. zaměření textu v rámci základních estetických kategorií (jde o kategorie krásno, vznešeno, tragično, komično); ty mají samy široké rozpětí hodnot – např. kategorie krásna zahrnuje jak harmonii, tak i disharmonii všech složek textu, a přitom v konkrétním díle najdeme vždy podíl obou v různém vztahu; podobně je tomu u kategorií ostatních. Ani míra akcentace estetické funkce textu nemusí být stejná a v rámci jediného textu se může i proměňovat, mohou se střídat pasáže různého estetického zaměření atd. Kromě toho je realizace estetické funkce vázána i na dobové konvence, neboť její vyjádření je poplatné dobové a žánrové normě. Proměnlivé je i hodnocení estetičnosti vyjádření ve vztahu k tradici: středověk i klasicismus hodnotily jako estetické naplnění kánonu, dodržení modelu, dnes se naopak za esteticky účinnou pokládá individualita vyjádření.

Do okruhu textů umělecké literatury řadíme všechny texty, v nichž je přítomna **„literárnost"** (Hrabák, 1977, s. 30), tj. vědomá snaha autora vytvořit dílo literární, a tedy esteticky účinné, a to bez ohledu na skutečný výsledek této snahy; tu hod-

notí literární kritika, její soudy však nesouhlasí vždy s čtenářským hodnocením díla a jeho ohlasem mezi vnímateli, a tím i s vlivem díla na rozvíjení zkušenosti čtenářů s estetickou složkou komunikace. Je to patrné u literárního kýče, který je často přijímán nezkušenými čtenáři velmi kladně právě proto, že vyjadřuje estetickou stránku díla způsobem konvenčním a natolik křiklavě, že nepotřebuje čtenářskou interpretaci.

Lingvistická stylistika se zabývá jazykovou formou a sleduje signály estetizace na úrovni výběru a uspořádání jazykových prostředků v textu; estetická informace je však informací komplexní: eventuální nesoulad mezi zaměřením a způsobem estetizace obsahu a formy sdělení může vést pak k vytvoření nové estetické hodnoty (komično, absurdno – jde-li o záměr autora), nebo dochází k nechtěné deformaci, která má za následek narušení hodnoty díla. Např. dílo obsahově hodnotné, jež však nese stopy nedbalé stylizace, nemůže čtenáře kladně ovlivnit právě pro narušení estetické funkce díla. Naopak rafinovanost vyjádření spolu s mělkostí myšlenky vytváří dílo samoúčelné, v němž nedochází k náležité komunikaci mezi autorem a čtenářem, takže se ani estetická funkce díla nemůže plně realizovat; tato disproporce je méně patrná, neboť forma uměleckého díla je vzhledem k obsahu do určité míry samostatná a není jen výsledkem uspořádání obsahu. Čtenář pak může mít estetický zážitek již z formální dokonalosti, aniž by sdělnou složku díla hodnotil – v krajním případě aniž by ji dešifroval (u formalistní lyriky). Literárnost textu se signalizuje i vnějškově, úpravou knihy, druhem tisku, ilustracemi, zařazením do určité edice. V české kulturní situaci jsou tyto signály vnímány velmi výrazně, krása vnější úpravy knihy je přijímána jako součást estetické informace do té míry, že levný tisk býval vyhrazen pro knihy oddechové literatury a eventuální vydání hodnotné knihy v podobné edici mohlo mít vliv na její odbyt. Dnes se vlivem mnohosti nakladatelských aktivit tento vztah rozrušil.

Mluvíme-li o estetické a sdělné funkci textu krásné literatury, musíme mít na zřeteli, že tyto funkce se plně uplatní až tehdy, když **dílo interpretujeme**, tj. přistoupíme jako čtenáři k jeho četbě aktivně, vnímáme složky textu a vytvořené obrazy domýšlíme na základě vlastní znalosti a zkušenosti (zkušenosti jazykové a věcné, podmíněné i znalostí jiných literárních textů). Při pouhém letmém přečtení se nemohou plně uplatnit.

Problémem interpretace umělecké literatury se zabývá literární věda. Východiskem interpretace je čtenářský zážitek získaný po pečlivém pročtení díla spojeném s promýšlením jeho myšlenek a intenzivním vnímáním formy, ten se pak stává základem pro předběžnou hypotézu o charakteru všech složek díla: patří do ní uvědomění myšlenkové a tematické stavby textu, nalézání konfliktních situací v epice nebo postojů lyrického subjektu v lyrice, a také způsobu, jak se v textu rozkrývají, dále vědomí literárního druhu a žánru a jeho funkce, konečně i analýza jazykových prostředků, které tyto složky vyjadřují. Celek interpretace by měl odpovědět na otázku, jak je dílo utvářeno a proč je utvářeno právě tímto jedinečným způsobem. Jak je vidět, tvoří analýza jazykových prostředků textu jen část interpretace, ta však celkově umožní postihnout funkci jazykových prostředků v textu úplněji než zjednodušená prohlášení, že např. slangové výrazivo slouží charakteristice hrdiny, metafora umožňuje umělecké vyjádření apod., jež se v laickém vymezení funkce jazykových prostředků v uměleckých textech často opakují. Interpretace vychází ze čtenářského zážitku, a proto může být týž text interpretován různě. Interpretace se totiž uskutečňuje v různých časech a kulturních prostorech za různých individuálních a hodnotových vztahů k předloze. Kromě toho může být i cíl interpretace různý, vedle komplexní existuje i parciální, zaměřená jen na jeden aspekt díla, jinak vyznívá interpretace historická, jinak probíhá překladatelská atd. Interpretace významů v textu je i přípravou uměleckého přednesu, při němž recitátor volí určitý pohled na text a tlumočí jej posluchači. Podobně přistupuje k dílu i dramaturg a režisér při přípravě inscenace.

### c) Literární dílo jako komunikát

Literární dílo je svébytným typem komunikátu. **Teorie literární komunikace**, která byla v československém kontextu představována především tzv. nitranskou školou (F. Miko, A. Popovič, T. Zsilka aj.), rozpracovává na základě studia komu-

nikačních vztahů krásné literatury (jde např. o vztah autor – text, autor – tradice literatury, text – realita, čtenář – text) způsob kódování a dekódování informace v textu včetně informace estetické. V jejím rámci byla formulována **soustava výrazových kategorií**, zobecněných výrazových hodnot textu, které mají v jazyce i ustálené metody vyjádření. Model těchto kategorií vychází ze základních funkcí jazyka (zobrazovací, výzvové a výrazové) a dále je rozpracovává. Výchozími výrazovými kategoriemi jsou v modelu **operativnost** (zaměření textu na příjemce) a **ikoničnost** (zaměření projevu na vyjádření, zobrazení).

Z hlediska výstavby uměleckého díla je důležité zejména **rozvíjení kategorie ikoničnosti**, z níž se odvíjejí další dva bloky výrazových kategorií, blok pojmovosti a blok zážitkovosti výrazu. **Pojmovost** je plně rozvinuta u textů odborné komunikační sféry. Pro krásnou literaturu je naopak typická **zážitkovost** – formování textu tak, aby byl schopen evokovat jevy a vyvolávat emotivní odezvu ve vnímateli: na zážitkovost navazují vlastnosti textu jako aktuálnost, figurativnost, síla nebo dynamičnost výrazu, jeho zvláštnost nebo typičnost, výrazový kontrast apod. V konkrétním literárním textu můžeme přitom najít prvky více než jedné výrazové kategorie, neboť každý text je zapojen do literární komunikace složitými vazbami, které se vyvíjejí. Z hlediska této teorie se každý výrazový prvek textu nějak podílí na jeho stylu tím, že slouží vyjádření některé z výrazových kategorií textu (nebo i kategorií několika), a proto se s existencí stylově neutrálních jazykových prostředků z hlediska textu nepočítá.

Volba jazykových prostředků a jejich funkční využití jsou v uměleckém textu vázány na specifické hodnocení a využití stálých konstitutivních komunikačních faktorů (vyjadřovacích dichotomií) v něm: Text je veřejný, ale je určen pro individuální vnímání a pochopení (včetně pochopení signálů estetických), obsahuje tedy zobrazení obou pólů této dichotomie. Je sice monologem autora, ale je stylizován v některých literárních druzích zcela nebo z části jako dialog postav, může být stylizován i jako dialog se čtenářem. U některých současných autorů se dokonce s aktivitou čtenáře přímo počítá, jen zkušený čtenář např. identifikuje narážky, dovede dešifrovat prostupování časových rovin atd. Převážně jde o text psaný, i když stylizující někdy mluvenost, ale dramatický text je určen k zvukové realizaci a teprve v ní může dojít svého vnímatele; také kontakt s adresátem, u autora nepřímý, se v realizaci dramatu zkonkrétňuje, i když bezprostřední vliv na průběh textu divák nemá. Literární dílo vzniká obvykle jako situačně nezakotvené (i když odráží dobu vzniku), ale vnímá se ve vlastní situaci literárního díla a interpretuje v konkrétní situaci percepce. I když každý umělecký projev je předem pečlivě připraven, usilují některé žánry o iluzi autentičnosti výpovědi. I při existenci žánrových modelů je dnes pro umělecké vyjadřování typická snaha po nemodelovosti, novosti vyjádření. Text je sice subjektivně vytvářeným komunikátem se zvýrazněnou osobností tvůrce, ale není spontánní reakcí na podnět. Nejnovější literární proudy však směřují k rušení tradice a iluze bezprostřednosti se tím zesiluje.

Umělecké texty jsou vždy zobrazením reality (různě modifikovaným), nikoli přímou výpovědí o ní, jsou tedy i zobrazením výrazové dichotomie a vyjadřovacích dichotomií uplatňujících se ve věcné komunikaci. Proto také může umělecké dílo užívat celé šíře národního jazyka, stává se zobrazením autorových představ o jazykové situaci a nepřímo i metajazykovou výpovědí o jazyku, který je vyjadřovacím prostředkem literárního díla.

## 4. Poetizace uměleckého textu

Za charakteristický rys krásné literatury lze obecně pokládat **poetizaci sdělení**, tj. užívání výrazových prostředků se záměrem vytvořit text působící jak hodnotou sdělnou, tak i estetickou. V konečné podobě se na poetizaci sdělení podílejí všechny složky textu, tedy nejen jazyková výstavba. Pro sám fakt poetizace sdělení přitom není rozhodující, zda bylo záměrně tvořeno tak, aby se odlišovalo od textů jiných komunikačních oblastí, aby jeho poetizace byla nápadná, zjevná, nebo zda se autor přikloní k prostotě výrazu a specifičnost uměleckého výrazu potlačí. Podobně není podstatné, zda se poetizace bude dít jednotlivým využitím nebo kumulací prostředků řídkých či knižních, tvorbou autorských neologismů, poetismy (tj. prostředky stylově aktivními, které zaznamenává a jako umělecky účinné hodnotí tradiční poetika), nebo stylizací vyjadřování běžného, nespisovného a třeba i argotického, tvorbou kontrastu mezi prostředky neutrálními a expresivními apod. Nejnovější literatura označovaná jako postmoderní dokonce staví na prolínání a mnohovrstevnatosti jak v perspektivách příběhu, tak ve volbě výrazových prostředků a ruší tradiční princip jednoty.

Způsob, jak se poetizace komunikátu dosahuje, je dobově velmi proměnlivý, je tedy i jedním ze signálů časového zařazení díla. Vzhledem k tomu, že v čtenářském poli zájmu jsou texty z různých časových údobí, má na způsob vytváření poetizace textu a jejího hodnocení čtenářem vliv i norma textů starších. A protože čtenářské vnímání nemusí probíhat jen v době vzniku textu nebo po předchozí literárněhistorické průpravě, může být týž text chápán z hlediska poetizace různě, hodnocen jako esteticky více či méně účinný, výrazově nový nebo naopak nevýrazný atd. U děl starší literatury musí být někdy čtenářské vnímání usměrňováno pomocí úvodů nebo doslovů, protože narážky a souvislosti (nejen tematické, ale i tvarové) se ze čtenářského pojetí ztrácejí: např. symbolika barev, důležitá ve středověkých pracích, je dnes málo srozumitelná; při nepochopení se pak ztratí i podstatná část esteticky sdělné složky, např. v legendách. Naopak se může přeceňovat funkce rýmů; ve středověku byly rýmovány i texty naučné.

## 5. Textová výstavba

Poetizace uměleckého textu vzniká již na úrovni textové výstavby. Po formální stránce je dílo uzavřený celek, který by měl být jako celek i vnímán a posuzován, forma je tu však nejen určitým způsobem vyjádření organizace věcného obsahu sdělení, ale i prostředkem vyjádření hierarchizace složek díla a jedinečných vztahů mezi nimi. Hierarchizace informací v uměleckém textu není přitom pouhým odra-

zem věcné důležitosti jednotlivých motivů, ale je i součástí tvůrčího záměru autora, který usiluje o estetickou účinnost vytvářením kontrastů vyjádření statického a dynamického, kontrasty mezi řečí vypravěče a řečí postav, změnami autorské perspektivy, obměnami časové linie dějového jádra příběhu, budováním vnitrotextových souvislostí mezi zdánlivě nesouvisejícími motivy atd. Kromě toho je umělecké dílo vždy mnohovrstevnaté a tato mnohost vrstev významu se nutně odráží i ve výstavbě textu.

### a) Kompozice

Po kompoziční stránce bývá umělecký text dokonale propracovaný. I kompozice děl zdánlivě jednoduchých (např. realistické novely) je tvořena tak, aby plnila autorský záměr, zvýrazňuje některé momenty a jiné potlačuje, obsahuje tzv. místa neurčitosti, vytváří napětí, přináší čtenáři pocit uspokojení atd. V mnoha dílech je ovlivněna tradicí žánru (výrazné to bylo zejména v klasicismu, kdy se uplatňovaly v umělecké tvorbě poměrně pevné zákonitosti), současná literatura naopak směřuje k individualizaci autorského stylu již na úrovni kompoziční, a to až po zrušení homogennosti celku. Typický je pro to podtitul Třešňákovy knihy *Klíč je pod rohožkou* (1995): *Puzzle*. S vlastní kompozicí souvisí i přísný výběr motivů, které jsou vyjádřeny neutrálně, ale i těch, jež jsou jazykově zvýrazněny (např. volbou neobvyklé pojmenovávací jednotky, nepřímým, obrazným pojmenováním, modifikací větné stavby), i výběr toho, co přímo vyjádřeno není a co si čtenář může nebo musí domýšlet; v tom je dílo implicitní.

Z hlediska uplatnění **slohových postupů** jsou díla krásné literatury většinou **smíšená**. Epický text je založen na vyprávěcí linii, v jednotlivých žánrech je pak tato linie různě modifikována: velká epika spojuje více než jednu dějovou linii, v menší epice jde o linii jedinou. Sama dějová linie může být časově obměňována spolu s tím, jak se fabule přetváří na syžet. Vyprávění jako prvek dynamický je v epice spojováno s úseky statickými – popisy a úvahami. V drobné epice jsou takové pasáže minimalizovány. Kromě toho se v epice střídá obvykle dialog s (v podstatě) monologickou řečí vypravěče. Dramatický text je založen na vyprávění podaném dialogickou formou, statický prvek v něm zastupují pasáže úvahové, jež mívají formu monologu; popis je nahrazen představením na scéně. Lyrika je celkově subjektivní a podle žánru v ní dominuje postup popisný nebo úvahový. Důležité je, že v krásné literatuře vykrystalizovaly speciální modifikace slohových postupů: umělecké vyprávění, líčení (umělecký popis), literární charakteristiku a uměleckou modifikaci postupu úvahového jsme připomněli v kap. IV.

### b) Horizontální členění uměleckých textů

Horizontální členění textů krásné literatury je podřízeno esteticky sdělné funkci díla. **Titul** tvoří součást textu: zatímco ve středověku měla i umělecká díla tituly popisné, dnes název díla obvykle nenaznačuje obsah, ale má charakter obrazný

navazující nějak na literární tradici a je poplatný žánrové a dobové zvyklosti. I další **členění textu** souvisí s tradicí žánru. Ve starší době např. mívaly romány (i dramata) prolog a epilog, dnes je takový postup nezvyklý. Delší epické prozaické texty jsou členěny na kapitoly (romány-řeky i na díly), jež mají textovou návaznost: souvisejí podle časové osy příběhu (nebo podle její modifikace syžetové), jindy jsou věnovány vždy některé postavě a spojuje je přecházení postav z jedné kapitoly do druhé. Někteří autoři dnes tento princip ruší. Návaznost bývala vyjádřena textovými orientátory přímo odkazujícími na jinou kapitolu (typ odkazu *„vyčkáme, co přinesou další dny"* byl běžný např. v románech na pokračování).

Délka kapitol prózy není v souvislosti s jejich obsahovou nasyceností, mohou se střídat kapitoly extrémně krátké s velmi dlouhými a takový kontrast zvýrazňuje nejen estetickou složku informace, ale vyčlenění do samostatné kapitoly je i způsobem hierarchizace složky sdělné – významnější informaci se dostává osamostatnění. Podobně lze využít i členění na odstavce.

*Hledím na dým, který se hrne hnědými pruhy po modrém nebi.*
*Nic už pro ně není, oblaka ani tráva, ani tak obyčejné věci jako šátek nebo košile, a nemají ani kam pochovat pláč.*
*Jedna z nich je Kamila.*
*I pro ni nebe zprachnivělo, ani jedna z všedních radostí jí nezůstala, radost z jara a z květů, z nových šatů, z příjemné procházky,*
*neuslyší, jak bijí vlny lesa tam doma ani nikde jinde na této zemi,*
*neuslyší řeč rodné Jizery,*
*nepůjde milým večerním městem,*
*nepřijdou k ní uhrančivé noci ani s jedním políbením ani s jedním pohlazením*
*a nikdo nebude hledat v jejích zřítelnicích vlastní obraz ani nebude nikdo vymýšlet nová jména pro její oči, pro její ňadra,*
*nepotěší ji už nic, červnové slunko ani vlahý vítr,*
*její tělo neodplyne do vesmíru hrobovou hlínou, její popel odnesou vody Visly do Severního moře.*
*Na volném prostranství mezi baráky hraje kapela, kytara se mísí s houslemi a citerou i basou, k jámám přiváží pokácené stromy, skřivánek vzlétl a zůstává trčet ve vzduchu a zvoní, a zástupu zvolna ubývá. Ale už píská lokomotiva dalšího vlaku a kola rachotí o výhybky jako na obyčejném nádraží.*
*10*
*Léta odešla a dále odcházejí. Pálava vzpomínek nepomíjí.*
*Bolest je ve mně skryta jako letokruhy v jedlovém kmeni.*
*Léta odcházejí a nevracejí se.*

(Závěr prózy J. Strnadela)

V **dramatice** je horizontálním členěním rozdělení na jednání a jednotlivé výstupy. Mezi jednáními již dávno neplatí klasicistická jednota místa a děje, členění je tu podřízeno zákonitostem dramatické tvorby.

V **lyrice** je obdobou horizontálního členění volba jednotlivých čísel sbírky, neboť je vedena autorským záměrem tak, aby sbírka (nebo její jednotlivé oddíly) tvořily jistý myšlenkový a formální celek. Převedení do jiné souvislosti, jež vidíme např. při pořádání výborů z tvorby starších básníků, může poznačit i čtenářský postoj k autorovi a jeho textu (např. výbor představí Sládka, spojovaného spíše s texty pro děti, jako básníka mužné milostné lyriky). V poezii souvisí s horizontálním členěním textu i strukturace slok a veršů. Tyto otázky studuje především poetika a teorie verše.

c) Vertikální členění textu

V uměleckých textech se vytvořilo typické vertikální členění. V **epice** jde o rozčlenění informace do pásma vypravěče a pásma postav, v **dramatu** do dialogů jednajících postav a scénických poznámek, které se pro jevištní provedení zhmotňují (poznámky o charakteru prostředí, příchodech postav, intonaci replik); v **lyrice** je vertikální členění většinou zajištěno volbou obrazných vyjádření, v poezii vedle toho i veršovou stavbou (umisťování klíčových slov na konec verše, vytváření významových vztahů mezi rýmujícími se slovy apod.).

Vertikální členění **epického textu** je důležitým problémem stylistickým, neboť se promítá nejen do textové roviny díla, ale i do jeho vlastní jazykové výstavby. L. Doležel (1960) vymezil jednotlivé typy řeči vypravěče a postav v moderní české literatuře a popsal jejich charakteristické rysy a funkci; východiskem poznání je mu odlišení řeči vypravěče a řeči postav v klasické literatuře, v níž se **řeč postav** (kromě grafického oddělení uvozovkami a obvyklého uvádění uvozovací větou) odlišovala tím, že byla stylizací reálné řeči, tj. užívaly se v ní i nespisovné prvky všech jazykových rovin jako signály charakterizace postav a jejich jednání, objevovaly se všechny slovesné časy a osoby, různé slovesné mody, byly v ní jazykové signály expresivity, odrážela vztahy postav a situační zakotvení dialogů do fiktivní situace díla pomocí deixe atd. **Řeč vypravěče**, v níž se autor stylizoval do „vševědoucího" pozorovatele a průvodce dějem, byla naopak spisovná, ze slovesných forem se vyskytovaly tvary nepříznakové, tj. 3. osoba, minulý čas nebo prézens historický, byla v ní utlumena expresivita a neutralizována modalita.

**Kontrast**, který takto vzniká mezi řečí postav a vypravěče, byl různě výrazný jak v dílech téhož autora, tak v různých obdobích vývoje literatury. U Němcové je např. málo výrazný v Babičce, ale nápadnější v povídce Pohorská vesnice, u Nerudy i lidové postavy mluví mnohdy poměrně knižně (*„To víte, že ztráta zubu znamená vždy ztrátu jednoho dobrého přítele. Už jsou všichni v hrobě, kdož mně přáli a se mnou to upřímně mínili, – všichni"* – žebračka Miliónová); realisté a naturalisté zase zaplňovali řeč postav nespisovnými výrazovými prostředky, a tím kontrast obou pásem zvětšovali:
*„Ten Drašarů se nemusil jakorát nachomýtnout, dyž sme tu našeho velebníčka čekali," bručela špitálnice Krejčová, stará to panna více než šedesátiletá. „Slovíčko sme si pohovořit nemohli! Teďkejc nám ujede, a kdák ho budem zhánět? Do Řetězový nemůžem!"* (T. Nováková)
*„Rózo, hoďte tej Armádě špásů něco vod plic, třebas tu, co zpíváte na holky, ať vědí, že umíme bejt taky veselí!"* (dělnice Chlebová – K. M. Čapek-Chod).
Próza dalších období obě pásma ve výrazu spíše sbližovala, celek díla se jazykově sjednocoval. U jednotlivých autorů však šlo o různý směr nivelizace rozdílu: U Šrámka nebo Olbrachta např. nesou obě pásma stopy knižnosti, Čapek postupně dospěl k sblížení vyjadřování postav a vypravěče na bázi hovorovosti, Vančura ruší rozdíl posunem řeči postav ke knižnosti až archaičnosti, v románech 50. let zase kladné postavy užívají neutrálního vyjadřování i tam, kde to odporuje jejich sociálnímu zařazení a narušuje to vcelku realistickou orientaci příběhů. Od 60. let bývá řeč postav znovu ve výrazu diferencována od řeči vypravěče, neboť v řeči postav se často objevují signály obecné češtiny: stylizuje se syntax spontánních projevů a do lexikální složky běžně vstupují výrazy ne zcela spisovné a nespisovné. (Otázkám mluvenostní stylizace v uměleckém díle byla věnována pozornost také výše – viz kap. VI.) V posledních letech se znovu napětí vypravěč – postavy ruší; výrazovým prostředkem je přitom stylizace substandardního jazyka a uvolnění syntaktické a textové výstavby v celé ploše prózy.

Ve vývoji krásné literatury se postupně vytvářel způsob vertikálního členění textu, který **ostrou hranici mezi vypravěčem a postavami ruší** – vedle „řeči vypravěče", do níž se ve formě vedlejších vět začleňovala i referovaná, nepřímá

řeč postav, a „přímé řeči" postav se vytvořila také nevlastní přímá řeč, řeč polopřímá a řeč smíšená. Počátky tohoto vývoje jsou patrné v české literatuře 19. století (náznaky jsou zřejmě starší, neostrá hranice vypravěč – postavy je např. už v Legendě o sv. Kateřině ze 14. století), plně se však rozvinul až v literatuře nové a nejnovější. Přechodná pásma mezi řečí vypravěče a přímou řečí postav mají specifické rysy ve všech složkách vyjádření.

**Nevlastní přímá řeč** se uplatňuje zejména jako prostředek vyjádření vnitřního monologu postav. Od přímé řeči se liší jen graficky – není signalizována uvozovkami; tím se mění její začlenění do kontextu, je s ním pevněji spjata. (Uvozovky však neužívají někteří autoři ani u přímé řeči.)

**Polopřímá řeč** může být v textu jak vyjádřením vnitřního monologu, tak i dialogu formálně propojeného s pásmem vypravěče. S pásmem postav ji spojuje využívání všech slovesných časů, vedle indikativu se objevuje i imperativ (převedený do imperativu opisného), vyjadřuje subjektivní postoje a citové stavy postav (citoslovci, zvolacími větami), prostorovou a časovou orientaci promluvy z jejich hlediska pomocí deixe, slohové zabarvení je odrazem jazykové charakteristiky postav. S řečí vypravěče spojuje polopřímou řeč kromě grafické stránky i přesun vyjádření do třetí osoby, objevuje se i neutralizace času a v některých případech dominuje v řeči minulý čas. Celkově je polopřímá řeč poměrně složitý typ vyjádření a k identifikaci většinou slouží více než jeden příznak.

**Smíšená řeč** má většinu charakteristických rysů řeči vypravěče; na to, že jde o skrytou řeč postavy, upozorňují jen jednotlivé prvky, např. signály subjektivního hodnocení situace z hlediska postavy, vyjádření vztahů časových a místních. Jde o málo vyhraněný typ.

Všechny typy vertikálního členění textu můžeme pozorovat na tomto krátkém úryvku:
*Voják přikývl a otevřel dvířka: – Hodně štěstí!*
*Usmáli se na sebe a jeden druhému zmizel z očí. Staněk otočil do postranní ulice. Jel velmi pomalu. Opatrně objel blok a postavil vůz na svahu. Ráno by studená mašina taky nemusela chytnout. Takhle to bude jistější. Když vystoupil, pocítil, jak se mu na pevné dlažbě chvějí nohy únavou a nedočkavostí. Opatrně přibouchl a zamkl dveře kabiny. A ještě podložil kolo cihlou. Víc udělat nemůže.*
*Půlku tedy mám za sebou, řekl si. Ale jakpak půlku? Je to všechno jen začátek... Cesta zpátky bude konec všeho. A to, co se stane mezitím, to poznamená můj budoucí život.*
*Za chvíli stál před jejich starým otlučeným domem. Ulice byla prázdná. V dálce hučela tramvaj, vítr hnal po nebi nízké mraky. Našel klíč, vsunul jej do domovních dveří, potichu odemkl a vstoupil.*
*Nahmatal vypínač, ale světlo nesvítilo, samozřejmě, nikdy nesvítí, když to člověk potřebuje. A on neměl v kapse sirky. Natáhl před sebe ruce, aby nenarazil o zábradlí. Klopýtavě stoupal nahoru. (Ach, Růženo, je mi najednou tak úzko.)* (J. Marek)
Po vcelku tradičním začátku přechází zde autor větami *„Ráno by studená mašina... jistější"* k nevlastní přímé řeči, po další řeči vypravěče má pak poslední věta odstavce rysy řeči polopřímé. Třetí odstavec je většinou formulován v nevlastní přímé řeči. Zajímavý je poslední odstaveček, v němž je přechod mezi řečí vypravěče a postav přítomen v jediném souvětí: Úsek: *„samozřejmě, nikdy nesvítí, když to člověk potřebuje"* patří nepochybně do okruhu myšlenek postavy; je však těžko rozhodnout, zda jde o řeč polopřímou nebo nevlastní přímou, protože v gnómickém vyjádření chybějí signály osoby a času, jimiž se oba typy řeči liší. Ve větě *„Za chvíli stál před jejich starým domem"* můžeme navíc pozorovat signál řeči smíšené.
Přechod k nevlastní přímé řeči a k řeči polopřímé a signály řeči smíšené jsou v textu nejen způsobem zobrazení vnitřního napětí hrdiny, ale i zainteresovanosti vypravěče na jeho stavu; neklid je pak tlumočen čtenáři, který má možnost prožívat danou informaci jako estetickou – navozuje se tu totiž ve čtenáři podobný duševní stav, jaký by přineslo vlastní prožití podobné situace (muž vracející se domů po delší nepřítomnosti podezírá svou ženu z nevěry).

S rozvojem typu vyprávění, kde je vypravěčem jedna z postav (nebo několik postav střídajících se v průběhu děje) se napětí vypravěč – postavy dále stírá. Vertikální členění je i pak zachováno, a to mezi řečí vypravěče – postavy, která má charakter nevlastní přímé řeči (vnitřního monologu, ale někdy je objektivizována natolik, že se neliší od možné řeči „klasického vypravěče") a do níž mohou být včleněny i referované řeči ostatních postav, jeho přímou řečí v dialozích s ostatními postavami a jejich replikami, ev. dialogy.

Dalším způsobem zrušení napětí mezi pásmem vypravěče a pásmem postav je prolnutí obou pásem. Jde o zobrazení způsobu, jímž se cizí dialog tlumočí ve spontánním vyprávění.

*Když se táta s mámou potkali, řekli si, to je doba, co jsme se neviděli, co pořád děláš. A máma řekla, budu se asi muset vdávat. A táta řekl, proč muset a proč asi, a máma řekla, muset, protože nechci, a asi, protože to asi udělám. A táta řekl, manželství je překonaná instituce, pojď se mnou do kina. A máma řekla, seš moc hodnej, ale já nemám čas. Tak šli.* (A. Berková)

Tím zároveň definitivně mizí tradiční členění umělecké prózy na pasáže monologické a dialogické. Nejzazší mez zrušení rozdílu vypravěč – postavy představuje současný text postmoderní, kde se střetávají pohledy autora a jím vytvořených postav, mění se bez vnějších signálů vypravěčské perspektivy a text jako celek působí dojmem fragmentálnosti.

## 5. Stylová norma v jazykové výstavbě uměleckých textů

### a) Jazyk uměleckých děl a jazyk spisovný

Umělecký text má charakteristické rysy i na úrovni jednotlivých jazykových plánů. Stylová norma textů novočeské literatury se začala nově utvářet až v 19. století. Základem se tu stala koncepce básnického jazyka, kterou propracoval Josef Jungmann.

Jungmann formuloval své názory postupně od prvního desetiletí minulého století. Ve 2. vydání **Slovesnosti aneb náuky o výmluvnosti prozaické i řečnické...** z r. 1845 se za základní vlastnosti uměleckých v jeho terminologii „básnických" textů pokládá *„líbeznosť, ona vlastnost slohu, která působí, aby krása věcí cítěna byla a mysl se jí kochala"*, *„jasnosť, žádající, abychom vztahy cítili"* a *„mocnosť... kteráž činí, aby předložené dobro nebo zlo myslí slyšícího nebo čtoucího pohnulo"*. K dosažení uměleckého účinku je pro Jungmanna podstatná specifičnost básnického vyjádření, bez níž, jak napsal ve svém ocenění tvorby M. Z. Poláka, *„báseň nad okres obecné mluvy nikdy nevynikne, nikdy básní (krásným dílem) se nestane"*.

Jungmannova představa o potřebě „básnického" výrazu krásné literatury byla sice zčásti korigována již samou praxí, a to zejména u prozaiků, tendence k exkluzivnosti básnického vyjadřování však zůstala specifikem nejen jednotlivých tvůrců, ale i celých básnických škol. Výrazněji se projevila v poezii, ale nezůstala jí vzdálena ani próza a dramata. Neobvyklost výrazových prostředků (hodnocená na pozadí neutrálního spisovného jazyka) včetně vytváření zvláštních výrazů užívaných pouze v krásné literatuře se tak stala základním prostředkem „zjevné" **poetizace uměleckého díla**.

Otázkám básnického jazyka se dostalo mnoho pozornosti ve 20. a 30. letech tohoto století, kdy se na půdě Pražského lingvistického kroužku formovala funkční stylistika. Členové kroužku, především literární vědec J. Mukařovský, rozvíjejí a rozpracovávají **koncepci básnického jazyka jako jazyka funkčního**, tj. jako souboru vyjadřovacích prostředků určených (v rámci spisovného jazyka) obecným cílem komunikace, v tomto případě cílem estetickým. Ve svém pojetí ukazují na jedné straně sepětí básnického jazyka s jazykem sféry komunikace mimoumělecké (v tom překonávají starší jednostranné hodnocení básnického jazyka jako fenoménu zcela individuálního a jedinečného), a na druhé straně zdůrazňují jeho autonomní postavení v rámci spisovného jazyka a jeho sepětí s celkem jazyka národního, s jeho existujícími výrazovými prostředky i potenciálními možnostmi, jež jsou individuálně využity s cílem dosažení estetického účinku.

Výraz „básnický" v termínu není užit ve smyslu „vyjadřovací prostředky poezie", ale má náplň širší – jde o prostředky užívané v krásné literatuře v celé šíři, v poezii, próze i dramatu. „Básnictví" je tu tedy chápáno podobně jako u Jungmanna.

U Mukařovského není básnický jazyk pouhým vyjádřením ozdobným, krásným nebo emocionálním: vystupuje v něm v jednotlivých obdobích abstraktnost nebo naopak konkrétnost, názornost vyjádření, věcnost nebo obraznost, individuálnost nebo naopak vítězí vyjadřování odpovídající dobové konvenci literárních děl. Zdroj estetické hodnoty básnického jazyka vidí pak Mukařovský v tom, že se v něm soustřeďuje pozornost na jazykový znak sám, aniž by přitom mizela mimoestetická funkce jazykového znaku, tj. funkce sdělná. Za významný rys básnického jazyka se pokládá skutečnost, že tento jazyk neustále nově odhaluje vnitřní strukturu jazykového znaku a oživuje vztah mezi člověkem, řečí a označovanou skutečností, že ruší konvenční vztah mezi obsahem a formou platný ve vyjádření mimoumělecké (v tom navazuje na ruský formalismus).

Mukařovského pojetí vycházející z literárněvědných pozic akcentuje samostatnost básnického vyjadřování ve vztahu ke spisovnému jazyku vyhroceněji, než je dnes běžné; bylo to dáno dobovým stavem spisovného jazyka, a především orientací naší jazykové kultury po první světové válce na upevňování normy spisovného jazyka důsledným prosazováním kodifikace ve všech typech textů.

Mukařovského myšlenky o podstatě básnického vyjadřování jsou dodnes velmi důležité jak pro charakteristiku stylové normy krásné literatury, tak pro analýzy individuálního stylu. Postihují zejména specifické stylově příznakové složky jazyka uměleckých děl.

V dnešní době se vztah mezi jazykem umělecké literatury a jazykem spisovným dále uvolňuje. Typická je pro toto uvolnění ediční poznámka v Topolově Sestře (1994): *„Ediční příprava respektuje autorův záměr zachytit jazyk v jeho nesoustavnosti a vykloubenosti. Časté odchylky od běžné normy – hlavně kolísání ve výběru spisovných a nespisovných tvarů – v rovině pravopisné, morfologické, syntaktické a stylistické (psaní přejatých slov, př.* bůvol, Medůza, kultůra, komiksy × katholík, methoda, ethický *ad.; užití velkých písmen; kolísání v akuzativu* ji – jí;

*ve tvarech adjektiv:* mýho dobrého, je takovej malý*;* sem, sou – jsem, jsou*; komolení slov atd. – pro nedostatek místa uvádíme jen ilustrativní příklady) představují prvek autorovy poetiky, jsou součástí hry, charakterizují postavu nebo prostředí. Platná pravidla jsou přítomna v pozadí za textem, protože jen dík existenci normy je možné její smysluplné překročení."* Jazykové nedostatky nekvalitních vydání samozřejmě za autorský záměr pokládat nemůžeme.

Vztah jazyka uměleckých děl k jazyku spisovnému je znovu a znovu řešen každou literární generací. Bez ohledu na to, zda autor užije více nebo méně prostředků stojících mimo spisovnou normu (nehledě k tomu, že překročí spisovnou kodifikaci), není možno realizovat estetickou složku literární komunikace bez opory neutrální vrstvy spisovné. Ta tvoří jakési pozadí, nepříznakovou vrstvu pro možné vyjádření téhož obsahu, od níž se autorské využití výrazových prostředků záměrně liší. Bez zkušenosti s vrstvou neutrální spisovného jazyka by také nebylo možno stylově aktivní prvky identifikovat. Jazyk spisovný a jazyk umělecké literatury jsou ve stálém kontaktu; stylizace jako vědomé užití výrazových prostředků s jistým komunikačním cílem začíná tam, kde autor začíná užívat jiných prostředků než neutrálních, ale stejně i prostředků zcela neutrálních s autorským záměrem, který při analýze stylu odkrýváme.

Kdysi se v souvislosti s uměleckým vyjadřováním objevil termín „básnická deformace" jazyka, později i „ozvláštnění" jazyka. Termíny odrážely specifičnost vyjadřování umělecké literatury hodnocenou z pozic neutrálního jazyka spisovného, termín deformace i skutečnost, že jako prostředek uměleckého výrazu vznikaly různé neologismy, které neměly oporu v normě žádného z útvarů národního jazyka (poetismy typu *tucha* = předtucha, *tes* = útes, *zdoba* = ozdoba apod.).

Množství ani charakter výrazových prostředků vystupujících z normy spisovného jazyka není měřítkem umělecké hodnoty díla. Literární dílo se touto složkou stává i zobrazením stavu jazyka své doby a jeho možností a aktivně je ovlivňuje. Přitom je vztah mezi příznakovým jazykovým prostředkem a celkem v textu literárního díla dialektický, jedno podmiňuje existenci druhého a výsledný efekt poetizační vzniká až vzájemným propojením obou složek.

Mnohotvárnost zobrazovaných situací a postojů a snaha krásné literatury postihnout téma v celistvosti a složitosti zároveň s úsilím o jedinečnost autorského vyjádření vede k tomu, že **jazykovým materiálem uměleckého díla** jsou vedle stávající normy spisovného jazyka (v mnoha jazycích se tento pojem překládá jako „literární jazyk", neboť právě v krásné literatuře se spisovný jazyk utvářel a ustaloval) i jeho starší normy, prostředky ostatních strukturních a nestrukturních útvarů národního jazyka, ale také potenciální možnosti jazykového kódu, které spisovný jazyk ani jiné útvary národního jazyka běžně nevyužívají (takové povahy je např. neobvyklé využití existujících slovotvorných modelů při tvorbě autorských slov). Může být užito i prvků jazyků cizích.

Při tvorbě textu a akcentací estetické funkce sdělování se využívá především celý národní jazyk ve své složitosti a je jen otázkou jazykové zkušenosti a znalosti autora a jeho tvůrčích schopností, do jaké míry ho využít dokáže. Ve svém projevu

je limitován literární tradicí, musí souhlasně nebo nesouhlasně reagovat na dobový estetický kánon jazykového vyjadřování literatury (tj. přizpůsobuje se mu, nebo jej vědomě překračuje), výrazovou pestrost textu řídí s ohledem na téma a cíl konkrétního díla. Míra autorských inovací je pak poplatna i stavu jazyka, především normy spisovného jazyka doby vzniku (viz Čechová o jazyce J. Nerudy a V. Hálka, NŘ 1975). Jak ukázaly rozbory jazyka literatury 1. poloviny 19. století, některé hláskové obměny slov nebo nezvyklé výrazy nemusely být nutně autorskou inovací, ale odrážely pouze celkově rozkolísanou normu psaných projevů své doby: pro soudobého čtenáře byly tedy daleko méně příznakové než pro dnešního (viz např. Havránkův rozbor Máchy nebo Greplův rozbor Tyla). Podobně i norma literárního vyjadřování nemusí být stále stejná: pro dnešního čtenáře je Čapkův jazyk neutrální, zatímco v době vzniku knih byl vzhledem ke zvyklostem vyjadřování krásné literatury jazykem výrazně aktualizovaným pomocí hovorových prvků.

Popsat stylovou normu textů krásné literatury je nesnadné, protože v rozsáhlém a mnohotvárném korpusu děl najdeme vždy doklady na **tendence zcela protichůdné**: dílu se složitou větnou stavbou lze dát do protikladu jiné nepochybně umělecké dílo s větami zcela prostými, proti dílu s výrazným užitím obrazných pojmenování dílo s metaforikou sotva naznačenou apod. Proto si dále všimneme jen těch prostředků, kterých záměrně využívá tvůrce krásné literatury, ale jež se v jiných typech komunikátů objevují jen nezáměrně nebo v nich nejsou vůbec možné. Připomeneme tedy prostředky zjevné poetizace textu, aniž bychom usilovali o jejich úplný výčet; to ostatně nečiní ani poetika, i když právě studium formy uměleckého díla je její vlastní náplní.

Obtížné je v této souvislosti především hodnocení prostředků signalizujících hovorovost, spontánnost jazykového jednání postav (eventuálně postavy – vypravěče nebo lyrického subjektu); ty jsou do textu zapojeny na základě zobrazení projevů běžné denní komunikace a mají tedy v řeči postav jinou funkci než v ostatních částech textu. Proto se při rozborech jazyka a stylu uměleckých děl většinou hodnotí prostředky řeči postav a řeči vypravěče samostatně. Podobně jsou i míra a způsob aktualizace textu prozaického, dramatického a básnického odlišné a jiné jsou i prostředky pro jejich obvyklé vyjadřování. Při celkovém pohledu se musíme dopustit jistého zjednodušení.

## b) Syntaktická stavba uměleckých textů

Syntaktická stavba uměleckých děl je velmi variabilní. Frekvenční údaje (vycházející ze zatím malého počtu analyzovaných děl) ukázaly v umělecké próze např. větší počet vět tvořících souvětí, zvýšenou frekvenci vět jednočlenných neslovesných (větných ekvivalentů), častější užití jednoduchých vět ve srovnání s texty odbornými apod.

Existuje i variabilita vět mezi jednotlivými úseky textu téhož díla v závislosti na proměnách děje: např. v Páralově Profesionální ženě má v klidové pasáži souvětí o 9 větách 122 slov, v dynamické stačí na souvětí o 17 větách jen 86 slov. Rozdíly autorského stylu jsou značné.

Syntaktická stavba textu **v řeči postav** může být stylizací spontánního projevu, nejde však o užití „nespisovné" větné stavby, neboť v tomto jazykovém plánu bylo nutno na hodnocení spisovnosti větných struktur rezignovat; vhodnější je termín

„mluvenostní syntax" – stylizování syntaktických jevů typických pro spontánní mluvené projevy (viz i výše kap VI): Při stírání hranic mezi vypravěčem a postavami se takové jevy rozšiřují do celého textu. Není však vyloučena ani stylizace opačná, zvýrazněné oddělení řeči literárních postav od běžné komunikace, tvorba rafinovaně stavěných vět a celých period, paralelismus větných struktur apod.

V krásné literatuře se mohou uplatnit nejen všechny typy vět a souvětí, všechny způsoby vyjádření syntaktických vztahů včetně jejich kondenzace, ale prostředkem poetizace může být i **zvýšení frekvence vět určitého typu** (např. jednoduchých vět včetně jednočlenných vět jmenných v Rocích v kruhu J. Glazarové), využívání extrémní délky souvětí s větami napojovanými juxtapozicí, nepoměr mezi členěním informace a členěním větným.

**Osamostatňování částí výpovědí** a rozčlenění informace do samostatných vět je dosud stylově aktivní v řeči vypravěče:

*Apríl. Většinou chladný. Umrholený a upršený. Sotva cesty oschnou, hlásí se nová přeháňka.* (L. Štěpán)

Hojný je tento prostředek v řeči postav (přímé, nepřímé i polopřímé), neboť tak lze stylizovat menší kohéznost spontánních vyjádření. Takto osamostatněné části mohou být odděleny větnou interpunkcí:

*„Pak ho uloží a přesvědčí se, jestli spí na měkkém. Vždyť – drahý pane – všecky matrace v zámku musili znovu naplnit, všecko jí bylo tvrdé, všecko je tady v české zemi natvrdlé – jenže, pane, já už musím jít – já musím dát panu baronu Czobelovi horkou cihlu do postele – to je bratranec Její Milosti – trpí studenýma nohama – Děkuji, pane – sbohem, pane!"* (J. John)

*Jirka mi řekl: „Pitomče! Měl jsi ji na dosah. Jen ji za krkem zmáčknout!"* (O. Pavel)

*„Ale tak, znáš to: Šírava, Bratislava, Balaton a tak. Všude je krásně. Všude kamarádi. Krásný ženský, chlast. Voda a slunce. V nejhezčích dnech to bylo skoro tak prima jako ve Valdicích. Ale jen skoro. Packo, val pivo."* (J. Pelc)

Může se objevit i tendence opačná – spojování relativně **samostatných informací do jediného větného celku**, což zvýrazňuje jejich návaznost a odpovídá asociativnímu myšlení postavy:

*Den z dovolené, řekl tatínek a posadil se na kavalec, a zavřel oči, měl ty nejkrásnější šaty, protože za hodinu zasedá správní rada pivovaru a on tam přednese zprávu o tom, jak zvýšit odběr piva.* (B. Hrabal)

Extrémní užití nekohéznosti naznačuje pluralitu pohledů a nesoustavnost myšlenek:

*Všim jsem si, že na mě od jednoho ze stolů mává nějakej bledej kluk... jsem zvyklej, že hlavně z období mé herecké kariéry jsem poměrně známý – pokynul jsem mu... mával dál a ukazoval na židli vedle sebe... no dobrá, dobrá, se sklenicí v ruce jsem se k němu vydal... šel jsem kolem stolu, kde seděl Páter Chlast ve špinavý komži, známá postava, kněz... musel se dlouho skrejvat někde v Rumunsku, nebo Albánii... v Mexiku se zaplet do nějakýho zabíjení... špatnej kněz, říkal Bohler.* (J. Topol)

Vytváření extrémně dlouhých souvětí může být také výrazem epické šíře v řeči vypravěče. V takových případech je však mezi členěním informace a členěním syntaktickým (a textovým) shoda – např. rozsáhlé popisné pasáže u Neffa.

V **poezii** se větná stavba dostává do souladu nebo naopak do rozporu s veršovým členěním. Zrušení interpunkce v literární praxi básníků 20. let vedlo ke zvý-

raznění principu veršového nad princip syntaktický a umožnilo vytvořit nečekané významové souvislosti. Vzpomeňme např. na verše Nezvalovy Abecedy.

Kontrast mezi členěním větným a členěním na verše lze pokládat za typický rys poezie. Může být zvýrazněn rýmem:

*V růžových keřích v parku nahoře*
*nebo v oboře*
*pod krovem letohrádku,*
*u něhož z máků, kopretin a chrp*
*vyzváněl čistý srp*
*venkovských dívek v šátku.* (I. Blatný)

V jiných textech se naopak objevují verše rozsáhlejší než jednotlivé věty, verš je vlastně rozdroben:

*Měl zlaté vlasy. Planuly*
*v zápase jeho oči mladé.*
*Pak závoj jak když na ně klade.*
*Byl mladý. Bil se. Zhasnuly.* (V. Dyk)

Prostředkem poetizace se mohou stát i obměny slovosledu, např. postpozice shodného přívlastku (*V těch krajích duše mé, kde neplá světlo denní...* O. Březina; inverze byly časté zvláště v poezii), nebo přesun slovesa na konec věty (*Knihu odlož, jinak nepěkné věci uvidíš, pošpiníš se člověčinou, iluzi o brahmanech ztratíš, jejich moudrosti jako šálivé prohlédneš a vším tím čtením o moudrém muži chytřejší nebudeš.* J. John); slovosledné prostředky je však nutno citlivě hodnotit ve vztahu k normě doby vzniku díla – na přelomu století byly daleko méně příznakové než v literatuře současné.

Také častější užití **subjektivního pořádku slov**, a to i tam, kde nejde o stylizaci přímé řeči, lze pokládat za prostředek poetizace (např. úvodní věta kapitoly: *Dva hrozné dny nadešly teď u Ratkinů.* – F. Šrámek).

Podobně je v řeči vypravěče prostředkem poetizace užití **vět tázacích, přacích** anebo **zvolacích**; bývají v pasážích úvahových a signalizují sblížení vypravěče s postavou:

*Bylo to šest hustě popsaných stránek. Co obsahovaly? Promlouvaly o vážných věcech? Obsahovala zelená písmenka hlubší vztahy k Viki, či to byly nevinné žvásty povídálka, který má dlouhou chvíli? Ale snad jí prokázal opravdu přátelské služby! Snad je to povrchní, nahodilá známost s trochou nevinného dívčího flirtu!* (J. John)

Poetika připomíná také **syntaktické figury** – asyndeton (bezespoječné přičlenění vět), polysyndeton (nadbytek spojek), parentezi (vsuvku), zeugma (spřežení vazeb) a elipsu: jde o způsoby syntaktické výstavby vět a souvětí existující i v mimoumělecké komunikaci, uměleckými se stávají až tam, kde je autor vědomě užil jako prostředek poetizace vyjádření.

### c) Hláskoslovná a tvaroslovná stránka textů

Ve foneticko-fonologickém a morfologickém plánu jsou v uměleckých textech specifické rysy podřízeny záměru autora tvořit text tak, aby jeho sdělení mohlo být

vnímatelem přijímáno bez komunikačního šumu: užití **nespisovných** hláskových a tvarových prvků je proto v psaném textu limitováno grafickým obrazem ustáleným v psaných textech, pravopisu se musí v zásadě podřídit i interpunkce. Pokud autor konvenci porušuje, jde o výraznou formální aktualizaci textu, která nebývá čtenáři hodnocena kladně. I v textech, jež programově usilovaly o zachycení „mluvy lidu", jde vždy o její hláskovou stylizaci:

*Už na jaře přilítla Petruša ze služby domů.*
*„A co deš dum?"*
*„Bodo se vdávat."*
*„A za keho?"*
*„Huvidíte!"*
*„A kdy?"*
*„Za šest neděl – nédýl za dva měsíce."*
*„A deť hani nevíme, co je zač."*
*„Nemusíte. V nedělu přinde a pudeme na fáru."*
*A hned na druhý den se dala do příprav ku vdavkám.* (A. a V. Mrštíkové)

Jen ojediněle se v historii literatury objevily texty psané veskrze stylizovaným nářečím (např. prózy O. Bystřiny, J. Obrovského, některé pohádky). Většinou jsou tak stylizovány repliky dialogů, nejobvyklejší postup pak je, že autor užívá jednotlivých nespisovných lexémů a hláskové nebo morfologické signály užívá jen střídmě jako prostředek posilující sourodost textu. V zásadě to platí i pro **obecnou češtinu** (i když její prvky jsou dnes v textech krásné literatury vcelku běžné a příznakovost ztrácejí): repertoár hláskových a tvaroslovných prvků obecné češtiny je totiž v uměleckých textech poměrně úzký, je omezen na velmi frekventované, a tedy charakter textu ovlivňující *-ej* v koncovkách i kmeni slov, na *-ý-* místo *-é-* v koncovkách (v kmeni jde často o hovorové varianty lexémů), úpravy některých náslovných souhláskových skupin, *-ma* v 7. p. pl., minulá příčestí typu *on nes* a některá vyrovnání tvarů konjugace.

Následující úryvky ukazují, do jaké míry je právě ustálení grafického obrazu záznamu obecné češtiny v textu významné pro vnímání:

V Bassově textu z r. 1941 je patrný pokus o stylizaci skutečně spontánní řeči „mistra těžké váhy":
*A tejď přejdu z vobrany do útoku: dyk já sem nebyl vod začátku světa untrman, dyk já sem byl slavnej vzpěrač a zápasník, řečený Vršovický Apollo, a dyby šlo vo ženský působení, tenkrát mělo na mě ringfraj, tenkrát si to mohla krása ženskýho těla na mně vozkusit, dyž sem zvedl obouruč tahem tři sta liber, mohla prubnout, esli to de, usmát se na atleta a von by vyták tři sta padesát.*
V textu J. Suchého (z r. 1966) jsou signály obecné češtiny stylizovány, a to ve shodě s normou, která se v průběhu let stabilizovala:
*Můj osud měl na hlavě šedivou přilbu. Určil mi směr, a tak jsem letěla. Byl vám takovej fajn vzduch, slunce svítilo... zkrátka akorát na výlet. A jak vám letím, tak najednou minu takovýho... jak bych to řekla. Moh bejt ješák, ale už se dlouho neholil a byl samej prach.*

Od 60. let se obecná čeština uplatňovala jako specifický signál svobody uměleckého díla, a to nejprve v překladech, brzy i v originální tvorbě. V příštích desetiletích bohužel poklesla na módu, jíž se chopili i autoři druhořadí. Nově se na jedné straně posílila snaha o krásný spisovný jazyk (Klíma, Havel), na druhé straně však zejména u nastupující generace nacházíme další destrukci ustálených norem. Míšení různých variet národního jazyka už není prostředkem charakterizace, ale

odrazem rozporuplnosti a provokativnosti textu jako celku (viz výše ediční poznámku k Topolovu románu). V takovém textu se může objevit nejen obecná čeština, ale i dialekt, nejde však o zobrazení konkrétního dialektu a text tady nenese rysy regionu: *Ech ju, ňáko to chropavku krvavo, ej Boha! tho bhy bhyl pocuc, véď, Methode! Eh, nemluv mi tyto poudačky, si svouji ruku sjim, Methode, odpovídal muj jinej bratr.* (J. Topol)

Lokalizaci příběhu naopak posiluje brněnština u J. Kratochvila: *Makal se podíval na hodinky a povídá Poslóché, kořeňu, neudělal bys mně laskavost? Čekám teď už každó chvílu nějakó návštěvu a potřeboval bych si jen na pár minut něco zařídit.*

V dramatu se při jevištním provedení stala limitujícím činitelem schopnost herců zvukově naznačit skutečný v dialektu vedený dialog: je to patrné jak při provedení her klasických (Vojnarka, Maryša), tak i v dnešních filmech nebo televizních inscenacích z prostředí, kde se dosud dialektu užívá. U obecné češtiny je již ustálen i její stylizovaný zvuk natolik, že při inscenacích problémy vznikat nemusejí.

Vedle prostředků nespisovných se v krásné literatuře využívají i hláskové a tvarové **prostředky zastarávající a zastaralé**.

Uplatňují se spolu s prostředky lexikálními. Jejich funkce je samozřejmě velmi různá: u starších textů jsou prostým projevem dobového zařazení díla, v řeči postav i projevem kultivace uměleckého jazyka posunem k výlučnosti a v lecčems i vzdálení od řeči lidové (u Nerudy), jindy jde o prostředek charakterizace postav a prostředí (u Jiráska, Wintra), celkové poetizace textu (u Vančury, Fukse), ironie (u Johna), prostředek posilující komickou složku textu (u Poláčka, ve Vančurově Rozmarném létu), prostředek kontrastu v textu (u Hrabala) apod. Většinou jde o využití tvarových nebo hláskových prostředků existujících v rámci spisovného jazyka: knižní varianty slov; infinitiv na *-ti*; opisné pasivum; přechodník přítomný a minulý; předminulý čas; jmenné tvary adjektiv – užití takových prostředků je nutno v textu hodnotit s ohledem na normu spisovného jazyka a jeho kodifikaci v době vzniku díla:

*Použivše zmatku toho, odnášeli, co si byli právě prohlíželi, když tento povyk se strhl, a co ještě nezaplaceno v rukou drželi.* (K. Světlá)

*Vondrejc byl zmaten, slyše svoje verše, přednášené nahořklým basem pijáka a křehkými sykavkami Němce, a byl by snad vydržel poslouchat ještě déle a Dr. Freud by pokračoval, ale Vondrejc sám musel jej přerušiti.* (K. M. Čapek-Chod)

*Na těchto hovorech kouzelník Arnoštek neměl účasti. Stál jsa opřen o brlení plovárny, stál maje nohu přes nohu, díval se a mohl si pokuřovati. Krátce, stál dívaje se a díval se stoje.* (V. Vančura)

*V té chvíli Petr seskočil z lešení, odšoupl petlici a vyvedl ze lví klece Giovanniho, který už stál, vyjeven, na třesoucích se nohou, veda ho jako dámu vstupující do plesové síně, pomohl mu po schůdcích na pódium.* (V. Neff)

Tvary již zcela zaniklé jsou pro nezvyklost obtížněji vnímatelné; v textech se objevují velmi málo:

*„V hrdlo lžeš!" rozkřikl se muž s lucernou. „Věziž, že jsem usedlý pražský měštěnín a věrný Čech. Ale ty jsi jistě cizozemec poběhlý, ježto mluvieš nějakú změtenú řečí a odieváš se takým ruchem potvorným."* (Sv. Čech)

Prostředkem poetizace se stává také volba výrazů obsahujících **méně obvyklé hláskové seskupení** nebo slov, v nichž se opakují **hlásky stejné** či **zvukově podobné**. Neobvyklá hlásková seskupení najdeme na periferii slovní zásoby, u onomatopoí a slov od nich odvozených (*vr – vrčet*; *ťuk – ťukat, ťukání*), u expresiv

(např. spojení palatála nebo postalveolára + *o, u, ou – čuchat, šťourat, ťafka*; velára + *e, kecat*; jde o spojení hlásek v kořeni slov) a u slov přejatých. Záměrně se zvukové neobvyklosti takových slov využívá v textech pro děti (např. cizí slova v pohádkách o Rumcajsovi). Doklady na jejich užití najdeme ojediněle i jinde (*A před chalupou z koně hop! / a na chalupu klopu klop, klop, klop!* – K. J. Erben; *Mister Mach / Vy jste řek mi loni Ach / Buďte mou / No a já / Z vás udělám Star Of / One Man Show / ...* – J. Suchý), nejde však o samoúčelné využití zvuku slov jako třeba v rozpočítadlech lidové poezie, výrazy si totiž udržují i významovou složku (viz úryvek ze Suchého). Ojediněle lze využít i „cizí" grafiky: *myš pronesla mychetto*; *Skot pan Neverley* – K. Čapek, a také podobnosti grafémů: *měl přišitá stříbrná písmena CA, název své firmy – Cobetskaja apmuja.* – V. Třešňák, a dokonce i možné výslovnosti cizí grafiky... *značný počet lahví, většinou vína značky Chateau Peau Blion...* – J. Škvorecký.

Pro výstavbu textu, především poezie, má větší význam snaha autora o **zvukomalebnost**. Zvukomalba vychází ze skutečnosti, že jednotlivé hlásky (a jejich seskupení) jsou více či méně libozvučné, eufonické: u vokálů má největší míru eufoničnosti *á*, nejméně eufonické je *í*, u konsonantů jsou nejlibozvučnější sonory a nejméně libozvučné sykavky; s hláskami mohou být individuálně spojovány i další představy (pro J. Kollára bylo např. *a „milostné", o „převelebné"* – připomeňme v této souvislosti „barevné slyšení" u symbolistů). Kumulací výrazů s hláskami s větší mírou libozvučnosti nebo vytvářením kontrastů mezi různě libozvučnými zvuky může vznikat text s výrazným poetickým účinkem (*spí myrty s mírnými lístky a mírnými stíny / spala stará zahrada jas jasan v snách / rybíz nabízí rty Filipíny / a tráva vstávala zrána na hradbách.* – K. Biebl). Zvukosled takto vytvářený nemusí nutně vést k eufonii, esteticky účinná jsou i seskupení málo libozvučná – *Slyšel sysel? / Slyšel! / Vyšel sysel? / Vyšel! / Tiše vyšel / sysel z Pyšel, / tiše vyšel, / tiše přišel.* – J. Havel (v básni pro děti).

Typem pravidelného opakování hlásek je také **rým** ve všech modifikacích (mužský – ženský; asonance, konsonance).

Opakování výrazů ze stejného kořene nebo tvořených stejným i příponami se nazývá **paronomázie**: *SVĚT / SVĚT -lo / SVĚT -lonoš / SVĚT -luška / SVĚT -lice / / SVĚT -obol / SVĚT -ák* (V. Nezval); *Co povyku a pachtění, co práce mravenčí, čeho všeho zkoušení, vážení, radění, usnášení, schůzování, hlasování; kolik nápadů a přetřásání a myšlenek vírného bubnování, rozhodování, co urputných náporů a kolik neústupné vůle.* (J. John)

Stylové figury vznikají i opakováním celých slov (epizeuxis; anafora, epifora; apanastrofa – viz dále).

Zdrojem estetické kvality textu může být také **kumulace slov jisté délky** (*Žil kdys kdes chlap. Dá se říct též muž či kmán, jak kdo chce. Já ho zvu chlap. Nu, a on krad, ten chlap. Krad, co moh a kde moh. Zvlášť když měl hlad.* – J. Werich) nebo pravidelné rozložení slovních přízvuků v textu – **rytmus**; ten je důležitou složkou výstavby textu básně, v próze se uplatní jen zcela okrajově (u J. Johna je

zvýrazněn i rýmem: *Že on musí v dílně řádně dělat, to mu, věru, Tonda neměl připomínat. Je mistr – nepatří se, aby on byl mistrován – od tovaryše peskován.* Zvláštnost stavby textu se plně uplatní až při hlasitém čtení. I próza má ovšem vlastní rytmickou stavbu, není však zcela pravidelná jako v básni s vázaným veršem. Rytmus prózy je specifický u jednotlivých autorů, je patrný např. v prózách Vančurových.

Zvláštní rys propůjčuje stylu díla také kumulace výrazů téhož slovního druhu: při kumulaci jmen vzniká text nominální povahy, zvyšování podílu sloves se označuje jako styl verbální. Tyto otázky soustavněji sledoval J. V. Bečka. Problém nominálnosti nebo verbálnosti stylu není však omezen jen na texty umělecké.
V kvantitativních rozborech morfologické stránky textů najdeme ve frekvenčním slovníku (1961) i další údaje o specifiku děl krásné literatury: v próze bylo např. zachyceno nadprůměrné množství sloves, zatímco v poezii bylo daleko více substantiv, v dramatu pak kromě zvýšeného podílu sloves byl zaznamenán i poměrně vyšší podíl adverbií a zájmen. Pokud jde o rozdíly mezi jednotlivými excerpovanými díly, byly velké v próze pro dospělé a v dramatech, naopak poměrně malé v literatuře pro děti. Z jednotlivých gramatických kategorií byl v próze zjištěn velmi vysoký podíl perfekta, u poezie a dramatu prézens. Tyto údaje jsou samozřejmě jen orientační.

### d) Lexikální stavba uměleckých textů

Specifické rysy nacházíme také v lexikální výstavbě uměleckých děl. Jsou tak výrazné, že se dříve hledala v oblasti pojmenování sama podstata uměleckého vyjadřování. Mnoho pozornosti jí věnovala a věnuje poetika: ta vedle nepřímých pojmenování popisuje a systematizuje různé způsoby využití slov se stylovým příznakem, tj. slov zabarvených citově, dobově, vrstvově, frekvenčně, příznakových z hlediska stylového nebo z hlediska spisovnosti, všímá si epitet a přirovnání, ale také figur vznikajících spojováním slov. Její studium sice nepostihuje stylovou normu slovní zásoby uměleckých textů v plném rozsahu, ukazuje však modely práce s lexikem, které se v literárních dílech vytvořily: mnohé mají staletou tradici (blíže viz Hrabák, 1977, s. 118–183).

Z hlediska slovní zásoby je významným rysem krásné literatury již to, že její **slovník je velmi široký. Index opakování** slov je v uměleckých textech poměrně **nižší** než jinde; největší pestrost lexika vykazují básně, v nichž je volba pojmenování mimořádně důležitá nejen proto, že jde o sdělení soustředěné na malé ploše, ale i pro formální stavbu básně. Celkově jsou v indexu opakování slov mezi jednotlivými díly poměrně velké rozdíly.

Ve Slezských písních P. Bezruče bylo např. zaznamenáno 16 493 slov a tvarů slov, z toho 5 893 různých; z nich frekvenci 1 mělo 3 914 dokladů, dalších 907 mělo frekvenci 2. Není to typické jen pro jediné dílo. Detailní rozbor M. Těšitelové (1968) opírající se o excerpci pro frekvenční slovník (1961) ukázal mj., že v Nezvalově Historickém obrazu I–III je z 5 340 slov plných 1 825 různých: frekvenci 1 mělo v tomto materiálu 28,6 % z celkového počtu substantiv, 40,5 % z adjektiv, 31,1 % ze všech sloves; u Halase (Ladění) bylo z 5 249 slov 2 078 různých, z nichž mělo frekvenci 1 celých 34,6 % ze všech substantiv, 52,4 % adjektiv, 40,2 % ze všech sloves: je tedy v daných dílech Halasův slovník daleko pestřejší než Nezvalův. Pro srovnání: v excerpovaných 180 stranách z Vančurova Konce starých časů bylo v souboru 30 281 slov 5 469 různých, z toho mělo 10,7 % substantiv frekvenci 1.
Větší šíře lexika uměleckých textů je patrna i při studiu údajů frekvenčního slovníku (1961): mezi slovy s frekvencí vyšší než 50 (jde o 3 585 slov z více než 1,5 milionového dokladového materiálu) najdeme pouze 208 slov doložených jenom v uměleckých textech (ev. navíc v jediné další tematické skupině), z toho však tvořila značnou část vlastní jména typická často jen pro jediný text (82 slov); z ostatních měly největší frekvenci výrazy *teta, holka, vrata, viď/te, pryč, šeptati, jestřáb, krám, otvor, koukat se, hajný, vykřiknout, zhlédnout, láhev, vinice, jo –*

tj. výrazy neprozrazující souvislost s konkrétním tematickým zaměřením excerpovaných textů (srov. tyto údaje s podobným pohledem na slovník odborných textů). Slov s frekvencí 1 je naopak nespočetně. Rozsah slovníku ovšem není měřítkem umělecké hodnoty díla. Může napomoci jen při sledování individuální techniky umělecké tvorby, je projevem autorského rukopisu.

Šíře slovníku je důsledkem **stylové disimilace** typické pro umělecké texty: autor se snaží neužívat bez zvláštního důvodu téže pojmenovávací jednotky na menším úseku textu. Snaha o disimilaci vyjádření vede k bohatému **užití synonymních lexémů**. Jak uvádí J. Filipec (1961), je např. v Předtuše M. Pujmanové hrdinka Jarmila v textu označena nejen vlastním jménem, ale i *dívka, děvčátko, holka, holčička, ženská, žába, žabka, děvče, dívčinka*, nepřímo i *slečna* (z hlediska různých postav, v pásmu vypravěče, v různých momentech děje atd.). Různost pojmenování může být i signálem poznání postavy – *pan Prag*; *pan Prag jun.*; *pan Prag-zakázaný potrat*; *pan Prag jun.-exministrant-povinný ateista*; *pan Prag-zakázaný potrat-dítě květin-seržant Pepř*; *pan Prag-flower power-zakázaný potrat*; *pan Prag-spisovatel-malíř-oslavenec*; ..., nakonec však znovu jen *pan Prag* (V. Třešňák).

Synonyma se mohou kumulovat na malé ploše – *Tři bratři... byli váženi a ctěni. Lidé se jim neposmívali, netupili je, neponižovali.* (J. Werich) *Bratránci, dělníci silnic, děti a starci, mužové všech stáří a nemocí a všech tvarů neštěstí, osmahlí chlapíci, ti, jež odrala bída, chasa břich vydutých, na tisíckrát rozpáraných hladem, veselí a veselí, jak tomu bývá u národa z nejubožejších, kamarádi svobody, jejichž jeden střevíc značí sever a druhý jih, ožralové, žháři, smilníci, luza, jak se jim říká, nebo pracovní sbor, jenž by zasluhoval velikého jména, jež by obsáhlo moře jejich úrazů a úhon, žalů a bolestí – tito bratránci, když Marhoul přijížděl, právě snídali.* (V. Vančura) Jde o ustálený způsob užívání synonym – **pleonasmus**.

Synonymie není omezena na výrazy všeobecné slovní zásoby, kontextová synonyma mohou mít i termíny – např. *Za nimi Cilka s baňkou již jen slabounce dýmající. „Na hnůj s tebou prevíte," oslovila křivuli... Pak jí ale přece přišlo líto baničky, když je celá.* (M. Pujmanová)

Podobně jako synonyma se mohou v textu kumulovat kohyponyma, slova souřadná; vzniká tak **enumerace**. Kumulace výrazů má výrazný estetický účinek (na rozdíl od podobných výčtů kohyponym v textech odborných): *A vysoko na horách, nad pralesy již a blízko plynoucím oblakům, leží sluncem zalité plochy slavných polonin, jejich pestrá nádhera hořců, bílých pryskyřníků, žlutých fialek, macešek, jestřábníků, kopretin a krvavých kakostů je tím větší, čím chudší je pice, spásaná zde stády dobytků.* (I. Olbracht)

Při volbě ze synonym je v krásné literatuře běžné užívání **lexémů se stálým stylovým příznakem**. Užití jakkoli zabarvených výrazů může samozřejmě souviset s tematikou a jejím autorským pojetím (knižní a zastaralé lexémy v historickém románě, profesionalismy v románě ze současnosti ap.), ale není to nutné; již v tom se projevuje individuálnost autorského jazyka a stylu. Na obecné úrovni nelze jednoznačně funkci žádného z příznakových výrazů v uměleckých textech vymezit, dotváří se až v textu, stálá stylová hodnota **se mění v hodnotu kontextovou**. Můžeme to pozorovat na využití tak výrazně příznakových slov, jako jsou termíny a profesionalismy. Mohou být spojeny s tematikou díla a jsou pak užívány ve svém původním smyslu, tj. jako jednoznačná pojmenování skutečnosti.

*Nebylo to špatné dílo, tahleta 7729, celkem dost blízko překopu, dobré větrání, čelbu jsme měli čistou, teprve nedávno objevil se proplástek, který ovšem utíkal pryč ke stropu. Mocnost kolem osmdesáti, až s tím budeme hotovi, dá ta sloj šest až osm set vozíků denně. Smůla jen, že je nás tak málo.* (J. Frais)
Ve verších V. Závady jsou jednotlivé termíny a profesionalismy součástí lyrické výpovědi o poslání básníka; celek textu ukazuje, že byly užity přeneseně: *...černý jak topič jsem, do lidí přikládám, / chtěl bych je naložit, vysoko naložit, / oheň v nich zapálit, světlo v nich rozsvítit, / kouř s dehtem předestilovat, / na vůně ohnivé, na léky hojivé, / na látky výbušné, na látky vznětlivé / paliva do raket lidského ducha.*

Slovní zásoba uměleckého textu může být čerpána důsledně z neutrální slovní zásoby, většinou ji však překračuje. Autor přitom volí buď příznakové lexémy jediného typu příznakovosti a tvoří **text výrazově sourodý** (tj. vedle neutrálních najdeme jen prostředky knižní až archaické, jindy zase jen nespisovné, jen slangové atd.), nebo využívá širokých možností slovní zásoby národního jazyka (eventuálně – střídmě – i jazyků jiných) **k vytváření kontrastu** mezi řečí vypravěče a řečí postav, mezi jednotlivými postavami v souvislosti s jejich sociálním zařazením, nebo konečně vytváří kontrast výrazu na menší ploše, např. v řeči vypravěče, aby dosáhl zvláštní estetické kvality umělecké výpovědi – ironie, komického účinku ap.; kontrastní volba pojmenování není bez významu pro smysl celého textu, neboť výraz vymykající se svou charakteristikou z textu se výrazněji vtiskuje do mysli vnímatele a tím ovlivňuje i interpretaci obsahu (to platí i pro nově tvořená nepřímá pojmenování, která tak přitahují pozornost vnímatele). Volba lexikálních jednotek také může být v souhlase se stylovým zabarvením ostatních jazykových plánů (častěji), nebo je v kontrastu. Jde vždy o projev záměru, text i přes zdánlivou nejednotnost užitých prostředků má v uměleckém díle jednotný ráz, vnímáme-li jej jako celek. Z úryvku ovšem nelze na charakter celku díla zodpovědně usuzovat.

Text založený na neutrální slovní zásobě zdánlivě málo akcentuje estetickou funkci sdělení. Exkluzivnost lexika však není podstatou umělecké tvorby:

*Vánoce se přibližují*
*Lidé obnažují hlavy*
*Já sám začnu psát básně*
*O tichém přátelství*
*Které jsem ztratil...* (O. Wenzl)

**Sourodý** s celkově knižním až archaickým zabarvením je např. text Wintrův: *Než na celém orloji na rathouze kohout zakokrhal hodinu šestnáctou, na rynku shon lidí a zvlášť v podsíních loubí školního bylo lidí namačkáno. Divná věc, že se tak rychle rozneslo o soudě božím, jejž podniknouti musí Bogdan.* Naopak mnohý Čapkův text směřuje k hovorovosti: *Doktor Goldberg brejlil ustaraně svými tlustými skly. Něco tu nebylo v pořádku. Od domovníka baráku, kde Benda bydlel, zvěděl jenom to, že onehdy v noci, snad to bylo zrovna na druhého září, zastavilo se asi ve tři hodiny ráno před domem auto, ale nikdo nevystoupil, jen troubil na houkačku, jako by dával někomu v domě znamení.*
Záměrně **nesourodý** je naopak text Neffův: *V té chvíli princezna Isotta, která až dosud hleděla Petrovi pátravě a neuhýbavě do jeho hladce oholené tváře, potřené aftershavem strambského původu, ani zdaleka tak znamenitým, jako býval výrobek jeho zvěčnělého otce, promluvila se slabým, a jak se zdálo, znevažívým úsměvem.* Užití termínu zcela moderního tu podtrhuje fiktivnost příběhu a naznačuje, že nejde o historický román.
Nesourodost výrazových prostředků je principem jazykové výstavby díla v Poláčkově Bylo nás pět: *V odpověď na toto ponaučení hodil někdo z Ješiňáků na slona cihlu. Jumbo se rozzlobil a pravil: „No počkejte! Míra mé trpělivosti jest naplněna." Na tato slova se shýbl nad hnojištěm a nabral plný chobot močůvky a pokropil Honzu Pivcového a Rudlu Venclíkovského odshora až dolů páchnoucí tekutinou.*
Kontrast ve výrazových prostředcích však nemusí mít jen komický účinek: *Přesunuli jsme se do putyky. Nejlepší přítel člověka překrásně voněl. Holky nešetřily česnekem. Ze předku dělaly sekanou, zadek byl pečenej. Škvarky*

*budou až ráno. Lidi dobře vědí, proč drží se psy. Maso od kosti se přímo rozpadalo. Když se rozkřiklo, že se žere pes, šlo pár zvířat z Prahy potupně vrhnout. Lid v pokoji a klidu dojedl zbytky i po těch Pražácích* (J. Pelc).

Specifickou lexikální vrstvu uměleckého textu tvoří **poetismy**, lexémy se stálou stylovou hodnotou, tvořené nebo ustálené pro plnění specifické funkce uměleckých textů – funkce estetické. Vrstva těchto výrazů není velká, v zásadě se dnes nerozhojňuje a jejich užití nezakládá uměleckost textu. Ve vývoji nové české literatury najdeme některé literární školy a generace, které o tvoření poetismů usilovaly (především za obrození, májovci, lumírovci, později již jen individuálně), vytvářené prostředky – složeniny (*druhotřpytný, lunojasný, duhojas*), neobvyklé varianty lexémů (*kyn* = pokyn, *pohrda* = pohrdání), tvaroslovné obměny (*báj, říš; být protiven něčemu*), ale i přejatá slova, která mimo umělecké texty nezdomácněla (*luna, zočiti, poryv*) zůstala signálem dobové normy textů. Již v minulém století bylo ostatně jejich zneužívání parodováno: *Co slyším! ha! tys plodem zemských niv? – Ký v naše světlé stany přenesl tě div!...* – Výlety pana Broučka do měsíce od Sv. Čecha.

V současném textu by měly pravděpodobně novou – již kontextovou stylovou hodnotu, byly by zdrojem účinku komického. Dnes jsou spíše vítaným materiálem autorů křížovek, kteří okruh „básnických slov" rozšiřují o další výrazy.

Za poetismy lze pokládat i **autorská slova**, která zvyšují estetický účinek textu akcentací některé ze složek sdělení – např. *Běží, běží / plavovlasá. / Běží pořád běží / smavovlasá. / A ještě běží, běží samovlasá / a zpívá nestoudnosti* (O. Mikulášek); *Voda stejná / Lehostejná / To co přijme / Nedá zpátky / Voda je domeček zlý* (J. Kainar); *ty noci bezmezna / jež líbají stříbrostěn harmonie* (V. Holan); *hnala ho hoplárum třikrát kolem rynku* (V. Čtvrtek). *„Pan poslanec se prochází?" zaklokotal kněz. „Zajistě, důstojnosti," hebce zašťavnal poslanec.* (K. Poláček). *S bravurou věkožízní / vlekou zákon* (A. Nádvorníková).

Neologismy najdeme častěji v poezii. Nejsou tu samoúčelné: provokují čtenáře, nutí jej dobrat se motivace, jež autora k tvorbě neologismu vedla, dotvářejí celkový komunikační efekt estetična. Všimněme si, jak kumulací neologismů buduje básnický obraz Finska L. Kundera:

*Jezernem a dřevitostí*
*Metličkami Březovinou*
*Bílou nocí Černem nevěst*
*Ostrovnem a láhvovinou*
*Sousedností Prázdnotínem*

*Podroušnem A obšířením*
*Vrbovkami tužebníkem*
*Bezpolím a modravinou*

*Dvouhláskovým prablaženem*

Charakter poetismu však nemají neologismy tvořené ve scif-fi literatuře jako pojmenování „nových" skutečností – např. *s-maso, s-zmrzlina, zambyt* u Párala.

Termín poetismus se u některých autorů prací o stylu a stylistice rozšiřuje, jsou za něj pokládány všechny specifické rysy lexikální stavby uměleckých textů, tedy i metaforika, užívání nespisovných výrazů atd. (tak např. u Jedličky a kol., 1970). Domníváme se, že tu lze vhodněji mluvit o poetizaci textu, kterou – jako podstatu dosahování estetického působení – chápeme šíře než pouhý souhrn poetismů nebo jinak příznakových rysů lexikální stavby textu – viz výše.

Z **příznakových vrstev slovní zásoby** se v krásné literatuře užívá jako prostředek charakterizace postav a prostředí v próze i dramatu **dialektismus** (užití v poezii je méně běžné – srov. dialektismy u Bezruče). Dnes je užití dialektu poměrně vzácné, ustoupil z postavení prostředku charakterizujícího lidovou postavu do funkce prvku komického nebo ukazujícího na stáří hrdiny (Galuškova vyprávění, Křenkovo Bez ženské a bez tabáku. Matějkův Náš dědek Josef), uplatní se ve vyprávěních vzpomínkových, ojediněle jinde (ve spojení s kladnou charakteristikou postav je např. ve Fraisových Mužích z podzemního kontinentu).

Nejběžnější je dnes v krásné literatuře užívání příznakových **lexémů kolokviálních** (hovorových) a **obecných**, dále slov **slangových a profesních** (k plynulé hranici mezi jednotlivými skupinami lexémů viz výše kap. V.). Jde o prostředek natolik rozšířený, že málo zkušení autoři užívají takto příznakových slov nepromyšleně, přestávají u nich být prostředkem stylové aktualizace textu a stávají se projevem přihlášení autora k dobové vyjadřovací konvenci: *Na prodlouženém nose „jedničky" se rozsvěcuje žárovka. Jirka vidí, že „střihli" do záběru. Plynule najíždí na velký detail obličeje. V hledáčku vidí, že Brixi otvírá ústa. Vtom panchrom zničehonic zhasl.* (Ze špionážního románu edice Magnet.)

**Frazeologické jednotky lidového původu** jsou v textu výrazně příznakové a jejich užití musí být dobře motivováno: *„Ale ty jsi přece nejhezčí holka z celé ulice. Krev a mlíko! Tvářičky jako růžičky a zoubky jako perličky!" mlel robot Fifi.* (V. Páral; v textu jde o zastaralý model robota.)

Následující příklad však ukazuje, že frazém není bez možnosti kontextové aktualizace: *Nemlouvání. / Nemluv v hádankách / nemluv na půl huby / nemluv do větru / nemluv skrz zuby / nemluv od plic / nemluv od srdce / nemluv do očí / nemluv do duše / nemluv pravdu / nemluv včas / nemluv krátce / nemluv dlouze / nemluv nosem / nemluv po svém / nemluv za sebe / nemluv pod sebe / nemluv a / vyser si oko.* (P. Ouředník)

Proces posunu lexikální stavby textu k nespisovnosti souvisí zřejmě s celkovými tendencemi v mluvenostní stylizaci uměleckého díla, tedy i s pronikáním ostatních nespisovných prvků, především obecněčeských, a se změnami syntaktické a kompoziční stránky textu (viz výše). Posun se uplatňuje nejen v próze a dramatu, ale i v poezii – srov. verše Kainarovy nebo J. Suchého.

**Argotické prvky** se objevují méně, neboť jejich srozumitelnost je omezena: jsou především prostředkem charakterizačním (např. u V. Duška v cyklu o R. Falkovi, v Pelcově… a bude hůř apod.).

Jazykovým prostředkem vystupujícím z normy neutrálního spisovného jazyka jsou i **výrazy knižní a zastaralé**. Mohou být využity spolu s knižními prvky nižších jazykových plánů (viz výše). Knižnost celého textu byla dříve součástí tvůrčího záměru autora, neboť některé literární školy usilovaly o vytvoření „vyššího" vyjadřování literárního. Také realistický historický román sytil výrazivo historismy a archaismy ve snaze posílit dobový kolorit příběhu; ve funkci prostředku poetizace jsou takové výrazy v některých dílech V. Vančury. V současné literatuře se archaismy takřka neobjevují, knižní prostředky jsou častější a jsou součástí individuálního jazyka autorova. **Historismy** si své postavení podržely, neboť jsou vlastně specifickým typem termínů.

Vyskytují se i **frazémy s příznakem knižnosti**. Mnohdy jsou jen naznačeny nebo se zapojením do textu modifikují: *V bahně končí moje dny / pro dar zapomnění. / Mosty jsou již spáleny, / mosty za mnou spáleny, / návratu již není.* (F. Gellner)

Lexikální výstavba uměleckých textů může být obohacena i **výrazy s příznakem jiného stylu**, např. **odbornými** nebo **publicismy**. Stávají se součástí jak řeči vypravěče, tak řeči postav; méně se objevují v poezii (příklad viz výše). Do kontextu literárního díla může vstoupit i **citát** – cizojazyčný nebo z téhož jazyka, úsek z textu jiného funkčního stylu, vedle toho i aluze, **narážky** na jiný text vlastní nebo cizí. Je třeba mít na paměti, že se zařazením do kontextu literárního díla se mění i slohová platnost těchto citací, přestávají být svou obsahovou i formální stránkou věcnou výpovědí o realitě, ale vstupují do kontextu s funkcí esteticky-sdělnou a plní ji v intencích literární komunikace: tak např. stylizované publicistické texty v Čapkově Válce s mloky slouží k budování fiktivní situace děje, „životopisy" v Páralových Milencích a vrazích jsou prostředkem charakterizace postav, novinové texty, dopisy hlav států a citace ultimáta Srbsku v Kratochvílově Evropa tančila valčík jsou skutečnou historickou charakteristikou doby, v níž se dílo odehrává, citace Tacitových letopisů ve Fuksově Vévodkyni a kuchařce zesiluje autorské hodnocení dobové atmosféry konce epochy, zatímco „citace" textu o zrcadlech rozvíjí motiv tajemna v románu atp. Jde tedy o přehodnocení funkce úryvků (respektive o nápodobu stylizace textů jistého stylu), pro celkové hodnocení má význam až jejich zapojení do rámce umělecké výpovědi a v důsledku toho i jejich působení jako činitele estetizujícího (na rozdíl od dokumentu v literatuře faktu).

Zvláštní postavení má v uměleckém textu **cizojazyčný citát a slovo citátové**: protože text je i zobrazením jazykové situace, objevují se např. v románech ze života společnosti minulého století jednotlivé výrazy i celé úseky promluv přejaté z němčiny, jednotlivé výrazy najdeme i jinde (např. ve Švejkovi), dnes se užívají běžněji i citace z jiných jazyků – viz i úryvek z básně J. Suchého, výše str. 229. Cizojazyčný úryvek může být přeložen: *Embarras des richesses, nadbytek bohatství, ti byl vskutku odjakživa cizí. L'or est une chimére, zlato je přelud, říkala jsi v souhlase se mnou kdysi a snad to říkáš dodnes.* (L. Fuks), nebo zapojen do textu bez překladu, pokud je sdělení v něm obsažené irelevantní (*...že se ptám na radu právě vás. Es scheint, dass Sie mich nicht richtig verstanden haben. To má totiž jeden velmi prostý důvod.* – L. Fuks). Makarónská výstavba textu, kdy se střídají dva nebo více jazyků, jež ovšem potenciální vnímatel zná, nebyla v minulém období běžná, nově se však uplatňuje v textech odrážejících prostředí emigrace (*Takový daydreams Roger nikdy nepochopí. Von není dítě surrealisty, I guess. Proto ho miluju. Buď je hrozná rarita, nebo je úplně normální, anebo ho ještě neznám. To se uvidí. Ale já, já ho znám jako svůj obličej. Shit, now I'm really buzzing. Píšu to hlavně proto, že nad tebou žasnu.* – J. Novák), a to i s náznakem komolení (*To? To mi ani nekroslo hlavou. Vel, jů nou, já sem strašlivě asseptibl, na*

*co slyšim. Jak sem ten tejden entrtejnovala mámu a všechny ty tety a kazns a frends, tak sem úplně zapomněla skoro anglicky.* – J. Škvorecký). Výklad a překlad takových pasáží se užívá jen ojediněle. Signály cizosti mohou být zvýrazněny náznakem růzností více jazyků: *Učil jsem se slova od Šmako a Čiharu san, e ósi, Šimak san, he? Kojší avek mua, jů super óbr lesbien sistrs, ja? Nain, nain, nix omako avek mua, nix omako avek nu! Rján! Chichotaly se, držely se za ruce.* (J. Topol)

Citace nebo citátová slova jsou prostředkem poetizace textu, neboť v zásadě by je bylo možno nahradit překladem nebo opisem; konvence, že lidé z různých epoch a zemí mluví v krásné literatuře stejným jazykem, v české literatuře tedy česky, třeba i obecněčesky, je stylově neutrální. Vedle citátu se dnes často setkáme i s aluzí a parafrází.

V knihách z cizího prostředí se objevují i názvy cizích reálií: v próze tvoří kolorit příběhu, v poezii jsou i zdrojem básnických obrazů: *... a známá chuť divokého ovoce duku salk durian / anebo papaja / zrcadlí ve mně vzpomínky na tuto tropickou krajinu.* (K. Biebl)

Připomíná se, že pro umělecký text je důležité častější užívání **výrazů expresivních**. Lexémy s **kladnou expresivitou** jsou tradičně spojovány s textem pro děti: *Moc a moc malých švadlenek / pospíchá do domečku / tancují tam šlapáka / / po hebkém jehelníčku* (F. Halas). Nadměrné užívání kladných expresiv a slov s kladnými konotacemi může vést až ke kýči: *Každého dne z rána odesílal Jarka své miloučké Věrce dopis a každého odpoledne obdržel od ní psaníčko s kvítečkem, utrženým tam někde ve vysluněném kraji. Zmírající vůně toho něžného poslíčka vydychovala všechny polibky Věrčiny, které ona ukryla v jeho vadnoucí korunku.* Výrazy s **negativní expresivitou** mohou být – s ohledem na normy krásné literatury – dosud výrazným prostředkem aktualizace výrazu: *Předseda záložny, kdykoli otevře svou moulu, slintá a kolem jeho ropuší díry třpytí se provázky, padající na břicho.* (V. Vančura). Vulgarismy se nejprve užívaly v řeči postav (*Tatínek na toho králíkáře zařval: „Já jsem ti hovno přítel.“* – O. Pavel), dnes se rozšiřují (*...smrad z hajzlu svěže explodoval, zdálo se mi, že se mi zdá sen s plným měchýřem, o hajzlu, který je celý zasraný, zachcaný, zfekalizovaný k nevysrání...* J. Škvorecký), dokonce i do titulu (*Hovno hoří* – P. Šabach).

Poezie se výrazům s negativní expresivitou spíše vyhýbá a užití je vždy silně příznakové: *Jestli je jazyk / znakem národa / je blábol / jeho hanobením.* (E. Bernardinová). *Všude tě nalezne / kuběna – beznaděj / zbabělství kreténů – / – zvíře zlé* (K. Kryl). Vulgarismy jako výraz protestu se uplatňovaly v undergroundových písňových textech 70.–80. let.

Emocionalitu vnáší do textu i kumulace výrazů, které sice samy expresivní nejsou, ale mají **negativní konotace**: *O jedenácté barva opilosti v kořalně zhoustla, přikrývajíc šarlatem devět nuzáků, již dosud řvali. Obsah láhve se třpytí jako střed světa a vše ostatní je marnost, neboť pryč a pryč je všechno a marná je naděje.* (V. Vančura)

Vedle bohaté slovní zásoby a maximálního využití stylově příznakových lexémů je pro umělecké texty typické i vědomé **využívání vztahů, které ve slovní zásobě existují**. Vedle synonymie a kohyponymie, o níž jsme se zmínili výše, je to i vztah polysémie a homonymie lexikálních jednotek a vztah antonymie. Právě pro využití těchto vztahů platí, že umělecký text aktivizuje již ustálené souvislosti mezi formou slova a jeho smyslem a referencí, že obnovuje již ustálené, a tedy stylově málo aktivní souvislosti. Na využití **polysémie** výrazu může být budován kontrast obou významů: *Polní pošta, polní postavení. Všechno má teď označení Feld, i když jediné, co leží ladem, jsou pole. I vlak je označen jako Fledzug, což znamená zároveň polní tažení, Feldpost jsou hlídači železnic, co neudělají krok do polí, a ženy ve vedlejším kupátku třetí třídy jsou Feldhure polní kurvy, co se nedostanou jaktěživy na vzduch.* (V. Körner)

Mezi polysémními výrazy lze hledat jisté významové souvislosti, i když jsou již zastřené. U **homonym**, jejichž shodná forma vznikla náhodně, se dostávají do kontaktu významy nesouvisející, což umožňuje vytvořit novou estetickou kvalitu: forma upozorňuje na již ustálené významy daných slov a znovu je aktivizuje: *Co je to smrt / Ať brousí kosu / když kos zpívá / spí.* (J. Seifert). Pohrávání s homonymy vede i ke kalambúrům, hříčkám se slovy stejně nebo podobně znějícími, které jsou tvořeny se záměrem komickým (srov. Nezvalovy kalambúry ve sbírce Skleněný havelok). Podobně lze využít i **paronym**, slov zvukově podobných – a to nikoli jen pro komický efekt: *...žádná nevydržela tak dlouho „dělat dobrotu", neboť tu dělala každá tak dlouho, dokud jí z ní nevypadlo – „b"* – (K. M. Čapek-Chod). Důsledné chápání významu slova v souvislosti s jeho motivací je jiným způsobem akcentace slova v textu: *označení „líbánek", kteréhožto eufemismu užívá se k označení období lásky, daleko přesahujícího výrazové oprávnění.* (K. M. Čapek-Chod)

Spíše obsahové souvislosti lexémů vyzvedá využití **antonymie**, a to při budování kontrastu nebo při antitezi; zvýrazňuje autorskou schopnost dynamického vidění světa, v němž se protiklady často jeví jako dvě stránky téže věci nebo situace: srov. Máchovo: *kolébku mou i hrob můj*; využití antonym při antitezi se spojuje s rozvíjením kontrastů uměleckého vyjádření i na úrovni kompoziční.

*Dvé oči jako misky vah*
*na jedné smích, na druhé žal*
*ty sám jsi jako na vahách*
*zda smíš jít blíž, zda smíš jít dál.* (J. Seifert)

### e) Implicitnost a explicitnost ve stavbě uměleckých textů

Jak jsme už uvedli, literární dílo počítá vždy s aktivitou čtenáře, který autorské sdělení nejen přijímá, ale i interpretuje, a to ne vždy zcela jednoznačně; autor pro tuto **aktivitu čtenáře** sám otevírá prostor tím, že některé souvislosti jen naznačuje, že každé literární dílo obsahuje určitý prvek nedourčenosti. V oblasti lexikální stavby se tato nedourčenost promítá v tom, že (v závislosti na typu textu a autor-

ském záměru) se na úrovni pojmenování uplatňují vedle smyslu pojmenovávacích jednotek i jejich **konotace**, asociace formy a denotátu znaku ke znakům dalším, které vedou k vybavení určitých představ a souvislostí v mysli vnímatele (konotace se označují i jako významy pobočné – tak u Hrabáka, 1977, s. 141). Autor díla nejen počítá s existujícími konotacemi výrazů (jsou částečně ustálené), ale dokonce je probouzí při zapojení lexikálních jednotek do textu. Na konotaci jsou založena **nepřímá obrazná pojmenování** – metafory, metonymie. Zvláštní význam tu mají **metafory**, označení jednoho jevu pojmenováním jevu jiného na základě vztahu podobnosti (objektivně existující, většinou však individuálně vnímané a pojaté); tím dochází nejen k obohacení výrazové stránky textu, ale i stránky obsahové, neboť se do kontaktu dostává základní a metaforický význam (srov. např. metafory *slepec... vede slepou na radaru bílé hole* – B. Hrabal; *slunce veliká pečeť na blankytném blahopřání* – V. Nezval; *růžové a černé mušle kravských tlam* – J. Kainar; *...žvýkající čelisti stříhají strojkem hlavu hladu* – V. Holan). Metafora není záležitostí jen umělecké literatury, existuje i v mimoumělecké komunikaci, specifikum umělecké metafory lze hledat v tom, že akcentuje souvislosti pojaté individuálně, otevírá široké pole konotací a má výraznou funkci estetizující. Nepřímé pojmenování svou novostí obrací také pozornost k obsahu sdělení a rozvíjí aktivitu čtenáře.

Specifičností krásné literatury je **rozvíjení metafory** – jeden obraz vyvolává sled obrazů dalších, které se již vážou na nové, metaforické pojmenování – např. v Kainarově básni List: *Ta nejlehčí a nejkrásnější dýka / vypadla z rukou podzimu. / Na hrotu / dvě kapky krve. // Takovou bych chtěl jednou napsat báseň. / Aby se, břitká, nesla tiše k zemi / a aby měla na hrotu / dvě kapky krve. // Mé nebo cizí, / na tom nesejde.* Z typů metafory je v krásné literatuře velmi běžná **personifikace**: *Má krajina tvář z očí vyloupanou / a jako on / je tučná, bílá, slepá* (J. Kainar); *omšelý sokl oslepl za tři léta vlky, viděl příliš mnoho* (V. Körner); *těsto kyne a vzdychá* (V. Čtvrtek). V pohádkách se personifikace rozvíjí do celého textu (pohádka o koblížkovi aj.). Naproti tomu **metonymie** (a synekdocha) založená na objektivně existujících věcných souvislostech reality, jsou stylově méně aktivní.

Tvorba nepřímých pojmenování je i jedním z prostředků budujících **implicitnost** uměleckého vyjadřování; ve vzájemném vztahu k ní stojí **explicitnost** mnohých uměleckých textů – upřesňování a rozvíjení čtenářských představ pomocí epitet a přirovnání (podobnou funkci může mít i kumulace synonym a kohyponym, o níž jsme se zmínili výše).

V krásné literatuře se užívá jak **přívlastku** běžného typu, který upřesňuje význam vyjadřovaný substantivem a slouží k identifikaci objektu, tak tzv. **epitet**, přívlastků „básnických", jejichž funkce je především estetizující: epiteton konstans, známé z lidové poezie, ale i z některých žánrů literárních, je automatizované a novou informaci nepřináší (např. v lidové poezii jsou oči modré nebo černé, ne však hnědé; v pokleslé literatuře je hrdinka plavovlasá, její chůze je pružná atd.). Dnes se obvykle epitetem vyjadřuje nová nebo nově (často metaforicky) pojmenovaná kvalifikace pojmu vyjádřeného substantivem: nejde však vždy o skutečné

„epiteton ornans", ozdobné, neboť není pouhou ozdobou textu, ale má i sémantické složky: *topiči démantoví potem* (J. Kainar); *ohnivá míza neonů / zralostí noci protéká* (F. Halas). Spíše poetizační funkci má epiteton Kainarova verše *po krajině smaragdové / po krajině něžně šeříkové* zvyšující estetický vjem čtenáře. Dělení na přívlastek a epiteton je jen pomocné, protože v textu se oba typy střídají a často je obtížné jednotlivé typy kvalifikovat: *Poplácal koníka a ten se poslušně rozešel, když neslyšel vyzvánění. Jak věrný pes táhl sám bez pána do osiřelé krajiny, až domů. Jsou koně, co se vracejí i do hořící stáje, aby umřeli v plamenech, a do jiné stáje je živé nedostaneš. Věrnější starým časům než pravověrné ženy.* (V. Körner)

Velmi bohatě využívají někteří autoři **přirovnání**, a to především názorných a intenzifikujících, která jsou v zásadě běžná i v mimoumělecké komunikaci (srov. *jeden tam hlínu jako chleba hněte* – J. Kainar; vlna *pohodila nahými těly jako kusy vyplavených dřev* (V. Körner); *už začíná* (vévoda) *mluvit jako kočí* – L. Fuks). Vedle toho vznikají specifická **metaforická přirovnání**, která jsou stylově velmi aktivní: *dech v nich sykotá jak suchá ratolest* (J. Kainar); *kupci se rozlezli jako červi v sýru* (V. Vančura). Čistě ozdobnou funkci má přirovnání Loukotkové: *kamenné krajkoví, křehké a vzdušné, jakoby nahozené dechem jitřního vánku, jako úsměv květin, jako máchnutí holubičích křídel.* Mohou vznikat i přirovnání nesourodá – *bota se rozpučela jako leknínový květ* (B. Hrabal).

I když jsme výše uvedli, že index opakování slov je v krásné literatuře nižší než v jiných typech textů, není v ní vyloučeno **opakování slov** nebo stereotypnost vyjádření. Autor např. rezignuje záměrně na proměnlivost výrazu (nejen v lexiku, ale i ve vyšších jazykových plánech), čímž získává prostředek zvýrazňující opakování situací a dějů v textu (např. v Páralově Soukromé vichřici). **Paralelismus** jako specifický typ opakování je především prostředkem zvýrazňujícím kohéznost textu.

Stylově aktivním prvkem je v krásné literatuře **opakování slov na menší ploše textu**. Opakování slov existuje i v mimoumělecké komunikaci: nemotivované najdeme v běžných mluvených projevech, kde vzniká z nedostatku větné perspektivy u mluvčího a je spojeno s expresí, v dialogu bývá i prostředkem navazování. Takové opakování slov může být zachyceno v řeči postav – stává se jedním ze signálů mluvenostní stylizace textu:

*Pane Vaňátko, povídám, čím byste chtěl být, kdybyste vyšel školu?*
*Epileptikem, řekl noční hlídač bez rozmyšlení.*
*Epileptikem, co je to za zaměstnání? povídám.*
*Takovej epileptik je to největší, kam to člověk může dotáhnout. Nejvíc epileptiků je v Indii. Takovej epileptik umí lidem najít studnu (...) epileptik píše básničky.* (B. Hrabal)

**Motivované opakování** může mít funkci intenzifikační nebo emotivní, u sloves je i prostředkem k vyjádření trvání děje (*Široký pil a pil, až vypil celé moře*). Intenzifikační opakování je začleněno do jediné výpovědi, emotivní mívá mezi opakovanými slovy předěl (*To nikdy nedělej! Nikdy!*). V krásné literatuře se opakování užívá podobně jako ve vyjadřování mimoumělecké; je ovšem obtížné najít hrani-

ci mezi intenzifikací a emocionálností sdělení, neboť oboje tvoří součást jediné estetické informace – srov. Ortenovo *Znám také svoji zem. Znám radost bez příčin. / Znám věrnost, ano, znám, leč nevím právě, kde je. / Znám náhlá procitnutí z muk a beznaděje – / a je to málo, znát, a je to málo, chtíti, / je málo zradu znát, když nelze odpustiti.* Opakování slov se v uměleckém textu podílí i na jeho eufonii: *V lesích hřmí: sníh. Hřmí podél řeky, ve svazích. Hřmí sníh, hřmí horny větru: hřmí mezi stromy, nad nimi a v nich. Sníh hřmí: srdce usedá. Vítr mi rozřezává tvář... Nad krajem soumrak, když lesy opustím: nad krajem mračna, karmínová zář, když ohlédnu se k nim a po hřebenech v světle šikmo proudícím se k horám hnu... Zde mlčí sníh – hřmí lesy v údolích... Zde: krajina klidu plná. A shora světlem ledovým ji tiše žíhá Luna.* (J. Píšl)

Specifickým typem opakování slov v krásné literatuře je opakování řídicího slova u každého ze slov závislých nebo opakování atributů (*Ó strach, jenž potají nás roztřásá / a půdu rozhoupává, strach, strach psa, / jenž čeká ránu od surovce, / / strach kolem jatek jdoucí ovce!* – K. Bednář; *Jsou možná země, kde je voda modravá / a nebe modravé a hory modravější...* – V. Nezval). Celkově je motivované opakování slov velmi tvárným prostředkem. Větší frekvenci má v poezii, kde se ustálily i některé modely jeho využití: epizeuxis je v podstatě intenzifikační opakování výrazů, mezi nimiž není předěl, anafora je opakování výrazů na počátku celků – např. veršových, epifora je opakování koncových slov, o epanastrofě mluvíme tam, kde se opakuje koncové slovo na počátku dalšího celku – věty, verše apod. Tyto modely popisuje poetika.

Pro charakter uměleckého textu není bez významu ani kumulace slov jistého slovního druhu, tendence k volbě výrazů abstraktních nebo naopak konkrétních, volba nepřímých pojmenování motivovaných jistou sémantickou oblastí, volba výrazů neutrálních nebo naopak příznakových atd. Jde tu o tendence charakterizující především autorský styl – jak ukázal materiál frekvenčního slovníku (1961), jsou rozdíly mezi texty téhož autora poměrně menší než rozdíly mezi díly autorů různých.

Závěrem můžeme říci, že možnosti využití slovní zásoby národního jazyka jsou v krásné literatuře skutečně neomezené, každý z autorů může přinést nové obohacení stávajícího souboru prostředků a způsobů jejich zapojení do textu, a protože jazyk se vyvíjí, dává sám jazykový materiál stále nové a nové podněty pro práci. Plně odkrýváme strukturu a funkci pojmenování a jejich usouvztažňování při rozboru individuálního stylu, v zobecnění vztahujícím se k uměleckému vyjadřování jako celku nezbývá než jednotlivé možnosti jen naznačit.

## 7. Diferenciace stylu textů deklarujících estetickou funkci sdělení

Označení „styl umělecké literatury" je společným názvem pro tři stylové oblasti – pro styl epiky, lyriky a dramatiky. Spojujícím je pro styly těchto literárních druhů jen obecně vymezená funkce estetickysdělná a nejobecnější vlastnosti jazykové výstavby, jinak má každý z nich vlastní typické rysy. Mezi literárními druhy existuje mnoho přechodů (lyrizovaná próza, knižní drama apod.).

Pro **epiku** je základem rozvinutý vyprávěcí postup, který se doplňuje postupy ostatními, především popisem a úvahou. Vyprávění je zařazeno do určitého (fiktivního) času a prostoru. Epika je dnes obvykle psána prózou a její rozsah je velmi různý, od zcela krátké anekdoty až po romány-řeky o mnoha svazcích. Text bývá rozčleněn na pásmo vypravěče a pásmo postav. Klasický vypravěč je přitom objektivní, a i když dnes v epice roste subjektivizace podání a je běžná „ich-forma", je ústup objektivního (klasického) vypravěče charakterizovaný nejen změnou pohledu na téma, ale i stylizací jazyka, dosud stylově aktivní. Aktualizace výrazu se v epice dosahuje především využitím jazykových prostředků ze všech útvarů i poloútvarů národního jazyka; povídka nebo román ze současnosti se tak zároveň stává i zobrazením dnešní jazykové situace. Metaforika bývá naopak v epice méně výrazná.

V **lyrice** se uplatňuje nesyžetová kompozice. Text směřuje k nadčasovosti, je obvykle budován ze subjektivního hlediska (lyrický subjekt) a vyjádření směřuje k vzbuzení podobného psychického stavu u čtenáře. Lyrický text, který nebývá příliš rozsáhlý, nelze nikdy vnímat jen pouhým přečtením v prosté časové ose (na rozdíl od epiky, kde se význam postupně rozkrývá, jak text pokračuje), je spíše útvarem „prostorovým", neboť vnitřní vztahy informací v textu jsou poměrně složité. Exkluzivnost textu je zvýrazněna tím, že se velmi často užívá verše. Verš svým rytmem, rýmem i členěním totiž umožňuje budovat další linii vnitrotextových vztahů. K tomu se využívá i zvukových, ev. grafických vlastností jazyka (metrum, zvukomalba). Poetizace se dosahuje maximálním využitím konotací výrazů, a především metaforikou. Užití jazykových prostředků z různých útvarů národního jazyka je málo obvyklé, a proto působí velmi výraznou stylovou aktualizaci. Orientaci ve významu a formě lyrického díla napomáhá jeho opakované vnímání a promýšlení. Text vnímaný ve zvukové podobě (recitovaný) je jednou z možných interpretací slov autora.

**Dramatika** je literární druh založený na syžetové linii, která je podávána nekontinuálně (rozčleněním na jednání a výstupy). Dílo se realizuje až jevištním provedením, které je vždy určitou interpretací, na níž se podílí dramaturg, režisér i herci. Dramatický text je dialogický: formálně je tvořen jako dialog postav mezi sebou, ve skutečnosti jsou myšlenky určeny divákovi, tj. prostřednictvím jevištního dialogu probíhá dialog autor (a režisér...) a divák. Děj je situačně zakotven ve fiktivním čase a prostoru (který se v jevištním provedení zčásti konkretizuje scénickou výpravou) a jazyk postav by měl odpovídat jejich sociální charakteristice, povaze. Základem vyjadřování dnešního dramatu je zobrazení živé, skutečné řeči: využívá se hovorových prostředků, často však se dnes v divadelní hře objeví stylizovaná čeština obecná a lexikum i frazeologie různých nestrukturních údajů národního jazyka (podle zobrazovaného prostředí). Této tendenci, která posiluje věrohodnost, a tedy i účinek sdělovaných myšlenek, se snaží vyhovět i současní překladatelé děl klasických. Jazyk dramatiky zůstává však stejně jako jazyk jiné literatury tvořen na pozadí neutrální vrstvy jazyka spisovného a nespisovné prvky

v něm jsou autorským záměrem, řeč tedy není prostou kopií běžné mluvy a dramatický dialog opisem dialogů denního života. Platí to i pro zákonitosti zvukové realizace, v níž musí výslovnost sloužit především srozumitelnému sdělení obsahu a teprve sekundárně charakteristice postavy. Klasické postuláty na pečlivou jevištní výslovnost stále platí, i když mohou být s určitým uměleckým záměrem porušovány.

Na pomezí uměleckého a ostatních funkčních stylů se vytvářejí **přechodné typy textů**, které vykrystalizovávají do samostatných žánrů. Takovým je např. žánr non-fiction literatury, literatury faktu, jejíž základní fabuli tvoří skutečný příběh volající po osvětlení, podaný s minimem autorské fikce, ale formou esteticky působící, tedy beletrizovanou. V rámci publicistického stylu se umělecké prostředky uplatňují v žánrech umělecké publicistiky (fejetony, črty, reportáže), jež jsou pak mimo dobu svého vzniku často přijímány jako díla literatury krásné. V rámci odborného stylu se příklon k formě uměleckého stylu projevuje v eseji a některých textech populárně naučných. Tyto žánry si postupně vypracovávají vlastní stylové normy, zatím však nejsou dostatečně popsány.

Specifická problematika stylové charakteristiky uměleckého textu se otevírá v souvislosti s **uměleckým překladem**. V překladu uměleckém nejde totiž o problémy srovnatelné s překladem odborným: jazyk překladu v podstatě vystihuje smysl a styl předlohy, tlumočí nejen obsah, ale i zobrazenou komunikační situaci, způsob aktualizace výrazu volbou obrazných pojmenování i příznakových slov a tvarů; otázka „jazykové věrnosti" ve smyslu slovníkové paralely je zpravidla podružná.

## Literatura

Vedle souborných prací o stylu a stylistice se otázkami jazyka a stylu uměleckých textů zabývají stovky prací jazykovědných i literárněvědných, různého zaměření a hloubky pohledu. Tato bibliografie zachycuje výběr z nich zaměřený především na studie a knihy posledních dvaceti let.


Bartůňková, J.: *Ztvárnění primární a sekundární komunikace ve vybraných dílech české umělecké prózy 1. poloviny 19. století.* Hradec Králové 1991.

Bělič, J.: *Sedm kapitol o češtině.* Praha 1955.

Brukner, J., Filip, J.: *Větší poetický slovník.* Praha 1968.

Cuřín, F.: *K charakteristice jazyka Antala Staška.* NŘ 55, 1972, s. 159–170.

Čechová, M.: *Tvaroslovná stránka jazyka Jana Nerudy a Vítězslava Hálka.* NŘ 58, 1975, s. 118–126.

Červenka, M., Jankovič, M.: *Dva příspěvky k předmětu individuální stylistiky v literatuře.* ČLit, 38, 1990, s. 212–234.

Grepl, M.: *K jazykové výstavbě umělecké prózy 30. a 40. let 19. století.* SPFFBU, D, 9, 1962, s. 137–161.

Hájková, A.: *Jazyková komika v díle Karla Poláčka.* SPFFBU, D, 29, 1982, s. 123–130.

Hála, B.: *Fonetika v teorii a praxi.* Praha 1975, zvl. s. 369–422.

Haller, J.: *Řeč přímá, nepřímá a polopřímá.* NŘ 13, 1929, s. 97–107, 121–130.

Hausenblas, K.: *Od tvaru k smyslu textu.* Soubor statí. UK, Praha 1996..

Hausenblas, K.: *Výstavba jazykových projevů a styl.* Praha 1971.

Hausenblas, K., Doležel, L.: *O vztahu poetiky a stylistiky.* In: Poetics – Peotyka – Poetika. Warszawa 1961, s. 39–52.

Hausenblas, K., Macurová, A.: *Stylizace komunikačních faktorů v umělecké próze. Na materiále Povídek malostranských Jana Nerudy.* Čs. rusistika, 1983. Literatura, folklór. Praha 1983, s. 151–160.

Hausenblas, O.: *Pacákův Medorek jako čin lingvistický.* NŘ 77, 1994, s. 6–14.

Havlová, F.: *K jazyku a stylu Ivana Olbrachta.* In: Stylistické studie I. ÚJČ, Praha 1974, s. 1–32.
Havlová, F.: *K jazyku Ivana Olbrachta.* NŘ 55, 1972, s. 233–242.
Havlová, F.: *K jazyku Olbrachtových reportáží ze Zakarpatska.* In: Stylistické studie I, ÚJČ, Praha 1974, s. 140–165.
Havránek, B.: *Jazyk Máchův.* In: Studie o spisovném jazyce. Praha 1963, s. 164–194.
Havránek, B.: *O dobovém zabarvení jazyka u Jiráska.* In: Studie o spisovném jazyce. Praha 1963, s. 151–164.
Havránek, B.: *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha 1932, s. 32–84.
Havránek, B., Mukařovský, J.: *Čtení o jazyce a poezii.* Praha 1942.
Havránek, B., Mukařovský, J., Vodička, F.: *O básnickém jazyce.* Praha 1947.
Hoffmannová, J.: *Metajazyk a metařeč a jejich charakter v díle Karla Čapka.* SaS 40, 1979, s. 195–302.
Hoffmannová, J.: *K charakteristice postmoderního textu.* SaS 53, 1992, s. 171–184.
Hoffmannová, J.: *Postmoderní text a jeho kontrastní výstavba.* ČJL 44, 1993/4, s. 104–113.
Hoffmannová, J.: *Struktura časových významů v Hrubínově Romanci pro křídlovku.* SaS 41, 1980, s. 286–290.
Hoffmannová, J.: *Textová výstavba Herrmannovy povídky „Sudička!".* SaS 44, 1983, s. 96–104.
Homoláč, J.: *Alure v slovesných textech uměleckých.* SaS 50, 1989, s. 288–294.
Horálek, K.: *K teorii básnického jazyka.* In: Literárněvědné studie. Brno, 1972, s. 321–328.
Hrabák, J.: *K morfologii současné prózy.* Brno 1969.
Hrabák, J.: *Několik úvah o obecné češtině a vulgarismech v současné české próze.* NŘ 45, 1962, s. 289–298.
Hrabák, J.: *Poetika.* Praha 1973. II. vyd. Praha 1977.
Hrabák, J.: *Řeč písemnictví.* Praha 1986.
Chloupek, J.: *K mluvenostní stylizaci v literárním díle.* In: Literárněvědné studie. Brno 1972, s. 329–336.
Chloupek, J.: *Řeč o jazyce v umělecké tvorbě M. Horníčka.* NŘ 55, 1972, s. 165–170.
Chloupek, J., Krčmová, M.: *Metajazykovost slovesného umění.* Jazykovedný sborník 8. Prešov 1989, s. 79–81.
Chvatík, K.: *Problém stylu z hlediska obecné teorie umění.* Estetika, 1977, č. 2, s. 80–95.
Jakobson, R.: *Poetická funkce.* Červenka, M. (ed.). H&H, Praha 1995.
Jedlička, A.: *K jazykové výstavbě textu v moderní próze.* Bulletin ÚRJL, 12, 1968, s. 43–52.
Jelínek, M.: *K charakteristice funkčního stylu uměleckého.* ČesLit, 15, 1967, s. 231–242.
Jelínková, J. (= Jelínek, M.): *Tzv. subjektivní styly a jejich zobrazení v uměleckých projevech.* In: Literárněvědné studie. Brno 1972, s. 327–350.
Jiráček, P.: *Prožitek zvuku a český verš.* SaS 53, 1992, s. 161–170.
Jiřičková, J.: *Metařečový komentář.* SaS 40, 1979, s. 149–151.
Jungmann, J.: *Slovesnost aneb náuka o výmluvnosti prosaické, básnické i řečnické se sbírkou příkladů v nevázané a vázané řeči.* 2. vyd. Praha 1845. (Teoretická část s. 1–167.)
*Knížka o jazyce a stylu soudobé české literatury.* Praha 1961. 2. vyd. Praha 1962.
Kořenský, J.: *O jedné metodě lingvistické analýzy veršovaného textu.* SaS 34, 1973, s. 158–161.
Kořenský, J.: *O řeči postmoderně? Jak? Hledavě!* JazAk 22, 1995, s. 127–132.
Kožmín, Z.: *Interpretace básní.* Praha 1986. (Skriptum.)
Kožmín, Z.: *Styl Vančurovy prózy.* Brno 1968.
Kožmín, Z.: *Umění stylu.* Brno 1967.
Kožmín, Z.: *Zvětšeniny ze stylu bratří Čapků.* Brno 1989.
Krausová, N.: *Význam tvaru – tvar významu.* Bratislava 1984.
Krčmová, M.: *Argot jako prostředek umělecké stylizace.* In: Sborník přednášek z III. konference o slangu a argotu. Plzeň 1987, s. 106–117.
Krčmová, M.: *Ke stylové charakteristice literatury faktu.* In: Textika a stylistika. Bratislava 1989, s. 269–277.
Krčmová, M.: *Vulgárnost a vulgarismus v krásné literatuře.* Universitas, 1992, č. 5, s. 34–40.
Kubínová, M.: *V území slov.* Praha 1988.
Kulka, J. a kol.: *Komplexní analýza uměleckého díla.* Brno 1986. (Skriptum.)
Levý, J.: *Umění překladu.* Praha 1963. 2. vyd. Praha 1983.
Macurová, A.: *Funkce metajazyka a metařeči ve Fraisových Mužích z podzemního kontinentu.* SaS 41, 1980, s. 198–203.
Macurová, A.: *Interpretace textu v textu.* In: Štylistické otázky textu. Prešov 1984, s. 160–172.
Macurová, A.: *Jazyk, styl, smysl, text – a stylistika.* SaS 56, 1995, s. 279–286.
Macurová, A.: *K aktualizaci výstavby textu a aktivizaci její recepce.* SaS 51, 1990, s. 21–30.
Macurová, A.: *Kód a kontext interpretace.* SlavPrag 32, 1988, s. 159–164.
Macurová, A.: *Na okraj interpretace textu.* SlavPrag 26, 1987, s. 69–75.
Macurová, A.: *Postoje k jazyku stylizované v umělecké próze.* NŘ 67, 1984, s. 179–184.

Macurová, A.: *Poznámky ke stylizaci komunikace ve vědeckofantastické próze.* SaS 47, 1986, s. 36–41.
Macurová, A.: *Výstavba a smysl Vančurova Rozmarného léta.* Praha 1981.
Macurová, A.: *Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech.* Praha 1977.
Macurová, A., Mareš, P.: *Text a komunikace. Jazyk v literárním díle a ve filmu.* Praha 1994.
Mareš, P.: *Citát v textu, zvláště uměleckém.* SlavPrag 25, 1985, s. 217–229.
Mareš, P.: *Spisovná čeština v umělecké literatuře.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. UK Praha 1995, s. 233–240.
Mareš, P.: *„Tajnej a otevřenej jazyk"* In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Ed. R. Šrámek. Brno 1996, s. 176–178.
Miko, F.: *Text a štýl.* Bratislava 1970.
Miko, F., Popovič, A.: *Tvorba a recepcia.* Bratislava 1978.
Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost.* Odeon, Praha 1982.
Mukařovský, J.: *Estetika jazyka.* SaS 6, 1940, s. 1–28.
Mukařovský, J.: *Individuální sloh spisovatele, jeho vznik a vývoj a jeho úloha ve vývoji literatury a spisovného jazyka.* In: Čs. přednášky pro V. MSS v Sofii. Praha 1963, s. 277–285.
Mukařovský, J.: *Jazyk spisovný a jazyk básnický.* In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha 1932, s. 123–156.
Mukařovský, J.: *O jazyce básnickém.* SaS 6, 1940, s. 113–145.
Müllerová, O.: *K metajazykovým prvkům v uměleckém textu.* In: Filologické studie, 8, Praha 1978, s. 47–56.
*O interpretácii umeleckého textu.* Sborníky Výskumného pracovište literárnej komunikácie v Nitře. Sv. 1 (1968)–11 (1989).
*O jazyce literárních děl.* Praha 1952.
Pavelka, J.: *Anatomie metafory.* Brno 1982.
Perkner, S., Hyvnar, J.: *Řeč dramatu I.* Praha 1987.
Petráček, K.: *Struktura eufonické informace.* ČesLit, 18, 1970, s. 458–464.
Poštolková, B.: *K užívání termínů v současné beletrii.* NŘ 63, 1980, s. 14–25.
Popovič, A. a kol.: *Interpretácia umeleckého textu.* Bratislava 1981.
Procházka, M.: *Aspekty řeči v dramatickém textu (nástin problematiky).* Uměnovědné studie, 2, 1980, s. 157–195.
Procházka, M.: *Znaky dramatu a divadla.* Praha 1988.
Pytlík, R.: *Poznámky k poetice Bohumila Hrabala.* Tvorba, 1988, č. 12 (příloha).
Rambousek, J.: *Obecná čeština v české poezii.* In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Ed. R. Šrámek. Brno 1996, s. 183–187.
Rulfová, M.: *Autorský záměr versus jazyková ledabylost.* Literární měsíčník, 9, 1980, č. 6, s. 155–157.
*Slovník literární teorie.* Red. Vlašín, Š., Praha 1977.
Stich, A.: *K obecné češtině v současné próze.* NŘ 58, 1975, s. 215–223.
Stich, A.: *K stylizaci současné historické prózy (Na podkladě románu Jiřího Šotoly Svatý na mostě).* NŘ 62, 1979, s. 203–213.
Stich, A.: *Slohová dynamičnost v nové české próze (Josef Frais, Muži z podzemního kontinentu).* NŘ 62, 1979, s. 26–28.
Stehlíková, I.: *Stylizování jazykové komunikace v prózách B. Hrabala a O. Pavla.* NŘ 66, 1983, s. 235–246.
Šklovskij, V.: *Próza. Úvahy a rozbory.* Praha 1978.
Štícha, F.: *Slovosled v prózách Bohumila Hrabala.* NŘ 66, 1983, s. 75–83.
Štícha, F.: *Spisovnost a nespisovnost literární řeči vypravěče.* In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Brno 1996, s. 188–190.
Štěpán, J.: *K charakteristice uměleckých textů z hlediska komplikovanosti větné stavby.* SlavPrag 26, 1987, s. 79–85.
Těšitelová, M.: *O básnickém jazyce z hlediska statistického.* SaS 29, 1968, s. 362–368.
Těšitelová, M.: *Využití statistických metod v gramatice.* Praha 1980.
*Textologie. Teorie a ediční praxe.* Vašák, P. (red.). Karolinum, Praha 1993.
Trávníček, F.: *O jazyce naší nové prózy.* Praha 1954.
Trávníček, F.: *Umělecká mluva.* Praha 1947.
Trost, P.: *Studie o jazycích a literatuře.* Torst, Praha 1995.
Vašák, P.: *Metody určování autorství.* Praha 1980.

# XII. Metodologické problémy stylistiky

## 1. Výzkumné metody stylistiky

Každá věda (resp. vědecká disciplína) má svůj **objekt** (předmět) **bádání** a svou **metodologii** (obecnou metodu, popř. soubor metod vědeckého bádání umožňující získávání poznatků). Předmětem bádání stylistiky je styl, v případě jazykovědné stylistiky jde o styl jazykový, který je vlastností jazykových jevů a projevů.

Jazykovědná stylistika **zkoumá jevy povahy parolové i langové**, studuje využívání jazykových prostředků v jazykových projevech i stylový charakter jazykových prostředků systémových. Zkoumá však i stylový efekt z užití prostředků neverbálně vokálních (užití pauz, rozlišení intonační aj. kvality parajazykové) i neverbálně nevokálních (vliv prostředků kinetických) a jejich ekvivalentů grafických. Na rozdíl od literárněvědné stylistiky se zabývá nejen stylem uměleckých slovesných děl, ale jazykovými projevy všech ostatních komunikačních a funkčních sfér.

Zatím však byla otázkám stylistických metod věnována u nás jen malá pozornost. Zabývali se jimi v 80. letech K. Hausenblas (1988), J. Mistrík (1985) a J. Hubáček (1982), dále ve Stylistice češtiny (1991) M. Čechová.

Metody bádání stylistiky se rozdělují na tradiční a moderní (viz J. Mistrík, 1985; J. Hubáček, 1982), avšak už v tomto třídění na základě vývojového principu je obsaženo hodnocení. Přitom nelze tvrdit, že by tzv. metody moderní (transformační a matematicko-statistické) byly vždy úspěšnější než metody tzv. tradiční. Proto jsme zvolili **členění výzkumných metod na empirické, teoretické a experimentální**, jehož základem je příslušná výchozí činnost: empirická, teoretická, experimentální. Zhruba lze říci, že metodám empirickým odpovídají tzv. metody tradiční, ostatní metody bychom mohli s J. Mistríkem zahrnout pod název metody moderní. Zásadně je při zkoumání třeba užívat všech dostupných metod, jejich vzájemného kombinování a doplňování.

Před zahájením výzkumu se připravuje jeho plán, nejprve se stanoví téma (předmět) zkoumání a jeho cíle, vyjasní se metody práce a její postup.

Empirické metody jsou spjaty s bezprostřední zkušeností stylistika. Ten uplatňuje při posuzování stylu a stylové úrovně jazykových projevů různá **kritéria**.

Sama kritéria podléhají vývoji, jsou ovlivněna nejen výsledky bádání, ale i dobovým vkusem a módou. Změny kritérií a v souvislosti s tím i požadavků kladených na sloh v 19. a 20. století lze sledovat v knize Vyučování slohu (M. Čechová, 1985, s. 10–16).

Dříve nejčastěji uplatňovaná kritéria správnosti a krásy (estetického dojmu) a řady dalších jednotlivých vlastností byla v české stylistice nahrazena v posledním půlstoletí postupně kritérii funkčními (přiměřeností záměru autora a cíli projevu).

**Hodnocení stylové úrovně projevu** závisí na vkusu, zkušenosti, vzdělání a schopnosti každého posuzovatele, na jeho subjektivních vlastnostech, a tak bývá týž projev různými posuzovateli hodnocen různě, ba protichůdně. Proto je třeba, aby posuzovatelé snižovali podíl svého subjektivního dojmu a objektivizovali své postoje. Toho lze dosáhnout studiem, konfrontováním postojů vlastních s postoji jiných posuzovatelů, zvláště pak soustavným a záměrným opakovaným pozorováním slohového charakteru jazykových projevů a jazykových prostředků, resp. spojením **metody pozorování a konfrontace** – opakované pozorování a jeho výsledky se konfrontují s výsledky prvotního pozorování. Pozorovatel si ovšem musí předem ujasnit, co bude pozorovat, jak bude zjištěné registrovat, zjištěná data analyzovat, syntetizovat a zobecňovat. Základní údaje o stylové platnosti lexikálních jednotek obsahují sice slovníky češtiny, avšak stylová charakteristika tam není vždy plně výstižná, nutno poznamenat, že i ona podléhá vývojovým změnám, a tak je základ pro stylové posuzování značně omezený a vágní. Výsledky pozorování (doklady) se zaznamenávají na excerpční lístky, protože s nimi můžeme volně manipulovat, nebo moderněji pomocí počítače. Shromážděný materiál se potom popisuje, analyzuje a třídí. (U všech uvedených činností je nebezpečí subjektivismu: pozorovatel „vidí, co chce vidět, naopak přehlíží, co vidět nechce“, nebo se nechá unášet prvotními dojmy.) Na základě zjištěných skutečností se formuluje **hypotéza**, která se další činností ověřuje (popř. vyvrací), zpřesňuje, dále se poznání zobecňuje, mění se v teorii, která pak slouží k objasňování stylových jevů.

Tyto činnosti – jak je zřejmé – přesahují z oblasti empirie do oblasti teoretické. Ostatně k soustavnému pozorování stylových (jako i jazykových) jevů přistupujeme zpravidla až po **prostudování** dosavadní **odborné literatury** vztahující se k dané problematice (jde tedy o metodu studijní), neboť tím se naše pozorování stává uvědomělejším, záměrnějším, poučenějším. Na rozdíl od toho prvotní pozorování jazykových projevů (před studiem odborné literatury) slouží k orientaci v problematice.

I při stylistickém zkoumání je třeba se seznámit s historií studovaného problému (co a s jakým výsledkem bylo studováno), tedy užívat **metody historické** a **historicko-srovnávací** (čím se liší např. styl vědecké literatury z přelomu 19. a 20. století a dnes – viz E. Hošnová, 1994). Tato studia jsou významná nejen pro stylistické práce diachronní, ale i pro práce synchronní povahy, protože pomohou mj. odhalit vývojové tendence (např. které prvky mají perspektivu rozvoje, které

pravděpodobně ustoupí; posuzuje se (srovnáním) stylová diferenciace mezi prostředky variantními).

Stylistik může tedy pracovat **metodou synchronní**, tj. sledovat vztahy, funkce a účinnost jazykových jevů v jazykových projevech z určitého období, ale i **metodou diachronní**, sledovat vývoj stylu, stylových vrstev a typů. Při studiu starších textů je nezbytná znalost dobové jazykové, ale i stylové, komunikační a vůbec sociální, popř. i estetické normy, jinak dochází k aplikaci současných požadavků, resp. kritérií na tyto texty, a to je nutno hodnotit jako ahistorismus. Nerespektování uvedených dobových norem stejně jako nerespektování funkce textu při posuzování jeho stylových vlastností je nezanedbatelná chyba.

Při každém stylovém bádání, jako i v jiných oborech, se užívá **metody** (myšlenkového postupu) **analýzy** a **syntézy**. Podle převažujícího podílu té které metody vznikají práce převahou analytické, zabývající se např. stylem jednoho textu díla, jednoho autora, ovšem i tato analýza zpravidla vyúsťuje v syntetickou charakteristiku textu díla, autora, jinak se zůstává u roztříštěné mozaiky, která nepodává celkový obraz. Další práce se věnují vybraným slohovým problémům – jde o práce monografické; jiné práce jsou převážně syntetické (např. tato příručka).

**Metoda srovnávací** se uplatňuje nejen ve spojení s metodou historickou, tedy v podobě historicko-srovnávací metody, ale i ve spojení s metodou analýzy (**analyticko-srovnávací metoda**): zjišťují se a hodnotí odchylky ve vyjadřování v souvislosti s funkcí projevu a se vztahem ke komunikační situaci. Této metody se používá nejen při studiu jevů řečových (textů), ale i systémových, zvláště je nutná při zjišťování stylových korelací, při zpracování stylových charakteristik variantních prostředků (která pozice – na ose hovorovost-knižnost – kterému prostředku náleží), při studiu výrazové synonymie/variantnosti a konkurence (zjišťuje se, které prostředky plní stejnou funkci, „konkurují si").

Srovnávací metoda se osvědčuje při studiu individuálních (osobních) stylů, a to nejen při zkoumání individuálního stylu uměleckého, ale i odborného… Srovnávat lze s prospěchem i styl jednotlivých projevů (tj. styl singulární) různých autorů i projevy téhož autora – z toho může vyplynout, jaký vývoj styl autora prodělal (K. Hausenblas v Komplexních jazykových rozborech tak např. porovnal starší a mladší verzi textu M. Pujmanové).

Nepostradatelná je metoda srovnávací při studiu stylu překladu. Porovnáváním překladu s originálem zjišťujeme shody a rozdíly nejen v obsahu, v tvaru, ale i smyslu obou textů, a leckdy přicházíme teprve důkladným srovnávacím studiem i na nové, dosud neodhalené stránky originálu.

Uvedená metoda je jednou ze základních metod při určování autorství (viz P. Vašák, 1980), a to jak v kriminalistice, tak při odkrývání autentičnosti děl uměleckých i odborných. Viz problém autorství J. Nerudy a J. Baráka nebo textů Máchových a Sabinových.

Zvažujeme-li stylovou platnost jazykových prostředků, je významné i **posuzování** jejich **frekvence, expresivity** aj. vlastností. Neméně významné je všímat si

užití jazykového prostředku se zřetelem ke kontextu, ve kterém se nalézá, jde o to, zda prostředek ze svého kontextu („ze sousedství") „nevystupuje", či naopak „vystupuje". Podle toho je text stylově sourodý, či nesourodý. Při posuzování uměleckého textu si musíme být vědomi toho, že stylová nesourodost může být součástí sourodosti textu, např. u Vl. Vančury.

Při studiu textů je třeba respektovat vztah celku a částí, k tomu se s úspěchem využívá **pojetí dominanty** – jednotlivé rysy se hierarchizují, dominanta je rys postavený nejvýše (viz J. Mukařovský, 1932).

**Výzkumné metody** se někdy překrývají s **metodami vyučování a učení**. Tak právě uvedená metoda analyticko-srovnávací v návaznosti na metodu pozorování je základní metodou i stylistické práce ve škole (viz Čechová a kol., Komplexní jazykové rozbory, 1992 a 1996). Obdobně metody syntézy, abstrakce a zobecňování.

K metodám experimentálně užívaným ve stylistice můžeme počítat **metodu transformační** a **substituční**, opět jde jak o metody výzkumné, tak o metody vyučovací. O transformaci mluvíme, pokud jde o změny vyšších jednotek (vět, textů), o substituci, pokud jde o jednotky nižší, např. o dílčí změny morfologické, lexikální. Spočívají – jak je zřejmé – v záměně jazykových/stylových prostředků prostředky jinými (viz M. Čechová, 1985).

Stylová platnost prostředků se posuzuje na základě předpokládané existence slohově neutrálního prostředku (srov. *skonat – zesnout – zemřít/umřít – zajít – zdechnout – sc-/chcípnout* = vše o člověku). Sleduje se, jak se záměnou, popř. náhradou (substitucí) jednoho prostředku jiným (s rozdílnou stylovou charakteristikou) mění stylový ráz vyjádření. Obecně jde o vztah nezávisle proměnné (variovaný prostředek) a závisle proměnné (v našem případě změny ve stylovém charakteru vyjádření a v jeho účinku na adresáta).

Při transformaci jde o hlubší zásah do stavby textu, o jeho celkovou stylovou přestavbu; srov. starší a novější verze textu z ruky umělce (např. u M. Pujmanové), různé příklady téhož textu nebo vyjádření z různých oblastí, např. z oblasti prostě sdělovací a odborné o témž tématu; nejde jen o odstranění chyb a nedostatků, ale o vliv náhrady na stylový ráz textu.

Více ve školní stylistice než jinde se pracuje **metodou modelování**. Podstatné je konstruování odvozeného objektu z originálu se speciálním určením: ve škole jde o poznávací funkci modelového textu. Do učebnic, zvláště dříve, byly vkládány modelové texty (zvl. slohové útvary), bohužel mnohdy příliš vypreparované, vzdálené komunikační praxi. V současné době se dává přednost originálním textům.

Ve stylistice roli modelu plní pojem stylový typ (srov. A. Jedlička, 1970, a po něm i jiní), ovšem stylové typy nebyly prakticky zkonstruovány, žijí v našem povědomí jako jisté zobecnění, norma. V nauce o textu se mluví o textových vzorcích (viz M. Čechová, 1996).

K teoretickým metodám lze zařadit **metody matematicko-statistické**, jež mohou souviset i s experimentálními. Tyto metody kvantifikují zjištěná fakta, tím

přispívají k objektivizaci poznání i vyvozovaných závěrů. Ovšem ani tyto údaje nelze přeceňovat, neboť ne všechny zjištěné kvantitativní údaje jsou z hlediska stylistiky významné. Pro stylovou charakteristiku nebývají rozhodující ani tzv. střední hodnoty (aritmetické průměry), neboť nic nesdělují o rozpětí, o rozmanitosti ve výskytu sledovaných jazykových jevů (srov. např. význam údaje o průměrné délce vět s údaji o rozpětí délky vět v jazykovém projevu – ty vypovídají o rozmanitosti × monotónnosti větné stavby. Obdobně je tomu s údaji o absolutním výskytu jazykových jevů, např. o počtu slov, významnější je např. index opakování, tj. např. poměr počtu všech užitých slov k počtu heslových slov).

Jevy je třeba posuzovat v relacích, ve vztahu k funkci, k sledovanému účelu, ve vztahu k tomu, co se tím chce dosáhnout, čeho bylo dosaženo…, dále je třeba jednotlivé kvantitativní údaje dávat do korelace s jinými zjištěními, neboť jejich komplex může být významný.

Při stylistických zkoumáních psaných textů lze využívat zpracované kvantitativní charakteristiky současné češtiny (M. Těšitelová, 1985). Samozřejmě pro zkoumání mluvené řeči (O. Müllerová se spolupracovníky) slouží už léta její zachycování pomocí magnetofonu, v posledním období se užívá i videokamera. V současné době tým pod vedením Fr. Čermáka shromažďuje pomocí počítačové techniky jazykový korpus – z projevů psaných i mluvených, který nahradí pracné ruční pořizování excerpt a stane se východiskem nového kvantitativního zpracování češtiny.

S matematickými metodami souvisí i **metody grafické**. Schémat se užívá při stylové analýze textů. Ve stylistice se schématy pracuje např. slovenský stylistik J. Mistrík, u nás A. Debická. Schémata, grafy tvoří buď samostatné sdělení na stejné úrovni jako spojitý odborný výklad, popis…, nebo doplňuje sdělení základní. Jejich funkcí je činit vyjádření přehledné, výrazné, pomáhá tedy interpretovat; má i využití didaktické. Pomocí schémat/grafů se zaznamenává např. analýza struktury textu, včetně hierarchie komponentů jeho výstavby.

Součástí metod vědecké práce je i způsob **prezentace výsledků bádání** ve vědeckém (odborném) textu. Ve stylistice můžeme postupovat dvojím způsobem, od obecného k jednotlivému – **deduktivně**, nebo **induktivně** – od obecné charakteristiky k charakteristikám dílčích stránek – a zde opět od vyšších k nižším.

Při výzkumu je důležité **podání výsledků**, přičemž je třeba pamatovat nejen na shrnutí, zobecnění a vyvození závěrů, ale i na prognózu. Často autor zůstane jen u výčtu zjištěných fakt, nezvládne přechod od indukce k dedukci, nedospěje k dostatečné míře zobecnění; jindy naopak z dílčích jednotlivých zjištění vyvozuje dalekosáhlé, neopodstatněné závěry, nebo uvádí nové skutečnosti. V závěru práce nesmí být opomenuto nic, k čemu se dospělo v jejím průběhu (ovšem na obecnější a abstraktnější rovině), ale také tam nesmí být nic navíc. (Řečené se týká nejen stylistiky.)

Také K. Hausenblas ve své studii (1988, 1996) nemluví jen o výkladu stylu textu, ale i o způsobu, postupu podání výsledků a způsobu „předávání poznatků“

v procesu výuky. Ve své studii zdůrazňuje, že i odborný „vykladač stylu" na sebe bere roli jednoho z příjemců (a interpreta) a doporučuje opakované čtení, které umožní odhalit určité rysy a ev. ovlivnit i celkový dojem a dosah „stylu textu". Ukazuje, že i dojmově-impresionistický postup mívá hlubší kořeny, vychází ze zjišťování určitých slohových jevů a nalézá strukturní souvislosti. K. Hausenblas se zabývá i způsoby podávání výsledků odborné práce: (1) postup od základní ideje, od autorova záměru ke způsobu zpracování obsahových složek, (2) postup obrácený, (3) postup „z prostředka" – od dílčího jevu k postižení stylové dominanty (soustředění se na to, kde a jak se „spojují" prostředky tematické s jazykovými; (4) způsob výkladu textu „od začátku do konce, tj. textu jako sledu, navazování a nabalování" jednotlivých segmentů a fází. (Probírá i výhody a nevýhody jednotlivých postupů.) V závěru připomíná metody vysokoškolské výuky stylistiky.

### Literatura


Bečka, J. V.: *Úvod do české stylistiky.* Praha 1948.
Čechová, M.: *Vyučování slohu.* Praha 1985.
Čechová, M.: *K slohové charakteristice některých jazykových prostředků, zvláště morfologických.* SlavPrag 21, AUC 1978.
Čechová, M.: *Komunikát a text.* In: Čeština – řeč a jazyk. ISV, Praha 1996.
Čechová, M., Daneš, Fr., Hausenblas, K., Hrbáček, J., Styblík, Vl.: *Komplexní jazykové rozbory.* SPN, Praha 1992. II., upravené vydání, SPN, a. s., Praha 1996.
Debická, A.: *O stylu a struktuře učebnic mateřského jazyka.* Sb. Kształcenie porozumiewania się. Polsko, Opole 1994, s. 167–173.
Debická-Šimonková, A.: *K textu učebnic mateřského jazyka a k jeho percepci.* SlavPrag XXXII, 1988, s. 401–413.
Hausenblas, K.: *K metodám výkladu stylu textu.* Československá slavistika, 1988, s. 181–187.
Hausenblas, K.: *Od tvaru k smyslu textu.* FF UK, Praha 1996, s. 65–70.
Hoffmannová, J.: *Poměr textové lingvistiky (teorie textu) ke gramatice a stylistice.* Sb. Štylistické otázky textu. Prešov 1984, s. 66–86.
Hošnová, E.: *K vývoji české syntaxe (na materiálu vědeckých textů z poslední čtvrtiny minulého století).* AUC, UK, Praha 1994.
Hubáček, J.: *Učebnice stylistiky pro posluchače pedagogických fakult, studenty učitelství v 1.–4. ročníku základní školy.* Praha 1982.
*Jazykověda a příprava učitelů jazyků.* Sb. Díl I, II. Praha 1980.
Jedlička, A. a kol.: *Základy české stylistiky.* SPN, Praha 1970.
Kubík, M., Schmidt, W. a kol.: *Jazykověda a příprava učitelů jazyků.* UK, Praha 1980.
Kraus, J.: *O jazyce stylu pro informační pracovníky.* Praha 1987 (3., upravené vydání).
Mistrík, J.: *Štylistika.* Bratislava 1985.
Mukařovský, J.: *Jazyk spisovný a jazyk básnický.* Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha 1932.
Těšitelová, M. a kol.: *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny.* Praha 1985.
Vašák, P.: *Metody určování autorství.* Academia, Praha 1980.


## 2. Aplikace stylistických poznatků

### a) Příprava a tvorba věcného (zvláště odborného) komunikátu

Postup při tvorbě komunikátu:

1) Formulace **tématu** práce (zkusmo) a obrysové stanovení jejího postupu.
2) Soustavné **pozorování** a **sbírání materiálu**, přemýšlení o něm. Invence.

Nespokojíme se pouhým mechanickým shromažďováním dat, vytvářením jakési mozaiky, ale ani pouhou spekulací nepodloženou materiálem. Detailní práce je nutná, ale nesmí zastínit celkový pohled, ba přímo nadhled, obsahující chápání a vyvozování vztahů (inferenci).

Ze soustavného shromažďování dat a sledování materiálu může vyplynout náhle nový vhled do situace (uplatní se intuice). Jinak často dochází k nepodložené, nadměrné generalizaci, nezaložené na dostatečné indukci.

3) Při odborné práci je povinností respektovat výsledky práce minulých generací, aby odborník „neobjevoval" dávno známé skutečnosti vedle práce současných odborníků našich, ev. i zahraničních. Součástí práce je shromáždění bibliografie a **studium odborné literatury**, vedení kartotéky s excerpčními výpisy (výhodně s pomocí počítače). Doporučuje se práce s původní literaturou (zabrání se tím mj. stěhování chyb) – vedle čtení globálního i čtení důkladné (povšechné seznámení s textem, ale i hledání určitých, vybraných informací).

4) Formulace **hypotézy** – na základě prostudované a kritickou analýzou zpracované odborné literatury (metodou konfrontace a vlastních komentářů) a dosavadních zkušeností z práce s materiálem – jako východiska samostatné práce; ona je pak jedním z bodů, z nichž se odvozuje závěr práce.

5) Pořádání a **třídění** získaného **materiálu** představuje často velkou práci, protože je nutno počítat s možnou změnou principů třídění. Přitom se důsledně zachovává jednotný třídicí princip s vědomím toho, že přechodný pás může být rozsáhlý a představuje značný problém. Nebezpečí představuje i tendenčnost ve výběru dokladů, jež může zkreslit skutečnost. Pokud není možno získat reprezentativní vzorek (výběr) materiálu, měl by si být autor vědom nejen omezenosti materiálu, ale i omezené platnosti vyvozovaných závěrů.

6) Dokladový **materiál** je žádoucí **zpracovávat statisticky**. Přitom se bohužel stává, že z nepřesných výchozích údajů se zpracovává přesná statistika a z ní se vyvozují dalekosáhlé závěry. Při zpracovávání tabulek se zapomíná na přesné legendy k tabulkám a grafům, na vysvětlivky určitých zkratek, na to, že každá tabulka má mít svůj název a číslo. Toto vše je součástí technického aparátu práce.

7) Následovat by měla **příprava** „hrubé" **osnovy práce**, stanovení její **makrokompozice** jako základu výstavby komunikátu. To se odrazí ve zpracování obsahu. Tehdy se leckdy teprve ukáží nedůslednosti, nepromyšlenosti ve výstavbě práce. Součástí této etapy je i hierarchizace dílčích témat, promyšlené členění projevu včetně způsobu jeho označování – desetinné nebo abecední (zvažujeme obě možnosti, ev. jejich kombinaci).

Formulování práce zpravidla nezačínáme úvodem – ten stejně jako závěr formulujeme poslední. Tehdy znovu ověříme výstižnost názvu (nadpisu) a hierarchizaci dílčích témat.

Autoři si někdy neuvědomují **význam názvu** práce pro orientaci budoucího čtenáře. Má být výstižný a určitý, nikoliv dlouhý – jinak si ho čtenář nezapamatuje. Po ukončení práce je vhodné znovu se zamyslit nad vztahem nadpisu k obsahu

komunikátu a popř. nadpis upravit. Někteří autoři s oblibou užívají na počátku názvu rádoby skromné K..., které navozuje u příjemce dojem, že jde o pouhé okrajové poznámky k problému. Navíc toto K... komplikuje práci při abecedním řazení prací, vlastně je zastírá.

**Úvod** otevírá problém, vytýká význam práce; někdy z něho bývá vyčleněna **předmluva** (s autorovými důvody, které vedly ke vzniku práce, s určením práce, s poděkováním za spolupráci respondentům aj. osobám). Jak patrno, předmluva je subjektivní, kdežto úvod by měl být už ryze objektivní.

Ze zkušenosti víme, že nejobtížnější bývá formulovat **závěry**. Autoři totiž často nedovedou zobecnit vlastní výsledky, nebo je naopak zobecňují nadměrně. Někdy zapomínají na to, nač v průběhu práce přišli, takže závěry jsou neúplné, nebo naopak do závěru začlení něco, čím se v práci nezabývali. Je tedy nutné připomínat, že závěr obsahuje vše, co nového práce přináší, v zobecněné poloze. Závěr obsahuje nejdůležitější myšlenky, je tečkou za prací. Zároveň může naznačit další úvahy související s řešeným problémem.

8) **Stylizace textu** není jednorázová záležitost. Počítá se s pracovní verzí (někdy i s několika), s jejím propracováním, doplňováním, přepracováváním formulací, se škrty. Stylizace má přispívat k jednotnosti komunikátu. U odborného se zdůrazňuje hutnost, propracovanost, avšak přehlednost a přesnost odborných formulací (nejen při práci s citáty, při definování pojmů, ale i při jejich výkladu). Připomínáme (s V. Mathesiem) potřebu jasného výkladového stylu opřeného o jednotnou terminologii, o zřetelnou větnou stavbu založenou na promyšleném aktuálním (objektivním) členění výpovědí – a připojme: tematických posloupností.

9) Součástí odborné práce je i **poznámkový aparát**. Je třeba zvážit výhody/nevýhody různých možností jeho uvedení – rozptýleně (pod čarou), na konci práce, dále seznam prostudované (popř. i další) literatury. Připravuje-li se práce do tisku jako monografie, je na místě vždy rozvaha o **rejstříku**, protože ten má pro adresáta praktickou hodnotu – umožňuje podrobnou a přesnou orientaci v ní.

Analýza odborných prací ukázala některé typické nedostatky ve výstavbě komunikátu a v jeho stylizaci: „skoky" ve výstavbě, neopodstatněné tematické návraty a s tím související nepropracovanost tematických posloupností, slabou koherenci textu nebo naopak přílišnou kondenzaci, porušování návaznosti vlivem nepromyšlené práce s konektory vedoucí k nežádoucí eliptičnosti nebo naopak k redundanci. Nezáměrná redundantnost i eliptičnost se projevují nejen ve výstavbě komunikátu, ale i ve stavbě výpovědí.

Proti pouhému přiřazování, juxtapozici, s nepropracováním příčinnostních aj. vztahů stojí v jiných textech nadměrná koncentrace s hromaděním nominálních konstrukcí, zvláště genitivních, předložkových spojení, bohatě rozvitých přívlastků, což často vede ke ztrátě větné perspektivy, projevující se anakoluty, kontaminací apod. nepravidelnostmi. To má za následek omezení nebo přímo ztrátu porozumění textu při jeho percepci.

Přehlednosti a návaznosti textu vadívá nevhodné členění/nečlenění textu, neopodstatněné střídání dlouhých a kratičkých odstavců (1 ř. × 30 ř.) bez vyjádření žádoucí návaznosti pomocí měkkých nebo splývavých přechodů mezi nimi. Malou rozmanitost a časté nahodilosti nalézáme ve volbě prostředků vertikálního členění textů (typ, velikost, tloušťka písma a jeho rozpalování), střídá se např. písmo prokládané, polotučné a kurziva v jedné funkci, např. při vyznačování klíčových slov.

Výsledný text někdy osciluje mezi textem odborným a neodborným. V pracích některých pracovníků dochází k beletrizaci vyjádření, takže vzniká dojem jakoby návratu k charakteru odborných textů z konce minulého století, tj. textů, jež kromě odborné informace sledovaly i širší záměr: působit osvětově mezi veřejností, přitáhnout ji k zájmu o českou vědu. Prosazuje se sklon k esejismu i v textech čistě odborných, ležérnost ve volbě výraziva, hovorový tón zaznívá tam, kde právem očekáváme věcnost, přesnost, střízlivost a vážnost. Tím nechceme preferovat stereotypnost výstavby textu, věty nebo slovního výraziva, neboť i v odborném komunikátu má místo autorská individualita.

## Literatura


Čechová, M.: *Postup při tvorbě odborného textu.* ČJL 45, 1994–95, s. 156–162.

Hošnová, E.: *K vývoji české syntaxe (na materiálu vědeckých textů z poslední čtvrtiny minulého století).* AUC, UK, Praha 1994.

Klimeš, L.: *K jazykovědné středoškolské odborné činnosti.* ČJL 37, 1986–87, s. 337–346.

Klimeš, L.: *Úvod do vědecké práce v jazykovědné bohemistice.* Plzeň 1983 (skripta).

Šmilauer, V.: *Technika filologické práce.* SPN, Praha 1958 (skripta).


### b) Recepce věcného komunikátu a význam stylizace pro ni

Vycházíme-li z toho, že produktor vytvořil komunikát jistého obsahu s jistým záměrem, a ptáme-li se, jak je přijímán recipientem, docházíme k tomu, že málokdy se kryje **intence autorova** s příjemcovou interpretací. To znamená, že cestou od autora komunikát podléhá určitým změnám, odpoutává se od autora a žije svým životem.

Předpokládáme-li, že příjemce správně rozpoznal a identifikoval slova, porozuměl jim, pak je problém jinde: **smysl komunikátu** je otevřený, neboť existuje „podtext", komunikát totiž obsahuje nedořečená místa. Je tedy dán ze strany autorovy předpoklad (někdy záměrný, jindy nezáměrný) k různým výkladům – a to pomíjíme možnost, že autor může víceznačnost záměrně iniciovat.

Další motivy k různému výkladu komunikátu vycházejí od **příjemce**. I u něho vyjděme z předpokládané nepředpojatosti při jeho vnímání, a přesto dospějeme k poznání, že interpretace včetně konstruování smyslu je záležitost značně subjektivní, závislá na schopnostech inference („vysuzování" z textu) příjemce, na jeho interpretaci. Je-li inferenční a interpretační schopnost recipienta slabá, dojde k podinterpretovanosti, vnáší-li naopak do textu navíc to, co autor nezamýšlel, dochází k přeinterpretovanosti.

Autor produkuje (vytváří) komunikát, ten opouští produktora, nastupuje cestu k recepci, cestu za příjemcem, a to buď přímo, nebo zprostředkovaně. **Recepce** byla donedávna víceméně teorií přehlížena. Zabývaly se jí dříve pod tlakem praxe didakticky orientované disciplíny, především didaktika literatury a čtení, v posledních desetiletích pak komunikační a kognitivní psycholingvistika a rovněž didaktika slohu.

O nedocenění a nepochopení podstaty druhé etapy „života komunikátu", jeho fungování, svědčí i to, že se schopnost čtení, poslech a porozumění označovaly jako pasivní jazykové znalosti (např. Hausenblas, 1979). Je třeba, abychom tedy sledovali proces přechodu textu od produktora k příjemci, všímali si toho, zda a jak se dosahuje pochopení záměru produktora. To je mj. i jeden z významných aspektů učení a vyučování. Naruší-li se kooperativní vztahy mezi komunikanty, dochází ke komunikačnímu konfliktu (Kořenský, 1991), tj. k specifickému typu šumů.

Při komunikaci mohou v zásadě nastat tyto situace: obě strany nevědomě (bez úsilí)/vědomě (s úsilím) směřují k shodnému řešení (smysl komunikátu je v pojetí autora i adresáta zhruba týž), nebo nevědomě/vědomě se dospěje k rozdílnému řešení, k různému smyslu sdělení. Na straně recipienta jde o vstřícný, nebo nevstřícný postoj ke komunikátu (někdy v závislosti i na jeho vztahu k autorovi), projevující se v tzv. **expektaci**, tj. očekávání.

Produktor by měl text vytvářet vzhledem k předpokládaným potenciálním příjemcům, předvídat jejich reakce, tj. anticipovat expektaci příjemce. Jednou z podmínek přijetí textu je pak snaha příjemce odhalit obsahově-sémantický náboj komunikátu, jeho ochota ke komunikaci s ním. Přijetí komunikátu je příznivě ovlivňováno pozitivní expektací recipienta, zvláště je-li s ní v souladu intence a přiměřenost komunikátu (viděno očima recipienta).

Úspěch jeho přijetí (např. cizojazyčného, vědeckého) někdy závisí ovšem i na kvalitě a množství **zprostředkovatelů**. Zpravidla čím více zprostředkovatelů, tím více se vzdaluje vzniklý komunikát od původního, výchozího. Informace se cestou od produktora nejen ztrácejí, ale objevují se i informace nové. Tyto vložené informace nelze hodnotit negativně, jsou-li v intencích produktora.

V procesu přijímání komunikátu je významný vztah mezi zkušenostním komplexem autora a adresáta. Podmínkou úspěšného působení komunikátu nemusí být vždy rovnost mezi jejich **zkušenostními komplexy**. Např. u učební komunikace je žádoucí vyšší úroveň zkušenostního komplexu autora-učitele; bylo-li by tomu naopak, pak by cíl projevu nebyl splněn. Autor by měl projev po stránce obsahově-sémantické i stylově-jazykové budovat tak, aby neznemožnil jeho pochopení a zároveň včlenění nových informací do zkušenostního komplexu příjemce: recipient převážně věnuje pozornost pouze takové informaci, která je pro něho relevantní. Tím však by neměla být míněna jen pragmatická užitečnost; pojem je širší, zahrnuje mj. adekvátnost. Přiměřenost, ev. nepřiměřenost potenciálnímu příjemci se totiž promítá v jeho vztahu ke komunikátu, ovlivňuje ochotu přijímat ho. Přiná-

ší-li projev příjemci obohacení mysli, nejen jeho znalostí, je to příznivá podmínka pro jeho vědomé osvojení (pro učení, popř. jeho vyšší formu, studium).

**Učení** ve vztahu k přijímání komunikátu chápeme jako speciální druh tohoto procesu. Rozumíme jím proces jeho osvojování, jímž se rozhojňuje poznání příjemce; mohou jím být ovlivněny jeho postoje, psychické stavy i vlastnosti. U studia nejde jen o prosté osvojení obsahu komunikátu, ale může jít např. o vyvrácení jeho platnosti. Pro **studium** je proto vhodný i komunikát, jehož produktor má nižší zkušenostní komplex než příjemce.

Aby se učení nerealizovalo jako mechanická činnost, je nezbytné překonat rozpětí mezi zkušenostním komplexem příjemce a obsahově-sémantickým potenciálem textu. Neplatí přitom, že rozpětí mezi zkušenostním komplexem produktora a příjemce nesmí být velké, avšak produktor musí tento rozpor umět překonat, „posadit" komunikát obsahově i stylizačně níže, jinak je potřebný zprostředkovatel. Neztotožňujeme se tedy s míněním L. Pokorného (1986–87) o nutnosti stejné úrovně zkušenostních fondů autora a příjemce.

**Přijímání komunikátu**, tj. proces od jeho vnímání k porozumění, popř. jeho osvojení učením, je založeno na vytváření vztahů mezi obsahem vědomí příjemce a novou aktuální informací obsaženou v projevu. Příjemce může informace prostě přijímat a tím zmnožovat své poznání, včleňovat nové poznatky do už existujícího systému, ale přijaté informace mohou také negovat určité složky dosavadního poznání nebo dávat podnět k promýšlení jak těchto nových informací, tak dosavadního poznání.

Rozdíl mezi objemem a obsahem vědomí příjemce a obsahově-sémantickým potenciálem komunikátu vyvolává v příjemci v příznivém případě určitý pocit **tenze**; je-li však komunikát pod úrovní příjemce, toto napětí chybí, je-li příliš nad jeho úrovní, vzniká napětí tak vysoké, že příjemce není s to sám je překonat, nedochází k přirozené detenzi. Oba případy jsou pociťovány příjemcem nelibě, jsou projevem toho, že projev nenašel své naplnění, nesplnil svou funkci. Nastanou-li tyto případy v učební komunikaci, jsou narušeny podmínky učení. Stane-li se to učebnici, pak by měl roli zprostředkovatele vlastně už zprostředkujícího textu, kterým učebnice bývá, přebrat učitel.

Neporozuměním označujeme nepochopení smyslu komunikátu, neodhalení záměru autora, neproniknutí k podstatě; nedorozuměním mylné, posunuté chápání projevu nebo jeho částí (Čechová, 1988).

Původce **neporozumění** i **nedorozumění** může být nejen příjemce, nýbrž i produktor; přitom neporozumění i nedorozumění může být nezáměrné i záměrné. Nezáměrné nedorozumění pramení u příjemce z toho, že nemá předpokládaný zkušenostní komplex a nezná všechny složky komunikační události, u produktora z nesprávného odhadu vědomí příjemce nebo vůbec z neuvědomění si potřeby vyjádřit určité jevy, ev. jistým způsobem. Vzhledem k příjemci může být komunikát např. nadměrně eliptický, a to v oblasti lexikální a syntaktické stejně jako ve výstavbě tematicko-kompoziční. Neporozumění a nedorozumění má tedy kořen i ve zkratkovitém a málo soudržném vyjadřování. Čím je implicitnější, tím je při

domýšlení si obsahu i smyslu dána větší volnost příjemci. Projevy s nepřesným, vágním pojmoslovím a se slabou kohezí nejen umožňují, ale vyžadují více doplňování. Jsou tedy závislé na ochotě a schopnosti příjemce usuzovat, promýšlet vztahy. Příjemce je spolutvůrcem smyslu komunikátu, počítá se totiž u něho i s působením „podtextu" – příjemce jakoby čte mezi řádky, dotváří text. Tak se ovšem zároveň otevírá cesta i k příliš subjektivnímu chápání sdělení.

Nedorozumění, popř. i neporozumění může produktor i naaranžovat dvojsmyslovostí nebo i vícesmyslovostí. Na tom jsou založeny nejen jazykové anekdoty, ale i jinotajná sdělení. Příjemce pak může neporozumění i nedorozumění simulovat, podkládat produktorovi jiné než zamýšlené úmysly tím, že např. vytrhuje určité výrazy nebo syntaktické konstrukce ze souvislosti, vyjádření zasazuje do jiného kontextu, operuje přímým významem vyjádření, bylo-li míněno obrazně, ale i naopak. Ovšem ne každý projev umožňuje posun smyslu, umožňují ho komunikáty symbolické i jiné méně explicitní, zpravidla však nikoli prostě konstatující.

Vlivem vzájemného neporozumění komunikantů může nastat mlčení, jež ovšem jindy může být výrazem jejich vrcholného spříznění (Vaňková, 1996). S neporozuměním i s nedorozuměním se setkáváme v různých komunikačních sférách, v oblasti prostěsdělovací, umělecké i odborné, a proto je třeba zabývat se otázkou, jak mu zabránit. Při přijímání věcných komunikátů vede cesta od zběžného, globálního příjmu informace k důkladné analýze, pokud možno oproštěné od vnášení subjektivního mínění příjemce, k interpretaci vyúsťující v poznání smyslu komunikátu vnášeného autorem.

Ovšem smysl komunikátu je vždy kategorie závislá na příjemcích. Ti se liší při identifikaci smyslu jak od produktora, tak i navzájem mezi sebou. Záměr produktora, jeho „text" a „text" vytvořený v mysli každého individuálního příjemce nejsou zpravidla ve vztahu totožnosti. V krajním případě může interpretace vést k vytvoření zcela odlišného smyslu od smyslu vkládaného do komunikátu produktorem.

Lze říci, že se jazykový projev od produktora osamostatňuje a žije nezávisle na něm, a to nejen projev umělecký, ale i komunikáty věcné, mluvené i psané. Ty zasazeny do odlišného kontextu jsou také odlišně chápány, což je ovlivněno – pokud nejde o přímý úmysl zkreslit skutečnost – různými zkušenostními komplexy příjemců a produktora, dobovým kontextem i různými konvencemi.

Nelze ovšem zjednodušeně tvrdit, že žijí-li produktor a příjemce ve stejném kontextu dobovém, sociálním, kulturním a jazykovém, je míra porozumění vyšší, roli hrají i další faktory, mj. vůle k dorozumění a k porozumění. Funkce komunikátu se ovšem mění s odstupem času od jeho vzniku, některé jeho funkce zanikají, jiné nově vznikají, např. se stává nezáměrně směšný.

Otázka humornosti projevu stejně jako jeho satirické, alegorické i symbolické platnosti je složitou záležitostí a bylo by žádoucí ji zkoumat i z hlediska psycholingvistického a sociolingvistického.

Cesta komunikátu od produktora k příjemci je někdy zdlouhavá a trnitá, nejde-li jen o pouhé vnímání a přiřazení významu čtenému/slyšenému slovu, ale jde-li

o porozumění s pochopením a vlastně (postupným) konstituováním smyslu, jako výsledné, cílové kvality, konstituované z hodnot vkládaných produktorem a rozpoznaných, ev. dodatečně vytvořených (zprostředkovatelem a) recipientem.

### Literatura


Čechová, M.: *Text – učení – vyučování.* ČJL 38, 1987–88, s. 54–59.
Čechová, M.: *K procesu přijímání textu.* Slavica Pragensia 32, 1988, s. 25–33.
Čechová, M. a kol.: *Čeština – řeč a jazyk.* ISV, Praha 1996.
Hausenblas, K.: *Kultura jazykového komunikování.* Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Praha 1979.
Hausenblas, K.: *Interpretace textu a její druhy v současné komunikaci.* Slavica Pragensia 32, 1988, s. 13–24.
Kořenský, J. a kol.: *K rozboru textu jako součásti komunikační události.* ČJL 38, 1988, s. 11–19.
Kraus, J.: *K typologii situací porozumění.* Slavica Pragensia 32, 1988, s. 137–147.
Nebeská, I.: *K některým tendencím v modelování řečové komunikace.* SaS 53, 1992, s. 122–129.
Pokorný, L.: *Úskalí čtení.* ČJL 36, 1986–87, s. 298–300.
*Příruční mluvnice češtiny. Stylistika.* LN, Praha 1995.
Vaňková, J.: *Mlčení & řeč.* ISV, Praha 1996.


## 3. Přínos funkční stylistiky

Nynější období je v české lingvistice ve znamení rozvoje disciplín zabývajících se studiem vyšších jednotek než věta. Vedle klasických, tradičních jazykovědných disciplín zaměřených na studium základních jazykových rovin, gramatiky, lexikologie, fonetiky a fonologie rozvíjejí se obory studující text, komunikát, jazykový projev, promluvu, diskurs a jejich vztahy k jiným sociálním, fyzikálním i psychickým entitám.

Studium jednotek vyšších než věta patří rovněž do náplně stylistiky. Sám termín **styl** je však chápán různě, a to jako způsob vyjádření nebo jako umění říci totéž různým způsobem nebo jako primárně sémantický jev a pojem z roviny významu (viz mj. časopis Stylistyka, Polsko 1995). Je možné přijmout propracované Hausenblasovo (1972) pojetí stylu jako „tvárného **principu integračního**", který má dosah pro smysl komunikátu, resp. jako jeden z principů výstavby komunikátu (1996). Styl je nositelem neobsahových významů, a tak přispívá k vytváření smyslu komunikátu. K. Hausenblas oprávněně chápe stylové jevy šíře než jevy jazykové; styl je totiž vlastní nejen verbálním komunikátům, ale vší lidské činnosti a lidskému chování; přitom si připomeňme, že taková obecná teorie stylu nebyla dosud zpracována. Styl (sloh) v jazykovědě tedy znamená určitý ráz komunikátu, zpravidla cílevědomě volený a uspořádaný tak, aby obsahem i formou vyhovoval komunikačnímu záměru autora.

Toto byl pohled z pozice produkce a produktora komunikátu. Z pohledu příjemce a z hlediska různých produktorů komunikátu je styl i **principem diferenciačním**, rozlišujícím. Stylem se liší od sebe produktoři a jejich komunikáty různého druhu, takže styl má tady roli diferenciační a třídicí (klasifikační).

Nejběžnější, u nás vžité, definování stylu najdeme v České mluvnici Havránkově–Jedličkově nebo ve školních učebnicích. Ty uvádějí užší vymezení stylu

(slohu) jako způsobu výběru jazykových prostředků a jejich využití a uspořádání v jazykových projevech. Tato jednoduchá poučka vyzdvihuje některé významné aspekty slohové stránky projevu, nevyjadřuje však zřetel k obsahu, k jeho přiměřenému vyjádření ani další zřetele, např. k funkci projevu, k jeho situaci. V příručkách i učebnicích zůstává stranou i otázka výběru a uspořádání obsahových složek, které do stylu nesporně patří (viz už Čechová, 1985). V obecnějších definicích zahrnujících různé ovlivňující faktory se mluví o stylu jako o funkčně podmíněné jazykové variantě zvolené k řešení určitého komunikačního úkolu v určité komunikační situaci. Z hlediska komunikační performance, nikoli kompetence pohlíží na daný problém švýcarský sociolog B. Bernstein; rozlišuje vypracovaný, vytříbený (elaborated) kód a omezený (restricted) kód, přitom je váže na vyšší a nižší společenské vrstvy. Srov. s tím české učení o vyšším a nižším stylu – ovšem bez sociologické svázanosti (viz s. 262).

Zmiňovali jsme se o stylu v souvislosti s jazykovým projevem, komunikátem, textem (méně se užívá výrazu promluva a diskurs). Termíny jsou vysvětleny u K. Hausenblase (1984). Někdy se mezi nimi nečiní rozdíly, chápou se jen jako různá pojmenování téže reality, tj. jazykového produktu komunikační činnosti. Jindy se **komunikát** chápe jako širší pojem, přesahující oblast jazykovou, jako základní jednotka sdělování vůbec – i neverbálního, takže lze mluvit o komunikátech i ve spojení s grafy, s obrazy a hudebními skladbami..., někdy jde o komunikáty smíšené (komiksy apod.). Potom termín **jazykový projev** má ve srovnání s tím rozsah užší, ovšem na druhé straně se vztahuje nejen k produktům, ale také k procesům, jejichž podstatou je jazyková, resp. řečová činnost. Termín **text** (Čechová a kol., 1996) chápeme úže a abstraktněji, a to ve smyslu strukturním, jevem nadvětným v řadě: slovo – věta – text, jimž odpovídá v řečové/komunikační realitě řada: pojmenování – výpověď – komunikát.

Jaký je vztah mezi jazykovým projevem a stylem? Styl je celkem obecně označován jako vlastnost jazykového projevu. Ovšem při pouze takto pojímaném stylu by existovaly jen styly řeči, nikoli jazyka, přitom je nepochybné, že styl je inherentní vlastností jazykových prostředků, jež jsou k dispozici tvůrcům verbálních komunikátů.

Stylistika má nepochybně vztah jak ke komunikační situaci a kontextu, tedy i ke komunikátu jako rezultátu komunikační činnosti, tak k jazykovému systému (viz M. Čechová, 1996, s. 360 – 361). Stejného mínění je i K. Hausenblas (1996): „Jevy stylové tedy jdou napříč oběma oblastmi, langue i parole", kdežto odlišného mínění je M. Jelínek: „Styl je záležitostí řeči, nikoli jazyka" (1995, s. 701).

Styly řeči závisí na existenci stylově rozlišených variantních prostředků jazyka, tj. z jednoho pohledu vzato synonymních, z opačného pohledu konkurenčních (jde o tzv. konkurenty – M. Jelínek v *Příruční mluvnici češtiny*, 1995), bez synonymie prostředků by neexistovaly styly. Mezi těmito jazykovými prostředky existují vztahy a my můžeme z hlediska stylu rozlišit jak stylovou vrstvu prostředků neutrálních, použitelnou ve všech projevech bez zřetele na styl, tak stylově příznako-

vých (nejen knižních nebo hovorových); patří sem subsystémy prostředků příslušných k určité **stylové oblasti**. „Jazykové projevy (texty), které mají stejné nebo podobné rysy určované podle objektivních stylotvorných faktorů, vytvářejí určitou sféru (oblast) projevů" (Jedlička, 1974). Stylově příznakové prostředky (např. knižní, hovorové) použité v adekvátní stylové/komunikační oblasti (knižní např. v oblasti vědecké, hovorové v oblasti prostěsdělovací) jsou v této oblasti použity nepříznakově. Užitý stylový prvek v dané situaci buď odpovídá, nebo neodpovídá (je-li použito příznakového prostředku z jiné stylové sféry) očekávání adresáta (např. podoba frazému *být v rýži* v běžném nepřipraveném projevu je nápadná, přitahuje buď (z hlediska produktora) záměrně, nebo nezáměrně pozornost). Soubor norem dané sféry utváří **stylový typ.**

Uvedené pojmy byly vyčleněny na základě zobecnění komunikační praxe. Určitých prostředků se užívalo ve vymezeném okruhu projevů a zobecněním této skutečnosti mohly být v nich užívané jazykové prostředky označeny jako stylově příznakové, tj. typické pro danou stylovou oblast, a vymezeny jako **stylová vrstva**. Na druhé straně na základě výskytu stejných jevů mohou být určité projevy klasifikovány jako projevy jisté stylové oblasti. Jednotlivé texty mají určitý slohový ráz, opakováním společných rysů projevů jedné stylové oblasti se vytváří stylový typ. A. Jedlička ho definuje (1974) jako soubor stylových norem charakteristických pro danou oblast.

Vymezení jazykové normy a norem stylových mnohdy neodpovídají komunikační akty, ty se jeví jako jazykově, popř. stylově smíšené. To vedlo k úvahám o existenci **normy komunikační** vedle **normy jazykové** a vedle **norem stylových** (viz výše, kap. I. 4 od J. Chloupka). V naší lingvistice se těmito otázkami zabýval po Vl. Barnetovi A. Jedlička (1982), dále J. Kořenský aj. Jazyková složka komunikační normy je norma užívání jazyka, podmíněná situací, závislá na situačních faktorech a podmínkách. Komunikační norma není kodifikována.

Komunikátem/textem se zabývají i další disciplíny, mezi nimi především textová lingvistika, nadvětná nebo textová syntax či gramatika textu, pragmatika textu, teorie komunikace a rovněž i „jazyková kultura". Uvedená označení disciplín fungují často vedle sebe bez rozlišení, užívá se jich promiskue. Je však nutné je rozlišit, třebaže všechny mají cosi společného. Některé názvy chápeme jen jako synonyma pro tutéž realitu. Zpravidla jako synonymních označení se užívá výrazů textová lingvistika a **teorie textu**, nauka o textu. Někdy bývá místo výrazu textová lingvistika používáno označení nadvětná nebo textová syntax. Je však vhodné ponechat tyto názvy pro užší oblast, pro studium syntaktických jevů přesahujících rámec věty. Teorie textu se běžně chápe jako pendant k systémové lingvistice (studující jazykový systém jako množinu znaků a jejich vztahy), studuje produkty jazykové komunikace v jejich jazykových i mimojazykových determinacích včetně faktorů situačních a pragmatických. Zvýraznění těchto pragmatických aspektů vede k označení příslušné disciplíny jako pragmaticky orientované teorie textu nebo jako pragmatiky textu. Za nejširší pojem v této oblasti považujeme **teorii**

**komunikace**, jež se zabývá komunikací a komunikáty (ale i jinými než jazykovými komunikačními systémy), kdežto teorie textu by měla studovat text jako nejvyšší rovinu jazykového systému, tj. strukturu komunikátů – textů, textových vzorců.

Jaký vztah má **stylistika** k jmenovaným disciplínám? Její chápání není zcela jednotné. Někteří lingvisté chápou stylistiku za součást teorie textu, tedy za jednu z jejích disciplín, nebo za disciplínu, která doplňuje lingvistiku.

Tyto námi uvedené vztahy pak spojují stylistiku s další disciplínou, s jazykovou kulturou. Ztotožňování termínů jazyková kultura a styl odmítl M. Jelínek (sb. AOJKSS, 1979). Ukažme komplikovanost vztahů obou disciplín. Jazyková kultura a kultura řeči jsou teoretickopraktické disciplíny studující stav a úroveň jazyka a řeči, tedy jazykového systému i jazykových projevů. Stylistika je nicméně speciálnější a užší disciplína než **jazyková kultura**. Jazyková kultura však na druhé straně plně nepokrývá oblast, jíž se věnuje stylistika – např. stylistika ji přesahuje studiem objektivních a subjektivních stylotvorných činitelů a jejich vlivem na vyjádření. Proti tomu jazykovou kulturu zajímají nejen otázky slohové vytříbenosti, ale i otázky, jež se týkají tvorby a dodržování kodifikace aj.

Tím se dostáváme k problému vztahu **spisovný jazyk a styl**, norma a kodifikace z pohledu stylistického. Tato otázka je různými stylistikami a stylistiky i v rámci funkční stylistiky chápána různě. Ve starších stylistických studiích byl pojímán systém stylů jako konstitutivní součást spisovného jazyka. Tradičně se uvažovalo o stylovém rozrůznění jen v rámci spisovného jazyka, teprve v poslední době se přijímá názor, že slohotvorný proces nelze spínat jen se spisovným jazykem, nýbrž s celým jazykem národním (Čechová, 1985 a 1986, Chloupek, 1986), např. podstata stylu prostěsdělovacího nevězí ve spisovném jazyce. Chápejme vztah spisovné normy a funkčních stylů jako nikoliv pouhé překrývání a zahrnování, ale jako vztah křížení: problematika funkčních stylů přesahuje oblast spisovného jazyka, zahrnuje i oblast nekodifikovanou, zvlášť některé funkční styly nejsou omezeny jen na oblast spisovnou (vedle prostěsdělovacího styl umělecký, praktický odborný i styl mluvené publicistiky), třebaže přítomnost-nepřítomnost spisovnosti ovlivňuje celkový (slohový) ráz projevu a můžeme snad tvrdit, že spisovnost je veličinou stylistickou, ale i že styl je veličinou estetickou, a to nejen v oblasti umělecké literatury. Estetický prvek se zřetelně uplatňuje i v projevech jiných oblastí, např. výrazný je v esejistice, v náročnějších žánrech publicistických, ale i v kultivované konverzaci, přítomen je i v propracovaných odborných pracích.

Výše naznačené nás vede k úvaze o vztazích mezi normou spisovného jazyka a normami stylovými. Z uvedeného vyplývá, že je nemůžeme ztotožnit. Součástí kodifikace spisovného jazyka je v souladu s naší teorií spisovného jazyka i kodifikace variant, variantních prostředků s různou stylovou i frekvenční charakteristikou a různým stupněm produktivity, avšak jen takových, které jsou považovány za spisovné, ovšem na celé ose od zastaralosti přes knižnost k neutrálnosti až po hovorovost.

Dosud jsme se pokoušeli některé základní pojmy objasnit v jejich vzájemných vztazích, naznačit jejich hierarchizaci, třebaže mnohé z nich se překrývají plně, zčásti nebo v některém aspektu. To svědčí o složitosti problému.

Zatím jsme se však nedotkli pojmu základního, který dal české stylistice rozlišující přívlastek, pojmu **funkce**. Funkcí ve stylistice se rozumí záměr, který sleduje autor, popř. účel, kterému projev slouží, cíl, který se projevem sleduje, ale i prostředek – nástroj. Pojem funkce však nebyl v prvním půlstoletí existence české funkční stylistiky přesněji vymezen, až koncem 80. let se objevily opakované pokusy (Daneš, Čechová, Svozilová), shrnul je J. Kořenský (1991). S termínem funkce a účelovým zaměřením pracoval už B. Havránek ve sborníku z roku 1932, kde podal schematický přehled funkcí spisovného jazyka a uvedl jim odpovídající tzv. „funkční jazyky". Právě studií Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura položil Havránek základ české funkční stylistice, konkretizuje v ní Mathesiovu koncepci funkční lingvistiky. Vychází z myšlenky, že jazykové prostředky v textu jsou určovány účelem, kterému projev slouží. Autor mluví o funkcích spisovného jazyka, výslovně uvádí funkci komunikativní (obcovací), jíž odpovídá forma jazyka nespisovného (B. Havránek mluví ještě o jazyce lidovém) i spisovného ve formě hovorové (konverzační); zde užívá termínu **funkční jazyk** hovorový (s. 42). Vedle toho se zmiňuje o jazyce básnickém a o výhradním užívání spisovného jazyka v oblasti odborného vyjadřování vědeckého, ale většinou i praktického. Autor tyto myšlenky rozvedl, rozlišil od sebe funkční jazyk a funkční styl v tom smyslu, že funkční jazyk je funkcí jazyka (langue), „je určen obecným účelem normovaného souboru jazykových prostředků"; ve srovnání s tím je funkční styl funkcí jazykového projevu (parole) a „je určen konkrétním cílem každého jazykového projevu".

V tomto prvním zpracování B. Havránek mluví o funkčních jazycích, avšak z jejich klasifikace je patrno, že pojednává o jevech běžně dnes označovaných jako **funkční styly** (ovšem s některými diferencemi v počtu stylů): hovorový (konverzační), pracovní (věcný), vědecký a básnický. Za funkční styly pokládá jevy, jež se dnes zpravidla označují jako slohové útvary nebo postupy: praktické sdělení (zpráva), vybídnutí (výzva), přesvědčování, obecné poučení (populární), odborné poučení (výklad, dokazování), kodifikující formulace. Vedle této klasifikace založené na konkrétním cíli projevu uvádí klasifikaci podle způsobu projevu a vyděluje projevy intimní a veřejné, ústní a písemné, tzn. člení je podle okolností, které se dnes považují za stylotvorné činitele ovlivňující charakter projevu, zvl. jeho jazykovou formu. B. Havránek nezůstal u tohoto prvního nárysu problematiky, svou teorii dále propracovával. Ve studii k funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka (1942) pracoval s termínem funkční dialekt (místo funkční jazyk) a tuto problematiku spojoval s funkčním rozvrstvením spisovného jazyka; funkčními jazyky, popř. dialekty mínil (funkční) vrstvy spisovného jazyka ve smyslu strukturního uspořádání zásoby jazykových prostředků. Dnes mluvíme-li o funkčních jazycích, máme na mysli stylové vrstvy (viz A. Jedlička, 1970), K. Hausenblas nověji mluví o stylové variantě jazyka (1996).

Do systému funkčních stylů, který jsme zde načrtli, patří i začlenění tzv. básnického stylu, tj. stylu umělecké literatury. Byla a je zdůrazňována jeho orientace na vyjadřování samo (Mukařovský, 1932; Havránek, 1942, a to v návaznosti na Mathesia; srov. i 3. tezi PLK, sb. 1970, s. 46–50: „...je básnická řeč zaměřena na vyjadřování samo," „...zaměření nikoli na to, co se vyznačuje, nýbrž na znak sám." „...je nutné zkoumati básnický jazyk sám o sobě").

F. Trávníček ve svém stručném spisu O jazykovém slohu (1953) vyšel z kritiky různého chápání stylu, mezi jiným také chápání strukturalistického (styl jako svébytná individualizační organizace jazykového strukturního celku, tedy jazykového projevu – Havránek, 1942), které nepovažoval za správné, protože prý povyšuje individuální rozdíly na podstatný znak. Trávníček nemluvil o funkčních jazycích, ale o stylech (můžeme říci objektivních) a vyčlenil šest základních (a to spisovných) druhů slohu: sloh odborný (vědecký a praktický), novinářský a populární i popularizační, řečnický, úřední, společenský, umělecký. Tato diference navázala na starší Trávníčkovo členění „druhů spisovného jazyka" do tří skupin: sloh hovorový, vlastní jazyk spisovný a umělecký (1943). Tak byl termín funkční jazyky – v souvislosti s diskusí o jazyce v padesátých letech (z obavy před nařčením z marrismu) – definitivně nahrazen termínem funkční styl a zároveň tím byla podtržena jednotnost jazyka.

Zřetelné odlišení obou rovin – funkčního stylu a funkčního jazyka – nacházíme později v pracích K. Hausenblase (1972). Jeho pojetí funkčního stylu odpovídá dnes v české lingvistice běžnému úzu; na rozdíl od tradice však diferencuje **funkční styly simplexní** (vydělené na základě jedné funkce) a **komplexní** (založené na dvou, popř. více funkcích), a tím vnáší do třídění vyšší řád. V rámci těchto stylů vyděluje pak další styly, např. z odborného stylu vyčleňuje styl učební (ten propracoval; 1972). Hausenblas mluví také o stylech jazykových projevů nebo o vyjadřovacích stylech (1972). Vedle funkčního stylu vymezuje pojem funkční jazyk (např. vědecký) ve smyslu stylové modifikace jazykového systému, do něhož zahrnuje systémové útvary (varianty) jazyka. Hlásí se tak k prvotnímu Havránkovu termínu funkční jazyk (viz o tom výše).

Kromě toho K. Hausenblas (1973) do jisté míry oživuje starou myšlenku vertikálního **členění stylů** na **vysoký – střední – nízký**, obrací se tak k starší lingvistické tradici, k odkazu J. Jungmanna a jeho Slovesnosti (1820).

Česká funkční stylistika, její vznik a vývoj souvisí v prvních etapách s jmény B. Havránka a V. Mathesia. O B. Havránkovi a jeho myšlenkách jsme se již zmínili. V. Mathesius už ve své první významné studii O potenciálnosti jevů jazykových (1911) věnuje pozornost stylovým jevům. Právě teorie potenciálnosti napomohla autorovi rozřešit vztah mezi jazykovědou a stylistikou. „Stylistika neliší se od jazykozpytu materiálem, nýbrž cílem" (ed. 1970), ovšem v této době Mathesius pojímá styl jen jako jev individuální: „Zkoumá stylistika konkrétní díla literární, aby určila, jak daného materiálu jazykového užito bylo k vytvoření individuálního díla uměleckého. Rozbor stylistický je tedy vždy obrácen k individualitě a může

nanejvýš rozšířit svá bádání na individualit několik... Nikdy však nemůže se stylistika zabývati celým společenským celkem..." (sb. 1970, s. 24)

Ovšem V. Mathesius sám v pozdějších pracích (1942, 1966) už neomezoval stylistiku na zkoumání individuálních stylů, ale chápal styl široce a vyděloval jednak řadu tzv. funkčních slohů (tj. útvarů) téměř shodně s B. Havránkem, jednak funkce jazyka v obecné rovině: funkci prostěsdělnou, výrazovou a formulační (k tomu viz i K. Hausenblas, 1970).

Pojem styl, a to i jen styl omezený na oblast jazykovou, má různý obsah s různým stupněm obecnosti. Můžeme mluvit o stylu jednotlivého projevu (o stylu singulárním), o stylu individuálním, personálním, tj. o stylu osoby, o stylu generace, nebo o stylu umělecké, vědecké školy/skupiny, o stylu dobovém, o stylech objektivních, normovaných, a to funkčních aj. (srov. Hausenblas, 1955). Přitom **individuální styl** autorský není závislý jen na osobnosti autora, neboť každý autor respektuje – alespoň do jisté míry, jde-li mu o sdělování – faktory známé pod názvem slohotvorní činitelé objektivní. Slohotvorní činitelé objektivní jsou rozhodující pro vymezování objektivních stylů, mezi něž řadíme funkční styly, a pro vymezení stylové normy. Některé z těchto činitelů ovlivňujících styl projevů najdeme už v citované studii Havránkově, avšak v počátečním vývoji **funkční stylistika** nevěnovala takovou pozornost sociálním, psychickým, ale ani fyzickým okolnostem, podmínkám, v nichž projev vzniká a do nichž vstupuje, popř. pro něž je určen. Studium těchto jevů bylo a je závislé na rozpracování sociolingvistiky, psycholingvistiky a pragmalingvistiky (studující jazyk v jeho užívání).

Funkční stylistika počítá rovněž s kontextem, pracuje se srovnáním textů navzájem (srov. stylový typ), se vztahem ke kontextu (včetně situačního). Funkční stylistika není omezena jen na uvažování funkce a jejího odrazu v charakteru jazykového projevu, ale studuje funkci široce, jak ji ovlivňují rozmanití činitelé, jak tito činitelé spolu s funkcí určují styl projevu. Slovesný komunikát (jazykový projev) pojímáme jako jev sociální povahy ovlivněný nejen psychickými, ale i sociálními, tj. vnějšími společenskými faktory, promítajícími se v komunikační situaci.

Vedle teoretických otázek stylu a stylistiky jsou předmětem výzkumu i zákonitosti **produkce komunikátu** a jeho příjmu. Především oblast lingvodidaktická pociťovala potřebu zabývat se těmito otázkami soustavně, protože jí jde o to, naučit žáka vytvářet komunikát funkčně orientovaný, respektující okolnosti a podmínky projevu. Přínosem tu byly názory K. Hausenblase (1972), podle něhož základním principem výstavby promluvy je průběžná vazba selekce (výběru), modifikace (uzpůsobení) a kompozice (uspořádání vybraných prostředků). Pro didaktické potřeby mluvíme o selekci, kompozici a modifikaci (v tomto pořadí) se zřením k procesuálnímu charakteru slohové výchovy vůbec i z hlediska přípravy jednotlivého projevu. Ta se netýká jen prostředků jazykových, nýbrž i prvků tematických souběžně nebo dodatečně ztvárňovaných jazykově. Často v jazykové praxi všechny tři procesy – selekce, kompozice, modifikace tematická i jazyková – spadají časově v jedno, avšak ve výchovném procesu jednotlivé složky osamostatňujeme, aby

vynikla procesuálnost, aby množství sledovaných jevů autora projevu nemátlo, aby tak měl možnost soustředit se v každé etapě na jednu stránku produkce textu, dokud si neosvojí činnost globálně (viz M. Čechová, 1985 a 1994–95).

V poslední době byla věnována pozornost i tomu, jak dosáhnout kompaktnosti, soudržnosti a návaznosti textu, sledují se prostředky označované jako konektory (především slovenská stylistka Bajzíková, 1979, 1995 a J. Hoffmannová), dále prostředky zapojení textu do komunikačního kontextu – tzv. textové orientátory (Hoffmannová, 1983), jimž se přikládá význam pro pochopení komunikátu a vedle orientace v textu (srov. výrazy jako: *výše zmíněný, následující*) se jim připisuje funkce kontaktová – obracíme se jimi na adresáta projevu (např. *všimněte si, prosím vás,... namítnete, že..., sledujte...*) a funkce konektivní (podporující spojitost textu). Problematikou soudržnosti se zabýval zvláště F. Daneš (1985: odlišuje kontextualizátory – *také, rovněž, zase*; restriktory – *vyjma, pouze*; konektory – *stejně, jinak, alespoň*). Dnešní stav poznání v této oblasti obrážejí současné mluvnice: Mluvnice spisovné češtiny III (1987), Čeština – řeč a jazyk (Čechová a kol. 1996), Příruční mluvnice češtiny (1995) a kniha J. Hrbáčka Nárys textové syntaxe spisovné češtiny (1994).

Poukázali jsme na to, že také otázka příjmu komunikátu adresátem stála dříve mimo stylistiku, i když adresát býval uváděn mezi základními stylotvornými faktory. Styl však může být činitelem, který ovlivní proces **přijímání jazykového projevu**. V současné době se začíná intenzivně rozvíjet interpretace textu, k jejímuž propracování by měla přispívat i stylistika (viz sb. Fungování textu ve společenské komunikaci, 1988, aj.).

Oblastem nepříliš vysokého stupně zobecnění, jevům označeným jako **slohové útvary a postupy** nevěnovala dříve stylistická teorie až na Bečkovu práci (1948) větší pozornost, ponechávala je didakticky zaměřené stylistice. J. V. Bečka vymezil tzv. druhy slohu (výpravný, popisný, pojednávací), jež pak byly charakterizovány i jako základní principy při vyučování slohu pod názvem slohové útvary. Zúžení výuky slohu na slohové útvary není opodstatněné z důvodů teoretických ani praktických.

Našemu pojetí slohu a slohového vyučování vyhovuje chápání slohových postupů jako neuzavřených procesuálních složek určitým způsobem pojímajících témata nebo motiv (jako tematickou složku); přitom systém slohových postupů podřizujeme pojmu stylová oblast, ale i pojmu jazykový projev. V této koncepci slohový postup není naplňovaným modelem, ale realizační metodou, jak ztvárnit téma (složky tématu) vzhledem k předpokládanému záměru autora, k cíli projevu i s přihlédnutím k dalším činitelům. Z hlediska výsledného komunikátu se jeví jako rámcový model textové a jazykové výstavby vyhovující funkci sdělení.

Teorie funkčních stylů vymezující stylové oblasti umožňuje začlenit do nich jak systém slohových postupů, tak útvarů, chápeme-li slohové útvary jako zobecněné typy projevů příznačné pro určité stylové oblasti. Zdůrazňujeme však zároveň, že jeden slohový útvar se neuplatňuje vždy jen v jedné stylové oblasti, ale může se

vyskytovat v několika funkčních stylových oblastech. Platí to nejen o jednoduchých útvarech, jako je zpráva, avšak některé stylové útvary jsou příznačné převážně pro jednu funkční stylovou oblast (např. líčení). Styly tak představují vyšší zobecnění, slohové postupy a útvary (druhy, typy textů) nižší. Jsme si ovšem vědomi toho, že mezi jevy obou rovin, vyšší i nižší, není přímá a jednoduchá hierarchická závislost, je jen aproximativní (Čechová, 1985). Jako kritérium vytčení relativně samostatného stylu funkčního slouží funkce (jedna nebo kombinace několika základních funkcí) a soubor užívaných výrazových prostředků; takto byla prokázána i samostatnost stylu publicistického, řečnického, esejistického, administrativního, učebnicového – v učebnicích stylistiky nebývají vždy z praktických důvodů všechny vyčleňovány. Otázka počtu samostatně vydělovaných stylů není otázkou nejzávažnější. Pro uživatele jazyka je mj. důležité, který ze stylů nejintenzivněji ovlivňuje dynamiku současné češtiny, a tím jsou dnes styly věcné (publicistický a odborný).

Naše stylistika se vcelku dost úspěšně rozvíjela, třebaže ne plynule. Významné podněty a oživení předválečného rozmachu stylistiky přinesla stylistická konference v r. 1954. V 80. letech se konalo několik konferencí (mj. Filozofické fakulty UK 1982, 1987). Mezinárodním slavistickým centrem stylistického bádání se stala v 90. letech Opolská univerzita v Polsku, vydávající speciální časopis Stylistyka a stylisticky orientované sborníky – na těchto činnostech se podílejí i čeští stylistikové. O kvasu v této oblasti i u nás svědčí řada vydaných knižních publikací, monografií, sborníků a skript jednotlivých fakult i Ústavu pro jazyk český.

Česká funkční stylistika projevovala a projevuje zájem o jazykové varianty a konkurenty, o rozlišovací funkci jazykových prostředků, o fungování jazyka, tj. o jazykový dynamismus, o užívání jazyka v řečovém (komunikačním) procesu a o faktory toto užívání ovlivňující (fyzikální, sociální i psychické) a tím splňuje podmínky moderního vědeckého přístupu. Podle uplatňovaných kritérií, ev. tzv. **maxim** (Neústupný, 1993), lze říci, že od počátku „pražská škola" má rysy nejen strukturalismu, ale i poststrukturalismu. Ostatně souhlasíme s N. Savickým (1992), že spor strukturalismu a poststrukturalismu je součástí věčného sporu mezi analogisty a anomalisty, ten tvoří osu lingvistického bádání, ale i osu jazykového vyučování (viz boj gramatismu a agramatismu).

## Literatura


Bajzíková, E.: *Ukazovacie zámená v textovej funkcii.* Zborník FFUK. Philogica 40, Bratislava 1979, s. 19–24.
Bajzíková, E.: *Slovenský jazyk. Textová syntax.* Bratislava 1995.
Bečka, J. V.: *Úvod do české stylistiky.* Praha 1948.
Bečka, J. V.: *Řeč, jazykový projev.* SlavPrag 4, 1962, s. 623–628.
Čechová, M.: *Vyučování slohu. Úvod do teorie.* Praha 1985.
Čechová, M.: *K slohové charakteristice některých jazykových prostředků, zvláště morfologických.* SlavPrag 21, AUC 1978, s. 147–151.
Čechová, M.: *Základní pojmy funkční stylistiky a jejich hierarchizace.* Sb. LŠSS UK 1986, Praha 1988, s. 90–104.
Čechová, M.: *K procesu přijímání textu.* SlavPrag 32. UK, Praha 1988.
Čechová, M.: *Postup při tvorbě odborného textu.* ČJL 45, 1994–95, s. 156–162.

Čechová, M. a kol.: *Čeština – řeč a jazyk.* ISV, Praha 1996.
Dokulil, M.: *K otázce normy spisovného jazyka a její kodifikace.* SaS 13, 1951–52, s. 135–140.
Hausenblas, K.: *K základním pojmům jazykové stylistiky.* SaS 16, 1955, s. 1–15.
Hausenblas, K.: *Od tvaru k smyslu textu.* UK, Praha 1996.
Hausenblas, K.: *Práce Viléma Mathesia o stylu a české stylistice v uplynulém čtvrtstoletí.* SaS 31, 1970, s. 194–206.
Hausenblas, K.: *Učební styl v soustavě stylů funkčních.* NŘ 55, 1972, s. 150–158.
Hausenblas, K.: *Vysoký – střední – nízký styl a diferenciace stylů dnes.* SaS 34, 1973, s. 85–91.
Hausenblas, K.: *Výstavba jazykových projevů a styl.* Praha 1972.
Hausenblas, K.: *Text, komunikáty a jejich komplexy* (Zamyšlení pojmoslovné). SaS 45, 1984, s. 1–7.
Havránek, B.: *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura.* In: *Spisovná čeština a jazyková kultura.* Praha 1932, s. 32–84.
Havránek, B.: *K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka.* ČMF 28, 1942, s. 409–416.
Hoffmannová, J.: *Poměr textové lingvistiky (lingvistiky textu) ke gramatice a stylistice.* In: *Štylistické otázky textu.* Prešov 1984.
Hoffmannová, J.: *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu.* Praha 1983.
Hrbáček, J.: *Úvod do studia českého jazyka.* Praha 1984.
Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny.* Trizonia, Praha 1994.
Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti.* Brno 1985.
Jedlička, A. a kol.: *Základy české stylistiky.* SPN, Praha 1970.
Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci.* Praha 1974.
Jedlička, A.: *Typy norem jazykové komunikace.* SaS 43, 1982, s. 272–279.
Jedlička, A.: *K vymezení a charakteristice esejistického stylu.* SlavPrag, 1973, s. 167–178.
Jedlička, A.: *K jazyku a stylu českých esejistických textů.* SaS 50, 1989, s. 238–248.
Jelínek, M.: *Posuny v stylistické charakteristice jazykových prostředků a jejich kodifikace.* Stylistické studie II. ÚJČ, Praha 1974.
Jelínek, M.: *Stylistika.* Příruční mluvnice češtiny. NLN, Praha 1995.
Jungmann, J.: *Slovesnost aneb Zbírka příkladů s krátkým pojednáním o slohu.* Praha 1820.
Kořenský, J.: *K vzájemným vztahům a vývoji základních pojmů pražské školy.* SaS 52, 1991, s. 106–212.
Mathesius, V.: *O potenciálnosti jevů jazykových.* Přetištěno ve sb. *U základů pražské jazykovědné školy.* Praha 1970.
Mathesius, V.: *Řeč a sloh.* Praha 1966.
Michel, G.: *Teoretické problémy stylistiky.* In: *Jazykověda a příprava učitelů.* Díl II. Praha 1980, s. 9–16.
Miko, F.: *Text a štýl.* Bratislava 1970.
Mistrík, J.: *Štylistika.* Bratislava 1985.
Nebeská, I.: *Jazyk – norma a spisovnost.* UK, Praha 1996.
Neústupný, J. V.: *Poststrukturalismus a Pražská škola.* SaS 54, 1993, s. 1–7.
Saukkonen, P.: *Text, text-typ a styl z hlediska sémiotického.* SaS 43, 1980, s. 81–87.
Savický, N.: *Strukturalismus a poststrukturalismus jako epizoda „věčného" sporu mezi anologisty a anomalisty.* SaS 53, 1992, s. 208–211.
Svozilová, N.: *K vývoji pojetí funkce.* SaS 49, 1988, s. 64–71.
sb. *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti.* Praha 1979.
sb. *Slavica Pragensia* 26. UK, Praha 1987.
sb. *Spisovná čeština a jazyková kultura.* Praha 1932.
sb. *Štylistické otázky textu.* Prešov 1984.
sb. *U základů pražské lingvistické školy.* Praha 1970.
sb. *Fungování textu ve společenské komunikaci.* SlavPrag 32. UK, Praha 1988.
*Stylistyka IV.* Opole 1995, s. 223–297. Discussions: Styl? Moje dzisiejsze rozumienie stylu.
Trávníček, Fr.: *O vyučování slohu.* Brno 1943.
Trávníček, Fr.: *O jazykovém slohu.* SPN, Brno 1953.

# Závěr

Léta, která nám zbývají do přelomu tisíciletí, neznamenají téměř vůbec nic ve vývoji jazyka, chápeme-li například pojem současný jazyk ve vymezení padesáti šedesáti let. Lze však seriózně z hlediska poznané minulosti a současnosti jazykové dynamiky usuzovat na vývoj budoucí. Prostředníky k poznání jazyka jsou nám samozřejmě řečové akty a zjevné jejich výsledky – komunikáty, jak je hodnotí vědy o jazyce – lingvistika.

Verbální i neverbální komunikace člověka se týká jevů přírodních, společenských a jazykových. Probíhá namnoze způsobem osvědčeným, tradičním, setrvalým; děje se tak především v prostředí neveřejném. Vedle toho však očekáváme ty změny v řečové činnosti, které tkví obecně v podmínkách vývoje společenského. J. Kořenský soudí: „...vyskytnou se také typy, v nichž se společensky a ekonomicky nutně stýká komunikace řečová s komunikací uskutečněnou výpočetní technikou: ještě přesněji řečeno, utvářejí se a budou se stále více utvářet komunikace smíšené, kde společensky, ekonomicky nutný tok informací bude mít takto „střídavý" charakter... Toto je, domnívám se, základní hledisko, které je třeba i z lingvistických pozic uplatnit směrem k aktivitám směřujícím k uskutečnění tzv. druhé gramotnosti, směřujícím k integraci neprofesionálních, „neškolených" uživatelů do takto komplexní, ‚smíšené' komunikace." Kořenský předpovídá vznik nového bilingvismu, založeného na symbióze přirozeně řečových i uměle řečových činností; půjde též o širokou „laickou" účast na procesech smíšené komunikace a nadto též mnoho bude záležet na rozvoji výpočetní techniky u nás. K. Hausenblas se k těmto problémům vyjádřil takto: „V třetím tisíciletí, k jehož prahu se blížíme, se rychlým rozvojem elektronické techniky otevřou možnosti cirkulace, skladování, zpracovávání a vyhodnocování nepochybně do velké šíře; a protože člověk zůstane člověkem (nestane se strojem), zůstane základem komunikace řečová, užívání národních jazyků." – V našich souvislostech nepochybně vzroste význam angličtiny nejen jako základu programovacích jazyků a zřejmě na úroveň omezených kruhů zájemců klesnou umělé jazyky (typu esperanta atd.).

Nicméně nás zajímá osud češtiny, zvláště spisovné, v této době přímo překotného rozvoje technického i společenského. Především se domníváme, že spisovný jazyk je uznáván za kulturní a politickou hodnotu společnosti a že by lidé v tomto smyslu vystoupili v případě nutnosti na jeho obranu, třebaže se mu často v řečové praxi i vyhýbají a stoupá počet neveřejných komunikačních situací, kdy se bez něho dozajista – přiznejme si – obejdou. Spisovný jazyk je pro společnost signálem vyššího komunikačního cíle a jeví se výhodné mít v mezích národního jazyka prostředky pro oficiální, veřejnou, myšlenkově náročnou komunikaci na jedné straně a pro privátní, neveřejné, ležérní, intimní vyjadřování na straně druhé. Splývání komunikačních oblastí zakládajících se na vyjadřování veřejném, přísněji modelovaném a vyjadřování neveřejném, neprestižním nepovažujeme pro řečovou praxi v jazykové situaci českého národního jazyka za reálné, a proto nepokládáme

za žádoucí ani za výhodnou koncepci splývání spisovného a obecného jazyka, jakkoli nejsme proti dílčím, jednotlivým úpravám kodifikace a nemíníme uchovávat kodifikační prvky neživé, odporující vývojovým tendencím.

Jistých změn dozná zjevně i komunikace ve sféře privátní, neveřejné. Pozorujeme zde už nyní šíření obecné češtiny, a to nikoli tolik z hlediska územního na východním pomezí, nýbrž daleko zřetelněji z hlediska generačního. Kromě toho v krásné literatuře a v dramatu dobře slouží obecná čeština jako reprezentant všední mluvy, a to i v řeči autorské, jakkoli jen v ich-formě, podobně i v poezii. V mluvené publicistice se obecná čeština prosazuje při hře na privátní prostředí jako signál neoficiálnosti, antioficióznosti, ležérnosti nebo lidovosti a v této funkci zajisté ustupovat nebude, spíše naopak. Pokud jde o tradiční teritoriální dialekty, nehynou v celé šíři a hloubce: odumírají vlastně jen jevy markantní, vědomé.

Zatímco vědecký styl je z hlediska celonárodního úzu už svou pojmovostní podstatou dosti exkluzivní a styl krásné literatury je založen na stylotvorné operaci singularizační a individualizační, a proto už sotva může sloužit jako komunikační návod, model, produkty publicistického stylu pak vytvářejí zejména v důsledku periodicky se opakujícího působení na čtenáře, diváka a posluchače intenzivní tlak při běžném každodenním vyjadřování z hlediska kvantitativního (např. rozšiřování inovací) i kvalitativního. V zásadě ony rozhodují o přijaté terminologii, o moderním sklonu k abstraktnímu, globálnímu vyjadřování, popř. komunikaci automatizují. Druhým klínem ovlivňujícím dnešní úzus je upevňování profesních mluv. Jimi nechápeme toliko terminologické inovace a svéráznosti, nýbrž obvyklý způsob vyjadřování při každodenní profesní činnosti. Jistě existují „velké" profesní mluvy. Budou zjevně pro komunikaci velmi výhodné, neboť přehlížejí přísné hodnocení spisovnosti nebo nespisovnosti a svou jednoznačností a univerbizačními tvořeními se podílejí na ekonomickém vyjadřování.

Do jisté míry lze předvídat i převládající hnací síly budoucího vývoje. Jednou z nich se stává hojné až nadměrné používání komunikačních konzerv, jak se nazývají různé formy citování. Jde o přenášení komunikátů z prvotní do sekundární komunikační situace přímou nebo nepřímou řečí, užívání citátových výrazů, metajazykové vyčlenění výrazu uvozovkami obvyklé v novinách, opření se o autoritu v publicistice, napodobování jiných mluvčí, formulační parodování ap. Vlastně jako citování se objevují spisovné prvky, mezi nimi zvláště nové a nezbytné, v nářečním kontextu. Vůbec přispívá citování nemálo k mísení jazykových prostředků podle jejich útvarové charakteristiky nebo hodnoty. Hojně se v prostém sdělování čerpá např. z terminologie. Z oblasti umění nebo publicistiky cituje se rovněž velmi často. Namnoze celé pasáže běžné mluvy čerpají ze vzdělávání školního, mimoškolního, nebo z veřejného života (třeba i z reklam).

Milovník češtiny P. Eisner napsal ve své knize Chrám i tvrz věštecky už v roce 1946: „Najisto můžeme však počítat, že se český život rozrůzní a zmnoží jinak, např. větší účastí českého člověka v mezinárodním obchodě, v mezinárodní vědě teoretické a užité. Z toho všeho vyplynou mohutné jazykotvorné podněty." Obec-

ně, pravda, platí, že zvyšuje-li se úroveň vzdělanosti, roste i smysl pro dokonalejší jazykové vyjadřování. Nejinak by tomu mělo být i v naší společnosti. Na druhé straně nelze nevidět, že se hodnoty jazykové komunikace poněkud odsouvají ze středu zájmu společnosti, jestliže ta dočasně řeší problémy nejzávažnější. Ale vždy do času: V době národního obrození byl právě jazyk (se svým písemnictvím) doma předpokladem a pro svět důkazem národní existence, jazykověda stála v pořadí věd na předním místě a jazykovědci vystupovali jako představitelé naší národní společnosti. V našem století to byl ještě F. Trávníček, kdo požíval široké autority pro ony známé služby naší mateřštině za fašistické okupace v době největšího ohrožení. Dnes, přestože pěstování jazyka nemusí stát přímo v centru naší občanské pozornosti, není totiž zvenčí ohrožen, přece zůstává (třebaže někdy latentně) součástí duchovní kultury naší společnosti. Ukázal to alespoň zájem veřejnosti o otázky pravopisu. Tedy: jazyk bude takový, jaká bude společnost (někdy s předbíháním, někdy s pokulháváním). Není důvodů k pesimismu, avšak vývoj k dobrému a dokonalému vyjadřování musí být účinně podporován. Vždyť „člověk čeká na sdělení člověka"...

A na sám závěr ještě krásná slova K. Čapka o češtině:

...Vědomí nás všech myslí týmiž slovy; je to, jako by to bylo jedno vědomí ve všech těch paličatých hlavách. Řekneme-li třeba „sněženka" nebo „Dobrý den", nikdo jiný nám nerozumí, ale my si rozumíme, jako bychom na sebe spiklenecky mrkli. A kdyby to bylo sebezvlášť nepatrnější a bezcennější slovo, dejme tomu „pápěrka", nebo „padavče", považte, že to je kousek vědomí miliónů lidí, a tedy něco tak ohromného, že se to vylíčit nedá. Řeč je duše a vědomí národa... (Marsyas, 1931).

## Literatura


Výběrová bibliografie českých knižních prací o stylu a stylistice a otázkách souvisejících
*Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti.* Chloupek, J. (red.). Praha 1979.
Bečka, J. V.: *Česká stylistika.* Academia, Praha 1992.
Bečka, J. V.: *Technika slohu. Rukověť praktické stylistiky.* Praha 1938.
Bečka, J. V.: *Úvod do české stylistiky.* Praha 1948.
Čechová, M.: *Vyučování slohu (Úvod do teorie).* Praha 1985.
Čechová, M. a kol.: *Čeština – řeč a jazyk.* ISV, Praha 1996.
Čmejrková, S., Daneš, F., Kraus, J., Svobodová, I.: *Čeština, jak ji znáte i neznáte.* Academia, Praha 1996.
*Čtení o jazyce a poezii.* Havránek, B., Mukařovský, J. Praha 1942.
Daneš, F., Doležel, L., Hausenblas, K., Váhala, F.: *Kapitoly z praktické stylistiky.* 2. vyd. Praha 1957.
*Fungování textu ve společenské komunikaci.* Hausenblas, K., Mareš, P. (red.) SlavPrag XXXII. UK Praha 1988.
Hausenblas, K.: *Výstavba jazykových projevů a styl.* Praha 1971.
Hrabák, J.: *Poetika.* 2. vyd. Praha 1977.
Hausenblas, K.: *Od tvaru k smyslu textu.* Karolinum, Praha 1996.
Havránek, B., Jedlička, A.: *Česká mluvnice.* 5. vyd. SPN, Praha 1986.
Hubáček, J., Jandová, E., Svobodová, J.: *Čeština pro učitele.* Opava 1996.
Hubáček, Jos.: *Učebnice stylistiky pro posluchače pedagogických fakult...* SPN, Praha 1987.
Chloupek, J.: *Knížka o češtině.* Praha 1974.
Chloupek, J., Čechová, M., Krčmová, M., Minářová, E.: *Stylistika češtiny.* SPN, Praha 1991.
Jedlička, A., Formánková, V., Rejmánková, M.: *Základy české stylistiky.* Praha 1970.
Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci.* 2. vyd. Praha 1978.
*K diferenciaci současného mluveného jazyka.* Davidová, D. (red.). Ostrava 1995.

Kraus, J.: *Úvod do stylistiky pro informační pracovníky.* 3. vyd. Praha 1987.
*Kultura českého jazyka.* Liberec 1969.
Mathesius, V.: *Jazyk, kultura a slovesnost.* Praha 1982.
*Příruční mluvnice češtiny.* Nekula, M., Karlík, P., Rusínová, Z. (red.). Lidové noviny, Praha 1995.
*Problémy stylistiky.* SlavPrag 26. Praha 1987.
*Spisovná čeština a jazyková kultura.* Havránek, B., Weingart, M. (red.). Praha 1932.
*Spisovná čeština a jazyková kultura 1993.* Jančáková, J., Komárek, M., Uličný, O. (red.). UK, Praha 1995.
*Spisovnost a nespisovnost dnes.* R. Šrámek (red.). Brno 1996.
Staněk, V.: *Praktická stylistika.* 2. vyd. Praha 1994.
*Studies in Functional Stylistics.* Chloupek, J., Nekvapil, J. (red.). Academia, Praha 1988.
*Stylistické studie I–III.* ÚJČ, Praha 1974–1976.
Kromě toho vznikaly a vznikají na jednotlivých vysokých školách pro obor stylistiky různě orientovaná skripta; nejsou však běžně dostupná.

Otázkám stylistiky slovanských jazyků je věnováno periodikum *Stylistyka* vycházející v polském Opole. Publikují tam i čeští autoři.

Inspirací pro českou stylistiku byly a jsou práce slovenské:
Ivanová-Šalingová, M.: *Štylistika.* Bratislava 1965.
Findra, J.: *Cvičenia zo štylistiky.* Bratislava 1974.
Miko, F.: *Text a štýl.* Bratislava 1970.
Miko, F.:, Popovič, A.: *Tvorba a recepcia.* Bratislava 1978.
Mistrík, J.: *Slovenská štylistika.* Bratislava 1965.
Mistrík, J.: *Štylistika.* 2. vyd. Bratislava 1989.
Mistrík, J.: *Štylistika slovenského jazyka.* 2. vyd. Bratislava 1977.

# Rejstřík


## A

administrativní útvary 175
adresát 50; 51; 55
agitace 201
aktivita stylu 181
aktualizace 12; 181; 205
aluze 235
analýza 247
antonymie 237
argotismus 125
archaismus 123
automatizace 12; 17; 180; 181
automatizované prostředky 181
autor 254
autorská slova 125; 233

## C

cíl komunikace 51
citát 235
  cizojazyčný 235
citátové slovo 235
citovost 138

## Č

článek 163
členění mluvených textů 78
členění odborného textu
  horizontální 152
  vertikální 153
členění textu 218
  horizontální 75; 198; 217
  vertikální 77; 199; 219

## D

debata 164
debatní příspěvek 164
dedukce 163
deduktivní postup výkladu 73
deminutiva 110
denotát 8
dětská slova 124
dialektismus 125; 234
dialog 78; 204
dialogičnost 137
dichotomie 132
dichotomie spisovnosti a nespisovnosti 15
disertace 163
disimilace stylová 231
diskurz 64
diskuse 164
diskusní příspěvek 164
dispozice 65
dominanta 248
doslov 76
drama 219
dramatika 218; 241
dubletní tvary 101
dyadická komunikace 135

## E

eliptičnost 137
emocionalita textu 190
enumerace 231
epické texty 218
epika 219; 241
epiteton 238
epiteton konstans 238
esej 163
eufemismus 124
expektace 254
explicitně vyjádřené vztahy 206
explicitnost 152; 237; 238
expresivita 190; 247
expresivní výrazy 127; 236
extralingvální prostředek 56

## F

fáze
  dispoziční 202
  invenční 202
  stylizační 202
figura 206; 207; 226
forma komunikátu, projevu 51; 53; 55; 151
frazém, frazeologické jednotky 234; 235

frekvence 247
frekvence jednotlivých slovních druhů a jejich kategorií 157
frekvence pádů 91
funkce 261
  agitační 176
  direktivní 51; 167; 168
  dorozumívací 51
  estetická 210; 213
  esteticky sdělná 51; 213
  komunikační 51
  národně reprezentativní 36; 39
  odborně sdělná 51; 148
  operativní 51; 167; 168
  persvazivní, přesvědčovací 51; 176; 201
  sdělná, sdělovací 51; 168; 176; 213
  uvědomovací 51; 176
  vzdělávací 51
  získávací 51; 176
funkce projevu, komunikátu 31; 51
funkce spisovného jazyka 29
funkční jazyk 261
funkční stylová diferenciace spisovného jazyka 30
funkční styly 261
  komplexní 262
  simplexní 262

H

heslovité útvary 173
hierarchizace 155; 206; 216
historismy 234
hláskové seskupení 228
hláskové varianty
  kvalitativní 83
  kvantitativní 83
hledisko
  gnoseologické 20
  psycholingvistické 20
homilie 208
homonyma 237
homonymie, homonymita 111; 120
hovorová čeština 40; 144; 145
hovorová vrstva 142
hovorovost 124; 141; 143
hra na intimnost 16
hra na komunikaci 134; 135
hypokoristika 124
hypotéza 246; 251

CH

charakteristika 70
  vnější 70
  vnitřní 70

I

idiolekt 16
ikoničnost 215
ilokuční akt 26; 27; 41; 119
ilokuční indikátor 37
implicitnost 217; 237; 238
index opakování slov 160; 230
indukce 163
induktivní výkladový postup 73
intence 253
interdialekt 42
internacionalizace 158
interpretace 214
interslang 47
intertextovost 148; 203
inzerát 194

J

jazyk
  autora 211
  básnický 221
  běžně mluvený 44
  národní 14
  pracovní 149
  umělecký 37; 223
  vědecký 149
jazyková kompetence 27
jazyková kultura 260
jazyková výstavba odborných textů 154
jazykový projev 64; 258
jazykový prostředek 56
jazykový zeměpis 41

K

kapitola 76
kázání 208

klasifikace dialektů 41
knižní slova 127; 234
knižnost 124
kód jazykové komunikace 51; 58
kodifikace 38; 39
koherence 65; 77
kohéznost 65; 77
kolokvialismus 124; 127; 141
komplexy komunikátů 78
kompozice 65; 217
komunikace jazyková 50
komunikační
  cíl 8
  efekt 8
  kanál 8
  model 8; 16
  situace 8; 54
  strategie 8
  událost 8
  záměr 8
komunikát 8; 64; 258
  nepřipravený 57; 141
  primární 135
  připravený 57
  sekundární 135
konjunkcionalizace 109
konkurenční prostředky 81; 97
konotace 238
  negativní 236
konstitutivní komunikační faktory 215
konstituující faktor stylu 33
kontaktová slova 141
kontextová forma podání 68
kontextová hodnota 231
kontextová teorie stylistiky 10
kontrast 232
koreferát 164
kritika 164
kumulace slov 240

## L

lexémy 122
  básnické 124; 127
  familiární 124
  hovorové 127
  kolokviální 234
  nepříznakové 122
  nespisovné 123; 127
  neutrální 122; 123
  nové 123
  obecné 125; 234
  pejorativní 124
  příznakové 122; 123
  publicistické 127
  řidší 125
  s dobovým příznakem 123
  s expresivním příznakem 124
  se stálým stylovým příznakem 231
  s negativním významem 124
  spisovné 123
  synonymní 231
  vulgární 124
  zastaralé 123
lexikální výstavba 230
líčení 70
lingvální prostředek 56
lingvistická stylistika 214
lingvistika textu 10
literární věda 10
literárnost 15; 213
lokuční akt 119
lyrika 218; 219; 241

## M

maxima 265
metafora 238
metajazyk 7; 20; 194
metajazykový charakter vyjádření 191
metařeč 7; 20
metoda (viz i výzkumné metody)
  diachronní 247
  grafická 249
  historická 246
  historicko-srovnávací 246
  konfrontace 246
  matematicko-statistická 248
  modelování 248
  pozorování 246
  srovnávací 247
  substituční 248
  synchronní 247
  transformační 248

metonymie 238
mezititulek 180
mikrosituace intimnosti 37
mluva 7
  běžná 44
  profesní 37; 46
  zájmová 47
mluvenost 20; 33; 120; 132; 136; 138; 141; 142; 144; 145; 147; 179
mluvenostní jevy 44
mluvený odborný text 154
modelovost 180
modifikace slohových postupů 217
módní výrazy 183
módnost slohotvorných prostředků 111
multiverbizace 114; 160

N

nadpis, název 251
narážky 235
nářečí
  stylizované 227
  v literatuře 145
názornost projevu 204
necitovost 138
nedialogičnost 137
nedorozumění 96; 255
nekontextový informační postup 68
neologismus 115; 123
neporozumění 255
nepřímé pojmenování 128; 238
nespisovné výrazy 125
nespisovnost 227
nezakotvenost situační 151
nocionální složky 8
nominalizace 159
norma 39
  administrativní komunikace 168
  administrativních textů 169
  ideální 146
  jazyková 22; 259
  komunikační 26; 259
  reálná 146
  sociální 26
  strukturní 22; 23
  stylová 23; 24; 25; 26; 191; 224; 259
novinářské klišé 184

O

obecná čeština 227
obecněčeské výrazy 125
oběžník 175
objem textu 206
oblast komunikace 150
oblastní slova 125
oblastní variety spisovného jazyka 38
odborné vyjadřování mluvené a psané 156
odborné výrazy 124; 127; 157; 235
odstavec 76
oficiálnost komunikace 53
opakování slov 239
operativnost 215
osa hovorovost – knižnost 81; 99
osnova 251
oznámení 174

P

paradigmatika 9; 10
  stylistiky 11
paralelismus 239
paralingvální prostředek 56
parazitní výrazy 141
paronyma 237
partikulizace 109
performance 27
perlokuce 119
personifikace 238
plán
  foneticko-fonologický 226
  morfologický 226
podtitulek 180
poetika 210
poetismus 124; 127; 216; 233
poetizace 216; 221; 224
pohyb
  předložek 107
  v slovesných kategoriích 103
pojmovost 33; 215
pojmový obsah 122
polemika 164
poloútvary 19

polysémie 237
popis
děje 72
diferenční 69
dynamický 72
popularizační 71
pracovního postupu 72
prakticky odborný 71
prostý 69
statický 72
umělecký 70
v krásné literatuře 70
ve věcných textech 71
vědecký 71
porozumění 27
porušení modelovosti 180
postup výkladu
deduktivní 73; 249
induktivní 73; 249
posudek 164
poznámkový aparát 252
pozvánka 174
pracovní konverzace 142
pracovní návod 72; 164
pragmatické složky 8; 122
prepozicionalizace 109
produkce komunikátu 263
profesionalismus, profesní výraz 125; 158; 172; 234
projev
agitační 207
dialogický 193
komplexní 78
mluvený 161; 205
oficiální 193
psaný 161
promluvy
nevázané 137
vázané 137
vázané kontextově 137
pronikání obecné češtiny do moderní literatury 146
propagace 201
prostředky
konkurenční 81; 97
neutrální 11
příznakové 11
stylové aktualizace 181
stylově aktivnější 9
stylově méně aktivní 9
synonymní 97
variantní 81
protokol 174
předložky nevlastní 160
předmluva 76; 252
přednáška 164
přechodné typy textů 242
přejatá slova 159
přepínání kódu 16
přesvědčování 201
příjem komunikátu 255; 263; 264
příjemce 253
připravenost komunikace 51
přirovnání 239
metaforická 239
přítomnost adresáta 137; 138
přívlastek 238
příznakovost 123
psanost 20; 120; 132; 136; 144; 179
publicismus 124; 127; 180; 184; 185; 235
publicistika 37; 180; 202
mluvená 176; 192
psaná 176; 192
původce komunikátu 50

## R

recenze 164
recepce 254
referát 164; 174
reference 122
regionalismus 125
rejstřík 252
rozsudek 174
rozvíjení metafory 238
rytmická stavba 230

## Ř

řeč 7
cvičná 207
deliberativní 207
duchovní 208
epideiktická 207
mluvená 15

naučná 207
nepřímá 219
nevlastní přímá 220
odborná 208
politická 207
polopřímá 220
postav 219; 224
příležitostná 207; 208
přímá 220
psaná 15
slavnostní 208
smíšená 220
soudní 207
vypravěče 219
řečotvorné faktory 15; 135

## S

sdělení 64
shrnutí 76
situace komunikace 51
situační útvar 163
slang
obecný 47
vysokoškolský 47
slangismus 125; 158; 172; 234
slohotvorný činitel 50
objektivní 50
subjektivní 50
slohové útvary 67; 75; 264
slohový příznak 124
slohový nedostatek 26
slohový postup 66; 195; 217; 264
informační 66
popisný 66
úvahový 67
výkladový 67; 73; 163
vyprávěcí 66
slovní zásoba 234
slovosled 226
smysl 122; 253
souvětí 76
spisovnost 203
spisovný jazyk 222; 223; 260
spisovný jazykový prostředek 39
stálá stylová hodnota 10
standardizace 22; 40; 169
stať 76
stereotypnost 160
studie 163
studium 251; 255
styl 9; 257; 260
administrativní 30; 32; 33; 34; 167
autorský 12; 211
dobový 12
dynamický 177
ekonomický 34
epistolární 33; 135
esejistický 30; 32; 34; 162
esteticky sdělný 31; 33
funkční 29; 32; 261; 262
hovorový 34; 144
ideologický 34
individuální 34; 263
inzerátu 194
jazykový 9; 11
komplexní 12; 34
konverzační 32; 142
literární 11; 12
neutrální 9
nízký 262
objektivní 12; 34
odborný 30; 33; 34
odborný funkční 150
populárně naučný 162
populárně odborný 34
prakticky odborných textů 162
praktický 34
právnický 33
primární 32
propagační 34
prostěsdělovací 33; 34
prostěsdělovací (hovorový) 30
příznakový 9
publicistický 30; 33; 34
publictistický 176
reklamy 193
rituální 21
řečnický 30; 32; 33; 34
sdělovací (sdělný) 31
sdělovací (věcný) 33
sekundární 32
simplexní 12; 34
singulární 12
střední 262

subjektivní 34
teoretický 34
učební 30; 33; 162
umělecký 30; 33; 34; 211
vědeckých (teoretických) textů 161
vojenský 33
vysoký 262
žánrový 12
žurnalistický 30
stylém 11
stylistika 9; 257; 260
funkční 263
historická 11
praktická 10
teoretická 10
textu 65
stylizace 252
stylová aktivita 126; 216
stylová aktualizace 191
stylová diferenciace 33; 114
stylová hodnota
adherentní 127
inherentní 127
kontextová 12; 127
lexému 125; 126
stálá 12; 127
stylová norma 23; 24; 25; 26
stylová oblast, sféra 31; 178
stylová příznakovost 191
stylová sféra komunikátů
mluvených 56
psaných 56
stylová vrstva 31; 178; 259
stylové nedostatky 128
stylový typ 23; 31; 178; 259
subjektivní pořádek slov 226
synonyma 47; 119
částečná 128
ideografická 128
intezifikační 128
okrajová 128
úplná 128
synonymická řada 128; 129
synonymie 111; 117
syntagmatika 10
stylistiky 12
syntaktická kondenzace 156
syntaktická stavba 224
syntaktická stavba odborných textů 155
syntax textu 65
syntéza 247

## T

téma 51; 58; 250
teorie komunikace 260
teorie literární komunikace 214
teorie textu 10; 259
termín 124; 127; 157; 171
český 158
mezinárodní 158
mezioborový 159
synonymní 159
text 8; 64; 258
nesourodý 232
nocionální 151
sourodý 232
textová syntax 65
textová výstavba 152; 169
textové útvary 173
textový model 151
textový vzorec 64; 65; 169; 174
titul, titulek 180; 217
třídění 251
tvar
unifikovaný 95
variantní 95
tvorba komunikátu 250
typ textu 8

## U

učení 255
umělecký překlad 242
unifikační tendence 96
univerbizace 113; 172
úřední dopis 173
útvar
neprestižní 19
prestižní 19
úvaha 163
úvahový text
odborný 74
umělecký 74
úvod 76; 252

## V


variantní prostředky 81
varianty
  dobové 113
  hláskové 82
  rodové 90
  slovotvorné 112
  starší a mladší 98
  syntaktické 121
  tvarové 98
  v mluvnickém čísle 90
vázanost
  kontextová 138
  situační 138
věta 76
vyhláška 175
vyjádření synonymní 128
vyjadřování 7
  automatizované 23
  důvěrné 132
  modelové 16; 17
  nemodelové 16
  neverbální 136
  verbální 136
  veřejné 132
výklad
  odborný 74
  popularizující 74
  vědecký 74
výpověd 10; 64; 105; 119; 140; 141; 190
vyprávění
  běžné 68
  umělecké 69
výrazová (stylová) hodnota 10
výrazová teorie stylistiky 10
výrazová úplnost 152
výrazové kategorie 215
výrazový prostředek 10; 50
výstavba textu 64; 65; 75; 169; 216; 235
výzkumné metody
  empirické 245
  experimentální 245
  teoretické 245
význam
  extenzionální 122
  intenzionální 122
  kognitivní 122
  lexému 122
  nocionální 122
  pojmový 122
vztahy v systému lexémů 130
vztahy ve slovní zásobě 237


## Z


základní funkce komunikátu 51
základní funkce projevu 33
zakotvenost projevu 143; 144
zánik nářečí 41
zastaralé prostředky hláskové a tvarové 228
zastaralé výrazy 234
závěr 76
zážitkovost 215
zkušenostní komplex 254
zpráva 174
zprostředkovatel 254
zřetel k adresátovi 204
zvukomalebnost 229
zvuková složka 206
zvukové prostředky 56; 206


## Ž


žánrové formy 173

# Obsah


PŘEDMLUVA ..... 5

**I. POJMOSLOVÍ STYLISTIKY ..... 7**

1. O JAZYKU A KOMUNIKACI ..... 7
2. STYL A STYLISTIKA ..... 9
3. DICHOTOMIE FORMY (SPISOVNOST – NESPISOVNOST) A DICHOTOMIE FUNKČNÍ ..... 14
4. NORMY ..... 21
5. TEORIE FUNKČNÍCH STYLŮ ..... 28
   a) Vývoj názorů na funkční stylovou diferenciaci ..... 28
   b) Současný stav ..... 30

**II. DIFERENCIACE A STRATIFIKACE NÁRODNÍHO JAZYKA ..... 36**

1. SPISOVNÝ JAZYK ..... 36
2. NESPISOVNÉ ÚTVARY ..... 40
   a) Tradiční teritoriální dialekt ..... 40
   b) Interdialekt ..... 42
   c) Obecná čeština ..... 43
3. POLOÚTVARY NÁRODNÍHO JAZYKA ..... 45
   a) Profesní mluva ..... 45
   b) Slang ..... 47
   c) Argot ..... 47

**III. SLOHOTVORNÍ ČINITELÉ ..... 50**

1. OBJEKTIVNÍ SLOHOTVORNÍ ČINITELÉ ..... 51
   a) Základní funkce komunikátu ..... 51
   b) Ráz komunikátu ..... 53
   c) Situace a prostředí ..... 54
   d) Charakter adresáta ..... 55
   e) Užitá forma komunikátu ..... 55
   f) Míra připravenosti komunikace ..... 57
   g) Užitý kód jazykové komunikace ..... 58
   h) Téma komunikátu ..... 58
2. SUBJEKTIVNÍ SLOHOTVORNÍ ČINITELÉ ..... 59

**IV. STYLISTICKÉ ASPEKTY VÝSTAVBY TEXTU ..... 64**

1. STYLISTIKA A TEXTOVÁ SYNTAX; KOMPOZICE ..... 64
2. SLOHOVÉ POSTUPY ..... 66
3. MODIFIKACE SLOHOVÝCH POSTUPŮ ..... 67
   a) Modifikace informačního slohového postupu ..... 67
   b) Modifikace vyprávěcího slohového postupu ..... 68
   c) Modifikace popisného slohového postupu ..... 69
   d) Modifikace výkladového slohového postupu ..... 73
   e) Modifikace úvahového slohového postupu ..... 74

f) Slohové útvary ..... 75
4. Horizontální členění textu ..... 75
5. Vertikální členění textu ..... 77
6. Koherence a kohéznost textu ..... 77
7. Členění mluvených projevů ..... 78
8. Komplexy komunikátů ..... 78

**V. SLOHOVÁ CHARAKTERISTIKA VÝRAZOVÝCH PROSTŘEDKŮ ..... 81**

1. Slohová charakteristika prostředků hláskových ..... 82
2. Slohová charakteristika prostředků morfologických a syntagmatických .. 85
a) Podstatná jména ..... 86
b) Přídavná jména ..... 92
c) Zájmena ..... 95
d) Číslovky ..... 98
e) Slovesa ..... 98
f) Příslovce ..... 106
g) Předložky ..... 106
h) Spojky ..... 108
i) Částice ..... 109
j) Citoslovce ..... 109
3. Slohová charakteristika prostředků slovotvorných ..... 109
4. Slohová charakteristika prostředků syntaktických ..... 116
5. Slohová charakteristika prostředků lexikálních ..... 121

**VI. MLUVENOST JAKO KONSTITUUJÍCÍ FAKTOR PROJEVU ..... 132**

1. Řeč mluvená a řeč psaná ..... 132
2. Mluvená řeč a komunikační situace ..... 133
3. Faktory konstituující mluvený projev ..... 136
4. Slovosledný aspekt mluvené řeči ..... 138
5. Stavba komunikátu prostěsdělovacího ..... 140
6. Vztah mluvenostních prvků k ostatním stylům ..... 142
7. Stylová oblast prostěsdělovací ..... 143
8. K mluvenostní stylizaci v literárním díle ..... 143

**VII. POJMOVOST JAKO KONSTITUUJÍCÍ FAKTOR PROJEVU – FUNKČNÍ STYL ODBORNÝ ..... 148**

1. Vymezení stylu ..... 148
2. Faktory konstituující odborné projevy ..... 150
3. Stylová norma textů odborného zaměření ..... 152
a) Kompozice ..... 152
b) Spisovnost odborného vyjadřování ..... 154
c) Větná stavba ..... 154
d) Morfologická stránka textů ..... 157
e) Slovní zásoba odborných textů ..... 157
4. Diferenciace stylu odborných jazykových projevů ..... 161
5. Slohové útvary odborné komunikace ..... 163

**VIII. DIREKTIVNÍ A OPERATIVNÍ FUNKCE JAKO KONSTITUUJÍCÍ FAKTOR – FUNKČNÍ STYL ADMINISTRATIVNÍ ..... 167**

1. VYMEZENÍ STYLU ..... 167
2. FUNKCE ADMINISTRATIVNÍCH TEXTŮ ..... 168
3. A) NORMY ADMINISTRATIVNÍ KOMUNIKACE ..... 168
3. B) STYLOVÁ NORMA ADMINISTRATIVNÍCH TEXTŮ ..... 169
4. SLOHOVÉ ÚTVARY ADMINISTRATIVNÍ KOMUNIKACE ..... 173

**IX. ZÍSKÁVACÍ A PŘESVĚDČOVACÍ FUNKCE JAKO KONSTITUUJÍCÍ FAKTOR PROJEVU – FUNKČNÍ STYL PUBLICISTICKÝ ..... 176**

1. STYLOVÁ SFÉRA PUBLICISTICKÁ A JEJÍ FUNKCE ..... 176
2. MÍSTO PUBLICISTICKÉHO STYLU MEZI FUNKČNÍMI STYLY ..... 177
3. JAZYKOVÁ STRÁNKA PUBLICISTICKÝCH PROJEVŮ ..... 179
   a) Obrazné vyjádření ..... 182
   b) Módní výrazy a výrazy odrážející dobu vzniku ..... 183
   c) Frazémy a jejich modifikace ..... 184
   d) Výrazy zobecňující sdělení ..... 186
   e) Specifický shodný atribut ..... 187
   f) Parenteze specificky publicistické, uplatnění citátů ..... 188
   g) Specifické užití jiných jazykových prostředků spisovného jazyka ..... 189
   h) Využití jazykových prostředků z jiných útvarů a poloútvarů národního jazyka ... 190
   i) Metajazykový charakter vyjadřování ..... 191
4. STYLOVÉ NORMY A ŽÁNROVÁ DIFERENCIACE ..... 191
   a) Stylové normy obecně ..... 191
   b) Mluvená a psaná publicistika ..... 192
   c) Styl reklamy ..... 193
   d) Žánrová diferenciace dnešní publicistiky a kompozice komunikátů ..... 195

**X. PERSVAZIVNÍ FUNKCE JAKO KONSTITUUJÍCÍ FAKTOR PROJEVU – FUNKČNÍ STYL RÉTORICKÝ ..... 201**

1. FAKTORY KONSTITUUJÍCÍ ŘEČNICKÉ PROJEVY ..... 201
2. VYMEZENÍ ŘEČNICKÉHO STYLU ..... 202
3. STYLOVÁ NORMA ŘEČNICKÝCH PROJEVŮ ..... 203
   a) Odraz veřejnosti promluv v textech ..... 203
   b) Působení kontaktu s kolektivním adresátem ..... 204
   c) Zvuková realizace a její odraz v textu ..... 205
   d) Vertikální členění řečnického projevu ..... 206
   e) Estetizující složky v řečnictví ..... 206
4. ŽÁNRY ŘEČNICKÉ KOMUNIKACE A JEJICH NORMY ..... 207

**XI. DEKLAROVÁNÍ ESTETICKÉ FUNKCE JAKO KONSTITUUJÍCÍ FAKTOR PROJEVU – FUNKČNÍ STYL UMĚLECKÉ LITERATURY ..... 210**

1. STYLISTIKA A POETIKA ..... 210
2. JAZYK AUTORA A JEHO STYL ..... 211
3. STYL UMĚLECKÉ LITERATURY ..... 211

a) Singulární styl uměleckého díla a styl funkční ..... 211
b) Funkce uměleckých textů ..... 212
c) Literární dílo jako komunikát ..... 214
4. POETIZACE UMĚLECKÉHO TEXTU ..... 216
5. TEXTOVÁ VÝSTAVBA ..... 216
a) Kompozice ..... 217
b) Horizontální členění uměleckých textů ..... 217
c) Vertikální členění textu ..... 219
5. STYLOVÁ NORMA V JAZYKOVÉ VÝSTAVBĚ UMĚLECKÝCH TEXTŮ ..... 221
a) Jazyk uměleckých děl a jazyk spisovný ..... 221
b) Syntaktická stavba uměleckých textů ..... 224
c) Hláskoslovná a tvaroslovná stránka textů ..... 226
d) Lexikální stavba uměleckých textů ..... 230
e) Implicitnost a explicitnost ve stavbě uměleckých textů ..... 237
7. DIFERENCIACE STYLU TEXTŮ DEKLARUJÍCÍCH ESTETICKOU FUNKCI SDĚLENÍ ..... 240

**XII. METODOLOGICKÉ PROBLÉMY STYLISTIKY ..... 245**

1. VÝZKUMNÉ METODY STYLISTIKY ..... 245
2. APLIKACE STYLISTICKÝCH POZNATKŮ ..... 250
a) Příprava a tvorba věcného (zvláště odborného) komunikátu ..... 250
b) Recepce věcného komunikátu a význam stylizace pro ni ..... 253
3. PŘÍNOS FUNKČNÍ STYLISTIKY ..... 257

ZÁVĚR ..... 267

REJSTŘÍK ..... 271

OBSAH ..... 279